

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Tomislav Išek, Institut za istoriju, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Ibrahim Karabegović, Sarajevo

Vera Katz (sekretar), Institut za istoriju, Sarajevo

Vera Kržišnik-Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Republika Slovenija

Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Enes Pelidija, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogima odraz su stavova autora, a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva za obrazovanje i nauku Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

Riječ redakcije..... 7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Esad Kurtović, *Prilog historiji vlaha Gleđevića*..... 11

2. Hana Younis, *Skice porodičnog života u Sarajevu u posljednjim decenijama
osmanske vladavine* 33

3. Željko Karaula, *Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana
Radića i crnogorski federalisti (1923-1929)* 69

4. Adnan Velagić, *Obnova i društveni razvoj Hercegovine od 1945. do 1952. godine* 97

5. Tomislav Išek, *Koncepcije osnivača i lidera H(P-R)SS prema teritoriju
i narodima Bosne i Hercegovine* 119

6. Iljas Hadžibegović, *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini
od sredine 19. stoljeća do 1992. godine*..... 135

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Mina Kujović, *Prepiska iz 1941. i 1942. godine o uređenju i radu dotrajale
i u ratu oštećene Isa-begove banje u Sarajevu*..... 181

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Edin Radušić, *Stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije* 193

2. Ibrahim Karabegović, *Doprinos dr. Vere Kržišnik-Bukić istraživanju
Cazinske bune 1950. godine* 203

PRIKAZI

1. Robert J. Donia, *Sarajevo : biografija grada* (naslov originala *Sarajevo : A Biography*).
Prijevod s engleskog Daniela Valenta. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006,
462 str. (Sabina Veladžić) **211**
2. Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005,
560 str. (Amir Kliko) **217**
3. Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku*, Zagreb:
FF press, 2006, 108 str. (Željko Karaula) **221**
4. Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik:
Državni arhiv u Dubrovniku, 2005, 444 str. (Hana Younis) **226**
5. Hrvoje Petrić, *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene
i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Samobor: 2005, 346 str.
(Boro Bronza) **228**
6. Muhidin Džanko, *Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana).
Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*. Sarajevo: Sarajevo
Publishing, 2006, 279 str. (Husnija Kamberović) **232**
7. Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević, Ivo Vacik, *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio
evropsko Sarajevo*, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini,
Muzej Sarajeva, 2007. (Adin Ljuca) **234**
8. Božica Mladenović, *Porodica u Srbiji u prvom svetskom ratu*. Beograd: Istorijski
institut, Posebna izdanja, knjiga 51, Beograd, 2006, 220 str. (Hana Younis) .. **238**
9. Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*.
Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ, 2007, 541 str. (Husnija Kamberović) .. **241**
10. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991. od zajedništva do razlaza*, Hrvatski
institut za povijest, Zagreb: Školska knjiga, 2006, 701 str. (Vera Katz)..... **244**
11. Nedat Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, ratni dnevnik. 28.12.1944.
– 11.6.1945*. Zagreb : Medžlis Islamske zajednice, 2006, 143 str.
(Aida Ličina) **247**
12. Muharem Kreso, *Nacističko “konačno rješenje” jevrejskog pitanja u okupiranim
zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945*. Sarajevo: Institut za
istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. 2006,
193 str. (Zilha Mastalić)..... **250**
13. Rasim Muratović, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*. Sarajevo:
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
2007, 276 str. (Merisa Karović) **253**

14. Marko Oršolić, *Zlodusima nasuprot. Religija i nacionalsocijalizam*. Rijeka/Sarajevo: Adamić/Imic, 2006, 166 str. (Tomislav Išek) **257**
15. Denis Bećirović: *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ – Informbiro (1948-1953)*, Tuzla, 2005, 249 str. (Amir Duranović).....**259**
16. Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama / naslov originala Balkans Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Pres, (prijevod s engleskog: Slobodanka Glišić i Slavica Miletić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006, I dio 284 str., II dio 284 str. (Boris Pupiće) **264**
17. Munevera Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*. Tuzla: Bosanska riječ, 2006, 469 str. (Amra Čusto).....**268**
18. Raif Dizdarević, *Vrijeme koje se pamti: Dogadaji i ličnosti*. Sarajevo: Rabić, 2006, 472 str. (Dženita Sarač) **272**
19. Peter Binzberger (ur), *Spomen obeležja Nemaca – KIKINDA*. München: Danauschwäbisches Archiv, 2005, 305 str. (Vera Katz) **275**
20. *Slovenska novejša zgodovina 1-2. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848 – 1992*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino i Mladinska knjiga, 2005, str. 1509 (Aida Škoro-Babić).....**277**
21. *Vijećanje bošnjačkih prvaka u Tuzli 1831. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa "Značaj Pokreta Husein-kapetana Gradašćevića u borbi za autonomiju Bosne i Hercegovine"*. Gradačac: BZK Preporod, 2007, 198 str. (Husnija Kamberović).....**284**
22. Xavier Bougarel, Elissa Helms and Ger Duijizings (eds.): *The New Bosnian Mosaic, Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 2007, 331+ XIX. (Admir Mulaosmanović) **286**
23. Zdenko Radelić, et al., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2006, 575 str. (Vera Katz) **289**
24. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, (uredil Sašo Jerše v sodelovanju z Darjo Mihelič in Petrom Štihom). Ljubljana : Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2006, 749 str. (Emir O. Filipović) **293**
25. *Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Volumen I, broj 1, Zagreb, srpanj 2005, 208 str. (Boro Bronza) **296**
26. *Kolonijalizam, imperijalizam ili nešto treće? Međunarodna konferencija "Austro-ugarska era u Bosni i Hercegovini - The Austro-Hungarian Era in Bosnia and Herzegovina"*, Sarajevo, 27-28. april 2007. (Edin Radušić).....**300**

<i>Indeks autora</i>	305
<i>Upute saradnicima</i>	307

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj časopisa u koncepcijskom smislu nije promijenjen u odnosu na posljednje brojeve časopisa. Počinjemo sa rubrikom *Članci i rasprave*, u okviru koje objavljujemo šest članaka (Esad Kurtović, *Prilog historiji vlahu Gleđevića*; Hana Younis, *Skice porodičnog života u Sarajevu u posljednjim decenijama osmanske vladavine*; Željko Karaula, *Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923.-1929.)*; Adnan Velagić, *Obnova i društveni razvoj Hercegovine od 1945. do 1952. godine*; Tomislav Išek, *Koncepcije osnivača i lidera H(P-R)SS prema teritoriju i narodima Bosne i Hercegovine* i Iljas Hadžibegović, *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine 19. stoljeća do 1992. godine*). Radi se o člancima koji su isključivo pisani za ovaj časopis. Jedini izuzetak je članak profesora Hadžibegovića, koji je urađen prije nekoliko godina u okviru projekta "Slovinci na prostoru nekadašnje Jugoslavije van Slovenije", koji je rađen u okviru Inštituta za nacionalna vprašanja iz Ljubljane. Voditelj projekta je bila dr. Vera Kržišnik-Bukić. Kompletna verzija će biti objavljena u posebnom zborniku, a mi ovdje, uz saglasnost dr. Vere Kržišnik-Bukić, objavljujemo znatno skraćenu verziju.

U rubrici *Historijska građa* Mina Kujović donosi nekoliko dokumenata iz 1941. i 1942. godine o uređenju i radu dotrajale i u ratu oštećene Isa-begove banje u Sarajevu. Ovi dokumenti ne govore samo o stanju Isa-begove banje u Sarajevu u vrijeme rata, nego se čine i veoma aktuelnim, s obzirom na stanje u kojem se danas nalazi ovaj objekt.

Zadržali smo i rubriku *Izlaganje sa naučnih skupova*. Ovdje objavljujemo jedno izlaganje Edina Radušića o stavu Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije, i izlaganje Ibrahima Karabegovića o radu Vere Kržišnik-Bukić na proučavanju Cazinske bune 1950. godine.

Kao i do sada, na kraju je rubrika *Prikazi*. I ovoga puta objavljujemo niz prikaza, od kojih mnoge pišu mladi historičari, studenti na dodiplomskom ili postdiplomskom studiju. Time želimo doprinijeti razvoju interesa kod mladih generacija za proučavanje prošlosti. Naravno, ponovo ističemo da autori priloga odgovaraju za naučna gledišta, koja nisu uvijek odraz mišljenja Redakcije časopisa.

ČLANCI I RASPRAVE

UDK 929.642 Gleđevići
930 (497.6) "04/14"

Izvorni naučni rad

PRILOG HISTORIJI VLAHA GLEĐEVIĆA

Esad Kurtović
Filozofski fakultet u Sarajevu

Abstrakt: Tragom informacija iz historiografske literature, dopunjene autorovim istraživanjima, prilog upotpunjuje razvojnu liniju vlaha Gleđevića izraslih iz širih kontura vlaha Burmaza u prve tri decenije XV. stoljeća. Na primjeru vlaha Gleđevića, dajući prednost faktografiji i potičući šira prikupljanja podataka linijom polazišta temeljnih dostignuća u historiografiji, apostrofirano Mihaila Dinića, Desanke Kovačević-Kojić i Đure Tošića, autor prezentira aktualni zahvalan prostor istraživačima za produbljivanje saznanja o vlaškoj problematici u srednjem vijeku. Na metodološkom planu u kojem se potraga za informacijom više temelji na razvojnom praćenju rezultata historiografije postavljena tema prerasta u svojevrstu avanturu u kojoj se u finišu neki od ranijih pristupa ne predstavljaju dovoljno životnim za njen uspješniji završetak.

Ključne riječi: Vlasi, Burmazi, Gleđevići

Abstract: Following the historiographic literature, complemented with author's own research, this paper completes the line of development of the Gleđević Vlachs that stems from the wider contours of the Burmaz Vlachs in the first three decades of the 15th century. The choice of the example of Gleđevićes, with the focus on factography, and with an intent to inspire much broader gathering of facts, while relying on the fundamental achievements in historiography and the results achieved by Mihailo Dinić, Desanka Kovačević-Kojić and Đuro Tošić in their own research, the author

presents an area that has become very attractive because it helps to get a deeper insight into the issues relating the Vlaxhs in the Middle Ages. Methodologically, the paper is based on the development of results achieved by historiographers so far which helped the theme to grow into a particular kind of adventure, where some earlier approaches have proven not to be vital enough to enable its successful finalisation.

Key words: Vlaxhs, Burmaz Vlaxhs, Gleđevićes

Vlasi Gleđevići bili su predmetom usputnog interesa više autora. Ipak sve pronađene i ponuđene informacije o njima nisu u dovoljnoj mjeri prepoznavane i iskorištavane. Mada i na ovom mjestu u malom obimu, kroz njihovu prizmu pokazujemo da ima jakih razloga ponovo prikupljati i pretresati informacije vezane za vlašku problematiku uopće. To se predstavlja kao problem i zadatak u cilju stvaranja sveobuhvatnijih ponuda i polazišta naročito obzirom na ranije raznovrsne tematske okvire, nejednak interes autora i njihove različite, najčešće pionirske metodološke uzuse i postavke u vlaškoj problematici.

Detaljnije pronicanje u literaturu pokazuje da je dosta korisnih informacija o vlasima Gleđevićima ponudio Mihailo Dinić u svome čuvenom radu o karavanskoj trgovini. One nisu u dovoljnoj mjeri iskorištene iako se pokazuju dobrim polazištem.¹ U radu o srednjovjekovnom katunu, kojim se do tada najznačajnije otvorila vlaška problematika u svome srednjovjekovnom izrazu, Desanka Kovačević (Kovačević-Kojić) prezentirala je podatak o Gleđevićima iz 1419. (“*in Primilouopogle in catone Glegieuch*”).² U cjelini, a ne samo kroz prizmu Gleđevića, ni autoričin način rada nije dalje najuspješnije nastavljan. Mada usputno, informacije o Gleđevićima ponudio je i pristup Dušanke Dinić-Knežević. Ona je poznavala “*Kranića Milko- vića*” iz “*katuna Obrada Glegijevića*” po podatku iz 1427, ali i izvjesnog “*Bogdana Glegijevića*” vlahu Burmaza³, kojeg kasnija literatura nije vezivala za Gleđeviče.

---

¹ Mihailo Dinić, “Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina”. Citirano prema: Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku (Istorijsko-geografske studije)*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1978, 305-330.

² Desanka Kovačević, Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima, “*Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*”, Sarajevo, Posebna izdanja 2, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 1, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1963, 121-140, 131.

³ Dušanka Dinić-Knežević, Učešće vlahu u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku, (“*Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku*”), Sarajevo, *Radovi* 73, Odjeljenje društvenih nauka ►

Bez pratećih signatura Bogumil Hrabak imao je informacije o katunu Gleđ iz 1414. (“1414 – katun Gleđ”)⁴, ranije pominjani podatak iz 1419. (“1419 - ... katun Gleđevića iz Primilovog Polja”), te podatak o katunu Obrada Gleđevića iz 1427. godine (“1427 – katun Obrada Gleđevića”).⁵ U još jednom nedavnom razmatranju isti autor je ponovio svoj pristup navođenja pokazatelja bez prikazivanja izvora svojih informacija, ali sa razlikom u ponudi u odnosu na ranije prezentirano. Iz nepoznatih razloga, bez objašnjenja, tako nije ponovio raniju informaciju o Gleđu iz 1414. (?!), ali je uz podatak iz 1427. dodao informaciju o pomenu Obrada Gleđevića i iz 1435. godine. Kao novo, dodao je i informaciju o katunaru Radosavu Gleđeviću iz 1434. godine.⁶ Bogumil Hrabak je očito prikupio ogroman materijal o vlasima, ali ga izostavljanjem pratećeg kritičkog aparata sa potrebnim arhivskim i bibliografskim uputama nije korisno prezentirao pred budućim istraživačima, tako da je, osim literaturnog polazišta, upitno njegovo daljnje korištenje.

O Gleđevićima je nedavno pisao i Đuro Tošić. U svome razmatranju veće skupine vlaha više je pažnje obraćao osmanskim izvorima, stećcima i narodnim predajama, naročito u srednjovjekovnom i u osmanskom periodu, ali se, bez većih pretenzija u svom odabranom tematskom okviru, u manjem obimu, bavio i ranijom razvojnom linijom u historiji pojedinih skupina vlaha. Za historijat vlaha Gleđevića koristio je i informacije iz arhivske građe, ali ne u potpunosti i drugačije od svojih pretходnika. Preko jednog rada B. Hrabaka poznao je “*Gleđa, čiji se katun izdvojio početkom XV vijeka iz velike skupine Burmaza i nastavio da živi kao posebna vlaška formacija*”⁷, očito po onoj Hrabakovoj informaciji koja se odnosi na 1414. go-

---

22, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 85-92, 88-89.

⁴ Bogumil Hrabak, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), “*Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*”, (Radovi sa naučnog skupa, Titograd 23. i 24. novembra 1978. godine), Titograd, Naučni skupovi 7, Odjeljenje društvenih nauka 3, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1981, 181-201, 188.

⁵ *Isto*.

⁶ Isti, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, Beograd, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka i umetnosti, br. 2, 1997, 139-172, 146. Podatak o katunaru Radosavu Gleđeviću iz 1434. godine nisam pronašao, Isti, 146, 148. Primjetno je da je svoj spisak B. Hrabak pravio i na osnovu literature, ali u ovom slučaju nisam uočio da li je još netko osim B. Hrabaka znao za Radosava Gleđevića iz 1434. godine.

⁷ Đuro Tošić, Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini, Beograd, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka i umetnosti, br. 4, 2004, 81-132, 98.

---

dinu.⁸ Preko nejasne upute u arhivsku građu prezentirao je i “*katun njegovog sina Obrada Gleđevića (catun Dobradi Glegievich) koji je, kao ‘čovjek bosanskog kra- lja’ (homo regis Bosne), prenosio, zajedno sa svojim vlasima, robu do mjesta Vrap- ča i Podkreševa*”.⁹ Dalje se bavio kasnijim generacijama Gleđevića, vezano za nje- govu temu, kojima se mi ovdje ne bavimo.¹⁰ Iz nepoznatih razloga, Tošić nije pomi- njao Gleđeviće po podatku iz 1419. godine.

Po svemu, podaci i informacije o Gleđevićima u njihovoj najranijoj historiji u novije vrijeme zaustavljale su se na imenima Gleđa i njegovog sina Obrada Gleđevi- ća. Autorima je bilo poznato da je bilo i njihovih vlaha, ali o njima nisu davane i pra- teće identifikacije, pa je njihovo mjesto i uloga ostajala u priličnoj mjeri siromašna, ogoljena rodoslovna slika niza katunara. Bilo je poznato i da Gleđevići potječu od Burmaza, tj. da se razgranavaju od njih. Metodološke postavke svih navedenih rado- va nisu bile adekvatno ujednačene tako da davane informacije iz korištene literatu- re i arhivskih podataka nisu mogle biti u dovoljnoj mjeri iskorištavane u široj ponudi o vlasima Gleđevićima koju treba očekivati u budućnosti. Apostrofiranjem nekih od pokazatelja o Gleđevićima dajemo prilog takvom opravdanom nastojanju. To je po- ticajni cilj našeg razmatranja na kojem se i zaustavljamo.

Prvo metodološko uporište u budućem proučavanju vlaha Gleđevića trebalo bi imati i novo sagledavanje njihovog identificiranja. Da se primijetiti da je u dosadaš- njim istraživanjima izostao moderniji pristup lingvista i da je to prostor koji treba po- punjavati. Može se utvrditi da je do sada dolazilo do izostajanja takvih razmatranja i zbog nedovoljne i neujednačene ponude izvornog materijala o njima. Neopravdano, lingvisti i dalje čekaju da im historičari pronađu i prema njihovim potrebama pre- zentiraju izvorne pokazatelje. U literaturi su uz Gleđeviće bili u upotrebi nazivi Gle- gijević, Gleđević – Gleđevići, Gleđevci, pa i Ljeđević. O njima nema domaćeg, ći- rilskog izraza, pa se rješenje mora nalaziti u različitim latinskim navođenjima (Gley, Glegia, Glechium; Glegieulich, Glegouich, Glegheulich; vlachis de Glegeuzi, moro-

---

⁸ Iako ga koristi u drugim prilikama u svome radu, na ovom mjestu Đ. Tošić nije navodio drugi Hrabakov rad u kojem je podatak o Gleđu iz 1414. izostavljen, *Isto*, 98-99.

⁹ Za podatak iz 1435. godine B. Hrabak nije davao nikakvu signaturu, B. Hrabak, Razgrana- vanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII- XV vek), 188; *Isti*, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 146. Za vjerovatno isti podatak iz 1435. godine Đ. Tošić daje signaturu knjige zaduženja (XX) koja se ne uklapa u poznati hronološki raspored u arhivskim knjigama (Godina 1435. je tretirana u knjizi XVII), Đ. Tošić, Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini, napomena 109. na strani 99.

¹⁰ Đ. Tošić, Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini, 98-100.

---

lachs Glegiezi). To je samo jedan od više primjera otvorenih problema kojima su uokvirene informacije o Gleđevićima.

***

U podatku iz decembra 1419, optužbi Vukmira Konjevodića, kao mjesto pljačke pomenuto je Primilovo polje zajedno sa katunom vlaha Gleđevića. Među optuženima su navedeni Gleđ Vislović, njegov sin Obrad te braća Dubravac i Milorad Milošević i njihova braća. Predmet pljačke bio je jedan konj natovaren kožama, kapama i drugom robom u vrijednosti od 30 perpera dubrovačkih dinara i pet koza.¹¹ Uz istu tužbu pridodato je dogovoreno razrješavanje iz kraja aprila 1420. godine. Naime, Bogavac Gleđević se obavezao da će vratiti konja tužitelju Vukmiru Konjevodiću.¹²

Ovim pokazateljem, vidjeli smo i od ranije poznatim ali nedovoljnom širinom prezentiranim, skladnije se popunjava linija vlaha Gleđevića, ali i otvaraju druga pitanja. Ističemo samo neka. Pored Gleđa, koji je konačno izašao na historijsku scenu kao zasvjedočena ličnost i sa svojim prezimenom Vislović, njegovog sina Obrada koji dobija veću starost nego je to do sada bilo poznato (ranije je o njemu govoreno tek od 1427. godine), očito je da su i braća Dubravac i Milorad Milošević (sa svojom braćom) vlasi iz katuna Gleđevića, odnosno vlasi Gleđevići. Od velikog značaja je i informacija o Bogavcu Gleđeviću, dosad nepoznatom liku u liniji Gleđevića koji bi mogao biti još jedan sin Gleđa Vislovića, a brat kasnijeg katunara Obrada Gleđevića. On se svakako pojavljuje ispred odgovornih za pljačku, između ostalog, bilo bi ispred oca i brata.

Na kraju, svakako da katun Gleđevića, vlasi Gleđevići i Primilovo Polje predstavljaju orijentaciono teritorijalno zajedništvo o kojem treba voditi računa kada se govori o vlasima Gleđevićima. Ime obližnjeg naselja Gleđevci svakako pripada tradiciji sveukupnosti prisustva vlaha Gleđevića na tom prostoru (naselje udaljeno

---

¹¹ “Vochmir Cogneuodich de Tergha ... supra Glechium Vislouich et eius filium Obradum et Dubrauaç et Miloradum fratres Miloseuich et fratres eorum. Eo quia his diebus propelapsis per loco dicto Primilouo poglo in cathono Gleghieuich predicti violenter sibi abstulerunt unum equum onustum pellibus et beretis et aliis mercibus valoris yperperis triginta et castratis quinque” (19. 12. 1419), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Lamenta de foris, IV, 120v.

¹² “Bogauaç Glegieuich ... promisit et se obligauit Volchmiro Cogneuodich ... teneater et debeat restitueris equum supradictum ipsi Volchmiro” (29. 04. 1420.), *Isto*.

---

pet-šest kilometara sjeverozapadno od Ljubinja, uz put prema Stocu).¹³ U tom svojstvu, kao jezgro budućih Gleđevaca, katun je identificiran kao mjesto pljačke. Naime u prvoj polovini augusta 1420. godine Bjelosava Bogdanovica optužila je Dobrašina Nikolića zbog pljačke krave sa teletom u katunu Gleđevića (*“in cathuna Gleghieuichia”*).¹⁴ Time bismo dva podatka iz 1419. i 1420. godine povezali za definitivno izvršen teritorijalno prepoznatljiv izraz lociranja Gleđevića uz Primilovo Polje i naselje koje će po njima dobiti ime Gleđevci. Za Bjelosavu bi se zbog specifičnog dodatka Bogdanovica (vjerovatno po suprugu, nalik Jeli Sandaljevici, suprugi Sandalja Hranića), samo moglo pomišljati da nije sa užeg dubrovačkog područja iako se takva praksa i tamo prati, ali za navedenog pljačkaša Dobrašina Nikolića, iako to direktno nije navedeno, ipak bi se moglo pretpostaviti da je i sam pripadao katunu Gleđevića.

U Gleđevom prezimenu Vislović mogu se prepoznati od ranije tražene veze sa Burmazima (Visul, Visulović)¹⁵ i potvrditi izdvajanje Gleđevića iz širih kontura Burmaza. To naročito dolazi do izražaja kada se na osnovu drugih podataka ostaje u dilemi oko Gleđa Vislovića. Naime, u jednom ugovoru o prevozu olova iz aprila 1382. godine pomenut je ‘Gley Visulouich vlachus’, kao ponosnik, ali bez dodatnih odrednica o pripadništvu nekom posebnom katunu.¹⁶ Na sličan način, bez dodatnih oznaka, početkom 1413. godine kao jedan od porotnika, vjerovatno vlah, pome-

---

¹³ Radi se o dužem, razvojnom procesu naspram površnih polazišta sa likom pojedinca kao izvorištu imena naselja koje češće nudi narodna tradicija. Sa pratećom literaturom u, Đ. Tošić, *Prilog proučavanju Donjih vlahu* u istočnoj Hercegovini, 98. Nasebinski kompleks (kao klica naselja ili već kao naselje) je svakako egzistirao i prije Gleđa i prije izdvajanja katuna Gleđevića. Izdvajanje katuna je proces koji ne podrazumijeva dislokaciju stanovnika niti stvaranje novih naselja, već njihovo novoizraslo prepoznavanje i zasebno prikazivanje upravo izazvano procesom ranijeg unutrašnjeg razvoja u dotadašnjim širim okvirima.

¹⁴ “Bielosaua Bogdanouiča ... supra Dobrasinum Nicolich. Eo quia his diebus propelapsis in cathuna Gleghieuichia predictus Dobrasinus sibi violenter abstulit unam vaccam cum vitulo” (11. 08. 1420.), DAD, *Lamenta de foris*, IV, 230v.

¹⁵ D. Kovačević, *Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima*, 128, posebno napomena 48.

¹⁶ “Gley Visulouich vlachus facit manifestum quod ipse promictit et se obligat ser Pasque de Rasti de leuando sibi in Cameniça et in Ceceglo totum suum plumbum quod habebit ibi cum suis equis et equabus et de conducendo sibi totum dictum suum plumbum inde Ragusium ... ad pondus veneciarum ... dictus Pasqua promisit et se obligauit dare et soluere dicto Gley pro vectura et conductura dicti plumbi Ragusium ad illud partium et ad illam rationem sicut soluere Zore de Boxa et alii pro conducturis eorum plumbi” (22. 04. 1382.), DAD, *Diversa Cancellariae*, XXV, 93. Za šire kontekstualiziranje tadašnjeg prevoza olova uporedi, D. Kovačević, ►

nut je ‘Glegia Vessilovich’.¹⁷ Prateći Mihaila Dinića dolazimo do još jednog pomena, očito ovdje apostrofiranog Gleđa Vislovića.¹⁸ Naime, početkom augusta 1413. godine Mermak (Kermak ?) Miletić iz Rijeke dubrovačke, čovjek dubrovačkog vlastelina Ursa Zamanjića, optužio je svoga slugu Radonju, inače čovjeka Gleđa Vislovića (“Gleye Veselchouich”), zbog pljačke više stvari i novca iz njegove kuće u Rijeci Dubrovačkoj.¹⁹ Radonju bi posmatrali kao vlaha Gledevića koji je bio na uobičajenoj ugovorenoj službi kod navedenog Miletića u Rijeci Dubrovačkoj.

Po svemu, kada je u pitanju Gleđ Vislović, radilo bi se o istoj osobi koja je djelimično različito navođena (1382: Gley Visulouich, 1413: Glegia Vessilovich, Gley Veselchouich, 1419: Glechium Vislouich). To bi odgovaralo i njegovoj životnoj dobi, odnosno, hronologiji po kojoj od 1427. godine pratimo njegovog sina Obrada Gledevića, kao nasljednika u poziciji katunara. Na kraju, a u svome početku, sve navedeno oko prezimena Visulović, Vesilović, Veselković i Vislović bi moglo imati svoje veze sa ranije pominjanim katunom ‘Dobreći Visulovich’ u krilu Burmaza iz 1375. godine²⁰ Nešto niže vidjet ćemo da ovime priča i linija veza Gledevića i Burmaza preko

---

Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1961, napomena 84 na strani 29.

¹⁷ “Bogoslava filia Stane de chatono Regoe ... dum habitaret cum Milich Vitichovich ... Glegia Vessilovich, Radivoye Regoyevich, Dobrassinus Bocinovich, Bogavez Missicich. Isti sunt nominati iuratores ad porottam” (14. 02.-01. 03. 1413.), Branislav Nedeljković, Mešovita porota. Dubrovačka dokumenta XIV i XV veka o pograničnoj poroti, Beograd, *Miscellanea*, Građa XVII, br. 6, Istorijski institut, 1978, 7-180, 35.

¹⁸ M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd, Posebna izdanja 397, Odeljenje društvenih nauka 54, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967, 84.

¹⁹ “Mermach Miletich de Umbla homo ser Ursii de Zamagno conqueriter supra Radognam suum famulum hominem Gleye Veselchouich. Eo quia de mense iulii proxime preteriti in Umbla in eis domo dictus suus famulus furtiue accepit infrascriptas res dicti Chermach [? gore navedeno Mermach] et secum asportavit: Yperperos viginti in denariis, tunicas duas a domina de [prekriženo *rassa*] panno, tunicas quatuor a domina de rassa, toualias duodecim et napas duas de tella, unum fustagnum a domina, duas pelandas de rassa, clamidem unam de rassa, brachia XX de rassa nigra, brachia XX de rassa alba, brachia XVI de tella, bireta tria de lanna, unum par forficium, unum cultelum abmedendo vites, unam centuram cum scarsela, alias plures res minutas” (06. 08. 1413.), DAD, Lamenta de foris, III, 86.

²⁰ “Bogich Balich et Craneč Deyanouich morulachi de catuno Dobreći Visulouich faciunt manifestum quod ipsi constituunt se fideiussores Radoslao Goyacouich pro Milossio Branetich de supradicto catuno de presentando ipsum coram Dobreč supradictum et Volchoslao Plesčich et Pulnossio Negouanich supra facto stariorum octo olei quod dictus Radoslaus Goyacouich dicit ipsum Milossium Branetich sibi fuisse furatum” (03.08. 1375.), DAD, Di- ▶

prezimana Vislović nije ni konačna niti u dovoljnoj mjeri jasna u odnosu na ono što se podrazumijeva u razgranavanju iz širih kontura vlaha Burmaza. Zato razgranavanje katuna u krilu Burmaza definiramo otvorenim i zahvalnim tematskim pravcem za dalja istraživanja.

***

Obrađujući srednjovjekovnu karavansku trgovinu Mihailo Dinić je svojevremeno spomenuo Obrada Gleđevića iz 1407. godine. Njegov navod nije popraćen signaturom²¹, ali je ipak bilo sreće da ga pronađemo. Naime, novembra 1407. godine Obrad Gleđević, vlah iz katuna ‘Visleuich’ obavezao se Radinu Tolinoviću i Bogdanu Radovaniću da će sa 28 konja prevesti njihovu robu do Podvisokog. Dogovorena cijena prevoza bila je za tkanine četiri perpera i osam groša po tovaru, a za ulje četiri perpera po tovaru.²² Prema navedenom Obrad Gleđević skladno dobija na potrebnoj mladosti prije nego što će postati katunar. Istovremeno, za razliku od kasnijeg vremena, kod Gleđevića se primjećuje kolebanje u zapisivanom nazivu katuna (Visleuich, od prezimana Gleđa Vislovića ?)²³, poput Nenkovića (Nenkovaca) i Krajsalića (obojica od: Nenka Krajsalić), također jednog katuna tako različito nazivanog (po imenu, pa po prezimenu katunara), a izraslog u krilu Burmaza.²⁴ To je odraz li-

---

versa Cancellariae, XXIV, 59; D. Kovačević, Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima, 128; B. Hrabak, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), 187; Isti, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 145.

²¹ “Obrad Glegievich, Vlach de cathono Veselcuich 1407”, M. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, nap. 77 na strani 320.

²² “Obrad Glegieuich vlah de cathono Visleuich facit manifestum quod ipse promictit et se obligat Radino Tholillouich et Bogdan Radouanich pro se et sociis stipulantibus conducere Ragusium usque ad XVI dies presentis mensis nouembris Ragusium viginti octo equos ... et caricare in Ragusio dictos equos salmis ... et oneratis ipsus equis ire recta via Sub Visoch in Bosna ... pro qualibet salma pannorum perperi quatuor et grossos octo et pro qualibet salma oley perperi quatuor” (12. 11. 1407.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 250.

²³ Čini se da je podatak M. Dinića jedne prilike poznao i B. Hrabak: “1407 - ... katun Veselkovića”, B. Hrabak, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), 187. To nije kasnije ponovio, Isti, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 146.

²⁴ Primjeri za Nenkovce i Krajsaliće (od Nenka Krajsalića) ispratit ćemo u daljem tekstu.

nije izrastanja, izdvajanja i prepoznavanja izraslog katuna koja je predstavljala duži proces.

***

Ni informacija iz 1427. godine koja spominje katunara Obrada Gleđeviću nije bila od ranije u potpunosti prezentirana. Početkom maja 1427. godine Krainić Milković iz katuna Obrada Gleđevića obavezao se Dubrovčanima, dvojici Sorkočevića, da će prevesti 14 tovara tkanina i druge robe od Nekranja do Vrapča uz cijenu od tri perpera i šest groša po tovaru.²⁵ Pored ovoga, Kranić Milković napravio je još jedan ugovor sa drugim dubrovačkim trgovcima o prevozu 13 tovara tkanina i druge robe, a na istoj destinaciji i pod istim uslovima.²⁶

Pored informacije o smjeni na čelu katuna kod Gleđevića, dolaskom Obrada Gleđevića na mjesto katunara (1427), ovim podacima dobili smo ime još jednog vlaha Gleđevića, Krainića Milkovića (uz odstupanja u navodu, dostupna u napomenama za daljnju obradu: Krainić, Krajnić, Kranić; Milković, Miljković, Mioković). Zahvaljujući većem broju očuvanih informacija, on se predstavlja kao vrlo interesantna poluga u daljnjim pretragama o liniji izrastanja u krilu Burmaza, ali i historiji Gleđevića.

Krainića Milkovića susrećemo i ranije, ali ne i sa oznakom da pripada Gleđevićima. Naime, krajem maja 1415. godine on se, i bez osnovne oznake da je vlah, ali

---

²⁵ “Crainich Milcouich vlahus de catono Obradi Glegouich super se et bona sua promisit et se obligavit ser Luce de Sorgo et Petar Lauretii de Sorgo ibidem presentibus et stipulantibus de ferre salmas quattodecim pannorum et merçarie ipsorum ser Luce et Petri de loco dicto Necragna usque ad locum dictum Vrapaç ... pro qualibet salma portata ad locum predictum Vrapaç yperperos tres et grossos sex” (04. 05. 1427.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIV, 138v.

²⁶ “Cranich Miglchouich de cathuna Obradi Glegheuich super se et bona sua promisit et se per aptai renuntiando solemniter obligavit Iuano Cuthcich et Pripcho Budisaglich deferre salmas tredecim pannorum et mercium ... ex loco dicto Necrano usque ad Vrapaç in Bosna ... ad rationem yperperorum trium et grossorum sex pro qualibet salma“, Isto. U ova dva ugovora D. Dinić Knežević je ispravno govorila o 27 tovara, D. Dinić-Knežević, Učešće vlaha u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku, napomena 29 na strani 89. Na osnovu samo prvog ugovora Đ. Tošić je naveo da se radi o 40 tovara tkanina te da se radi o jednom vlahu ‘iz katuna Obrada Ljeđevića’, Đ. Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987, nap. 83 na str. 37.

sa prepoznatljivom ulogom koju su vlasili imali, obavezao da će sa 130 konja (tovara) prevesti raznu robu do Kreševa ili Podvisokog.²⁷

U drugoj polovini juna 1419, na specifičan način, bez prezimena, Krainića susrećemo zabilježenog u jednoj tužbi. S njim je u društvu i jedan značajan lik kojim obogaćujemo liniju poznatih Gleđevića. Vukac Dabižinović podigao je optužbu protiv Krainića i Radosava Gleđevića. Obojica označeni kao vlasili, oni su bili optuženi da su opljačkali dio Vukčeve soli koju su prevozili iz Dubrovnika u Bosnu.²⁸ Prezimenom nepopraćeni Krainić je svakako Krainić Milković, a Radosav Gleđević je najvjerojatnije, pored Obrada, još jedan sin čuvenog katunara Gleđa Vislovića. Radosava Gleđevića, vidjeli smo, poznaje i literatura u kasnijem vremenu, ali ne i sa jasnim pokazateljima.

Nešto kasnije, kroz dva ugovora iz 1425. godine Krainić Milković je pomenut kao vlah Burmaz i vlah iz katuna Burmazi (!?). U drugoj polovini maja 1425. ugovorio je prevoz 18 tovara robe i dvije osobe do 'mjestu Vrabač' po cijeni od pet perpera po teretu²⁹, a početkom juna prevoz 14 tovara robe od Nekranja kod Drijeva 'do tvrđave ili mjestu zvanog Vrabač' po cijeni od 3,5 perpera po tovaru.³⁰ Krainić Milković učestvuje u prevozu robe do Podvisokog i po ugovoru iz augusta 1428. go-

---

²⁷ "Crainich Miochouich promisit et se solemniter obligavit ... cum equis centum triginta ... portare recto tramite hinc usque in Creseuo vel Subuisochi ... pro singula salma pannorum yperperos tres cum dimidio et pro salma olei et pissium yperperos tres et salem ad medietatem" (29. 05. 1415.), DAD, Diversa Cancellariae, XL, 170v.

²⁸ "Volchaç Dabisinouich ... supra Craynich vlačchum et Radossauum Glegeuich. Eo quia dum dicti morolachi deferrent de Ragusio in Bosna certam quantitatem salis ipsius accusatoris furati fuerunt et dicto sale per iter circha salmas duodecim, videlicet, ad pondus. TT: Ziu-chus Milinouich et Michoz Marini Ziza" (23. 06. 1419.), DAD, Lamenta de foris, IV, 14v.

²⁹ "Crainich Mioichouich de Burmasa vlačhus locavit et concessit ser Iohani Ru. de Saracha et sotiis mercatoribus euntibus in Srebrnizam equos XVIII (prekriženo: XIII) ad salmam et duos pro equitando cum quibus (dodano: XVIII) XVIII promisit conducere salmas tredecim ad locum dictum Vrabaç ... Et promisit dare cum dictis tredecim salmas homines tredecim pro societate et securitate ipsorum salmarum et dictos duos alios equos pro equitando bonos ... yperperis quinque pro quolibet eorum" (24. 05. 1425.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 143v. Bit će da je kasnije ipak dogovoreno 18 tovara, pa to objašnjava djelimično nastala križanja i dodavanja u dokumentu.

³⁰ "Crainich Milcouich de cathono Burmasi promisit super se et bona sua Petosio Suenisich presenti et stipulanti pro se et sociis suis ... conducere ... in loco dicto Nechragn prope Narentum equos quatuordecim bonos et suficientes ad faciendum salmas ... portari dictas salmas teneatur usque ad castrum seu locum dictum Vrabaç ... yperperos tres cum dimidio pro quolibet salma" (05. 06. 1425.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 148v.

dine. Ovaj ugovor, koga je ranije prezentirao Mihailo Dinić, donosi još jednu korisnu informaciju o Gleđevićima.³¹ Uz Krainića Milkovića pomenut je Stjepan Gleđević. Njih dvojica su se obavezali dubrovačkom vlastelinu Tomi Buniću da će prevesti do Dobrašina Veseokovića u Podvisoki 1500 modija soli na 600 konja. U ovom, po broju konja, koliko se zna dosad najvećem poznatom karavanu upućenom iz Dubrovnika u unutrašnjost³², ugovorena cijena prevoza bila je polovina prevezene soli.³³ U navedenom liku Stjepana Gleđevića, najvjerojatnije se radilo o još jednom sinu Gleđa Vislovića.

Na primjeru Krainića Milkovića (1415, 1419, 1425, 1427, 1428) primjećujemo da je izdvajanje Gleđevića od Burmaza bio dugotrajniji proces, tj. da uvriježeni okviri pripadnosti Burmazima nisu brzo nestajali. Mada bi se identificiranje ugovorenih strana trebalo smatrati važnim segmentom vjerodostojnosti zbog pravne radnje koja je u interesu obje strane, uz navedeni niz dubrovačkih bilježenja uvijek treba imati prateći oprez i prateće promišljanje, jer se linija identificiranja ljudi iz zaleđa ponekad skraćuje ili bilježi odgovarajućim izborom od strane pisara.

***

Već je istaknuta prepreka po kojoj se informacija o Obradu Gleđeviću iz 1435. godine na osnovu ponuđenog u dosadašnjim obradama ne može potvrditi. Na enigmatičan način i ta je prepreka razriješena. Bogumil Hrabak nema prateći kritički aparat u svojim radovima na mjestu gdje govori o pomenima pojedinih katuna, bez jasnog osnova svoje informacije mijenja tako da je teško bez dugotrajnih sistematskih istraživanja odrediti tačnost i siguran oslonac među njegovim prezentiranim podacima, ali je ponuđeno od strane Đure Tošića ipak otvorilo mogućnost potrage.³⁴

---

³¹ M. Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, napomena 109 na strani 329.

³² Isto, 329.

³³ “Crainich Miochouich et Stiepanus Glegieuch ad meliustendem super se et omnia eorum bona se obligando promiserunt ser Thome de Bona presenti et acceptanti conducere et salarium dare in Souisochoi in Bosna Dobrassino Veselcouich nomine dicti ser Thome modia salis mille quinquagnta super equis siue salmas sexcentis ... medietatem ... consignare dicto Dobrassino. Et aliam medietatem pro eorum mercede conducenda” (09.08. 1428.), DAD, Diversa Cancellariae, XLV, 31v.

³⁴ B. Hrabak, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), 188; *Isti*, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 146; Đ. Tošić, Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini, napomena 109. na strani 99.

Najsumnjivijim se pokazala knjiga zaduženja u kojoj se navođeno nije nalazilo. Nije bilo plana da se odmah detaljnije istražuju druge serije samo radi jedne folije, pa je rukopis na ovom tragu literature i na ovom mjestu bio zaustavljen za neka druga vremena. Ipak, izabrana je alternativa detaljnijem arhivskom radu, uz kancelarijski pokušaj da se kroz literaturu eventualno pokuša nešto učiniti. Poznata literatura o vlahima, ali i druga literatura rađena na osnovu podataka iz Državnog arhiva u Dubrovniku ponovo je stavljena pod sitničavu lupu sa uvjerenjem da dvaput ponovljeno u literaturi i jednom dato sa signaturom, mada naizgled pogrešno, ipak ne bi trebalo biti bez ikakvog osnova. Na kraju je pretresanje rada Mihaila Dinića o dubrovačkoj srednjovjekovnoj karavanskoj trgovini donijelo djelimično poklapanje sa pokazateljima Đure Tošića. Naime, Mihailo Dinić je imao jednu sličnu informaciju, koja je pod istim datumom 1435. godine govorila o sličnom, tj. vlahu kao čovjeku bosanskog kralja, pa je u njegovoj pratećoj signaturi i pronađen osnov za prepoznavanje štamparske pogreške u signaturi Đure Tošića.³⁵ U pratećoj signaturi kod Đ. Tošića postalo je jasnije, nije bilo tačno da se radi o knjizi zaduženja.

Dakle, juna 1435. godine Pribisav Poznanović, vlah iz katuna ‘Dobrade Glegie-uich’, čovjek bosanskog kralja, obavezao se Vukmiru Konjevodiću (ranije naveden kao Konjevodić) da će prevesti iz Dubrovnika do Podkreševa 40 tovara soli. Ukoliko ne izvrši svoju obavezu pristajao je da plati kaznu bosanskom kralju u iznosu od stotinu dukata.³⁶ Navedeni podatak nešto je drugačijeg sadržaja nego što ga prezentira Đuro Tošić. I kada prihvatimo navedeno da je ‘Dobrade Glegie-uich’ ovdje pominjani Obrad Gleđević, centralna figura u ovom podatku je ipak Pribisav Poznanović koji preuzima određene obaveze u sklopljenom ugovoru. On je vlah Gleđević, vlah iz katuna Obrada Gleđevića i čovjek bosanskog kralja, ali nije navedeno da je i Obrad Gleđević čovjek bosanskog kralja. Na osnovu navedenog bi se moglo izvoditi i braniti da je i Obrad Gleđević čovjek bosanskog kralja, ali to je već pretpostavka.³⁷

---

³⁵ M. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, 327 i prateća napomena 102.

³⁶ “Pribissauus Posnanouich vlahus catune Dobrade Glegie-uich homo regis Bosne super se et omnia eius bona promisit et se obligavit Vochmir Cognouodich presenti et contentanti de Ragusio sub Creseuo portare salmas quadraginta salis sine ulla dilatione vel staligio fiendis in aliqua parte sui viagii, saluas et securas ... Ipse Pribissauus soluere pro pena teneatur regi Bosne ducatorum auri centum” (24. 06. 1435.), *Diversa Notariae*, XX, 23v.

³⁷ Po primjeru pripadnika katuna Stanka Perutinića koji su bili dijelom vazali vojvode Sandalja Hranića a dijelom vazali vojvode Radoslava Pavlovića, Esad Kurtović, ‘Slavni ljudi svoje vrste’ – Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače, “*Med Srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik*”, Ljubljana 2006, 395-413.

U svakom slučaju dobili smo još jednog vlaha Gleđevića Pribisava Poznanovića i, po svemu sudeći, prvi podatak koji jasno ukazuje na seniore vlaha Gleđevića.

Iako postoje i drugačije mogućnosti, pomalo uzburkana 1435. godina u historiji srednjovjekovne Bosne, (nastala smrću vojvode Sandalja Hranića; postojanje dva kralja Bosne u dubrovačkim izvorima, pored kralja Tvrtka II Tvrtkovića i kralja Radivoja Ostojića; te otvorene mogućnosti po primjeru Radonje, sluge po ugovoru kod druge osobe, a čovjeka Gleđa Vislovića (iz 1413); mada nategnuto i da je navedeno izraz vrhovnog suvereniteta koje bi se moglo odnositi i na zasvjedočene vlahu drugih feudalaca; i druge mogućnosti), u svemu prevladavajuću ulogu o vlasima Gleđevićima kao ljudima bosanskog kralja, imala bi ipak njihova trajnija orijentacija ugovorenih karavana upravo sa posjedom bosanskog kralja. Dakle, moguće je da je u raspodjelama seniorata nad vlasima bosanskom vladaru ostao u posjedu i jedan dio vlaha koji su svoja trajnija boravišta imali i zadržali i izvan poznatog posjeda kraljeve zemlje. Najzad, tek su 1419. Krajsalići i Ugarci postali vlasni vojvode Sandalja Hranića.³⁸

***

Mimo navedenog, pronašli smo i da je neki Gleđević direktnije zabilježen da je bio čovjek bosanskog kralja, a i knjige zaduženja pominju vlahu Gleđeviću, naravno u drugim pokazateljima. U jednoj tužbi iz kraja februara 1420. godine u kojoj su za pljačku izvršenu u Bitunji (Bitunja kod Stoca) bili optuženi ljudi vojvode Sandalja Hranića i bosanskog kralja, među kraljevim ljudima bio je izvjesni Stipko Gleđević, ali bez oznake da se radi o vlahu.³⁹ Ovime bi uslovno potvrdili da su vlasni Gleđevići bili vazali bosanskih vladara, a i u liku Stipka Gleđevića posmatrali bi još jednog od braće među sinovima Gleđa Vislovića. Njega bi povezali, kao moguće istoj osobi, sa Stjepanom Gleđevićem (pomenutim 1428). Osim toga još jednu osobu, izvjesnog Stipana Gleđevića, pridružili bi ovoj otvorenoj dilemi. Naime, maja 1440. go-

---

³⁸ D. Kovačević-Kojić, Obaveze na vjernost dvojice katunara vojvodi Sandalju Hraniću, Sarajevo, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 19 (1970-1971), 1973, 229-233.

³⁹ “Boguth Bratosseuich et Stoissau Milasseuich clibanarius, Clemente de Bodaça ... conqueruntur supra Radienchum Crassoëuich, Ostoiam, Radoium et Crassia fretres dicti Radienchi et Pribilum Medosseuich, homines voiuode Sandali et supra Stipchum Glegeuich et Braianum et Mircum Stanichnich homines domini Regis. Eo quia dicti accusati violenter die lune propelapsa in loco dicto Bitugn acceperunt accusatoribus predictis inter vinum et alias res valores yperperorum duodecim” (die ultimo februarii 1420.), DAD, Lamenta de foris, IV, 155v.

dine izvjesni Stipko Gleđević se obavezao prevesti šest tovara robe dvojice dubrovačkih trgovaca do Fojnice, a uz cijenu od pet perpera po tovaru.⁴⁰ Moglo bi se, dakle, raditi i o ranije pominjanom Stipku, ili Stjepku Gleđeviću. Cilj prevoza robe u kraljevu zemlju, svakako je simptomatičan za Gleđeviće.

Krajem juna 1435. godine zabilježeni su kao dužnici vlasi Gleđevići Milašin Vranković, Doberko Jurjević (Đurđević), Radak Milečević i Rajko Bogdanović.⁴¹

Vlasi Gleđevići zabilježeni su i na području Nevesinja, ali kao pljačkaši. Jula 1429. godine Ivan Dobrašević optužio je vlahu Gleđeviće braću Milutina i Dubravca Radosalića zbog pljačke dvije kobile i brašna.⁴²

***

Ovu kratku bilješku, prilog detaljnijem sagledavanju vlaha Gleđevića, završavamo pomenom još jednog Gleđevića kao svojevrsnom prilogu vezi vlaha Gleđevića i vlaha Burmaza. Naime, augusta 1404. godine vlasi Burmazi Bogdan Gleđević i Bogeta Nenković ugovorili su prevoz oko 30 tovara tkanina i druge robe ‘sub castro Vissochi’ uz cijenu od tri perpera i osam dubrovačkih dinara po tovaru.⁴³ Teško je procjenjivati, no ako smo uspjeli da Gleđa Vislovića približimo hronološkoj liniji od 1382. do 1419, mogli bi i Bogdana Gleđevića iz 1404. godine posmatrati kao njegovog srodnika, čak i sina. Najzad, da je to moguća postavka na to ukazuje činjenica da

---

⁴⁰ “Bosin Priboeuigh et Radochna Radouigh conduxerunt et accordauerunt Stipan Glegieugh vlacum ... debeat huc conduxit equis sex bonis et sufficientis et leuare ... mercantiam portare et conducere in Bosnam in Quoynizam ... pro quibus salmis ... dare perperis quinque de nabulo et soluere pro qualibet salma” (18. 05. 1440.), DAD, Diversa Cancellariae, LIV, 189v.

⁴¹ “Nos Millassin Vrancouich, Dobercho Giurgeuich, Radach Milezeuich et Raycho Bogdanouich vlachis de Glegeuzi socii” (30. 06. 1435.), DAD, Debita Notariae, XVII, 121.

⁴² “Iuan Dobrašeuich ... conqueriter supra Milutinum Radosalich et Dobrauaz eius fratrem morolachos Glegiezi. Eo quia sibi derobauerunt duas equas in Neuesigne. Et fuit de mense maii proxime futuris. Item duos somas farine” (10. 07. 1429.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 212.

⁴³ “Bogdan Gliegieuich et Bogetta Nenchouich vlachi de Bormaxi ... Vladoye Drasoyeuich, Vlacotte Cranchouich et Bogdano Radouanich et /prazan prostor, izostavljena još jedna osoba/ leuare de Ragusio salmas treginta vel circha pannorum et aliarum mercacionum et illas salmas caricare ... et illas portare recto tramite sub castro Vissochi et habere debent pro solutione cuiuslibet salme yperperos tres et grossos octo” (09. 08. 1404.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 95v. Za ovaj podatak uporedi, M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, napomena 77 na strani 320; D. Dinić-Knežević, *Učešće vlaha u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku*, 88.

i njegov kompanjon Bogeta Nenković predstavlja Nenkovce (Nenkoviće), odnosno Krajsaliće (od Nenka Krajsalića), vlahi koji su također izrasli iz krila vlahi Burmaza.⁴⁴ Ostaje kao pretpostavka da je pored sigurnog Obrada Gleđevića, mogućih Bogavca Gleđevića, Radosava Gleđevića, Stjepana Gleđevića i Stipka Gleđevića (možda ista osoba kao i prethodna) i Bogdan Gleđević mogući sin Gleđa Vislovića.

Mimo toga, na drugoj strani, jedan podatak o Nenu Krajsaliću, ovdje pomenu-
tom katunaru, predstavniku novog katuna izraslog iz krila vlahi Burmaza, osobi po
kojoj su pripadnici njegovog katuna nazivani i Nenkovićima i Krajsalićima vraća ra-
spravu o poznatim linijama razgranavanja katuna iz krila vlahi Burmaza na poč-
etak. Radi se o informaciji iz maja 1403. u kojoj je Nenko Krajsalić u jednom ugovo-
ru o prevozu olova iz Deževice povezan sa Vislovićima, naime, kao da je i sam pri-

---

⁴⁴ “Bogetta Ninchouich, Millath Braichouich, Radeğla Lamcich et Budez Petchouich vlachi chathoni NENCHI CRASLAGLICH ... cum ser Marino de Zrieua, Vladoye Draxoyeuich et Qualez Petouich merchathoribus de Ragusio ... promisserunt et se obligauerint ... conducere Ragusium equos ... 19 cum quibus portare debeat salmas dictorum merchatores usque in Cogniç saluas in terra in dicto loco Cogniç ... pro qualibet salma pannorum perperos quatuor” (16. 11. 1402.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 178v; “Bogetta Nencouich et Millath Braichouich vlachi Craislaglich ... sesaginta salmas salis ... portare ad partes Bosne ... , videlicet in Desseuize vel sub Vissoch vel in Dobrouonich” (11. 06. 1404.), Isto, XXXV, 78v; “Bogetta Nenchouich vlah de catono Nenchouich facit manifestum quod ipsi promisit et se obligat Radino Thollilouich, Radasino Nenchouich et Bogdano Radouanich mercathoribus de Ragusio ... cum equibus viginti quinque ... pro salmis caricandis in mercato Narenti et ponere illas in Cogniç pro yperperis tribus pro quolibet salma” (02. 11. 1405.), Isto, 235v; “Goislaus Xezich vlah de cathono de Nenchouich, Ziriep Pripchouich vlah de dicto cathono faciunt manifestum quod se obligant Radouino Millatchouich et Bogdano Radouanich ... septem equos seu caballos ... portare Sub Vissoch pro perperis quatuor et grossos I pro qualibet salma” (04. 04. 1407.), Isto, XXXVI, 164v; “Osrisa Dobreceuch vlah de Nencho, Milloslauo Xozich ambo vlachi faciunt manifestum in solidum et ad meliustendem Stipcho Paulouich et Dabisiuo Latiniza mercatoribus ... ad viazium portare ... equis salmas viginti unum pannorum et mercationum usque in Lichodra aut in Glupscouo ... pro yperperis quinque pro qualibet salma” (18. 10. 1407.), Isto, XXXVI, 242v; “Budach Vlatchouich vlah de cathono NENCHI locauit se et opera sua ad standum cum Nixa de Lono presente et ipsum conducente pro annis tribus in mediate ... bonus et legalis famulus ... Pro quo Budacho et eis precibus et instantia Veliçcho Giurcouich et Pribigna Braicouich extiterint plegii” (06. 06. 1427.), Isto, XLIV, 148v; “Et similiter in omnibus et per omnia Nencho Craissaglich cathonarius de catono vocato Burmas pro se et domo sua se obligauit dicto magnifico voyuode Sandalio sicut se obligauit supradictus Obrad Boeoeuch pro quo Nencho et domo et familia sua et quolibet ipsorum et pro omnibus et singulis supradictis attendendis et obseruandis” (30. 06. 1419.), DAD, Diversa Notariae, XII, 337. Uporedi, D. Kovačević-Kojić, Obaveze na vjernost dvoji-
ce katunara vojvodi Sandalju Hraniću, Sarajevo, 229-233.

padao katunu Gleđa Vislovića: “Nencho Craislaglich Vislouich”.⁴⁵ Navedeno prezime ‘Vislović’ još jednom pokazuje da bi se pitanje razgranavanja u krilu vlaha Burmaza sveobuhvatnijim pretragama moglo značajnije profilirati.⁴⁶

***

Iako smo pronašli ime Radosava Gleđevića (pomenut 1419)⁴⁷ on nije pronađen u svojstvu katunara⁴⁸, kakvim ga predstavlja u svome radu Bogumil Hrabak.⁴⁹ Ni po samom autoru Radosav Gleđević ne bi mogao biti katunar u 1434. godini među Gleđevićima, jer uz prisustvo katunara Obrada Gleđevića kojeg registrira 1427. i 1435. godine potpuno je nejasna, opet ničim ne potvrđena konstatacija da se ‘neki Gled prvih godina XV veka izdvojio iz Burmaza, te će Radosav Gleđević, možda njegov sin biti prvi katunar koji se u dubrovačkim arhivalijama pominje kao katunar novog

---

⁴⁵ “Nencho Craislaglich Vislouich facit manifestum quod ipse promittit et se obligat Radini Hilich ... ire quandocumque voluerit usque ad festum passe Rosarum proxime venturis in Deseuiza et ibi caricare plumbum ... super equis CCL” (07. 05. 1403.), DAD, Diversa Cancelariae, XXXIV, 217.

⁴⁶ Na isti način kao i Nenko Krajsalić tada se obavezao i Rakoje Regojević sa 150 konja: “Rachoye Regoyeuich similiter se obligauit ut supra in omnibus pro equis centum quinquaginta” (07. 05. 1403.), DAD, Diversa Cancelariae, XXXIV, 217. No interesantan je i naredni ugovor sa istim poslodavcem i trgovom u Deževici u kojem je opet trag povezan sa prezimenom Vislović: “Radogna Dobrioceuich [?] de Iuissolouich facit manifestum quod ipse habet et recepit a Radino Hilich XXV salmas salis ... recto tramite portaris ... usque ad mercatum Deseuize”, Isto. Rakoja Regojevića kasnije pratimo da je pripadnik vlaha Vragovića, ali značajno na području Ljubinja: “Pribislaaus Volchouich homo ser Iacobi de Gondola ... supra Radoe Pircich, Vladislaaum Petroeuich, Rachoe Reghoeuich de cathuna Vraghouich. Eo quod his diebus propelapsis in Glubigna predicti sibi abstulerunt violenter unum equum valorem yperperos XXX. Et dicti soluisse grossos sexdecim pro conductura rebus quas deferebat super dictum equum” (12. 04. 1420.), Lamenta de foris, IV, 175v.

⁴⁷ (23. 06. 1419.), DAD, Lementa de foris, IV, 14v.

⁴⁸ Pominjanje izvjesnog Radoslava Gleđevića 1412. nema prateću oznaku da se radi o vlahu: “Volchotta Brathosseuich et Michoye Iunachouich et Bogdan Stoisslaglich ... supra Radoslaaum Glegieuich, Pribislaaum Bogichieuich, Bogdan et Bogauetz Golenich, Iunchum Pribislaglich et Sainum Bogichieuich et Radouan eius fratrem, dicentes quod de presenti menses predicti in Mossori per vim acceperunt eis duos boues et in grossos yperperos quindecim” (09. 02. 1412.), DAD, Lamenta de foris, II, 149v.

⁴⁹ B. Hrabak, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 148.

---

katuna'.⁵⁰ Izvedene kombinacije u startu se postavljaju kontraverzno i kontradiktorno⁵¹, a najvjerojatnije kao posljedica upravo dugotrajnijeg iznošenja podataka bez pratećih signatura.⁵² Obzirom na zacrtanu koncepciju kojom B. Hrabak daje spisak 'samo novih katuna', proizilazilo bi da je linija katuna kod Gleđevića doživjela još jedno razdvajanje, jer bi bilo: katunar Obrad Gleđević 1427-1435; katunar Radosav Gleđević 1434. godine?! Kontradiktornost se ogleda u činjenici da je B. Hrabak upravo na primjeru Gleđevića dokazivao suprotno, da 'starešinstvo u hercegovačkim katunima bilo je nasledno', po principu da se 'vlast održava u konkretnoj porodici', a da 'pomenuto načelo nasleđivanja starešinstva u katunu moglo je biti zaobiđeno kad bi u brojem žitelja naraslom katunu došlo do deobe zajednice, pa je na čelo osamostaljenog roda kao novog katuna došao član toga roda, a ne jedan od sinova katunara ranijeg katuna'.⁵³ Svakako, ostaje za neka druga vremena da se dodatno istraži i eventualno sazna do kada je Obrad Gleđević bio na čelu katuna.

Kao predstavnika treće generacije u porodici, Đuro Tošić prati Obradovog sina Radoja 1476-1477. godine. Za njega je ta linija uspravna bez Hrabakovog katunara Radosava Gleđevića (Gleđ - Obrad Gleđević - Radoje Obradović).⁵⁴ Jedan pomen Radoja, sina Obrada Gleđevića iz maja 1439. godine mogao bi se odnositi upravo na ovu porodicu. Ovaj podatak ne daje prostor rješenu pitanja do kada je Obrad Gleđević bio na čelu katuna, ali upotpunjuje liniju porodice još jednim pokazateljem o lozi Gleđa Vislovića. Na kraju, radi se o pokazatelju koji govori da su Gleđ-

---

⁵⁰ Isto. Ovu priču o prvom katunaru kod Gleđevića, Radosavu Gleđeviću, B. Hrabak je prvi put prezentirao još 1963. u svojoj diskusiji, ali je ni tada, kao ni sada, nije ničim potkrijepio iako spominje 'arhivalije', *Isti*, Diskusija, "Simpozijum o srednjovjekovnom katunu", Sarajevo, Posebna izdanja 2, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 1, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1963, 114-115, 114.

⁵¹ B. Hrabak, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 148. U najmanju ruku bilo bi da uvrštavanog katunara Obrada Gleđevića i podatke s njim u vezi (barem onaj iz 1427.) po sadržaju B. Hrabak uopće nije ni poznao.

⁵² Po svemu sudeći B. Hrabak je još 1963. operirao sa pogrešnom informacijom o prvom katunaru Radosavu Gleđeviću, kasnije je nije pominjao, a u najnovije vrijeme ju je sam nekritički preuzeo i kontradiktorno kontekstualizirao, B. Hrabak, Diskusija, 114; *Isti*, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), 188; *Isti*, Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII – XV veku, 148.

⁵³ Mada se koristi Hrabakovim radovima, Hrabakovu priču o 'Radosavu Gleđeviću kao prvom katunaru', Đ. Tošić nije uzimao u obzir, Đ. Tošić, Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini, 98-100.

⁵⁴ Isto, 99-100.

---

vići 1439. godine za seniore imali Kosače, što je izraz promjena koje su se do tada već bile desile.⁵⁵

***

Ime Gleđ i izvedeno prezime Gleđević nije bilo rezervirano samo za ovdje navedene, očito pripadnike jedne, srodničke linije Gleđa Vislovića.⁵⁶ Maja 1398. godine zabilježen je izvjesni Pribil Gleđević, vjerovatno sa područja Dubrovnika.⁵⁷ Augusta 1435. zabilježen je Ivko Gleđević⁵⁸, a februara 1436. Ratko Gleđević⁵⁹, no, ni oni se ne mogu povezivati sa vlasima Gleđevićima. U značajnijoj mjeri izvjesni Gleđevići egzistirali su na području Trebinja, kako to pokazuju primjeri braće Ivaniša i Boži-

---

⁵⁵ “Radach Radognich ... fecit lamentum supra Radoe filium de Obrath Glegeuigh, Milcho Goycouigh homines comitis Stefani, dicens quod ... acceperunt sibi ... perperi tres prope domum Braycho Strisigh” (09. 05. 1439.), DAD, Lamenta de foris, XII, 249v. Naravno, knez Stefan bio bi vojvoda Stjepan Vukčić Kosača.

⁵⁶ Uporedi: “Veļeç Draschouich de Tribigna facit manifestum quod ipse vendit ad currum secundum consuetudines Ragusii dyacono Blaxio de Gleya ibidem presente et recipiente animalia VII bouina, videlicet, V vachas et II maņçolios pro precio yperperis viginti” (26.08. 1388.), DAD, Diversa Cancellariae, XXVII, 148.

⁵⁷ “Ratcho Grubanouich de Popoua facit manifestum quod ipse vendidit ad currum more solito unam eius equam pilli albi Pribillo Gleyeuich presenti et ementi pro yperperis duodecim” (07. 05. 1398.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXII, 139v.

⁵⁸ “Cum Iufchus Glegheuich esset et essent debitor ser Franchi de Prodanello de perperis decem pro duobus aptay, uno scripto ser Nicolai de Stella et aliud per ser Egidium canzelarius sub die 27 augusti 1435. Ibiquam Vocxa Grubaceuich constituit se plegium et principalem pagatorem” (16. 11. 1435.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIX, 174.

⁵⁹ “Radchus Glegieuich locauit se et sua opera usque ad annos tres proxime futuros Paulo Vassilieuich presenti et conducenti dicti Radchus ... Pro quo Radcho Radelia Nouachouich et Radassinus Stanisich constituerunt se plegios” (05. 02. 1436.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIX, 213.

---

dara Gleđevića značajno povezanih sa Dubrovnikom⁶⁰, te Radiča⁶¹ i Vlatka Gleđevića⁶², po svemu možda i srođnicima. Gleđevića ima i u drugim krajevima. Maja 1449. godine za pljačku je optužen izvjesni Ivko Gleđević iz Vrsinja.⁶³

---

⁶⁰ “Iuanis Glegheuich etatis annorum circha decem cum consensu fratris sui Bosidaris se et opera sua locauit usque ad tres annos proxime futuros cum don Iuano de Bona. Promittens eidem don Iuano dicto toto tempore secum stare et eis fideliter seruire ... Pro quo Iuanis predictorum fratris Bosidar eis fideuisor” (12. 07. 1423.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 158v; “Iuanis Glegheuich etatis annorum ut dixit XIII ut ultra et nichilominus de voluntate et consensu Bosidari Glegheuich fratris sui presentis et consentientis locauit se et operas suas Matcho Vlatchouich aurificii presenti et conducenti pro annis septem proxime futuros. Promittens eidem bene et fideliter seruire ... dictus Matchus promisit docere eum artis aurificis ... dare sibi capita artis secundum usum Ragusii. Pro quo Iuanis et eius precibus et instantia dictus Bosidarus frater suus se constituit plezium” (25. 11. 1424.), Isto, XLIII, 54; “Radassin Radoeuich de Tribigne de Zasad confesus est habere penes se sues seu scrofos quatuor et porcos duos ad pascendum, tenendum et bene nutriendum a Bosidaro Glegheuich textoris pannorum usque ad festum sancte Marie de menses augusti proxime futuris” (26. 11. 1424.); Isto; “Bosidar Glegheuich de Tribigna habitator Ragusii confessus est habuisse et penes se recepisse a Petro Pantella unum telarium fulcitum omnibus necessariis ad texendum pannos laneos ad tenendum ipsum et cum eo laborandum” (07. 03. 1425.), Isto, 99v; “Radoichus Budeglich etatis annorum sedecim ut dixit locauit se et opera sua usque ad tres annos proxime futuris cum Bosidar Glegheuich textore presente et eum conducente” (23. 04. 1425.), Isto, 124; “Iuanis Glegheuich titulo et nomine vendicione vendidit et datam fecit de omnibus et singulis massaricis suppellectibus utensilis et rebus, vestibus ... quas ipsi Iuanis habet tam in domo habitationis ... Bosidar Glegheuich frater suo ... pro precio et mercato ducatorum auri decem” (04. 05. 1435.), Isto, XLIX, 32v.

⁶¹ “Natalis Marini de Nenade acordauit Radiz Glegheuigh de Tribigna pro famulo usque ad annos tres ... seruire et laborare” (30. 09. 1438.), DAD, Diversa Cancellariae, LIII, 13.

⁶² “Bogeta Biloeuich ... fecit lamentum supra Vochosauum Bratonouich et eius filios Vitcum et Bogosauum et supra Milat, Branchum, Vladisauum, Vlagh et Vladimer fratres et filios Burmas de Gliubomere apud Jasem [tako, Jasen kod Trebinja] et supra Vlatcho Glegheuich de Tribigna dicens quod dum ipsi iret in Sclauaniam ipse venerunt supra ipsum Bogetam dum esset a Jasem et per vim acceperunt omnia infrascripta ...” (22. 03. 1442.), DAD, Lamenta de foris, XV, 130. O navedenom ‘Burmas’ treba voditi računa, ali ono ne može prejudicirati postavke obzirom da predstavlja ime oca koje postaje prezime, kako je to vidljivo na primjeru navedenog Milata među sinovima Burmaza: “lamentum supra Milat Burmasouich et Rachoe eius filium et Radognam eius filium ... in Gliubomere” (27. 01. 1444.), Isto, XVII, 172.

⁶³ “Michoe Ratchouich de Breno homo ser Nicole Pau. de Goze et fratrum ... fecit lamentum supra Iuichum Glegheuich de Versigne dicens quod furatus fuit sibi unum asinum” (15. 05. 1449.), DAD, Lamenta de foris, XXII, 77v.

Mada interesantni dokumenti po svome sadržaju, naročito tužba iz 1442. godine, navedeni Gleđevići iz Trebinja i Vrsinja ipak imaju jasne odrednice svoga smještaja (de Tribigna, de Versigne) pa se ne bi mogli direktno vezivati za ovdje pominjane vlahe Gleđeviće, katun Gleđevića i obližnje Primilovo Polje gdje se vlasi Gleđevići prate sa svojim trajnijim staništem.

Umjesto zaključka

Izdvajanje vlaha Gleđevića iz širih kontura vlaha Burmaza povezano je sa Gleđem Vislovićem, katunarom novog katuna i rodonačelnikom kasnijih katunara među vlasima Gleđevićima. Iako je taj proces duže trajao, ime Gleđ ostavilo je kao prezime u nasljeđe ime katunu i budućem naselju Gleđevci kod Primilovog Polja, smještenom uz putnu komunikaciju između Ljubinja i Stoca. Široj srodničkoj liniji Gleđa Vislovića pripadaju sinovi Obrad, Bogavac, Radosav, Stjepan (Stipko ?) i Bogdan Gleđević. Gleđa Vislovića naslijedio je u katunarskoj poziciji njegov sin Obrad Gleđević. Vlasi Gleđevići su usko povezani sa svojom maticom, vlasima Burmazima i drugim katunima koji su izrasli iz iste matice. To pokazuju zajednička poslovanja, izvorna pojavnost Kranića Milkovića, a naročito jaka veza sa katunom Nenka Krajsalića. Kao uobičajeno zanimanje vlaha Gleđevića predstavlja se organizacija karavanske trgovine, naročito ispoljena između Dubrovnika i kraljeve zemlje ('*contracta del re*'). Vlasi Gleđevići su bili vazali bosanskih kraljeva, izvjesno do 1435. godine.⁶⁴ S obzirom na njihovu lokaciju u pregledu prisustva vlaha u feudalnoj hijerarhijskoj slici, to je još jedna potvrda o stabilnom feudalnom pravu naspram uobičajenih promišljanja o permanentnoj anarhiji istaknutih velmoža u Bosanskom kraljevstvu.

Navedenim razmatranjem, poticajno predstavljenim pred daleko većim mogućnostima koje mogu da pruže šira i sistematska istraživanja, jasnije su konture, značaj, mjesto i uloga vlaha Gleđevića u prve tri decenije XV. stoljeća. Na njihovom primjeru, iako u malom obimu istraživanja izvršenog na ovom mjestu, da se utvrditi da detaljnije proučavanje vlaha u srednjem vijeku tek predstoji i da je prikupljanje svih relevantnih informacija o njima nužan preduslov za donošenje jasnijih zaključaka. Ranija pionirska istraživanja, opterećena nefunkcionalnim metodološkim postavkama kasnije literature, nisu u dovoljnoj mjeri iskorištena kao polazište da bi se dobila

---

⁶⁴ Za razliku od Nenka Krajsalića koji je postao vazal vojvode Sandalja Hranića, (30. 06. 1419.), DAD, *Diversa Notariae*, XII, 337; D. Kovačević-Kojić, *Obaveze na vjernost dvojice katunara vojvodi Sandalju Hraniću*, 229-233.

kvalitetnija slika o Gleđevićima. Navedeno predstavlja i metodološku poruku pred potrebnim budućim iscrpnijim bavljenjem vlaškom problematikom.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE GLEĐEVIĆ VLAKHS

Esad Kurtović

Summary

This paper draws much clearer contours of the Gleđevićs from the first three decades of the 15th century. Although the scope of reseawrch is narrow, the example chosen here confirms that a more detailed research of the Vlaks in the Middle Ages is something that will have to be done. In earlier times, the pioneer researchers that were burdened with non-functional methodological premises based on the literature they had at their disposal, were not used sufficiently at least as the point of departure for getting a clearer picture of the Gleđevićs. Hence, the approach of investigative control and more detailed analysis of the findings attained so far that has been applied here represents a methodological message that warns of the need for a more exhaustive research of the issues relating the Vlaks.

UDK 392.3 (497.6 Sarajevo) “.../1878”

Izvorni naučni rad

SKICE PORODIČNOG ŽIVOTA U SARAJEVU POSLJEDNJIH DECENIJA OSMANSKE VLADAVINE

Hana Younis
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: Na osnovu podataka iz različite arhivske građe i relevantne literature, autorica, u ograničenom prostoru i vremenskom okviru, rekonstruiše sliku i sastavlja dijelove porodičnog života stanovnika Sarajeva posljednjih decenija osmanske vladavine.

Ključne riječi: porodica, brak, modernizacija, Sarajevo, zapadni uticaji, struktura porodice, privatni život, porodični problemi.

Abstract: Based on the data collected in different archives and in relevant literature, the author reconstructs in a limited space and time, the picture that makes the segments of family life of the citizens Sarajevo in the last decades of the Ottoman rule.

Key words: family, wedlock, Sarajevo, Western influences, the family structure, private life, family issues.

Proučavanju porodičnog života, iz aspekta historiografije, vrlo malo je posvećivana pažnja, pa su se ovom tematikom više bavili sociolozi.¹ Za sagledavanje

---

¹ U historiografiji susjednih zemalja u posljednjoj deceniji vidna je zainteresiranost za ove segmente historije; Aleksandra Vuletić, *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*. Beograd: Istorijski institut, Službeni glasnik, 2002.; Božica Mladenović, *Porodica u Srbiji u prvom svet-* ►

porodičnog života u osmanskom periodu problem je predstavljala i oskudna arhivska građa.² S obzirom da je privatni život predstavljao tabu u tradicionalnom društvu, o njemu se govorilo vrlo malo, a pisalo skoro nikako. I ono što je zapisano stvorilo je dvojake početne zapreke. Jedan od najvećih problema prilikom istraživanja je što je kompletna arhivska građa koja se odnosila na ovaj period izgorjela u Orijentalnom institutu u Sarajevu 1992. godine. Pismenost i navika pisanja bila je privilegija gornjih slojeva složene socijalne strukture, dakle veoma malog broja građana, te smo neminovno većinu podataka dobili uvidom u život obrazovane elite.

Stoga smo za rekonstruiranje, morali primijeniti metod mikrohistorije, kao najprikladniji metodološki okvir zbog njezina naglaska na pomnoj interpretaciji sitnih pojedinosti i malih subjekata, gdje je svaki podatak veoma bitan kako bi se stvorila što cjelovitija slika kompleksnog porodičnog života.

Sarajevo sredinom 19. stoljeća

U dosadašnjoj historiografiji napisano je nekoliko nezaobilaznih djela koja se odnose na postanak i razvoj Sarajeva.³ Grad se zahvaljujući svom geografskom po-

---

skom ratu. Beograd: Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 51, 2006.; Uporedi: Karl Kaser, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.; Anđelka Milić, *Sociologija porodice*. Beograd: Cigoja, 2001.; Anđelka Milić, *Rađanje moderne porodice*, Beograd: ZUNS, 1988.; Golubović Zagorka, *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed, 1981.; Erlich Stein, *Vera Porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed, 1964.; Richtman Augustin, D. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga, 1984.; Bernardes, J., *Family Studies An Introduction*. London: Routledge, 1997.; Morgan, D. *Family Connections An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press, 1996.; Bengton, V. L., Biblarz, T. J. Roberts, R. E., *How Families Still Matter*. Cambridge: University Press, 2002.; Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: CLIO, 2004.

² Porodične zbirke, u kojima se nalaze podaci o privatnom životu, veoma su rijetke. Istorijski arhiv u Sarajevu posjeduje Porodičnu zbirku, ali se u njoj, nažalost, najviše dokumenata odnosi na period austrougarske okupacije, dok se u Državnom arhivu BiH nalaze samo tri porodične zbirke (Hadžiristići, Fufići i Jelići) koje nisu inventarisane, a samim tim ni pristupačne za istraživače.

³ Desanka Kojić-Kovačević, O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knjiga XI, Beograd, 1970; Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991; Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937; Skarić Vladislav, Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15 i 16 vijeku, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLI, Sarajevo, 1929; Hazim Šabanović, *Postanak i razvoj Sara-* ►

ložaju u skladu sa vojno-strateškim, administrativnim i kulturnim ciljevima Osman-
skog carstva profilirao kao najmoćniji grad u Bosni. Svoj procvat Sarajevo doživlja-
va u 16. stoljeću, u vrijeme najvećeg uspona Osmanskog carstva, kada je grad doži-
vio svoj najveći teritorijalni i ekonomski razvitak.⁴ Kako su se granice osmanske dr-
žave širile prema sjeverozapadu i sjeveru, Sarajevo je ostajalo u pozadini, ali je ipak
zadržavalo važan položaj, jer je bio prvi veliki grad u Osmanskom carstvu iz pravca
evropskih zemalja. Na značaj koji je imao nesumnjivo je utjecalo i to što se nalazio,
s jedne strane, na glavnom putu koji spaja Carigrad sa zapadnim dijelovima Osman-
ske carevine, a s druge strane je bio u neposrednoj blizini puta Dubrovnik-Carigrad
preko kojeg je dolazila zapadnoevropska roba u Osmansku imperiju. Pozicija i ra-
zvoj grada, bili su usko vezani za uspon i stagnaciju Osmanskog carstva u Evropi,
što je sveukupno uticalo na društveno-ekonomski razvoj Sarajeva.

Iako je Sarajevo oduvijek predstavljalo centar političke moći, od 1850. godine
grad postaje, ponovno, i zvanično sjedište bosanskog valije. Ovim činom političko-
ekonomska koncentracija u njemu doseže vrhunac. Uvođenje civilne uprave i staja-
će vojske regrutovane po evropskom obrascu lišilo je u Bosni njihove pripadnike do-
tadašnjeg socijalnog i političkog statusa, povezanog sa njihovim dužnostima. Time
je, istovremeno, započela socijalna diferencijacija i pregrupisanje u nove socijal-
ne slojeve. Zanatlije i trgovci činili su zajedno sa činovnicima, vjerskom i svjetov-
nom inteligencijom i najamnicima, osnovu socijalne strukture gradskog stanovniš-
tva u Sarajevu. Iako se obim Sarajeva nije teritorijalno mijenjao od 16. stoljeća, broj
stanovnika iz godine u godinu sve je više rastao.⁵

---

jeva, u: *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških
nauka, knj. 9, Sarajevo, 1965; Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo: Svjetlost, 1996;
Behija Zlatar, Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI vijeku, u: *Prilozi
za orijentalnu filologiju*, 38/1988, Sarajevo, 1989; **Prilozi historiji Sarajeva, Prilozi sa znan-**
stvenog simpozija, Pola milenija Sarajeva, održanog 19-21. marta 1993. godine, Institut za
istoriju, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997.

⁴ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 38.

⁵ Iz popisa uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine vidi se da je: ukupno
muslimana 5.484, hrišćana 1.648, Jevreja 742 i Cigana 114 . Ako uzmemo da su ove cifre
duple, jer je popis urađen samo za muške osobe, onda ćemo doći do podatka da je ukupno
u Sarajevu 1841. godine živjelo 16.030 stanovnika, što je za 5.072 stanovnika manje nego
prema zvaničnom popisu iz 1851. godine. Naime, u zvaničnom popisu objavljenom 1851.
godine stoje sljedeći podaci: muslimana 15.224, pravoslavni i rimokatolika 3.814, Jevreja
1.714, Cigana 330, dakle svega 21.102. Naredni zvanični popis obavljen je 1865. godine, a
podaci su objavljeni u salnami iste godine, prema tom popisu u Sarajevu je 1865. godine bilo:
pravoslavni 9.737, katolika 1.549, muslimana 21.936, Jevreja 3.673, što čini ukupno 36.895 ►

U posljednjim decenijama osmanske uprave na ovim prostorima ubrzano se dešavaju pod zapadnim utjecajima promjene koje su se reflektirale i na prilike u Sarajevu. Ovaj period je obilježen i važnim promjenama koje su nastupile donošenjem Vilajetskog ustava 1865. godine.⁶ Od velikog značaja za Sarajevo je bilo to što je kompletna administracija imala sjedište upravo u gradu, te je time protok kapitala i ekonomski razvoj grada ubrzan. Također, ne treba zanemariti činjenicu da se time i broj intelektualaca u gradu znatno povećao, što je imalo uticaja na modernizaciju prosvjete. Jedna od najvažnijih karakteristika ovog Ustava je ta što je predviđao obavezno otvaranje štamparije. Iako je to bilo prvenstveno za administrativne potrebe, ova naredba je imala veliki značaj i za opće potrebe. Ukidanje esnafa 1851. predstavljaja-

---

stanovnika. Kao što vidimo broj stanovnika od 1851. godine do 1865. godine, po zvaničnim popisima, se povećao za 15.793 stanovnika, što je dupli broj stanovnika u odnosu na popis iz 1841. godine. S obzirom da su zvanični popisi povremeni i uglavnom podređeni utvrđivanju fiskalnih i vojnih obaveza stanovništva, bilježeći samo muški dio populacije, ne omogućavaju pouzdano praćenje demografskih kretanja. Ako uporedimo zvanične podatke iz 1865. godine sa proračunom Johana Roskiewicza iz 1866. godine, koji smatra da u Sarajevu živi: 36.000 muslimana, 500 katolika, 4.500 pravoslavnih, oko 3.000 Jevreja i 1.000 Cigana, dakle ukupno 45.000 stanovnika, ovim proračunom dobit ćemo da za jednu godinu imamo 9.205 stanovnika više. Iako je nemoguće da se broj stanovnika Sarajeva za jednu godinu poveća za četvrtinu ukupnog broja stanovništva ne treba zanemariti činjenicu masovnog doseljavanja stranih podanika u ovoj deceniji. Godine 1868. austrijski konzulat obavještava svoju vladu da se u Sarajevu nalazi 408 njihovih podanika. Kao što vidimo, svi zvanični i privatni proračuni međusobno se više ili manje razlikuju iz više razloga; dok su zvanični nepouzdati zbog neredovnosti i aljkavosti popisivača, proračuni stranaca rađeni su prvenstveno na slobodnoj procjeni samog istraživača, te su puni kontroverzi motiviranih simpatijama ili antipatijama prema vjerskim i etničkim zajednicama ili nekim ideološkim i državnim razlozima. Vidi: Mula Muhamed Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, Sarajevo, 1970, (preveo Derviš Korkut); Slavko Kaluđerčić, Iz statistike Sarajeva, u: *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIX juli-august 1939, sveska 11 i 12, 844; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo BiH*, SANU, posebna izdanja knjiga CCXXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija knjiga 12, Beograd, 1955, Tabela: Stanovništvo Bosne i Hercegovine po Turskim izvorima 1865 godine; Johan Roskiewicz, *Studien uber Bosnien und die Hercegovin.*, Leipzig und Wien: 1868, 159; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABIH) austro-ugarski generalni konzulat Sarajevo regeste (dalje AUGKSR), 1609/68.

⁶ Od novoosnovanih institucija najvažnija je vilajetska vlada na čijem čelu se nalazio valija, a sjedište joj je bilo u Sarajevu, pored toga ustrojeni su: **Finansijska uprava, Ured za korespondenciju vilajeta** na čijem se čelu nalazio mektubdžija koji je ujedno bio i upravnik Vilajetske štamparije, Katastarska uprava itd. Vidi: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

lo je udarac za zanatstvo u Sarajevu, ali je vremenom ovaj čin postao podstrek trgovini, koja u ovom periodu doživljava svoj procvat.⁷ Sarajevo je 1866. imalo 68 vodovoda u ukupnoj dužini od 55 km i 156 javnih česama.⁸

Prve novine u gradu predstavljale su otvaranje radnji po uzoru na svjetske centre. Otvoreni su po prvi put dućani kao što je fotografska radnja, hemijska čistiona, prva fabrika sirćeta.⁹ Donesena je prva mehanička mašina za šivanje, otvorena prva pivara, napravljena nova valijina rezidencija-Konak, otvorena pisarnica u kojoj su građanima vršene usluge pisanja na "bosanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku."¹⁰ Kao začetci modernog ekonomskog poslovanja, u ovom periodu se osnivaju Društvo za izrađivanje abe,¹¹ Pupilarni fond¹² i Menafi sanduk.¹³

Iz svega gore izloženog može se zaključiti da se grad infrastrukturom počeo postepeno pretvarati u modernu prijestonicu.

Postavlja se pitanje koliko su, zapravo, ove složene tehničke, ekonomske i administrativne promjene imale uticaja na porodicu, život njenih članova, te kako se njihov život odvijao?

---

⁷ Kako bi se trgovina Sarajeva proširila na što više zemalja, Topal Osman-paša je 1867. godine poslao delegaciju koju su činili Hašim-aga Glodó i Muhamed-aga Kapetanović, kako bi uspostavili trgovačke odnose sa zemljama zapadne Europe. Ovi trgovci stigli su do Londona odakle je njihovim posredništvom 1875. godine nabavljen sat s kazaljka koji je uzidan u sahat-kulu. Muhamed Enveri Kadić, *Topal Šerif Osman-paša*, Večernja pošta, br.728. 07.12.1923.

⁸ H. Kreševljaković, *Izabrana djela* III. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 99; Uporedi: Ljubica Mladenović, *Sarajevo u doba turskog feudalizma*. Sarajevo, 1954. 52; Rudolf Zaplata, Strani konzuli u BiH za turske vlade, u: *Kalendar Gajret*, Sarajevo, 1937, 137.

⁹ Vlasnik mehaničke mašine Anton Šmucer objavio je reklamu u *Bosanskom vjestniku* pod naslovom: "Važno za svakog" - u kojoj naglašava da je: "nabavio američku mašinu, koja sama šije, pa svakog, koji bi htjeo praviti proete košulje i gaće, kako trgovce tako i privatne ljude pozivam da se sa ovom mašinom posluže....." *Bosna*, br. 53. 22.05. i 03.06.1867. 2; *Bosanski vjestnik*, 18. 06. 1866. godina I, br. 11. 88.

¹⁰ *Bosanski vjestnik*, 07.04. 1866. godina I, br.1. 8; *Bosanski vjestnik*, br.1, 07.04. 1866. 8.

¹¹ Društvo za izradu abe (domaćeg sukna) imalo je svoj statut. Akcijski kapital ovoga društva je iznosio 4-500 000 groša. Vidi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1985, 252.

¹² Nazivan je još ejtam-sanduk tj. kasa za siročad.

¹³ Opštinska poljoprivredna pripomoćna zaklada. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 383-396.

Porodica u Sarajevu

Porodica je osnovna socijalna grupa društva, a sastoji se obično od roditelja i djece. U strukturi porodice, u Sarajevu tokom druge polovine XIX stoljeća dolazi do promjena, gdje je evidentna razgradnja velikih porodica, koje obuhvataju širi krug srodnika.¹⁴ Osnovu svake porodice čine muž i žena, a čin njenog osnivanja je sklapanje braka. Iako 19. stoljeće predstavlja reformni period, modernizaciju Osmanskog carstva tj. period tanzimata, brak ostaje u domenu isključivo vjerske zajednice kojoj pripadaju supružnici. Sarajevo, kao grad u kome živi muslimansko, pravoslavno, katoličko i jevrejsko stanovništvo, predstavlja sliku multireligioznosti osmanskog društva i preplitanja raznih običaja.

Shodno tome, vjerski zakoni isprepleteni sa lokalnim običajima sačinjavaju pravila po kojima porodica živi i u Sarajevu kao i cijelom Bosanskom vilajetu, u periodu osmanske uprave. Upravo vjerski zakoni daju porodici najveći značaj u očuvanju cjelokupnog društva, budući da od mjesta i uloge porodice u društvu zavisi opstanak moralnog života u cjelini. Sve monoteističke religije nastoje uspostaviti društvo koje nije razzdano, stoga njihov cjelokupan sistem djeluje ka jačanju i usavršavanju upravo porodice.¹⁵ Ona je zaštićena putem stroge zabrane vanbračnog života i bluda.

S obzirom da ne postoje zakonske niti vjerske odredbe koje propisuju način upoznavanja mladih u svrhu osnivanja porodice, običaji životne sredine odigrali su ključnu ulogu u tome.¹⁶ Sklapanje braka na tradicionalni način, koji je bio ustaljen u periodu o kojem govorimo, odvijao se po određenim etapama: prva je bila ašikovanje, zatim provodadžisanje, a na kraju bi se obavio i sam čin vjenčanja. Strani podanici, kojih je sve više u ovom periodu, u brak stupaju prema običajima zemlje iz koje dolaze.

---

¹⁴ Od 117 porodica u Ali-pašinoj mahali samo 27 je proširenih. Vidi: Ali-pašina mahala u Sarajevu. Sarajevo: *Prilozi za pručavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, 1966, knjiga. II, 36-51. (Popis mahala iz 1867. nalazi se u Muzeju grada Sarajeva pod nazivom Saray kasabasinin nufusi musevedati.)

¹⁵ *Kanonsko ženidbeno pravo katoličke crkve*. priredio dr. fra Vitomir Jeličić, Sarajevo: Tisak i naklada Hrvatske tiskare d. d, 1930; *Kur'an časni*. preveo Besim Korkut, Sarajevo: Orijentalni institut, Posebna izdanja, 1977.

¹⁶ Zakoni se nisu bavili privatnim životom građana niti su se miješali u običaje bilo koje zajednice. S obzirom da je običaj imao snagu zakona, vjerski zakoni izjednačavaju običaj upoznavanja sa zarukama u toku kojih se dvoje, koji su odlučili stupiti u brak, pobliže upoznaju. Detaljnije pogledati: *Kanonsko ženidbeno pravo katoličke crkve*, 29-56; Jusuf el-Qardawi, *Halal i haram u Islamu*. Sarajevo, Islamica, 1997, 239-246.

Sklapanje braka bez pristanka roditelja završavalo se otmicom, koja je vrlo rijetka u gradu, dok je na selima oko grada bila mnogo uobičajenija.¹⁷ Na slučajeve otmice u smislu odvođenja mlade bez njenog pristanka u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu nismo naišli. Razlozi otmice u Sarajevu su bili uglavnom materijalne prirode, tj. na ovaj čin su se odlučivali nekad i uz znanje roditelja, samo kako bi izbjegli troškove vjenčanja.¹⁸

Kada se djevojka i momak dogovore da će se vjenčati, nastupaju pregovori koje vode rođaci, prijatelji, to jest osobe bliske porodici. Tom prilikom se razmotre svi faktori koji su se podrazumijevali da su bitni za budući život nove bračne zajednice. Izvori nam ukazuju da je najveću ulogu u sklapanju braka imao provodadžija. Kod jevreja je postojala osoba koja se isključivo bavila tim poslom, njen zadatak je bio hvaliti svoje momke i djevojke i isticati njihove vrline, a zvali su se *kazamenterosi*.¹⁹ Bogate pravoslavne trgovačke porodice ugovaraju brakove između sebe ili sa porodicama istog ranga izvan Sarajeva. Kod muslimana je također postojalo provodadžisanje, prilikom kojeg su, uglavnom, angažovane žene. Jedino je njima u tradicionalnom muslimanskom društvu bilo moguće vidjeti djevojku, te na osnovu stečenog utiska preporučiti je kući koja ugledom i imovinom odgovara njenoj.

---

¹⁷ Na takav zaključak nas navodi i jedno od pisama seoskog fratra u kojem stoji: "... molim također, da mi se dostojite dopustiti da mogu, ako bi potriba i stega bila, koje navištenje (ženidbeni oglas H.Y.) odpustit. ...Uzrok ovi samodošla jest zla i tužna godina lanska i ova i veoma teški danak koji je svit priteško i gotov umeo toliko, da se nitko ove godine ne ženi, ne imajući odkle troške potegnuti; a u ovoj župi po budalastom njiovu običaju jesu priko načina veliki. ....ove godine svit je od ženidbe posve odusto ne smijući u toliki trošak zagaziti i uplivat. ....za ljutu muku i od velika siromaštva i jedne i druge strane čine ovo, ...služe se načinom grešnih ženidbi, da jim cure same dojdou ter ne bude troška ni s jednu ni s drugu stranu. I da je to uzrok može se zaključiti iz pristanka roditelja koji ne odvrćaju, i upitani o ovim stvarima, ništa ne odgovaraju, nego radije slobodno daju svoj pristanak." Andrija Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca 1850-1870*. Plehan: Slovoznak, 1996, Pismo br. 126, 177.

¹⁸ Dževdet efendija piše da je "svadba (je) skopčana s velikim troškom, te se tako siromašniji ljudi i zaduže. Da se tome izbjegne, djevojka obično pobjegne, i tako prođe bez troška kuća iz koje se djevojka udaje... Otac one djevojke koja pobjegne bude ljut po neko vrijeme, a kasnije se pomiri i zahvali Bogu što se na taj način spasio troška." H. Kreševljaković, *Izabrana djela* IV. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 57.

¹⁹ U Sarajevu su, u ovom periodu, bili poznati kazamenterosi: Mošo Isak Abinum, Hana di Leon itd. Vidi: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, 35.

S obzirom da je brak i osnivanje porodice smatran obavezom svakog pravovjernika, nezaobilazno pitanje je: da li ima neka određena, običajna, vremenska granica i sa koliko godina se najčešće ulazi u brak?

Da je postojala određena dob dozvoljena za sklapanje braka vidi se iz proglasa u listu *Bosna* u kojem stoji: "Kao što se je skoro dogodilo da je mladić jedan prevario djevojku, koja za udaju još nije dorasla, to je protivno i vlasti i prirodi. Nije potrebno obširno govoriti o tome da brak može cjeliehodan biti, ako djevojka, koja u brak stupa, nije punoljetna. Da se nebi tako što i u buduće događalo, izdala je vlada vilajetska naredbu po kojoj se ima paziti da ne punoljetne djevojke u brak ne stupaju. Ova naredba od valije vilajetskog dostavljena mufetišu s nalogom da se svijem vlastima u ovom vilajetu raspiše."²⁰ Da se ova naredba nije poštivala, vidi se iz uvoda u kome pisac obavještava javnost da se naredba drugi put obznanjuje. Punoljetstvo djevojčica je bilo određeno vjerskim propisima, tako da je bilo individualno i zavisno od perioda sazrijevanja djevojčice.

Dževdet-efendija u pismu o ašikovanju navodi kako je vidio djevojke od 20-25 godina kako hodaju i ašikuju,²¹ što bi moglo dovesti do zaključka da je to prosječna dob za sklapanje braka. Kako bi došli do konkretnih podataka, analizirali smo podatke u Ali-pašinoj mahali iz popisa mahala 1867. godine u kojem su objavljeni datumi rođenja i vjenčanja svakog bračnog para. Ali-pašina mahala je ujedno i najbrojnija mahala u Sarajevu, u kojoj živi srednja klasa, a stanovništvo je vjerski izmiješano. U ovoj mahali živi 117 bračnih parova. Najmlađa je Joka supruga Luke, opančara, a brak je sklopila u dvanaestoj godini života.²² Potrebno je napomenuti da je samo jedan slučaj da ovako mlada djevojka - djevojčica sklopi brak. Radi jasnije slike, izložen je tabelarni prikaz muških i ženskih godina stupanja u brak u ovoj mahali:

---

²⁰ *Bosna*, II, br.58, 26.06. i 08.07. 1867, 1-2.

²¹ H. Kreševljaković, *Izabrana djela* IV, 56.

²² Bejtović Alija, *Ali-pašina mahala u Sarajevu*. 50.

Godine stupanja u brak	Muškarac	Žena	Godine stupanja u brak	Muškarac	Žena
12.g.	-----	1	41.g.	2	1
13.g.	-----	-----	42.g.	-----	1
14.g.	1	6	43.g.	2	1
15.g.	1	2	44.g.	2	2
16.g.	1	3	45.g.	1	1
17.g.	-----	2	46.g.	-----	-----
18.g.	-----	4	47.g.	2	1
19.g.	3	8	48.g.	2	1
20.g.	4	8	49.g.	2	1
21.g.	-----	1	50.g.	1	-----
22.g.	-----	4	51.g.	-----	1
23.g.	2	12	52.g.	2	-----
24.g.	5	8	53.g.	1	-----
25.g.	5	7	54.g.	-----	-----
26.g.	3	2	55.g.	1	-----
27.g.	8	10	56.g.	1	-----
28.g.	5	4	57.g.	-----	-----
29.g.	10	6	58.g.	-----	-----
30.g.	2	4	59.g.	-----	-----
31.g.	5	2	60.g.	-----	-----
32.g.	6	3	61.g.	-----	-----
33.g.	9	4	62.g.	-----	-----
34.g.	6	1	63.g.	-----	-----
35.g.	3	-----	64.g.	1	-----
36.g.	3	1	65.g.	-----	-----
37.g.	3	1	66.g.	-----	-----
38.g.	5	-----	67.g.	-----	-----
39.g.	4	2	68.g.	1	-----
40.g.	2	1	70.g.	-----	-----

Podaci iz tabele jasno govore da starosna granica stupanja u brak nije bila tako niska. Kao što se vidi, djevojke stupaju u brak najčešće u godinama između 14. i 33, ali je ovdje neophodno naglasiti da se starosna granica u ovom periodu ne može nikako posmatrati iz današnje perspektive. Naravno da ne treba zanemariti podatak o djevojčicama udatim prije 14. godine, ali na 117 brakova takvih je ukupno 1, dok je

iznad 40 godina njih 11 sklopilo brak. Što se tiče muškaraca, oni u brak stupaju nakon 19. godine. Potrebno je napomenuti da su mladići koji su se vjenčali u 14, 15. i 16. godini u braku sa djevojkama-djevojčicama od 12 i 14 godina. Dakle, s obzirom da su mladići stupili u brak jako mladi, sasvim je normalno da su birali barem godinu ili dvije mlađu djevojku, koje su također, po shvatanjima današnjice, jako mlade. Iz tabele vidimo da ovih brakova procentualno nije mnogo. Iz popisa Ferhadija mahale 1855. godine, u kojoj žive bogatije trgovačke porodice i jedan mali broj kiridžija, vidimo da, iako je većina muških lica u ovoj mahali već materijalno obezbijedena i nema potrebe da zbog toga čeka na brak, ipak nema niti jedne muške osobe koja je u brak stupila prije 22. godine života.²³

Živko Crnogorčević je u svojim memoarima naveo da “nikome ne bi odobrio da se mlad u 21. godini ženi, nego između 24. do 36. godine,”²⁴ čime je potvrdio gore navedene podatke. On iz vlastitog primjera također savjetuje da muškarac “ako bude prešao 36. godinu, onda ne treba da se ženi nikako.”²⁵

Pozni brak sklapan je najčešće ukoliko je jedno od supružnika ostalo udovica ili udovac. U tom slučaju je veoma važno istaći da razlika u godinama predstavlja bitan faktor. Udovci, prilikom ponovne ženidbe, traže majku svojoj djeci, te im nikako ne odgovara mlada djevojka koja možda i nije dorasla takvoj obavezi. U takvim slučajevima se obično odlučuju za neudatu, stariju, djevojku.²⁶ Slična je situacija i kod udovica koje se odluče za ponovni brak.²⁷

---

²³ Vladislav Skarić, Sarajevska mahala Ferhadija 1850-1855. *Bosanska vila*, br. 23, XXVIII/1913, Sarajevo, 331-332.

²⁴ *Memoari Živka Crnogorčevića*, priredio Milenko S. Filipović, Sarajevo: ANUBIH, Građa, knjiga XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, 1966, 67.

²⁵ *Isto*.

²⁶ Puška Mehamed ostao je udovac sa dvoje malodobne djece, ne zna se tačno koliko godina je bio sam, samo se može pretpostaviti da je to maksimalno šest godina, s obzirom da je toliko imao njegov mlađi sin kada se on ponovno oženio. Njegova nova supruga, Zilha, imala je 41/42. godinu i bila mlađa od njega 10 godina. Sličan primjer je i kod Jovana, sina Siminog, koji je ostao udovac sa dvoje odrasle djece. On se oženio sa Stanom, kćerkom Cvjetkovom, kada je njoj bilo 51/52. godine, a bila je mlađa od njega 5/6 godina. Vidi: Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala u Sarajevu*, 40, 49-50.

²⁷ Karakterističan primjer je Zejneba, kći Hasanova, udovica sa dvoje djece, koja se udala za Doku Hasana od kojeg je mlađa samo jednu godinu, i to u 43/44. godini života. Vidi: Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala*, 42.

Iz gore izloženog može se zaključiti da ne prevladava niža prosječna starost prilikom stupanja u brak. Iako, ne možemo tvrditi da takvih primjera nije bilo u Sarajevu, ali su oni pojedinačni, a ne uobičajeni.

Po nepisanom pravilu, muževi su stariji od žene, mada i tu ima iznimaka koji su uglavnom interesnog karaktera.²⁸ Razlika u godinama između supružnika kreće se od 4 do 10 godina, s tim da je 35% bračnih parova ima razliku od 5 godina.²⁹ Ove podatke, naravno, moramo uzeti sa rezervom, jer je nemoguće odrediti granice vezano za ovo pitanje.

Izbor supružnika u socijalnom pogledu takođe je dio velike porodične politike. Druga polovina 19. stoljeća je vrijeme kada dolazi do ekonomskih promjena u Sarajevu. Naime, neke kuće se naglo bogate trgovinom, dok neke begovske kuće postepeno propadaju. Ovdje se otvara novo pitanje braka iz interesa kojeg diktiraju interesi porodice ili firme, ali u tim predodređenim procesima ne treba zaboraviti na igru individue koja se podređuje ili opire u različitim, a uvijek jedinstvenim pričama.³⁰ Brak sklopljen iz interesa ima široku lepezu razloga: rang, ugled i materijalna osnova porodice, odlike domaćice itd. Pored toga, novac počinje da podrazumijeva različite oblike: pokretne i nepokretne vrijednosti, poslove i očekivanja. I drugi se činioči također razmatraju: ugled, ime, prethodno bračno stanje, klasa, ljepota. Sve to čini dio odredbi prilikom biranja supružnika.³¹

Primjeri o sklapanju braka djece uglednika sa osobama nižeg ranga su veoma rijetki. Sulejman Zaim-beg Dženić nije dozvolio kćerki da dolazi kod njega u kuću, zbog udaje za čovjeka koji nije imao titulu bega. Kolika je njegova srdžba bila, vi-

---

²⁸ Sačak Ahmed oženio se u četrnaestoj godini s udovicom Fatimom, koja je bila starija od njega petnaest godina i imala jedno dijete. Dok je Ahmed bio težak po zanimanju, Fatima je imala kuću i čifluk. Malo manja razlika u godinama je bila u slučaju Memiš Hasana, koji se oženio s Hanifom, starijom od sebe pet godina, ali je i ona imala u posjedu kuću. Vidi: Bejtlić Alija, *Ali-pašina mahala*, 50-51.

²⁹ *Isto*, 36-51.

³⁰ Johann Asboth smatra da imućnije i uglednije familije brakove utanače u zavisnosti od interesa, a nerijetko mladić tek poslije zaključenja braka prvi put vidi svoju suprugu. Na takav način eventualno prevareni mladoženja može problem kompenzirati kroz višezenstvo ili razvod bez štete po sebe. Johann Asboth, *Bosnien und die Herzegowine, Reisebilder und Studien*. Wien, 1888. (Rukopis prijevoda ovog putopisa mi je ustupio prof. dr. Zijad Šehić, na čemu mu se toplo zahvaljujem).

³¹ Uporedi: Filip Aries, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4. Beograd: CLIO, 2003, 105-117.

dimo iz toga da je nikada više u životu nakon njene udaje, i pored toga što je imao samo jednu kćerku, nije vidio.³²

Ruski putopisac Aleksandar Giljferding ističe da “na čast Bosancima - sami dukati nisu odlučujući faktor koji daje preporuku djevojci.”³³ Ipak, interes je često bio i nužna potreba za ženom u kući, i njenom pomoći prilikom odgoja djece.³⁴

Blud je predstavljala suprotnost tradicionalnom načinu života i bila je strogo zakonski sankcionisana. Proskribovana i u javnom i u privatnom životu, blud je bila povod za sklapanje brakova pod društvenom prisilom kako bi na taj način bile anulirane njene posljedice. Jedna strana, obično muška, nakon otkrivenog ovakvog *sramnog* čina bivala je primorana zasnovati bračnu zajednicu tj. porodicu. Najviše podataka ovakve vrste odnosi se na strane podanike u Sarajevu. Na *nemoralnu* zajednicu obično bi stanovnici mahale u kojoj osobe žive ukazivali vjerskom poglavaru.³⁵ U slučaju Sarajeva, budući da su doseljenici tj. strani podanici bili hrišćani, fra Grga Martić je vrlo često angažovan u rješavanje ovakvih problema. Karakterističan primjer predstavlja slučaj koji se zbio u ljeto 1866. godine. Stanovnici mahale, u kojoj je živjela Ana Wokrab, prijavili su fra Grgu Martiću da dotična živi u zajednici sa Raulom Benachovskim, iako još nisu vjenčani. Saznavši za to fra Grga Martić je zahtijevao od austrijskog konzulata da odmah nešto preuzme i da “se ta stvar uredi.”³⁶

---

³² Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, I. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991., 377.

³³ A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, 1972, 85; Francuski historičar Mišel Pero smatra da u Evropi brakovima upravljaju veoma stroga načela čiji je smisao da regulišu promet imanja, miraza i žena. “Na ceni su ozbiljne služavke i radnice, jer njihovom ušteđevinom mladi radnik može da isplati dugove ili da se zaposli kao zanatlija.... U narodu žene predstavljaju omiljenu štednu kasicu.” Vidi: Filip Aries, *Žorž Dibi, Istorija privatnog života*, 4. 108.

³⁴ Vođenje domaćinstva i briga o djeci bila je isključivo u domenu žena, karakterističan primjer braka iz potrebe za ženskom rukom u domaćinstvu koja će odgajati djecu i održavati domaćinstvo je slučaj Mate Marušića, pekara iz Austro-Ugarske, nastanjenog u Sarajevu, koji moli dozvolu matičnog konzulata da oženi Miru Pejović iz Sarajeva, “jer poslije smrti svoje žene ne može voditi kuću i odgajati troje djece.” ABIH, AUGKSR, 816/69.

³⁵ Porodica Mravović je izdavala jednu od svojih kuća u Abdulhalifa mahali, ali su susjedi vrlo brzo javili Abdulganiji Mravoviću da njegovi novi stanari ne žive pošteno. Nakon toga je Abdulganija poslao pismo muhtar u iste mahale zamolivši ga da uz pomoć susjeda odstrani nemoralne podstanare, a da kuću izda nekom poštenom kirajdžiji. U: Istorijski Arhiv Sarajeva, Porodična zbirka, Fond porodice Mravović, kutija br. 1.

³⁶ ABIH, AUGKSR, 750/66.

Nakon toga “Ana i Raul mole potvrdu da nisu u braku,”³⁷ kako bi mogli sklopiti zajednički brak, što su i učinili.

I pored društvene prisile nisu se sve vanbračne zajednice, bez obzira da li imaju potomstvo ili ne, završavale brakom.³⁸ Dešavalo se da samohrana majka umjesto braka zahtijeva samo alimentaciju.³⁹ Neke vanbračne zajednice nisu mogle biti sklopljene iz jednostavnog razloga, što je jedan njen član već bio u braku.⁴⁰

Sastav porodice

Porodica u užem smislu predstavlja roditelje i djecu. S obzirom na tradicionalni način života, možemo posmatrati dvije “vrste” porodice, odnosno porodicu u užem i širem smislu. Prva je uvijek statična jedinica i ocrtava se oko jezgra roditelji – dje-

---

³⁷ ABiH, AUGKSR, 836/66.

³⁸ Takav je slučaj Jele Lovrić koja je tužila Stjepana Bijana “da je ne želi oženiti iako čeka dijete,” ali i pored zvaničnih nastojanja iz daljih obavijesti vidimo da Jela nije uspjela sklopiti brak sa Stjepanom. ABiH, AUGKSR, 341/63.

³⁹ Kao primjer navest ćemo slučajeve Ivke i Katarine. Ivka Grgić je imala vanbračno dijete sa Dominikom Vantalonijem i insistirala je samo na redovnoj isplati alimentacije. Dominik je radio kao obučar u Sarajevu, a Ivka je bila udovica. Nakon neuspjelih pokušaja da mirnim putem dobije alimentaciju za sina, ona se obratila i austrijskom konzulatu, čiji je Dominik bio podanik. Na ovu tužbu Dominik odgovara da “nije otac sina udovice Ivke i odbija da plaća alimente za njega.” Kako vidimo iz kasnijih dokumenata, Ivka je veoma brzo uspjela dokazati da je njen sin zaista i Dominikov, nakon čega je Dominik “osuđen” da plati Ivki “za izdržavanje nezakonitog djeteta 4.000 pjastera.” Za Ivku je ova suma predstavljala troškove koje je imala oko djeteta do tužbe, stoga je odlučila da traži i mjesečnu alimentaciju. U aprilu 1865. godine Ivka je dobila presudu po kojoj je Dominik dužan da ubuduće isplaćuje mjesečno 50 pjastera. Drugi karakterističan slučaj je Katarine Besarić, koja je sa Nikolom Griminijem imala vanbračnog sina starog deset godina. Nakon dugogodišnje pravne borbe, i pored sudske odluke da joj Nikola isplati alimentaciju od 80 para dnevno, nikada nije dobila ništa. Stoga je odlučila da uzme pravdu u svoje ruke, a svoj bijes je iskalila upravo na Nikoli, i to na javnom mjestu. Incident se desio u septembru 1867. godine kada su se njih dvoje slučajno sreli, nakon čega je Katarina toliko istukla Nikolu da je on jedva živ pobjegao. Nakon toga je zatražio zaštitu austrijskog konzulata. Ovaj slučaj se više ne spominje u dokumentima, iz čega možemo zaključiti da se Katarina zadovoljila fizičkim obračunom sa Nikolom. Vidi: ABiH, AUGKSR, 39/64, 60/64, 648/64, 351/65.; 201/67, 951/67, 1443/67, 1444/67, 1373/67.

⁴⁰ Ivan Jović je dobio potvrdu austrijskog konzulata da je još uvijek u zvanično važećem braku sa Anom Nikolić. Zbog toga nije mogao sklopiti novi brak sa Jelenom Čebaić. ABiH, AUGKSR, 1157/67.

---

ca, dok je druga promjenjiva, jer se više ili manje proteže na rodbinu. Njen sastav i veličina ovisili su od tipa porodice, društvene sredine, uslova stanovanja, migracija i socijalnog statusa. Posluga je u ovom periodu, kako na Istoku tako i na Zapadu, svojim stalnim prisustvom i zajedničkim životom u porodici prihvatana od njenih članova kao njen sastavni dio. I pored toga što je posluga bila bitan član domaćinstva u Sarajevu, ona nema prava niti obaveze kao ostali ukućani, a slobodna je promijeniti gospodara, te se ne može ubrojati u člana porodice.⁴¹

Uvriježeno društveno mišljenje je bilo da je osoba koja nije u stanju osnovati porodicu “*nesretna*”, čak šta više predstavljala je problem za cijelo društvo, s obzirom da je onaj ko ne može osnovati porodicu zasigurno podložan porocima i time je njegov život za tradicionalno osmansko društvo postajao uzaludan.⁴² U osnovi, porodicu čine roditelji i djeca. Posmatrani su samo oni članove koji žive zajedno u istom domaćinstvu, jer dijele zajednički privatni prostor, finansije, probleme i veselje. Tradicionalno društvo u svojoj biti je patrijarhalno uređeno, a glavu porodice predstavljaju otac, djed ili brat. Muškarac je neprikosnoveni gospodar koji vlada, on je zaštitnik, vođa i sudija. Njegova obaveza je da se stara o ekonomskoj sigurnosti svih članova porodice.

---

⁴¹ Bogatije porodice obično imaju žensku osobu, koja je od malena u njihovoj kući, i pomaže prilikom svakodnevnih poslova. Porodica Mravović je 1858. godine napravila ugovor sa Mustafom sinom Mehmeda na ime sedmogodišnjeg najma njegove kćeri Šerife u kući Mravović Hasan-age sina hadži Fejzulaha. Ugovor je pretpostavljao stan, hranu i 80 groša mjesečno. U Sarajevu su, u ovom periodu, prisutni i momci koji pomažu fizički u dućanima, ali oni slobodno mogu promijeniti poslodavca, kao što je slučaj kod Tanasovića koji pismeno obavještava svog prethodnog poslodavca da je prešao kod porodice Jeftanović. S obzirom na navedeno nismo poslugu smatrali članom porodice. Vidi: IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Mravović, kutija br.1; Isto, Zbirka porodice Jeftanović, kutija br.1.

⁴² Muhamed Kutbuddin el-Izniki napisao je knjigu “Muršid ul muteenhhil” tj. “Uputa za oženjenog i onog koji se namjerava oženiti, o valjanom životu i postupku u braku.” Djelo je prepisao Ali ibn Sulejman iz sela Vučića 1823.g i čuva se u Gazi Husrev-begovoj medresi. Autor smatra da je bračna institucija zajednica koja je potrebna radi potpunog psihičkog i fizičkog života i naglašava da se tek u braku čovjek potvrđuje. On opisuje razliku između ljudi koji su u bračnoj zajednici našli cilj svog života i onih *nesretnika* koji lutaju bez cilja, izgubljeni, jer nemaju pravog sadržaja života koji pruža porodica. On smatra da oni *nesmireni* i *nesretni*. Ovo se odnosi jednako i na muškarce kao i na žene. Također tvrdi da se osobe koje neuspiju osnovati svoju porodicu odaju porocima i njihov život je postaje uzaludan. Vidi: Afifa abu Safijja i Aiša Smailbegović-Hadžihalilović, O jednom seksološkom djelu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1978, br. II-III; 153-158.

Za sagledavanje sastava porodice poslužit će nam popis stanovnika iz 1867.g. u kojem je svaki ukućanin upisan. Od 117 porodica u Ali-pašinoj mahali, njih osamdeset i pet živi u osnovnoj porodici, koju sačinjavaju roditelji i djeca, dok je proširenih porodica trideset i dvije.

Proširene porodice se najčešće sastoje od sinovljevih porodica i roditelja, ukoliko su živi. Iako roditelji najčešće ostaju u domaćinstvu sa najstarijim sinom, to nije pravilo, s obzirom da imamo podataka da roditelji žive i sa kćerkom i zetom.⁴³ To su obično porodice u kojima nema muškog djeteta, pa ga neformalno zamjenjuje muž najstarije kćerke.

Ukoliko se majka ponovno udaje sa sobom vodi i djecu koja se nazivaju pastorčad. Status pastorčeta se odvaja od posvojećeta. Vrlo često su vjerski propisi bili razlog usvajanja osobe sa kojom porodica dijeli privatni prostor.⁴⁴

Kao što vidimo, porodica je kompleksna institucija na čiji sastav utiče i socijalna situacija njenih članova.

Odnosi u porodici

Odnosi u porodici predstavljaju odraz shvatanja jednog društva. Polna razlika između supružnika odražava se i u njihovim pravima i obavezama u životu. Muževa briga odnosila se na opskrbu porodice. Ukoliko se suprug nalazio van grada u kojem živi porodica, on je bio obavezan slati potreban novac za njeno izdržavanje.⁴⁵ Za razliku od muža, obaveze žene sastojale su se u vođenju domaćinstva i brige o djeci. Poslije udaje i rađanja djece, privatno vrijeme žene-supruge proticalo je gotovo ujednačeno sve do smrti, posvećeno vaspitanju i staranju o djeci, tek ponekad isprekidano porodičnim proslavama. Nešto više o odnosu supružnika govore nam privatna pisma koja su doista rijetka.⁴⁶ Iako se supružnici rijetko razdvajaju, kada se to ipak

---

⁴³ Nekoliko porodica u Ali-pašinoj mahali dijele domaćinstvo sa zetom. Alija Bejtić, *Ali-pašina mahala*, 37.

⁴⁴ Karakterističan je slučaj Mehmedage koji je oženivši se s Umihanom dobio pastorka Mehmeda od 4-5 godina i posvojeće Fatimu, sestru Umihaninu, od 25/26 godina. S obzirom na to da Fatima i Mehmedaga nisu u rodbinskim vezama koje bi spriječile brak, a žive pod istim krovom, njeno posvajanje u tim godinama radi lakšeg zajedničkog života, sa vjerskog gledišta je sasvim normalno, pa i poželjno.

⁴⁵ Petar Karić nalazio se na *privremenom radu* i svojoj ženi Maci je redovno slao novac za izdržavanje porodice. ABiH, AUGKSR, 576/66.

⁴⁶ Veliki problem je predstavljala činjenica da je pismenost i navika pisanja bila prisutna kod veoma malog broja građana, te smo neminovno većinu podataka dobili uvidom u život obrazovanih građana Sarajeva, posebno ukoliko je porodica bila razdvojena.

desi, najčešće radi trgovine ili iz zdravstvenih razloga, pisma postaju jedini kontakt. I pored velikog broja privatnih pisama u arhivima, korespondencija među supružnicima je zaista rijetkost. Jedno od rijetkih pisama tog sadržaja je pismo Joke H. Ristića koje je pisala svom suprugu Vasi iz Beograda. Njeno pismo počinje sa “Najmiliji supruže Vaso.” Upravo ovako se obraća u cijelom pismu svom suprugu, nikada imenom samo Vaso bez “supruže” i nikada “supruže” bez “mili”. Pismo piše blagim tonom, u kojem preovladava njena briga, te ga stalno savjetuje “Čuvaj se dobro da se ne razboliš, jer ja sam dan i noć za tobom u brigu.”⁴⁷ Iz ovih nekoliko redaka napisanih krajnje iskreno otkriva se slika njihovog odnosa, koji odiše poštovanjem i ljubavi, koja se iskazuje kroz neograničenu brigu. Međusobna naklonost supružnika nije javno pokazivana, a odavanje poštovanja je jedina praktikovana forma.

O odnosu između muža i žene strani putopisci su ostavili mnoge podatke i svi se slažu u jednom, a to je da je žena: pristojna i vjerna, marljiva i kućevna, posvećena svom mužu i djeci, ali i da je ona u kući gospodar.⁴⁸

Supružnici se u javnosti ne oslovljavaju imenom, a ime žene se veoma rijetko spominje.⁴⁹ Prvo spominjanje ženskih imena u zvaničnom popisu izvršeno je 1867. godine. U samom popisu ukoliko se radi o udovici, zvanične vlasti navode i ime preminulog supruga.⁵⁰ Nismo pronašli da se žena, u dokumentima, naziva po imenu muža, poput Asim-begovica ili Hasan-aginica,⁵¹ čak šta više u istočnim zemljama postoji običaj nazivanja žena po najstarijem sinu, te bi se njeno ime gubilo i ona je postajala majka Mustafina ili kako se sin zvao, što, također u Sarajevu nije bilo uobičajeno.⁵²

---

⁴⁷ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1.

⁴⁸ Nakon smrti Riste Hadži-Ristića, Vladislav Skarić tvrdi da u kućnim poslovima nije bilo promjene, te da ih je **i dalje** vodila hadži Ristina udovica Mara. Vidi: Vladislav Skarić, Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice. Sarajevo: ANUBiH, *Građa*, Knjiga XX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 16, 1976, 51. Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 210. Uporedi: Henrik Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica, 1900, 71, 85.

⁴⁹ Karakterističan je primjer nekog Jenuh-a koji u pismu svom prijatelju pozdravlja “Sviju, moje sinove i moju ženu,” ne navodeći njeno ime. IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1

⁵⁰ To se odnosi na udovice koje nisu ponovno sklopile brak, kao što je Afifa, žena umrlog Topal Mehmeda, koja je bila kirajdzija-podstanar.

⁵¹ Nazivanje žene po imenu muža i njegovoj tituli mnogo je češće u narodnim pjesmama.

⁵² Miroslav Timotijević navodi da se u “Srpskim zemljama” od dvadesetih godina 18. stoljeća pod uticajem Njemačke sve više u porodici prihvata persiranje. Mi nismo pronašli takve ▶

Žena se spominje u rijetkim prilikama, čak i kada na svijet donosi dijete. Iako je ona glavni činilac u rađanju djeteta, napisat će se samo podatak da je tog dana neko dobio dijete. Još Bašeskija, koji veoma živopisno opisuje sve događaje koji su vezani i za žene, u svom *Ljetopisu* o rođenju svog djeteta piše: “U mjesecu redžepu (26. VII-24. VIII 1778) na jedan dan prije početka mjeseca agistosa, kada se sunce nalazilo na dvanaestom stupnju zviježđa Lav, u utorak navečer u tri i po sahata, rodila mi se kći Merjema, ili drugim imenom Nurija, u Mimar Sinanovoj mahali.”⁵³ Suprugu ne spominje.

Snažnije emocije se iskazuju tek prilikom smrti jednog od supružnika.⁵⁴ S obzirom da je suprug predstavljao materijalni oslonac kompletne porodice, njegova smrt je u tom smislu padala teže. Stoga bi se odmah obavijestila šira rodbina, ali veoma kratko. Ukoliko je preminuli ostavio finansijske probleme porodici i to bi se obično u tom kratkom obavještenju navelo.

I pored toga vrlo se rijetko dešavalo da udovac ili udovica ne sklope novi brak.⁵⁵ Iznimku su predstavljale udovice koje su imale odraslu djecu, spremnu da se brinu o ostatku porodice.

Karakteristika patrijarhalnog života uočljiva je kroz primjere stvaranje mitova o ženi svetici, kroz koje se pokazivalo kakva je žena zapravo trebala biti ukoliko je željela biti dobra, bezgrješna. Takav primjer je bio mit o Đulbadži, veoma popularan u Sarajevu u ovom periodu. Đulbadža je žena koja je stekla evlijaluk tj. svetost tako što je imala muža pijanicu koji je dolazio kući u kasno doba noći pijan, pa bi psovao

---

primjere u Sarajevu. *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, (priređio Aleksandar Fotić), Beograd: CLIO, 2005, 800.

⁵³ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis 1746-1804*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1997, 223.

⁵⁴ To nam potvrđuju stihovi napisani povodom smrti Lejle šejh Sirijine žene u kojima stoji: “Ova sudbina (nebo, vasiona) me baci u vatru rastanka a ja šta da radim.” Mustafa Jahić, Rukopisna djela Šejh Juje u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1985, br. XI-XII, 54; Za razliku od osvih romantičnih stihova Mira Savić na sljedeći način obavještava brata o smrti svog supruga: “Nije lasno tješit se kad se izgubi ovaki drug, koga sam imala i za kim tužim i tužit ću dok sam živa.” IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br. 1

⁵⁵ Jedan od potvrđnih primjera ovoj konstataciji jeste Dionizije Marinković koji svoj drugi brak u memoarima komentariše vrlo kratko, jednom rečenicom “U jesen ja se oženim po drugi put.” Iz ove vrlo jednostavne i slobodno možemo reći usputne rečenice za Marinkovića vidimo da je to bio sasvim normalan čin i slijed događaja, koji nije zaslužio veću pažnju. U: Dionizije Marinković, *Moji doživljaji*. Sarajevo: ANUBiH, *Grada*, Knjiga XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, (priređio Vojislav Bogičević), 1966, 130.

i tako uznemiravao komšiluk, nakon čega bi uzimao tojagu i udarao Đulbadžu. Da bi ga udobrovoljila, kako ne bi psovao i uznemiravao komšiluk, ona bi ga na najljepši način dočekivala, stavila večeru pred njega, a štap omotavala pamukom kako ne bi našuljao ruku dok je tuče.⁵⁶ Ovako prikazan kult Đulbadže želio se iskoristiti sa pozicije supremacije muškarca nad ženom.

Iako zakonom dozvoljena, poligamija nije bila uobičajena u Bosni, pa tako ni u Sarajevu. Da li je tome razlog bio materijalno stanje, s obzirom da je bilo poželjno da svaka žena ima posebno domaćinstvo ili je zaista “na koncu konca i muhamedovac (je) s jednom ženom sit i presit,”⁵⁷ kako tvrdi Renner, ne možemo sa sigurnošću ustvrditi. Poligamija je bila rijetkost koja se nije odobravala u društvu. Tako je slučaj Ali-bega Džinića izazvao pometnju i “sva je Bosna reagirala” piše Giljferding “kad je, prije nekoliko godina, Ali-beg Džinić, jedan od najbogatijih spahija, uzeo drugu ženu za života prve.”⁵⁸ Na osnovu analize arhivskih izvora možemo zaključiti da je poligamija postojala, ali da nije zastupljena u nekom značajnijem procentu.⁵⁹

U 19. stoljeću dijete je više nego u prethodnom vremenu u središtu porodice. Ono je predmet svakovrsnog ulaganja: osjećajnog, ekonomskog, vaspitnog, egzistencijalnog. Kao nasljednik, dijete znači budućnost porodice, njen način borbe protiv vremena i smrti. Iako djeca nisu jedini, zasigurno su najvažniji razlog zajedničkog života. Djeca su osnova bračne sreće zbog kojih se porodica osniva.⁶⁰

Rađanje dvojki ili trojki predstavljalo je senzaciju koja se objavljivala u novinama, što nam ukazuje na rijetkost ovakve pojave. Godine 1867. izvjesna Daša rodila

---

⁵⁶ Muhamed Hadžijahić, Badžijanije u Sarajevu i Bosni. *Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1982, br. VII-VIII, 119-120; Uporedi: Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Buybook, 2004, 455.

⁵⁷ Henrik Renner, *navedeno djelo*, 85.

⁵⁸ A. F. Giljferding, *navedeno djelo*, 86.

⁵⁹ Iako se ne odnosi na Sarajevo, jedan veoma zanimljiv slučaj poliandrije koji se spominje u zvaničnim dokumentima austro-ugarskog konzulata, plijeni pažnju. Radi se o nekoj ženi Aleksinoj koja je u isto vrijeme imala dva supruga. Naime, njen suprug Aleksa je službeno tražio da mu se ona vrati iako je sklopila drugi brak u Bijeljini sa svećenikom Vasinom Petrovićem. Kada su saznali da je Aleksa saznao mjesto njihovog prebivališta, njegova supruga i njen drugi muž su se odselili u Tuzlu, nakon čega im se zvanično gubi svaki trag. ABIH, AUGKSR, 91/53.

⁶⁰ Brojni su primjeri sklapanja drugog braka ukoliko u prvom nije bilo potomstva. U većini slučajeva situacija bi ostala ista. Jedan od primjera je i Nalo Ahmed koji je posjedovao dvije kuće, jednu do druge, i u njima je imao po jednu ženu, ali ni sa jednom nije imao djece. Bejtović Alija, *Ali-pašina mahala*, 39.

je “uoči utornika troje djece, dvoje muške i jedno žensko. Svo troje djece nalazi se u životu,”⁶¹ objavio je zvanični list *Bosna*. Naredne godine nekoliko puta se desilo da je rođeno više od jednog djeteta. Jedna od sretnih majki bila je žena Šaćirage Jakupovića koja je rodila trojke.⁶²

I pored tradicionalnih poimanja da su djeca nužno potrebna za sretan brak, začuđujuće je da porodice nisu bile mnogobrojne. Prema proračunu Gustava Temela, austrijskog konzula, godine 1865. na jednu kuću u Sarajevu otpadalo je po sedam duša, dakle roditelji i petoro djece.⁶³ U ostalom dijelu Osmanskog carstva, prosječna porodica je imala od četiri do sedam članova.⁶⁴ Na zaključak da je brojnost porodice bila slična i u prethodnim desetljećima navodi nas pisanje Bašeskije koji smatra da u posljednjim decenijama XVIII i početkom XIX stoljeća prosječna porodica u Sarajevu ima po troje djece.⁶⁵ Strani podanici također nemaju velike porodice. Tako je u Sarajevu godine 1868. austrijski konzulat obavijestio svoju vladu da se u Sarajevu nalazi 408 njihovih podanika od čega su 154 osobe na radu i 254 člana njihovih porodica, dakle u porodicu su ubrojani uglavnom samo supružnici.⁶⁶

Analizom podataka Ali-pašine mahale iz 1841. godine i Ferhat-pašine mahale iz 1855. godine, ustanovili smo da je u Ali-pašinoj mahali bilo 56 kuća,⁶⁷ u kojima je stanovalo: 13 porodica sa jednim djetetom, deset sa dvoje djece, dvije sa troje djece, sedam porodica sa četvero djece. Niti jedna kuća nema petero djece, samo jedna ima šestero dok dvadeset i tri porodice nemaju djece uopšte. Napominjemo da u ovom popisu nisu ubrojana ženska djeca, te se ovi podaci moraju uzeti sa rezervom. U Ferhadija mahali sa 18 kuća rezultati su slični: pet porodica ima jedno dijete, isti broj ima dvoje djece, dok troje i četvero djece imaju po dvije porodice, u četiri kuće nema djece ili tačnije nema muške djece.⁶⁸ Podaci u popisu iz 1867. godine koji je

---

⁶¹ *Bosna*, II; br. 71, Sarajevo, 25.09. i 05.10.1867, 1.

⁶² *Bosna*, III; br. 93, Sarajevo, 02. i 16.03. 1868, 1.

⁶³ Đorđe Pejanović, *Stanovništvo BiH*. Beograd:SANU, Posebna izdanja, Knjiga CCXXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knjiga 12, 1955, 34.

⁶⁴ *Historija Osmanske države i civilizacije*. (priređio E. Ihsanoglu), Sarajevo: IRCICA - Orijentalni institut u Sarajevu, 2004, 657; Zanimljivo je da u Francuskoj u periodu 1840-1900, prosjek djece je sedmero. Vidi; Žorž Dibi, Filip Arijes, *Istorija privatnog života*, 4, 114.

⁶⁵ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *navedeno djelo*, 223.

⁶⁶ ABIH, AUGKSR, 1609/68.

⁶⁷ U mahali ima ukupno 59 kuća ali u tri kuće žive samci bez porodica.

⁶⁸ Vidi: Alija Bejić, *Ali-pašina mahala*, 36-51; Vladislav Skarić, *Sarajevska mahala Ferhadija 1850-1855*, 331-332.

obuhvatio i žensku djecu u Ali-pašinoj mahali ne razlikuju se mnogo od prethodnog. Najveći broj porodica, njih trideset, ima po jedno dijete, zatim dvadeset i četiri porodice imaju po troje djece, devetnaest porodica ima po dvoje djece, devet po četvero, dok četiri porodice imaju petero, a tri šestero djece; samo jedna porodica ima sedmero djece, a čak dvadeset i sedam porodica nema niti jedno dijete. Statistički gledano, ovi podaci nam govore da u pedeset i šest porodica, 1841. godine imamo sedamdeset i šestero djece, dakle ni dvoje u prosjeku, dok 1867. godine u istoj mahali imamo sto sedamnaest porodica i dvjesto dvadeset i jedno dijete, dakle blizu po dvoje u prosjeku, iako u ovom drugom popisu imamo ubrojanu i žensku djecu. Uvidom u krštene knjige Srpske opštine u Sarajevu ustanovili smo da je u toku 1860. godine kršteno 165 djece.⁶⁹ Napomenut ćemo da je i kod Roma, koji obično imaju mnogo djece, teško pronaći porodicu koja ima više od petero.⁷⁰

Karakteristično je da se u prosjeku djeca rađaju nakon nekoliko godina braka. Kečo Abdija i njegova žena Emina dobili su prvo dijete nakon pet godina braka, Duboković Ibrahim i njegova žena Fatima vjenčali su se 1842. godine, a prvo dijete, sina Mehmeda, dobili su osam godina kasnije. Ovi podaci, ipak, mogu zavarati s obzirom na veliku smrtnost novorođenčadi, pa se čekalo neko vrijeme na dijete koje bi ostalo u životu.⁷¹ Nije samo smrtnost kod novorođenčadi bila velika. Djeca su stradala i od raznih bolesti i epidemija i u kasnijoj dobi. U porodici Hadžiristića 1843. godine umrlo je dvoje djece: Savka sa osamnaest godina i njen brat Jovo u dvanaestoj godini.⁷²

Potrebno je naglasiti da je paralelno sa djecom u porodici u Sarajevu postojao jedan drugi svijet djece, odnosno da je bio prisutan problem neželjene vanbračne djece. Ovaj društveno osuđivani čin i njegove posljedice, obično skrivene od javnosti, prisutan je tokom cijelog 19. stoljeća. Tako je krajem 1838. godine izdat ferman upućen poglavarima sve četiri vjere i apotekarima u cijelom Osmanskom carstvu. Tim se fermanom najstrožije zabranjuje upotreba svih sredstava za protjerivanje ploda kod žena. U njemu su zamoljene vjerske starješine da ovaj problem što češće tu-

---

⁶⁹ Nažalost u Srpskoj opštini posjeduju samo jedan zapisnik krštenja iz osmanskog perioda. Srpska opština Sarajevo, signatura P II, Zapisnik kršćenih, 1854-1861.

⁷⁰ Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću. Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952/53, br. III-IV, 165-169.

⁷¹ Smrtnost djece je problem koji je prisutan u Sarajevu i krajem XVIII i početkom XIX stoljeća. Bašeskija u svom *Ljetopisu* navodi da mu se rodila kćer, ali da mu je to deveto dijete, "od kojih je danas na životu samo troje, i to dvoje žensko i jedno muško." Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *navedeno djelo*, 223.

⁷² Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice*, 49.

---

mače kao nevaljao.⁷³ Za razliku od prošlih vremena, takve društveno-ekscenčne situacije u posljednjim decenijama osmanske vladavine u Sarajevu postaju predmetom novinskih članaka, te je javnost daleko više obaviještena nego što je bila prije.⁷⁴

Dobivanjem imena novorođenčice je ulazilo u porodicu i postajalo njenim članom, stoga je ime brižno birano i obično je imalo vjersko značenje.⁷⁵ U tradicionalnom osmanskom društvu postojala su i porodična imena, stoga ne začuđuje neprestano ponavljanje istog imena u nekim porodicama. Najčešće davano ime kod muslimana je Mustafa i teško je pronaći kuću u kojoj nema ovog imena.⁷⁶

Uočljiva je razlika u položaju između muške i ženske djece u porodici. Podaci iz arhivske građe jasno ukazuju da su dječaci bili poželjniji od djevojčica i da su u porodici zauzimali važnije mjesto. Na to nam ukazuje i popis kuća iz 1867. u kojem se prvi put spominju ženska imena, ali tako da je muško dijete obavezno ispred ženskog, bez obzira da li je mlađe ili ne. Ovu veoma jasnu razliku u odnosu prema djeci različitog spola vidimo i u defteru kućnih troškova Alekse Jeftanovića. Naime, Aleksa svaki drugi dan tokom cijele godine daje sinu Jefti za troškove od 4 do 6 forinti,

---

⁷³ Gazi Husrev-begova biblioteka, Zbirka sidžila, sidžil br.77, 45-46.

⁷⁴ *Bosanski vjestnik* u julu 1866. godine iznosi jedan primjer koji dosta surovo prikazuje svu složenost ovog problema. U ovom članku stoji: "U Sarajevu 07.07. više su se puta raznosili po ovoj varoši glasovi da su se mala đeca pobačana nalazila u rijeci Miljacki, kojima glasovima nismo dosad poklanjali toliko pažnje i vjerovanja. Slučaj jedan onomad 4. ov. mj. u Ponedjeljak osvjedoči mogućnost ovih glasova. Susjedi Pašine česme u Kulkućinoj mahali primijete na sat pred podne tog dana njeku uvijenu ženu gdi uđe u Tursko groblje do te česme nalazeće se, al misleći da je došla na grob svoga kakvog srodnika, da se isplače i molitvu očita nisu na istu dalje ni pazili. Kad se ona udalji na po sata prođe neka Evrejka pored tog groblja i tu joj pobudi pažnju cika dvoje paščadi koji se oko nečeg kolju, ona pogleda bolje i užasne se kad ugleda gdi se psi kolju oko mrtvog djeteta uhvativši svako u zube po jednu ručicu istog. Užasnuta poviče, te se skupi komšiluk pa i obližnji nalbanta dođe gdi nađu krasno muško djetence punačko kao naliveno, al mrtvo, ručica mu je jedna već bila nagrižena onim psima. Ovaj nalbanta odma javi nadležnoj vlasti te se naredi i dijete bude zakopano." *Bosanski vjestnik*, I; br.14, Sarajevo, 09.07. 1866.,10.; Većina žena na ovako gnusan čin odlučivala se odmah nakon porođaja gušenjem djeteta, takav zločin bilo je teško dokazati, s obzirom na redovne tvrdnje tih žena da je dijete rođeno mrtvo. Vidi: ABiH, AUGKSR, 699/67, 1654/69.

⁷⁵ Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 204.

⁷⁶ Porodica Morić bila je jedna od najuglednijih sarajevskih porodica, muškim potomcima su u ovoj porodici davana tradicionalna imena sve do Mustafe Morića koji je prekinuo tu tradiciju, davši svojim sinovima, imena Mehmed, Ahmed i Asim. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, I, 338.

---

dok kćerkama ne daje u toku godine niti jednom ni groša za njihov poseban trošak. Dok je Aleksa u toku godine kupio šest pari cipela, njegove sestre su dobile po jedan par cipela i jedan par papuča.⁷⁷ Ovi podaci nam jasno ukazuju na razlike u svim aspektima života u odnosu prema muškoj i ženskoj djeci.

Ipak, neohodno je napomenuti da su muška djeca vrlo rano sazrijevala i preuzimala ulogu oca, dok je on na poslu ili na putu, brinući se za članove porodice.

Kako je ovo period tanzimata, do promjena dolazi i u segmentu školstva. Tako se otvaraju prve ženske škole.⁷⁸ Na kraju školske godine ove škole pripremaju izložbu veza i ručnih radova. Izložbe su predstavljale svečani završetak školske godine, a bile su posjećivane od strane velikodostojnika osmanske vlasti, stranih konzula i vjerskih poglavara.⁷⁹ Veoma je značajan porast broja učenica u školama u ovom periodu. Tako je 1867. u Sarajevu bilo 800 učenica dok se taj broj popeo na 910 u 1869. godini.⁸⁰ Ono što je veoma bitno jeste da se redovnim odlaskom u školu svakodnevnica djevojčica mijenjala, tako što je u toku dana postojala obaveza odlaska van kuće. Iako je osnovna funkcija ženskih škola, u ovom periodu, pripremiti učenice da postanu dobre domaćice, promjene u njihovoj svakodnevnicu stvorene odlaskom u svjetovne škole, nikako se ne smiju zanemariti.

Pokušavajući se u svakom smislu odvojiti od “običnih” građana, novonastala elita uvodi praksu dovođenja profesora kući kako bi njihova djeca dobila što bolje obrazovanje.⁸¹

---

⁷⁷ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanović, Defter kućnih troškova, kutija br.10.

⁷⁸ Neophodno je dodati da su, od dolaska Osmanlija, postojali mektebi tj. mjesta gdje se odvijalo osnovno i srednje obrazovanje. Razlika se odnosi na to što su obrazovne institucije od 15. do druge polovine 19. stoljeća bile vjerskog karaktera, dok se u ovom periodu otvaraju svjetovne škole. Godine 1858. otvorena je škola Stake Skenderove, u tu školu išle su i kćerke Topal Osman-paše. Primjer Stake slijedile su Adelina Pavlija – mis Irbi i mis Makenzijeve, te su 1866. otvorile školu za žensku djecu. Vidi: Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika BiH, 1965; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar: Islamski kulturni centar, 1999.

⁷⁹ *Bosna*, II, br. 56. 12. i 24. 06. 1867, 1.

⁸⁰ Ovi podaci se odnose samo na učenice muslimanske vjeroispovijesti. Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 171.

⁸¹ Mate Perić je svom sinu dovodio privatnog učitelja, Jakova Vukovića, što ga je koštalo 30 groša mjesečno. Manojlo Jeftanović je kćerkinu školarinu plaćao ženskoj školi, 1856. godine, 12 srebrenih forinti. Vidi; ABiH, AUGKSR, 753/66; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanovića, kutija br.1.

Poštovanje koje djeca ukazuju roditeljima posebno su zapazili strani putopisci.⁸² Koliko je bilo “normalno” slušati naređenja roditelja govori i njena zakonska regulativa. Naime, naredba roditelja po zakonu nikako nije mogla biti “prinudena”, jer “proizilazi iz poštovanja i uvažavanja.”⁸³ Zakon je također predviđao da dijete, koje napravi zakonski prekršaj, a nije punoljetno, “neće se osuđivati na kaznu koja je određena po zakonu, za učinjenu krivicu predaće se ocu, materi ili srođnicima pošto se uzme od ovih sigurno jemstvo.”⁸⁴ Ovim se jasno davalo do znanja da roditelji pored neograničenih prava preuzimaju i svu zakonsku odgovornost vezanu za djecu.

Ukoliko se djeca nalaze u drugom gradu, pisma predstavljaju vezu između njih i roditelja. Zanimljivo je da bez obzira da li je žensko ili muško dijete u pitanju, pismo se uvijek šalje ocu ukoliko je živ, a ako nije tek onda je pismo adresirano na majku.⁸⁵

Pored ovog porodičnog jezgra, u krug porodice ulaze i rođaci, obično prvog ili drugog koljena. Na bliskost među njima ukazuje učestalost dopisivanja ukoliko su daleko. Novogodišnja čestitka-pismo ponekad je jedina prilika da se podnese izvještaj o stanju zdravlja u porodici, da se pomenu umrli iz te godine, rođenja, vjenčanja, bolesti ili uspjeh u školi. Ova praksa vezuje se svakako samo za pismene ljude. Privatna prepiska u arhivima nameće zaključak da su se, uglavnom, dopisivali samo rođaci među kojima je postojao materijalni odnosno trgovački interes, s obzirom da je većina pisama tog sadržaja.⁸⁶

---

⁸² Roskiewicz navodi da; “Djeca, naročito odrasla, ukazuju veliko poštovanje svojim roditeljima, kao i starijoj braći. Sin ili mlađi brat nikada neće sjesti pred starijim dok ga se ne ponudi niti će početi govoriti nepozvan.” Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 206.; Uporedi: Henrik Renner, *navedeno djelo*, 86.

⁸³ “Slučaji koji proizlaze iz poštovanja i uvažanja, kao što su zapovijedi roditeljske djeci, i gospodarske slugama, neuvažavaju se kao prinudene.” Carski kazneni zakonik, kopija hatihumajuna, Vilajetska štamparija u Sarajevu, 1870, (dalje Carski kazneni zakonik), Ovaj zakonik nalazi se u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, inv. br. V 19583a, § 42.

⁸⁴ *Isto*, § 40.

⁸⁵ Karakterističan je primjer Mare Savić koja se dopisuje sa roditeljima veoma često, ali uvijek sa ocem, dok majci prvo pismo upućuje upravo povodom smrti oca i u njemu piše: “Mila mati. Žalosna sam ožalostija, ožalosti smo se jer smo izgubili onoga koga smo i preko ljubili koji je duša naša.” IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.3.

⁸⁶ ABiH, Porodični fond, Porodica Jelić, kutija br.1; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Fadilpašić, kutija br.1, 4; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma; ►

Porodični problemi

Mnogobrojni su problemi koji su činili sastavni dio porodičnog života. Izdvojili smo one koji se spominju u arhivskoj građi, a uticali su na život porodice. To su, uglavnom, problemi materijalne prirode i razvod koji je, sam po sebi, predstavljao raspad porodice.

Materijalne probleme možemo podijeliti na tri osnovna, a to su: zloupotrebe u plaćanju taksi nakon smrtnog slučaja u porodici, nesuglasice unutar same porodice oko podjele imovine i dug, kao specifičnost načina života u ovom periodu, a prisutan je u svakoj porodici.

Prve probleme na koje nailazi porodica nakon doživljenog smrtnog slučaja unutar nje, jesu plaćanje takse za ukop preminulog, plaćanje poreza za ostavljenu imovinu ili dug koji je preminuli ostavio. Zloupotrebe vjerskih dužnosnika, koji su imali obavezu da prijave smrtni slučaj vlastima, bila je prva neprilika koju porodica doživljava. Zadatak ovih službenika je bio da procijene ostalu imovinu na koju je porodica morala platiti taksu. S obzirom da se zakonska odredba o načinu procjenjivanja vrijednosti imovine nije poštivala u praksi, procjene su vršene "golim okom", zavisno od želje ovih službenika. Da su ove zloupotrebe bile prisutne tokom cijelog 19. stoljeća, vidimo iz žalbe sarajevskog hahambaše,⁸⁷ koju je 1842. uputio predstavniku u Istanbul kako bi se na taj način o ovim zloupotrebama obavijestila Visoka porta. Odgovor je stigao iste godine i upućen je svim naibima kadiluka u vilajetu Bosna.⁸⁸ Sadržavao je detaljno pojašnjenu kompletnu zakonsku proceduru po kojoj treba da se vrši ova procjena. Strogo je naređeno da se ne smije dioba vršiti prisilno, nego jedino ako to nasljednici traže.⁸⁹

Isti problem imali su i pripadnici ostalih vjeroispovijesti. Tako je kod pravoslavnih građana za procjenu preostale imovine zadužen bio kodžobaša.⁹⁰ Jedna od kodžobašinskih dužnosti bila je da finansijskoj vlasti dostavi tačan prikaz imanja koje je ostalo nasljednicima iza pokojnika. Na toj osnovi finansijska vlast bi odmje-

---

IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Kumašin, kutija br. 4-5; Dr. Andrija Zirdum, *navedeno djelo*.

⁸⁷ Veliki rabin. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, 1966.

⁸⁸ Naib = zamjenik, zastupnik u upravnoj službi. *Isto*.

⁸⁹ Orijentalni institut Sarajevo, (dalje OISA), Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (dalje ZANUBIH), sig. br. 86/II, Šikajet defteri inv. br. IX 1826-1878, 45/2-1259/1842.

⁹⁰ Prvak, starješina, seoski knez. Abdulah Škaljić, *navedeno djelo*.

---

mila kolika je visina prenosne takse, što su dužni državi platiti nasljednici. Iako je porodica Hadžiristića smatrana finansijski dobrostojećom “još prije svoje smrti žalio se hadži Ilija na velike zahtjeve bejtul-mala (fisk) iza hadži Ristine smrti i zbog toga je krivio kodžobašu Sarandu.”⁹¹

Da se naredba o načinu procjene iz 1842. godine nije poštivala i da je problem nastavio egzistirati vidimo iz zajedničke žalbe na ovakve zloupotrebe koje je podnijelo stanovništvo Sarajeva 1857. godine.⁹²

I pored zakonskih odredbi osnova navedenih problema ležala je u formalnom izvršavanju istih. U praktičnoj provedbi vlast se isključivo oslanjala na moralnu obavezu dužnosnika, koji su svoj posao trebali izvršavati po propisima, međutim u praksi se pokazalo da je to očito velika pogreška.

Problem je predstavljala i podjela imovine među samim nasljednicima unutar porodice. Podjele su za nasljednike obično smatrane nepravednim i predstavljale su razlog za međusobne optužbe. Razlozi za nesporazume oko podjele imovine bili su mnogobrojni, no, mi ćemo izdvojiti samo neke slučajeve koji u sebi sadrže najčešće razloge nesuglasica oko diobe. Razlika u nasljeđivanju između ženskih i muških osoba predstavlja bit problema.⁹³ S obzirom da se podjela imovine vršila po še-

---

⁹¹ Do koje mjere su ove zloupotrebe vršene ukazuje nam i Skarić, koji navodi da su: “Turškoga vremena jela, koja su bila voluminozna, nisu se pekla kod kuće, nego su nošena na ekmeščinicu, da ih ekmeščija peče. Tako se moglo znati u mahali koliko se puta nosi da se peku pite, o kojima se mislilo da su neka vrsta jela koja jede bogatiji svijet, pa zato ne treba da ih vidi kodžobaša, koji ima uticaja kada se razrezuju porezi i odmjeravaju prenosne takse.” U: Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice*, 52, napomena br.5.

⁹² Žalba je upućena “Veziru Mehmed Rešid paši nosiocu carskog odlikovanja međžidije prvog reda Bosanskom valiji i muli Sarajeva, muftiji i članovima pokrajinskog vijeća.” U njoj se navodi da; “Ehalija kadiluka Sarajevo muslimani i nemuslimani su podnijeli Porti arzuhal u kojem su iznijeli da tamošnji naib silom vrši popis i podjelu ostavina i iza onih umrlih koji nisu iza sebe ostavili malodobnih zagubljenih niti ko traži od ostalih nasljednika popis pa tako naplaćuje velike takse za diobu resmi kismet kao i iza ostalo što izdaje sud, hudžet, muraselu i dr. Naplaćuju više na ime resmi taksita za mehkjemu. Zamolili su da se ovo emri šerifom spriječi i zabrani u skladu sa onim što je u tom pogledu propisano svim se naređuje da se tako ima i postupiti pazeći pri tome da se od popisa ne odstupa.” OISA, ZANUBIH, sig. br. 86/II, Šikajet defteri inv. br.IX 1826-1878, 58/1-1274/1857.

⁹³ Brojne su žalbe na spolnu razliku u nasljeđivanju imovine. Zanimljiv je slučaj kćerki nekog Mehmeda iz Kadi-Bali efendine mahale, ne spominju im se imena, koje su smatrale da su prevarene u podjeli imovine iza umrlog oca, a od strane brata. Njih dvije su se obratile mulli Sarajeva, tražeći rješenje. Njihova žalba je, vrlo brzo, odbijena bez ikakavog obrazloženja. IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P 11-17, br. 42.

rijatskim propisima, razlika u veličini nasljedstva zavisila je od spola nasljednika. Muškarci su polagali pravo na veći dio, zbog čega su se ženski nasljednici vrlo često udruživali i žalili na ovakvo stanje. Kao primjer navest ćemo porodicu Glođo. Ahmed Munib ef. Glođo pripadao je kadijsko–sudačkom staležu i bio je veoma bogat čovjek. Svoje bogatstvo uvećao je i mirazom putem ženidbi.⁹⁴ Nakon smrti ostavio je ženu i tri kćerke, ali i pored toga Glođini amidžići Abdulah-beg, Hasan-beg, Mehmed-aga, Abdulah-efendija, Mustafa Akif-aga i mula Hasan Hašim polagali su pravo kao njegovi nasljednici. Oni su do te mjere išli da je njegova žena Fatima morala dokazivati pomoću svjedoka da su zlatnici, koje je ona dobila prije diobe, nje-no vlasništvo koje je ona još prije osam godina poslala svome mužu kao pozajmicu dok je bio u zatočeništvu u Trapezuntu. Nakon podmirjenja svih troškova za diobu je ostalo 89.436 groša i 36 para koji su podijeljeni na sljedeći način: ženi Fatimi 11.729 groša i 26 para, sve tri kćerke su dobile po 19.874 groša i 34 pare, a amidžići, ukupno njih 6, po 3.013 groša i 31 paru.⁹⁵

Podjela imovine zaista je predstavljao jedan od velikih problema na što nam ukazuju i kasam defteri.⁹⁶ Ovaj problem ipak je mnogo više potresao one koji nisu imali šta podijeliti, jer su vrlo često ostajali bez krova nad glavom nakon prinudne podjele među nasljednicima.⁹⁷

Dakle, ukoliko se porodica ne dogovori kako će podijeliti imovinu to radi sud, obično prodajući svu imovinu putem telala na javnoj rasprodaji. Telal je išao ulica-

---

⁹⁴ Ahmed Munib ef. Glođo ženio se dva puta s djevojkama iz imućnih sarajevskih porodica. Prvi put je bio oženjen s Fatimom, kćerkom Mehmed Memiša i Merjeme, kćeri hadži Mustafe, a drugi put s Fatima Ašidom, kćerkom vrlo imućnog i uglednog sarajevskog građanina Vejsilage Imaretlije–Imaretlića, koji je bio sarajevski i tešanjski džabija gazi Husrev-begova vakufa. Tu je službu preuzeo poslije njegove smrti upravo njegov zet Ahmed Munib Glođo. Iz prvog braka imao je jednu kćer Merjemu, a iz drugog dvije kćeri Umihanu i Hatidžu. IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Glođe-Svrze, kutija br.1; Problem nasljedstva u ovoj porodici obradio je Rašid Hajdarević. Vidi: Rešid Hajdarević, *Zaostavština iza Ahmed Munib ef. Glođe mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa. Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1974, br. II-III, 195.

⁹⁵ *Isto*, 223-224.

⁹⁶ Vidi: IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Mravović, kutija br.1; *Isto*, Fond porodice Kabadaja, kutija br.1.

⁹⁷ Nakon podjele imovine i podmirivanja dugova Antona Bojanovića, njegova porodica ostala je bez sredstava za život. ABiH, AUGKSR, 1272/62.; Porodica Saračević, također, se nije mogla dogovoriti o podjeli imovine, te su svu zaostavštinu morali rasprodati putem telala. Vidi: IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Saračević, kutija br.1.

ma objavljujući prodaju pokretne i nepokretne imovine i uzvikivao njihovu cijenu. Nakon što bi rasprodaja bila završena, on bi kao platu, dobio 5% od ukupno dobivenog novca.⁹⁸

Ovdje radi potpunije slike treba napomenuti da su maloljetni nasljednici bili zaštićeni od podjele imovine ukoliko bi ostali bez oba roditelja, dakle imovina maloljetnika nije se mogla dijeliti sve dok osoba ne postane punoljetna, što je predstavljalo zakonsku zaštitu imetka maloljetnika. Ukoliko bi djeca ostala bez oba roditelja davali bi se na skrb najbližoj rodbini, koji su im bili u svojstvu tutora.⁹⁹

Kako ne bi došlo do ovih problema, mnogi su se odlučivali na podjelu svoje imovine pismenim putem prije smrti. Pisanje testamenta je jedna od osnovnih stvari kojom je pojedinac određivao svoj odnos prema porodici, rođacima, ali i poznanicima.¹⁰⁰ Vasijetname su predstavljale dokument, u kojem je uz prisustvo svjedoka, dotična osoba dijelila svoju imovinu prema vlastitoj želji. Da bi vasijetnama bila pravosnažna morala je, po zakonu, biti pisana pri čistoj pameti i pred svjedocima.¹⁰¹ Pisanje testamenta imalo je još jednu prednost, a to je mogućnost isključenja nekog člana porodice iz oporuke.¹⁰²

---

⁹⁸ Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 160.

⁹⁹ Kao tutora djeci Suriije, žene Husein-age, postavljen je hudžetom 1863. godine Abdulah Mensur-efendija. U hudžetu je naglašeno da je “dnevna opskrba djeci po 100 para... i ostale nužne potrebe.” IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P 11-17, br. 7.

¹⁰⁰ Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, 731.

¹⁰¹ Vrlo često su nasljednici pokušavali osporiti vasijetnamu, tj. testament upravo navodeći da njen naručilac nije bio pri čistoj pameti. U takvoj nakani uspio je Mahmut sin Smajlov, koji je tražio da se na osnovu izdate fetve šejhul-islama izda emri šerif kojim će se narediti da mu se uruči pripadajući dio ostavine iza umrlog oca. On je optužio svoju maćehu Nuru da ga je prikratila u nasljedstvu u ostavštini iza oca, a koju joj je umrli Smajl kao matuh (senilan) bez saglasnosti valije prodao. Tim povodom je imenovani dobio fetvu šejhul-islama, a na osnovu iste ranije rumelijski kadi askjer je 1253. izdao ilam iz koga proizilazi da je takva kupoprodaja zakonski ništavna. Na osnovu toga izdat je emri šerif iste godine. OISA, ZANUBIH, sig. br.86/II, Šikajet defteri inv. br. IX 1826-1878, 32/3.

¹⁰² U *Sarajevskom cvjetniku* u toku jedne godine objavljene su dvije oporuke kojima je bio cilj davanje do znanja cjelokupnoj javnosti da je član porodice isključen iz testamenta. Prva objava desila se nakon iznenadne smrti austrijskog konzula. Njegova oporuka je pročitana, te se javnim putem dalo svim ljudima na znanje da će ga naslijediti djeca osim sina koji je isključen iz nasljedstva. Ipak, ostavljena je mogućnost da se on javi u roku od jedne godine i izjasni o tom pitanju. Isto se desilo i nakon smrti Ante Persića. Iz objave saznajemo da je Anto ostavio testament iz kojeg je isključio sina Vincenta. Svoju imovinu ostavio je djeci:

Dug je jedan od osnovnih problema na koji do sada nije poklanjana pažnja u historiografiji. Predstavljao je način života, što nam potvrđuje i činjenica da je jako teško pronaći osobu, bez obzira na imovinski status, da nije zadužena u toku života za neke od osnovnih životnih potreba. Vrlo česti su podaci koji govore da je ista osoba nekome dužnik, ali u isto vrijeme potražuje novac od treće osobe. Dakle, dug je svakodnevna pojava koja predstavlja ne samo potrebu nego stil života.

Većina dugova vršena je prilikom kupovine namirnica, to se odnosi na sve artikle od kupovine hljeba svaki dan do velikih višemjesečnih namirivanja za potrebe kompletnog domaćinstva.¹⁰³ Dugovi su stvarani više iz običaja, ali i iz potrebe. Vrlo često se dešavalo da dužnik plati dug nakon čega se isti dan zaduži za novu sumu. Dug je pravljen svakodnevno, bez obzira da li je to bilo za dnevne potrebe ili mjesečno opskrbljivanje domaćinstva. Karakteristično je da postoji mogućnost prenosa duga sa jednog člana porodice na drugog, uz usmenu potvrdu osobe koja je preuzela dug.¹⁰⁴ Uvidom u deftere veresije može se zaključiti da se ljudi zadužuju svakodnevno i da se samo kao krajnji pokušaj povratka novca postupak prepušta sudu.

Postavlja se pitanje ko se sve zadužuje i zašto? Uvidom u arhivsku građu iznenađuje činjenica da su skoro svi stanovnici Sarajeva nekome dužnici. Sagleda li se način kupovine osnovnih životnih artikala, vidjet ćemo da se one najčešće kupuju na dug tj. upisivanjem u defter veresije. U slučaju smrti prvo se podmiruju dugovi preminulog, pa se zatim dijeli ostatak imovine. Ono što je zaista specifično jeste činjenica da, iako se dug prizna, osoba nije dužna da ga plati ukoliko nema tog novca kod sebe.¹⁰⁵

Antunu, Peri, Mari i Jelki. Vincentu je ostavljena mogućnost da se javi u toku godine lično ili putem opunomoćenika, Pere Galzinića, u roku od jedne godine. Vidi: *Sarajevski cvjetnik*, II, br.47, 20.11.1869, 2.; *Isto*, br. 49, 04.12.1869, 2

¹⁰³ Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca-muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo: Islamska dionička tiskara, 1943.

¹⁰⁴ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Despić, kutija br.11, defter 17a.

¹⁰⁵ Karakterističan je slučaj Mehmed-Abdel Kadira, zaptije koji je na prvo traženje povrata duga od strane pekara Bartola u iznosu od 72 ½ pjastera porekao da je ikada kupovao hljeb kod njega. Situacija se vrlo brzo promijenila kada se Mehmed razbolio i na smrtnoj postelji priznao svoj dug. I pored toga, Bartol nije uspio naplatiti svoj novac, jer poslije Mehmedove smrti nije ostalo ništa što bi vrijedilo da se proda na dražbi. Mnogobrojni su slučajevi u kojima se potražitelj zadovoljava djelimičnom isplatom ili na rate. Jakov Lutijan postolar priznao je na sudu dug prema Linjagi Muhamedu Kadića od 608 pjastera, ali pošto nema novca izjavio je “da će otplaćivati po dukat mjesečno.” Slično je postupio i Davud Pinto koji je ponudio da otplati odmah 46% jer nema više novca. Interesantno je da je potražitelj

Razvod braka predstavlja potpunu promjenu u porodičnom životu ne samo bračnog para koji se na taj čin odlučio nego i šire porodice. Vjerske institucije su kroz pravo sklapanja i raskida bračne zajednice imale vrhovni autoritet u pitanju porodičnog života. Vjerski zakoni nisu zabranjivali razvod braka, s tim da je svaka vjeroispovijest imala posebne odredbe zbog kojih bi dozvolila razvod braka.¹⁰⁶ Hrišćani su vrlo često, upravo iz razloga lakšeg dobivanja razvoda, svoj bračni život počinjali pred kadijom, a ne mitropolitom. Dužni smo napomenuti da je razvod braka u islamu dozvoljen, ali nepoželjan.¹⁰⁷ Ponoviti ćemo da su bračne zajednice najčešće prekidane smrću jednog od bračnih drugova. Sasvim je uobičajeno, čak i poželjno, bilo sklopiti brak po drugi put ukoliko je jedno od supružnika preminulo. U popisu Ali-pašine mahale iz 1867. godine, od 117 brakova nema niti jednog razvedenog braka, dok je ponovno vjenčanih zbog smrti prethodnog supružnika 15, i to jedanaest žena i četiri muškarca.¹⁰⁸ Razlozi za raskidanje bračne zajednice su raznoliki. Navest ćemo one koji se najčešće spominju u dokumentima.

Jedan od najčešćih razloga za prekid bračne zajednice je nemogućnost rađanja djece. S obzirom da su djeca predstavljala ključ bračne sreće nemati djece ne samo da je smatrano za nepotpunu sreću, nego je predstavljalo i sramotu koju su muškarci pokušavali odmah sprati sa svog imena, najčešće ženeći se ponovno.¹⁰⁹

Brak se raskidao i zbog odlaska jednog od supružnika iz mjesta stalnog prebivališta. Karakterističan primjer ovakvog razloga predstavlja slučaj Milice Dučić i njenog muža Ilije, koji je napustio Sarajevo i otišao u Dalmaciju. Iako je austrijski konzulat na zahtjev Ilije pokušao “špirirati” Milicu, jer oni nisu ustanovili razloge zbog kojih Milica ne bi otišla mužu, to im nije pošlo za rukom. Nakon nekoliko pokušaja, Milica odgovara da “neće ni pod kojim uslovom živjeti s mužem.”¹¹⁰ Iz njenog narednog pisma saznajemo da je Ilija, pored toga što ju je “zlostavljao”, obećao da će i

---

pristao na ponudu Pinte jer “misli da je bolje to prihvatiti nego čekati na 100%.” Vidi: ABiH, AUGKSR, 1439/66; 1212/61; 875/67.

¹⁰⁶ U Francuskoj je tek donošenjem zakona 1792. godine dozvoljen razvod braka, ali je pravo na razvod ponovno ukinuto 1816. godine, nakon čega je 1884. godine ovaj zakon opet stavljen na snagu. Filip Aries, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4, 28-30.

¹⁰⁷ J. El-Qardawi, *Navedeno djelo*, 275-277.

¹⁰⁸ Alija Bejtić, *Ali-pašina mahala*, 36-51.

¹⁰⁹ Roskijević o tome piše: “Brak bez djece, po zakonu može se razriješiti.” Johan Roskiewicz, *Navedeno djelo*, 205. Uporedi: dr. Afifa abu Safijja i dr. Aiša Smailbegović, *Navedeno djelo*, 153-159.

¹¹⁰ ABiH, AUGKSR, 1047/62.

---

on ostati u Sarajevu.¹¹¹ Značajno je da ona ne smatra zlostavljanje glavnim razlogom što ne želi da živi sa mužem, za nju je mnogo važnije napuštanje mjesta boravka.¹¹²

U slučaju Ane Jović i njenog supruga Ivana Jovića razlog za razvod braka je bilo ogovaranje. Dok je Ivan, inače postolar po zanimanju, bio na poslu njegovu suprugu je tužila neka Marija “da održava ljubavne odnose sa njenim mužem.”¹¹³ Ivan je nakon toga odmah zatražio razvod.

Iako je razvod mijenjao život kompletne porodice, pa i šire, mnogo više bivala je pogođena ženina porodica. Naime, žena je obično ta na koju padne najveća sramota, samim tim je i njena porodica uvrijeđena i ponižena. Takav je slučaj Mehmeda-Zaima Halilbašića koji je bio oženjen sa sestrom Mustafa-paše Babića, sarajevskog muteselima. Kao razlog razvoda Muvekkīt navodi neslaganje među njima iako su imali jedno dijete.¹¹⁴ Šura ga je zbog toga mrzio i, naravno, tražio ili čak stvarao priliku da mu se osveti. Tako je poslao ilam protiv njega valiji u kojem je naveo da Mehmed-beg pravi smutnje i nered u gradu.¹¹⁵ Nakon toga je Mehmed-beg, bojeći se osvete, pobjegao iz Sarajeva.¹¹⁶

Iako veoma rijetko i pogrešno, tumačenje vjerskih propisa se pojavljuje kao jedan od razloga traženja razvoda.¹¹⁷

---

¹¹¹ ABIH, AUGKSR, 890/63.

¹¹² Iz potpuno istih razloga razvod je tražila i Lucija Vučković, koju je muž Božo napustio i odselio u Mostar. ABIH, AUGKSR, 130/61. Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, 769.

¹¹³ ABIH, AUGKSR, 760/67, 1760/67.

¹¹⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Povijest Bosne, II*, Sarajevo: El-Kalem, 1999, 979.

¹¹⁵ Sudska odluka koju izdaje kadija. Abdulah Škaljić, *Navedeno djelo*.

¹¹⁶ Uporedi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela, I*, 214; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Navedeno djelo*, 979.

¹¹⁷ Na pimjeru Zlatke-Nefise, kćerke Salihove, koja je 1848. godine zatražila razvod, upravo zbog netačnog tumačenja vjerskih propisa vidimo da je bilo i ovakvih slučajeva. Naime Zlatka-Nefisa se “sklonila u kuću svoga rođaka Okarića Saliha, smatrajući se razvedenom od muža” jer joj je on rekao: “Nisi više moja.” Pa i nakon što joj je muž predočio fetvu muftije prema kojoj rječi: “Nisi moja” još ne dovode do rastave, jer nije rekao: “Nisi više moja žena”, Zlatka-Nafisa se nije htjela, ni pored toga, vratiti mužu. S obzirom da se ovaj nesporazum nije uspio riješiti u porodici, prosljeđen je imamu Nedžar-Ibrahimove mahale u kojoj su supružnici živjeli. Ovom imamu u pismu koje sadrži i detaljno objašnjenje kako je do nesporazuma došlo, sarajevski kadija savjetuje “da sa dvojicom ozbiljnih džematlija”

Nesporazumi oko podjele imovine prilikom razvoda također su bili prisutni, mnogo više kod stranih podanika. U slučaju Julije i Izraela najbolje se pokazuje do koje sve granice podjela može ići. Naime, nakon što Izrael, i nakon razvoda, nije pristao da preda Juliji njen miraz od 1652 forinte, pod izgovorom da ih nema trenutno, Julija je pokrenula tužbu protiv njega. Pošto je ustanovljeno da je Julija doista donijela miraz u toj visini, odlučeno je da se pristupi dražbi Izraelove pivare koja se nalazila na Vrelu Bosne. Ovaj posao povjeren je naredniku Herkaloviću, koji je izvršio popis svih Izraelovih stvari u pivari.¹¹⁸ Time je Julija naplatila svoj miraz, ali je Izrael ostao bez ičega.

Izvori nam ukazuju da je domicilno stanovištvo, upravo radi uplitanja porodice, komšiluka, vjerskih službenika i uglednika, koji su poznavali porodicu i time mogli izvršiti uticaj na nju, brakorazvodne parnice rijetko praktikovalo ili su one završavale dogovorom, bez obzira da li je dogovor obavezivao na plaćanje unaprijed dogovorenih obaveza ili su se obje strane odrekle svojih prava.¹¹⁹

Jedino su Romi imali druge poglede na razvod, koji je kod njih predstavljao nešto sasvim normalno. Sam brak im je bio labava institucija, a nisu bili rijetki slučajevi da su se ponovno vjenčavali sa istim osobama.¹²⁰

Kuća - porodična oaza

Prostor u kojem se odvija život porodice, sa svojim lijepim i manje lijepim trenucima, možemo okarakterizirati kao prostor privatnog.¹²¹ Prostor u kojem porodica neometano upražnjava svoj privatni, intimni život jeste stambeni objekat. Bez obzira na imovinsko stanje, porodica u osmanskom periodu uvijek živi u individualnim

---

pokuša ubijediti Nefisu i vratiti je mužu. OIS ZANUBIH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, red. br. 237, L68a.

¹¹⁸ ABiH, AUGKSR, 793/68, 1130/68, 1157/68, 1354/68, 1413/68,

¹¹⁹ To nam potvrđuje i jedna od izjava pred sarajevskim kadijom Muhamedom o naplati duga i nagodbi u vezi rastave braka uz odricanje izvjesnih obaveza s jedne i druge strane. IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P-218, br. 11.

¹²⁰ Muhamed A. Mujić, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, br. III-IV, 1952/53, 158.

¹²¹ Svakodnevni život kao prostor je, prema mišljenju Agnes Heler, poseban, antropocentričan u čijem središtu stalno stoji čovjek koji živi svoj svakodnevni život. Agnes Heler, *Svakodnevni život*. Beograd: 1978, 361-363.

objektima, nikada u stanovima koje moraju dijeliti sa drugima. Stambeni prostor je strogo odvojen od poslovnog, dakle privatni od javnog.¹²²

Jedan opšti tip gradske kuće preovladavao je i povezivao sve krajeve Osman-skog carstva. U izgradnji kuće, kao osnovnog stambenog objekta, dominira misao o zaštiti od pogleda sa ulice kao javnog mjesta. Ova zaštita se manifestira u izgradnji zida ili tarabe. Zidom je zaokružen svijet u kojem vlada i boravi porodica. Zid je sa-stavni dio orijentalne arhitekture i nalazimo ga u svim osmanskim provincijama.¹²³ On predstavlja zaštitu od svakog nepozvanog pogleda ili bilo kakvog ometanja pri-vatnosti unutar kuće i okućnice kao centra odvijanja privatnog života. Svaka kuća, bez obzira na ekonomsku osnovu njenog vlasnika ili unajmioca, dijeli se na sljede-će prostore: kuća kao objekt stanovanja, avlija i bašta. Podjelu ovog prostora može-mo izvršiti još po dva osnova: 1. spolnoj - na žensku i mušku cjelinu, tj. haremluk i selamluk; 2. po namjeni - prostor za rad, stanovanje i uživanje. Upravo želja za tro-strukom privatnošću, porodičnom, bračnom i ličnom, prisutna je unutar stambenog prostora. Budući da tradicionalno društvo isključuje ženu iz javnog života, više slo-bode pokušava se unijeti u njen privatni prostor.

Spolna podjela stambenog objekta bila je regulisana Vilajetskim ustavom koji je kao polaznu osnovu smatrao obezbjeđenje privatnosti unutar kuće. Zakonom je re-gulisano da svaka novoizgrađena kuća ne smije imati pogled u avliju susjedne kuće, kao ni na kuhinju i bunar što je predstavljalo “veliku štetu”.¹²⁴ Ukoliko bi neko na-pravio kuću koja gleda u ove prostorije u kojima se “zadržavaju žene”, dotični će

---

¹²² To posebno primjećuju stranci u svojim putopisima i memoarima. Vidi: Hadžiselimović Omer, *Na vratima istoka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989; Maurer Franz, *Eine Reise durch Bosnien, die Savelander und Ungarn*. Berlin: 1870; Roskiewicz Johann, *Navedeno djelo*; Šamić Mithat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću 1836-1878*. Sarajevo: 1981; Giljferding A. F., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, 1972; Blau D. Paul, *Leben und Wirken eines Auslanddeutschen im vorigen Jahrhundert*, Erinnerungen an dr. Otto Blau, von-Generalsuper-intendent. Leipzig, 1928.

¹²³ Dušan Grabrijan smatra da su tri osnovna elementa kako je on naziva *turske kuće* a to su ograda, vrt i paviljon. Dakle ograda što u ovom slučaju predstavlja zid, je na prvom mjestu. Vidjeti: Dušan Grabrijan, *Turska kuća. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1970, Sara-jevo: Muzej grada Sarajeva, knjiga III, 37.

¹²⁴ Roskiewicz potvrđuje da se ovaj zakon primjenjivao i u praksi, te navodi da se sa prozora susjednih kuća “.ne može gledati u sobe susjednih kuća ili bašte. Za slučaj, da se tako nešto dogodi, susjed ima pravo da traži, da se takav prozor zazida ili ispred njega podigne zaklon visok nekoliko klaftera.” Johan Roskiewicz, *Navedeno djelo*, 227; Uporedi: *Medelle i ahkja-mi šerije, Otomanski gragjanski zakon*, (dalje Otomanski gragjanski zakon). Sarajevo: Tisak i naklada Daniela A. Kajona, 1906, &1202.

biti “primoran, da je odstrani” tako što će “napraviti zid ili pregradu od tahte (daske), tako, da se ne mogu vidjeti žene.”¹²⁵

Ovdje je potrebno naglasiti da kuća ne predstavlja samo objekat u kojem se stanuje.¹²⁶ Ona je ogledalo porodice i u svom imenu podrazumijeva njeno postojanje.¹²⁷

Vlast se nije miješala u unutrašnji raspored niti veličinu građenja kuće. Međutim, godine 1866. se oglasila, po drugi put, putem zvaničnog lista *Bosna*, sa odredbama o gradnji kuća u kojima saopštava način gradnje ili renoviranje objekata, posebno u Sarajevu. Dotadašnji ustaljeni način gradnje i renoviranja stavlja se van snage, te “svaki sahibija od miljkova kad bi htio kuću ili drugu kakvu zgradu da podigne, ili opravlja bilo to malo ili veliko zdanje, treba to najprije ovom medžlisu beledijskom da javi i ruhsat teskeru izdatu na temelju pregledanja inđinerskog, da izvadi.”¹²⁸ Kao što se vidi, za izgradnju kuće ili njen popravak bila je potrebna posebna dozvola koja se dobivala nakon izlaska na lice mjesta stručnog lica koje je Medžlis beledije određivao, što možemo smatrati kao početak regulacionog plana i zakonske gradnje u Sarajevu. Ne začuđuje da je ova naredba ponavljana više puta, s obzirom da je Medžlis beledije poštivanjem ove naredbe morao biti upoznat sa svim novoizgrađenim objektima. To je ukazivalo na imovinsko stanje njihovih vlasnika i porez koji će ubuduće plaćati, pa je logično izbjegavanje ove obaveze. Dozvola nije bila potrebna samo za gradnju novog objekta, ona je bila obavezna i za njeno renoviranje.¹²⁹

---

¹²⁵ *Otomanski građanski zakon*, &1202; Bitno je naglasiti da je komšija prema istom članu smio gledati u baštu s obzirom da se “bašta ne ubraja (se) u prostoriju, gdje se žene obično zadržavaju.”

¹²⁶ Kuća ima više značenja kao što su: moral, mjesto ustaljivanja, mjesto gdje se porodica okuplja, ali i materijalnu stranu, pa kuća podrazumijeva i posjed tj. mjesto ulaganja. Vidi: Filip Arijes, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4, 246-248.

¹²⁷ U jednom od pisama majke Vase Hadžiristića iz Beča, ona se žali svom sinu na izbor mlade i pita: “Zar nisi mogao oženiti neku djevojku iz Jelića ili Fufića kuće”. Dakle, stara hadžinica ne bira djevojku nego kuću s kojom će se prijateljiti. A pojam kuća upotrijebljen je kao sinonim za postojanje same porodice. IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1.

¹²⁸ *Bosna*, I; br. 2, Sarajevo, 23.05. i 04.06.1866, 1.

¹²⁹ Godine 1865. Mustafa Čeberdžija, iz Koropović mahale, dobio je dozvolu za renoviranje dijela kuće. Ovu dozvolu Mustafa je platio tri groša. Slučaj Mustafe jasno nam ukazuje da je zakonska regulacija izgradnje stambenih objekata polako počela da se praktikuje. IASA, Zbirka ACTA TURCIKA, kutija br. 5, dokument br. 196.

Značajna je činjenica da su se u gradovima i varošima kupovale i iznajmljivale nekretnine, što dosta jasno govori o sličnom unutrašnjem uređenju kuća pripadnika različitih konfesija.¹³⁰ Kod hrišćana je bilo slučajeva dijeljenja kuće sa kirajdzijama ili momcima koji su zaposleni kod dotične porodice, ali u malom broju.

Veličinu kuće određivalo je imovinsko stanje vlasnika, ali i njegova pozicija i ugled koji ima u gradu. Bogatije porodice gradile su kuće na sprat, dok su se siromašni morali zadovoljiti manjim prostorom sa jednim spratom.¹³¹ Svako izdvajanje iz svog takuma izazivalo je srdžbu bogatijih građana. Karakterističan primjer za to je Ahmed Nalo, terzija, koji je napravio kuću sa gornjim bojem, što je smatrano nedostojnim za ljude njegovog položaja i ugleda, čime je izazvao buru negodovanja imućnijih pojedinaca.¹³²

Kuća je pravljena samo iz čistog ušteđenog dobitka, što je gradnju činilo dugotrajnom.¹³³ Način gradnje i raspored prostorija ostaje "po starom bosanskom uzorku"¹³⁴ kod većine stanovnika. Uticaj zapada najviše se osjeti u namještanju prostorija, posebno kod novonastajuće trgovačke elite.

Hadžiristići su karakterističan primjer porodice u kojoj su zapadni uticaji postali dominantniji. Naime, nakon požara u kojem je izgorjela njihova porodična kuća, odlučili su se za izgradnju nove dvospratnice. Na prvom spratu napravili su četiri sobe, dok je na drugom bilo pet prostorija, a iz Beča su naručili evropski namještaj za dvije sobe.¹³⁵ Iako su ovakav luksuz sebi mogle priuštiti samo bogatije porodice, to je ipak znak, ne samo socijalnog raslojavanja, nego i sve većeg uticaja zapadnih

---

¹³⁰ Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*. (priredio Aleksandar Fotić), Beograd: CLIO, 2005, 148.

¹³¹ Uporedi: Rovinski P., *Zapažanja za vreme putovanja po Bosni 1879*. Sankt-Peterburg, 1880, 41.

¹³² H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, 162, bilješka br. 9.

¹³³ Ovaj običaj spominje i Bašeskija i navodi kao primjer hadži Saliha, kujundžije iz Buzadži hadži Hasanove mahale, koji je u gradnji proveo skoro cijeli život. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Navedeno djelo*, 224.

¹³⁴ A. F. Giljferding, *Navedeno djelo*, 83.

¹³⁵ U jednu od evropski namještenih soba su naručili dva kreveta, pribor za umivanje i jedan ormar, a u drugu šest manjih stolica i dvije velike, jedan kanabe i sanduk za srebro. U jesen 1858. stiglo je osamnaest stolica i kanabe. Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19 vijeku*, 55.

---

zemalja upravo na trgovačku elitu iz reda hrišćana koji u ovom periodu stiču osnovu svog kapitala.¹³⁶

Kirije kao i cijene kuća su zavisile od veličine kuće, ali i mjesta na kojem se nalazi.¹³⁷ Pored prostora za stanovanje tu su još avlija i bašta. Svaka imućnija porodica je imala dvije avlije, žensku i mušku, a između njih nalazio se zid. Budući da je kuća predstavljala prostor u kojem se žena kretala, bio je uređen tako da ona makar prividno ima osjećaj izlaska u prirodu.

SKETCHES OF FAMILY LIFE IN SARAJEVO IN THE LAST DECADES OF OTTOMAN RULE

Hana Younis

Summary

In Sarajevo in the last decades of the Ottoman rule, there were many instances of modernisation of the Ottoman society and a growing influence of Western European countries. It was particularly visible in public life; i.e. shops began resembling, more and more, those in major European centres. Consequently, the structure of population in the city gradually changed.

Changes of family life had a particularly strong social component, since the wealthier families could afford to adopt these new habits and customs, while the poorer segments of population continued with traditional family life. In the structure of families in Sarajevo in the first half of the 19th century, there was a process of disso-

---

¹³⁶ Giljferding smatra da su "Dvije-tri stolice i jedan sto u kući znak (su) prosvijećenosti..." A. F. Giljferding, *Navedeno djelo*, 83.

¹³⁷ Navest ćemo samo da je kirija za kuću koju je austrijska vlast iznajmila za potrebe konzulata iznosila do 1862. godine 50 forinti, nakon čega je povećana na 80 forinti na godinu. Porodica Jeftanović prodala je jednu kuću godine 1868. i za nju dobila 290 dukata, dok je Dedaga Čengić kupio od Topal Osman-paše 1869. godine imanje, za 6.500 dukata, današnje naselje Čengić-Vila, koje se sastojalo od vile i velikog polja sa obje strane puta. Vidi; ABiH, AUGKR, 745/62.; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanović, kutija br. 2.; Fra Grga Martić, *Izabrani spisi - Zapamćenja*, Sarajevo, 1956, 229.

lution of big families. The average family began to have four members: parents and two children. One needs to note that the mortality rate of babies during the entire 19th century was high so that the figure illustrating an average Sarajevo family relates to the children that survived and not to those that were born. It is evident that, with these social changes, people did not get married at a very young age any more, while the age difference between spouses was between 4 and 10 years. Spouses did not show their mutual affection in public; the only public display of emotions was that of mutual respect. People did divorce one another, yet it was a very rare occurrence. The wedlock was most often broken by death of one of spouses. If the head of family died, the surviving members of his household were faced with great difficulties. Taxes for transfer of ownership and debts were among these difficulties that struck families left without their head. The space where families exercised freely their private, intimate life was their homes. In the Ottoman period, to have a home meant to have one's own house. Traditionally, the way houses were constructed with separate parts for men and women was maintained in most homes, although Western influences were felt more strongly in the choice of furniture, particularly in the homes of emerging urban elite, mainly among merchants.

Immigrants, mainly from Western European countries had special influence on the family life; their lifestyle gradually influenced all segments of life of domicile population of Sarajevo.

UDK 323.1 (497.1) "1923/1929"
329 HRSS

Izvorni naučni rad

HRVATSKA (REPUBLIKANSKA) SELJAČKA STRANKA (HRSS) STJEPANA RADIĆA I CRNOGORSKI FEDERALISTI (1923.-1929.)

Željko Karaula
Bjelovar, Republika Hrvatska

Abstrakt: U radu će se pokazati one razlike i dodirne točke u gledištu na nacionalno pitanje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca između Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) i crnogorskih federalista (Crnogorska stranka) u periodu od 1923. do 1929. godine. U svojoj težnji da što više ojača protucentralistički front protiv Beograda, Radić je stupio u političke odnose sa predstavnicima crnogorskih federalista, koji su se takođe zalagali za preuređenje države na federativnom principu. HSS je primila zastupničke crnogorskih federalista u svoj zastupnički klub (Seljački Narodni klub), a jedan od vođa crnogorskih federalista Sekula Drljević se kandidirao na listi HSS i Seljačko-demokratske koalicije.

Ključne riječi: Nacionalno pitanje, Sekula Drljević, crnogorski federalisti, Hrvatska (republikanska) seljačka stranka, Stjepan Radić

Abstract: This paper shows the differences and similarities in the views relating the "national question" between the Croatian Republican Peasant Party (HRSS) and Montenegrin federalists (Montenegrin Party) in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the period from 1923 to 1929. In his effort to strengthen the anti-centralist front against Belgrade, Radić entered into political relations with the representatives of Montenegrin fe-

deralists, who also advocated the restructuring of the federal state. HSS accepted the representatives of Montenegrin federalists into their delegate caucus (the Peasant Peoples' Caucus), while Sekula Drljević, one of the leaders of Montenegrin federalists, was the election candidate on the list of HSS and the Peasant Democratic Party.

Key words: national question, Sekula Drljević, Montenegrin federalists, the Croatian (Republican) Peasant Party, Stjepan Radić

Uvod

Političke stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca svojim djelovanjem nadilazile su ulogu političkih stranaka koje one imaju u današnjim modernim društvima, te su zbog toga, između ostalog, predmet i razlog sve intenzivnije historiografske obrade i proučavanja. Svojim pogledom na nacionalno pitanje, tu uporišnu tačku za sve političke ideologije i pokrete, glavnom uzročniku političkih borbi i kriza za vrijeme trajanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, one su se često predstavljale i željele da budu ne samo nosioci određene ideologije ili političkog svjetonazora, već i glavni reprezentativni predstavnici naroda koji jasno "čitaju" njegove nacionalne interese i zahtijevanja, te žele da se zapravo poistovjete s tim narodom i njegovim težnjama. U političkom sistemu stare Jugoslavije osim sve jačeg isticanja hrvatskog nacionalnog pitanja koje je dominiralo na političkoj pozornici nove države i grupiranja hrvatskih masa oko programa *Hrvatske republikanske seljačke stranke* (HRSS) Stjepana Radića nakon ujedinjenja, postojale su i druge proturječnosti i pitanja jugoslavenskog društva. Jedno od tih pitanja bio je i položaj Crne Gore u novoj državi, koja je, uostalom, ušla u jugoslavensku zajednicu kao međunarodno priznata država. Na osnovu rezultata dosadašnjih istraživanja te nekih analiza literature i novina, namjera mi je pokazati na kojoj političkoj platformi su se podudarili interesi crnogorskih federalista i HRSS-a Stjepana Radića, koji su bili njihovi pogledi na neriješeno nacionalno pitanje u Jugoslaviji, na koji način se ta suradnja u praksi odvijala, te ukazati na neka programska razilaženja i drugačije poglede na nacionalno pitanje kod njenih čelnika. U radu će se pokazati da, iako je postojala određena ideološka razlika između gledišta na nacionalno pitanje između crnogorskih federalista i HRSS, to nije priječilo njihovu daljnu suradnju i postepeno zbližavanje na sličnim programskim načelima, pa se može primijetiti da su obje stranke povlačile u određenom vremenu jednake političke poteze, te da usprkos raznim političkim evolucijama na političkoj pozornici države, nikada nisu intimno odustajale od svog pri-

marnog plana, preuređenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u državu sa federalnim ustrojstvom ravnopravnih naroda.

*Politička situacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca
poslije parlamentarnih izbora 1923.*

Nakon izbora koji su održani 1923. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca još više se produbio sukob između dva osnovna državna programa: Radićeve ideje o (kon)federalnoj zajednici ravnopravnih južnoslavenskih naroda i centralističkog usmjerenja proklamiranog Vidovdanskim ustavom u režiji radikalne i demokratske stranke. Predstavnici spomenutih srpskih stranaka odbacuju bilo kakve elemente federalizma kao političkog sustava jer bi po njima u tim federalnim jedinicama ostao veliki broj srpskog etnosa koji bi bio u tim jedinicama diskriminiran. Nasuprot tome, predstavnici hrvatskih i slovenskih stranaka (ponekad i muslimanskih, pri čemu se pridružuje i dio crnogorskih elita) ističu zahtjeve za federalističkim ustrojstvom države jer na taj način mogu jedino da omoguće nacionalnu ravnopravnost sa srpskim narodom, koji je, imajući relativnu većinu u državi, ostvario pretežit utjecaj u centralnoj upravi, zakonodavstvu i sudstvu, glavnim polugama moći u državi. Međutim, nametanje centralističkog državnog uređenja od strane srpskih stranaka ostalim narodima u državi, da bi se zaštitio hegemonistički položaj srpskih političkih i gospodarskih elita, imalo je za posljedicu otvaranje dugih i teških nacionalnih borbi koje su dovodile u pitanje i samo postojanje države.

Usprkos proklamirane jugoslavenske narodnosti na državnom nivou postojanje triju "plemena" Srba, Hrvata i Slovenaca nije nikada negirano i to je postajalo polazište za mnoge političke programe. Kako za one političke stranke koje su se zalagale za priznavanje nacionalnih posebnosti, tako i za one političke grupacije koje su stremile brisanju svih plemenskih razlika između Hrvata, Srba i Slovenaca i zalagale se za stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije. To dvojstvo pristupa će biti značajno prisutno i na političkoj pozornici Jugoslavije. Iako je većinom ideologija integralnog jugoslavenstva, prema kojoj predstavnici vlasti u državi predstavljaju jedan jugoslavenski narod, zapravo služila prekrivanju prevlasti srpske političke elite u toj državi, postojale su političke grupacije čije je tumačenje jugoslavenstva kao ideologije imalo sasvim drugačije značenje.

Nakon velikog uspjeha na izborima za Narodnu skupštinu 1923. godine, gdje Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) osvaja većinu hrvatskih glasova, 472.733 glasa, a time i 70 zastupničkih mjesta u Narodnoj skupštini, te postaje druga stranka po veličini u državi (jedino Narodna radikalna stranka (NRS) osvaja više, 108 zastupničkih mjesta) politika centralističkog uređenja koju provodi beogradski

režim ostaje nepromijenjena. HRSS postaje glavni politički predstavnik Hrvata na jugoslavenskoj političkoj sceni osvajajući većinu glasova Hrvata u Dalmaciji (u kojoj u vrijeme Austro-Ugarske ne može djelovati) i Bosni i Hercegovini, ali i dalje ne odustaje od svoje apstinentske politike, misleći da će tako prisiliti režim na odustajanje od centralizma i prihvatanje razgovora o stvaranju nove zajednice na ravnopravnim osnovama.

Od početka stvaranja nove države Stjepan Radić i HRSS su bili više okupirani pitanjem položaja Hrvatske u novoj državi, dok su malo pažnje obraćali idejama o preuređenju cijele Jugoslavije i položaju drugih naroda u njoj. Tek od izbora 1923. godine i odlaska u emigraciju, ta situacija počinje da se mijenja. Od tada njegovo djelovanje postaje značajno i u općejugoslavenskim razmjerima, gdje spektar njegova djelovanja prelazi hrvatske okvire. Radić se tada počinje obraćati svim “potlačenim narodima” u Kraljevstvu SHS.¹

Politička platforma njegovog pokreta se naglo širi stvaranjem Federalističkog bloka u kojem se nalaze Slovenska ljudska stranka (SLS), većinom predstavnik slovenskog naroda i Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), predstavnik bosanskih muslimana, za razliku od dosadašnjeg Hrvatskog bloka koji je obuhvaćao samo hrvatske stranke, koje su se zalagale za isti program - pretvaranje Jugoslavije u federalnu zajednicu.² Anticentralistička politika dobiva veći zalet i snagu obuhvaćanjem svih onih prostora koji su nekada pripadali Austro-Ugarskoj. Ipak, ta platforma još nije potpuno “općejugoslavenska”, jer ne zahvaća područja Srbije, Crne Gore i Makedonije. Stranke Federalističkog bloka tretiraju ostale jugoslavenske zemlje (Makedoniji, Crnu Goru) kao srpske i uopće ne ulaze u problem njihovog državnog udruženja. Baš na pitanju Crne Gore iskazat će se određena kolebljivost Ra-

---

¹ Pogledati: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, II. Zagreb: August Cesarec, 1990; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus, 1988; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Školska knjiga, 1992; Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*. Zagreb: Stvarnost, 1967; Toni Štitin, *Prodor i pobjeda HSS u Dalmaciji (1923.-1928.)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (dalje RZHP), 32.-33., 1999.-2000., 311; Tomislav Išek, *Aktivnosti hrvatskih stranaka u BIH u izborima 1923. godine*, Institut za historiju radničkog pokreta, Prilozi, III/1967, 3, 127.-145; Bosiljka Janjatović, *Karađorđevićvska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS*, Časopis za suvremenu povijest (dalje ČSP), 1, 27, 55-77, Zagreb, 1995.

² Hrvoje Matković, *Stjepan Radić i “Hrvatski blok”*, RHZP, 32-33, 267-277. - I u samom Hrvatskom bloku (HB) postojala su teška neslaganja. Hrvatska zajednica (HZ) nije željela odustati od monarhizma i prihvatiti republikanstvo, a Hrvatska stranka prava (HSP) smatra da njeno pridruživanje otporu protiv centralizma za sada odgovara njenim interesima.

dića, koji zna da je pitanje Crne Gore vrlo osjetljivo za srpsku stranu. Tome djelo- mično doprinose i sami poslanici crnogorskih federalista koji su ušli u parlament na izborima 1923. godine svojom politikom “nesvrstavanja” niti u jedan blok centrali- stički ili federalistički, iako su i sami odlučni protivnici centralističkog režima i pri- stalice preobrazbe države na federalističkim principima. Međutim, oni su bili svje- sni da bi njihovo otvoreno svrstavanje uz federalistički blok za sobom povuklo oš- tre represije vlasti prema stranci i njezinim vođama, te su samo simpatizirali i podu- pirali Federalistički blok, ali sa određene distance. Važna činjenica je bila i u broju predstavnika crnogorskih federalista u parlamentu, samo dva poslanika, što nije no- silo tada neku veću političku težinu Federalističkom bloku.

*Politička situacija u Crnoj Gori nakon
ujedinjenja (prisajedinjenja) 1918. godine*

U Crnoj Gori za razliku od Hrvatske u kojoj je došlo do znatne homogenizaci- je naroda iza programa HRSS oko redefiniranja uređenja države na federalističkom principu, nastali su ozbiljni društveni, stranački i politički rascjepi u narodu i politič- kim elitama nakon 1918. godine. Stvorile su se dvije skupine³ društveno-političkih elita i njihovih političkih sljedbenika koje su sasvim različito gledale na pitanja uje- dinjenja Crne Gore sa Srbijom i drugačije poimale budući položaj Crne Gore u novoj državi. Prema Šerbi Rastoderu, prva društveno-politička elita je smatrala da predrat- na Kraljevina Crna Gora nije uspjela da riješi nijedno egzistencijalno pitanje Crne Gore, od socijalnih problema do političkih, da se ta pitanja mogu rješavati samo u zajednici sa vojno, ekonomski i politički snažnijom državom, da je uostalom držav- na veza koju je Crna Gora ostvarila na Podgoričkoj skupštini 1918. godine koja je proglasila ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom bila “sudbinska odluka” i da je zadržava- nje te veze sa Srbijom zapravo pitanje njezina opstanka. Druga društveno-politič- ka elita je smatrala da “Crna Gora od ujedinjenja nije dobila ništa”, da je samo ujeđi-

---

³ O najnovijim kretanjima u crnogorskoj historiografiji između dva svjetska rata pogledati: Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918-1929*, Beograd, 1996; Š. Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Bar: Conteco, 2000; Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd, 1996; Dragoljub Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925*, Studija o izneverenom savezništvu, Beograd, 1998; Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I- IV, Dokumenti, Bar, 1997; Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar, 1996; Aleksandar Stamatović, *Položaj oficira, podoficira, barjaktara i perjanika Kraljevine Crne Gore između dva svjetska rata*, Podgorica, 1995; Čedomir Pejović, *KPJ u Crnoj Gori 1919-1941*, Podgorica: CID, 1999.

njenje provedeno nasilnim putem u kojemu je crnogorsko dostojanstvo poniženo, da u Crnoj Gori vlada glad i neimaština, gospodarska zapuštenost, da je Crna Gora postavljena po svakom pitanju, posebno ratnih šteta i rekvizicija, da se u Crnoj Gori plaćaju veliki porezi s obzirom na njezin doprinos "jugoslavenskoj stvari", da je Crnoj Gori jedni izlaz u što većoj autonomiji od beogradskog centra moći, traži se što veća samostalnost Crne Gore u federativnoj jugoslavenskoj zajednici. Prvoj skupini integralista pripadale su Radikalna i Demokratska stranka (ponekad su tu i predstavnici Zemljoradničke i Komunističke partije) koje su svoje glavne centre imale izvan Crne Gore, zapravo su to filijale srbijanskih političkih stranaka. U drugoj skupini, autonomističkoj, nalazila se *Crnogorska federalistička stranka* (kasnije *Crnogorska stranka*), sa sjedištem u Crnoj Gori. Taj politički rascjep je trajao manjim ili većim intenzitetom cijelo vrijeme od nastanka Kraljevine SHS (Jugoslavije) do njenog sloma u aprilskom ratu 1941. godine. Te stanke su, zapravo, tri najutjecajnije crnogorske stranke u tom razdoblju koje su djelovale u Crnoj Gori, dok je politička težina ostalih stranaka postepeno sve više slabila. Sama crnogorska federalistička stranka nastala je 1922. godine na valu širokog političkog nezadovoljstva sa položajem i tretiranjem Crne Gore u Jugoslaviji. U samoj stranci su se postepeno uobličavale dvije frakcije, jedna veća pod vodstvom Sekule Drljevića, koja je tražila izdvajanje Crne Gore u posebnu autonomnu administrativno-teritorijalnu jedinicu u Jugoslaviji, dok je druga, manja grupa, težila ili stajala na koncepcijama restauracije crnogorske države sa dinastijom Petrovića. Stranka je jedno vrijeme izdavala svoj politički list *Crnogorac* (1924-1927), u kojemu je i objavljen tekst programa *Crnogorskih federalista*, te tekuća društvena i politička pitanja Crne Gore kako su ga vidjeli u toj stranci. Prema Rastoderu, dok su radikalsku elitu u Crnoj Gori većinom činili dijelovi gospodarske elite povezane preko trgovačkog i finansijskog kapitala sa Beogradom, a demokrati okupljali znatan srednji sloj i dobar dio crnogorske inteligencije, baza crnogorskih federalista bila je u ljudima koji su za vrijeme kralja Nikole Petrovića bili na visokim državnim i vojnim dužnostima i tadašnjem državnom činovništvu (konzervativni politički sloj). Iako je socijalna osnovica crnogorskih federalista time bila dosta sužena, njihova okrenutost crnogorskom selu i problemima sela, te ukazivanje na nepravde beogradske vlasti prema Crnogorcima i zalaganje za jednu pravedniju, pošteniju državu, omogućavala im je dovoljan broj glasova za konstantno političko djelovanje. Prva okupljanja pristalica stranke mogu se primijetiti već 1919. godine. Međutim, raznim prijetnjama i ucjenama crnogorskim federalistima je onemogućen nastup na prvim izborima 1920. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, jer se nije smjelo dozvoliti djelovanje stranke koja je javno negirala odluke Podgoričke skupštine, te je stranka u periodu od 1919. do 1923. godine više bila predmet pažnje žandarmerijskih organa, nego političkih protivnika. Zborovi te stranke su rasturani,

njezini prvaci su bili pod stalnim nadzorom, neki su i hapšeni pod lažnim optužbama i organizirana su razna suđenja, od kojih je najpoznatije bilo suđenje crnogorskom prvaku generalu Radomiru Vešoviću. Crnogorski federalisti su od početka dvadesetih godina simpatizirali i podržavali program HRSS Stjepana Radića, posebno njegovo zalaganje za federalističko preuređenje države, iako su u početku bili oprezni jer se u zaoštavanju srpsko-hrvatskih sukoba svako njihovo prilaženje i odobravanje HRSS tumačilo kod srbijanskih stranaka kao “izdaja srpstva”, te je progon režima prema njihovim pristalicama postajao sve oštrije.

Ovdje će se pokazati politička snaga crnogorskih federalista od prvih izbora u kojima su sudjelovali 1923. godine, pa do izbora 1927. godine. Pri čemu treba naglasiti da je u izbornom okrugu Crna Gora birano ukupno sedam poslanika tokom navedena tri izborne godine. Može se primijetiti da su crnogorski federalisti imali značajnu bazu u Crnoj Gori tokom tih godina, tako da je njihova lista na izborima 1925. odnijela najviše mandata (3 od ukupno 7) usprkos represiji režima. (Vidi Tablicu 1.)

Okrug	Crnogorski federalisti na izborima 1923. godine	Crnogorski federalisti na izborima 1925. godine	Crnogorski federalisti na izborima 1927. godine
Crna Gora	7.912 glasova	8.873 glasova	5.153 glasova
	24,3 %	25,7 %	14,9 %
Poslanika	2	3	1

Tablica 1. Rezultati izbora crnogorskih federalista u izbornom okrugu Crna Gora na parlamentarnim izborima za Narodnu skupštinu 1923, 1925. i 1927. godine.⁴

Viđenje Crne Gore u planovima Stjepana Radića i Hrvatske (republikanske) seljačke stranke (HRSS) poslije 1920. godine

U početku svog političkog djelovanja Radić je u svim svojim prijedlozima državno uređenja na federalističkim osnovama Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju vidio kao jednu jedinicu. Vrlo brzo, 1920. godine, u svom odgovoru na nacrt centralističkog ustava, Radić i HRSS zahtijevaju federalističko uređenje države u kojoj vide samo tri prave narodne države – Hrvatsku, Srbiju i Sloveniju, dok ostale zemlje vide kao “poluplemenske ili poluhistorijske tvorevine” koje bi se tek plebiscitom mogle

---

⁴ Podaci preuzeti iz knjige Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 386-390

odlučiti kojoj od “pravih” jedinica žele da pripadaju.⁵ Radić je tada često izbjegavao govoriti o zemljama “preko Drine” smatrajući da je to stvar Srbije koja je te zemlje na “sablji dobila”, a nije tada vjerovao ni u “jugoslavensku” ideologiju crnogorskih federalista, za koje tada kaže da je kod njih federalizam “samo puki pojam.” U svom govoru 21. V 1923. godine povodom stogodišnjice rođenja Ante Starčevića, Radić je napomenuo da njegova politika ostaje u granicama “austroougarskih zemalja” koje su ušle u Kraljevinu SHS, jer “mi nismo spominjali Crnu Goru, prvo jer je to jedna osebujna zemlja, gdje ljudi koji su izabrani kao federalisti idu među batinaše, (...) ali i inače neka se za pitanje Crne Gore brinu “velika braća, mi u tu stvar ne ulazimo.”⁶ Odlaskom u emigraciju ta njegova polazišta se postepeno mijenjaju. Tako iz Londona, gdje je bio u bijegu, Radić piše pismo u kojemu se zalaže za potpunu nezavisnost Hrvatske i konfederaciju sa Srbijom, a Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Banat i Bačka trebale bi dobiti pravo da se odluče referendumom hoće li biti sa “militarističkom” Srbijom ili stvarati federaciju sa Hrvatskom.⁷ Slične kombinacije je izražavao i u svojim pismima vodstvu HRSS u domovini gdje navodi prijedlog o dualističkoj konfederaciji Hrvatske i Srbije, a ostale jedinice buduće jugoslavenske unije neka odluče hoće li sa “centralističkom Srbijom ili mirotvornom i neutralnom Hrvatskom.”⁸ Pozivao je iz Londona da srbijanska vlada prestane sa masakrima i nasiljima u Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, jer Hrvati ne mogu sklopiti nikakav sporazum sa Srbima ako ta nasilja ne prestanu.⁹ Međutim, tada je Radić izražavao i velike rezerve prema bilo kakvoj saradnji sa Crnogorcima. Tako je na izravno novinarsko pitanje zašto ne saraduje sa Crnogorcima odgovorio da Hrvati i HRSS ne mogu prihvatiti revolucionarne metode, njihov monarhizam i određenu ovisnost o Italiji.¹⁰ No, on će ipak nastojati su-

---

⁵ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929.*, Titograd : CANU, svezak 11, 1981, 57.

⁶ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb: August Cesarec, 1990, 265

⁷ *Slobodni dom*, Zagreb, br. 39, 19. IX 1923. Rudolf Horvat, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb, 1923, 35-40.

⁸ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića, 1919-1928*, Zagreb, II, 85.

⁹ *Slobodni dom*, br. 43, 17. X 1923.

¹⁰ Krajem 1919. i početkom dvadesetih godina XX stoljeća u Crnoj Gori su trajali gerilski sukobi pobunjenih pristaša crnogorske države (zelenaši) protiv jugoslavenskih (srbijanskih) trupa. Ivo Banac tvrdi da se većina pobunjenika (nekoliko tisuća) nije protivila ujedinjenju sa Srbijom, ali su tražili da se to izvede kako dolikuje, to jest pod uvjetima jednakosti i očuvanja crnogorskog identiteta. U jednom proglasu pobunjenika stoji: “Vaš (srbijanski) dolazak ►

rađivati sa svima, pa i Crnogorcima i tako okružiti “Srbiju sa svih strana”¹¹. Kasnije je ipak korigirao mišljenje te odavao priznanje Crnoj Gori “koja je danas samo hrpa spaljenih sela” jer Crnogorci javno govore da su za republiku i da će sa Hrvatima osnovati federativnu seljačku republiku, u kojoj će Crna Gora biti ravnopravni član.¹² On je i isticao da je došao u London ne samo kao predstavnik Hrvatske, već on tu predstavlja i Sloveniju, Crnu Goru i Makedoniju, koje stoje iza njega i njegovog programa, da taj program, federalizam, Velika Britanija može samo “radosno pozdraviti”.¹³ U Londonu među balkanskom emigracijom kružile su vijesti o mogućoj mirovnoj konferenciji na kojoj bi bila revidirana rješenja donesena na Versajskoj konferenciji, pa je tako Radić podržao jedan dokument u kojemu se pojavljuje nezavisna Hrvatska i Crna Gora u konfederativnoj Jugoslaviji.¹⁴ U britanskoj opoziciji postojali su krugovi koji su povezivali crnogorsko pitanje sa hrvatskim u vezi talijanskog imperijalizma, zbog protivljenja tadašnjim dobrim vezama britanske vlade sa Italijom, te koji su tražili od Radića odlučnije korake u cilju obuzdavanja toga imperijalizma. Te krugove Radić nije mogao zanemariti. Tako postoji jedno pismo engleskog prijatelja Radiću u kojemu se direktno govori “da se sa crnogorskim pitanjem pokrene i pitanje hrvatsko, jer se ova dva pitanja uzajamno upotpunjuju i razjašnjavaju, jer Hrvatska preko Dalmacije graniči sa Crnom Gorom te s Albanijom, te to mora biti neprobojni bedem protiv Mussolinijevog imperijalizma koji bi mogao zapaliti Balkan”¹⁵ I neki britanski zastupnici su se aktivno uključili u “jugoslavensko pitanje”, posebno potaknuti vijestima o brutalnosti vlasti u Crnoj Gori. Tako britanski parlamentarac Morel pita vladu da li je istina da je Pašićeva vlada ucijenila glave crnogorskih prvaka za 100.000 dukata jer se oni bore za autonomiju, te daje svu podršku Hrvatskoj “jer ako ona uspije suzbiti beogradski centralizam onda i Crna Gora dobiva svoj selfgovernment (državnu autonomiju), te bi tu politiku vlada tre-

---

pozdravili smo sa velikim entuzijazmom, misleći da ste vi došli kako dolazi brat bratu (...) međutim Vi ste došli neiskreni! Vi ste nam donijeli Judine srebrnjake, da za njih kupite milu nam Crnu Goru i da je kao prćiju predate kralju Karađorđeviću”, Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988, 271.

¹¹ *Slobodni dom*, br. 41. 3. X 1923, br. 48. 21.11. 1923.

¹² *Slobodni dom*, 30.VII 1924.

¹³ “Pismo iz Londona 6. X 1923”, *Slobodni dom*, 17. X 1923, 1.-2.

¹⁴ *Slobodni dom*, br. 49, 28.XI.1923.

¹⁵ “Hrvatsko i crnogorsko pitanje”, *Hrvat*, 5. III 1924, br 1198, 1.

---

bala podržati.¹⁶ I sovjetska vlada koja je tada bila izvan međunarodne zajednice se u tom vremenu zalagala za stvaranje neovisnih balkanskih država između ostalog i Hrvatske i Crne Gore u okviru neke balkansko-seljačke federacije, za što se zalagala i Kominternu, jer je to jedini način za prevladavanje krize koja postoji u toj zemlji od njezina postanka, što je i dovelo do posjeta Stjepana Radića tadašnjoj komunističkoj Rusiji. Uvidio je da vladajuće strukture u zapadnim centrima moći zastupaju politiku nemiješanja u jugoslavensko pitanje ili se zalažu za politiku “status quo”, a mislio je i da će mu diplomatska podrška SSSR-a pomoći i jačanju njegove pozicije pri pregovorima sa predstavnicima srpskih stranaka. Međutim, Radić nije mogao prihvatiti nikakve revolucionarne pristupe koji bi vodili u nasilje, te je takve prijedloge odmah odbacivao.¹⁷ U to vrijeme se i u hrvatskom tisku često pojavljuju napisi o raznim nasiljima koje jugoslavenska žandarmerija provodi u Crnoj Gori. Tako iz pera narodnog zastupnika Rude Bačinića list HSS-a *Slobodni dom* piše o nevjerovatnom nasilju u Crnoj Gori gdje vlasti “pribijaju čavlima dlanove” pobunjenicima, dok se konstatira da je gospodarstvo Crne Gore potpuno u rukama Talijana (željeznice, tvornice duhana), te da je to pravi problem za “našu narodnu stvar”.¹⁸ I Stjepan Radić iz Londona se često u svojim pismima dotiče i problema Crne Gore. Tako javlja o jednoj brošuri koja se pojavila u Londonu pod naslovom “Engleska brošura o crnogorskom i hrvatskom pitanju” a u kojoj se ističe da narasli hrvatski (federalistički) pokret pod vodstvom HRSS treba proučavati jer on itekako ima veze sa Crnom Gorom, jer on polako do nje dopire i postaje njena najveća nada.¹⁹

Kako bi preduhitrio Radićeve ponude, predsjednik jugoslavenske vlade Nikola Pašić je pozvao crnogorskog federalistu Sekulu Drljevića u svoj kabinet i poveo se razgovor (ovdje se prenosi samo dio razgovora):²⁰

---

¹⁶ *Slobodni dom*, 5. III 1924, broj 10, 6-7.

¹⁷ Ivan Katardžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930*, Globus, Zagreb, 1983, 180-181.

¹⁸ “Kako je u Crnoj Gori”, *Slobodni dom*, 23. I 1924, broj 4, 5

¹⁹ “Engleska brošura o crnogorskom i hrvatskom pitanju”, *Slobodni dom*, 2. IV 1924, broj 14, 3-4.

²⁰ Sekula Drljević (1884-1945), pravnik, političar, publicista. Poslije razdoblja školovanja u Srijemskim Karlovcima i na zagrebačkom Pravnom fakultetu gdje je i doktorirao, Drljević je povratkom u Kraljevinu Crnu Goru počeo ostvarivati visoku političku karijeru. Najprije je izabran za ministra pravde (1909), a poslije je obnašao dužnost i ministra financija (1912.-1913.). Za vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore Drljević je bio konfiniran u logor Karlstein u Austriji, gdje je agitirao među crnogorskim zarobljenicima za ujedinjenje Crne ►

Pašić: Da, ovaj, Radić je rekao u jednom govoru, da će početi raditi zajedno sa vama Crnogorcima.

Drljević: On neće početi nego nastaviti Strossmayerovu suradnju s Crnom Gorom.

Pašić: Sada nema Radića. Ovi Vaši dvojica u skupštini mogli bi glasati za moju vladu.

Drljević: Crnogorski narod ne dozvoljava nama federalistima, da glasujemo za bilo koju vladu, dok je na snazi Vidovdanski ustav.

Gore sa Srbijom. Iako je izabran za poslanika u Podgoričkoj skupštini, pogromi srbijanske vojske i žandarmerije nan crnogorskim narodom te sam priroda "ujedinjenja" koja je ponižavala Crnu Goru i njezine tradicije, prisilila ga je da nakon što je otvorio odvjetnički ured u Zemunu da se politički angažira na platformi crnogorskih federalista, čime postaje jedan od njenih vođa. Biran dva puta kao poslanik crnogorskih federalista u Narodnu skupštinu u Beogradu, a treći puta na listi HSS. Zbog svog zalaganja za federalističko uređenje države i ravnopravnije odnose među narodima nekoliko puta uhićivan i zatvaran. Pokazivao bliske političke odnose sa HRSS Stjepana Radića i Seljačko-demookratskom koalicijom na čijoj strani u drugoj polovici dvadesetih godina znatno angažirao. Iako je smatrao da su Crnogorci dio srpskog etnosa, njegovo djelovanje u tom razdoblju je služilo širenju svijesti o "historijskoj individualnosti" Crne Gore. Poslije šestojanuarske diktature kralja Aleksandra se djelomično pasivizirao, više djelujući na kulturnom polju. Poznat kao politički oponent svim režimima u Kraljevini Jugoslaviji je posljednji put za poslanika biran na izborima 1938. godine, na listi Udružene opozicije. U raspadu Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. Drljević vidi šansu za restauracijom crnogorske državnosti, te je prihvatio suradnju sa talijanskim fašističkim vlastima. Ubrzo nakon što su se Talijani povezali sa prosrpskim četničkim snagama u Crnoj Gori postao je nepodesan, te je konfiniran u San Remo, odakle se ipak uspio vratiti u Zemun. U proljeće 1944. godine seli u Zagreb gdje je formirao Crnogorsko državno vijeće u dogovoru sa ustaškim pokretom, te je uspio nagovoriti crnogorske četnike Pavla Đurišića koji su se povlačili pred partizanskim snagama prema zapadu da postanu osnova crnogorske narodne vojske u emigraciji. Međutim ubrzo je ubijen od tih istih četnika u u gradiću Judeburgu u Austriji pri kraju drugog svjetskog rata. I danas u Crnoj Gori postoje prijevori oko njegovog rada i političkog djelovanja. Dok ga jedni vide kao "oca" Crne Gore i borca za slobodu, drugi u njemu vide najobičnijeg izdajnika i fašističkog kolaboranta. Drljević je napisao i neka važna politička djela poput, *Balkanski sukobi 1905-1941*, te knjigu *Centralizam ili federalizam* u kojoj su objavljeni neki njegovi govori u beogradskoj Narodnoj skupštini, a popularne su postale i neke njegove domoljubne pjesme, od kojih je jedna dijelom postala službena crnogorska himna Poslije rata od strane Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača proglašen ratnim zločincem 1946. godine. Podaci uzeti iz knjige *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb: Minerva, 1997, 234.

Pašić: Onaj Svetozar, iz preka, izdat će one svoje i ući u moju vladu. Zašto i vi ne bi ušli. Dat ću vam ministarstvo pravde.

Drljević: Pribićeviću je svejedno, bio s vama ili Davidovićem. Njemu je glavno da služi Beogradu, komu je vazda služio. A moji drugovi i ja imamo domovinu, a Vi gospodine predsjedniče, znate, kakve su obveze prema domovini (...).²¹

Kasnije su i do Radića počele dolaziti i konkretne vijesti o zločinima u Crnoj Gori, što su mu prenosili neki Crnogorci u emigraciji, te se on u svom članku *Crna Gora pod sotonskom vladom* najradikalnije obrušava na tadašnju srbijansku vlast želeći je obrukati i razotkriti pred međunarodnom javnosti, od koje i traži pomoć za svoje planove o reorganizaciji države, tumačeći da to što se događa nije “nasilje, to nije “krvavi režim” već “paudenonium” – pakao, to nisu zločini, već bezboštva radikalno-batinaškog sistema (...) moramo osloboditi Crnu Goru, ali i nas same od takve strahote”.²² I proglasi HRSS u domovini počinjju da ističu Crnogorce i da ih pozivaju na slogu sa Hrvatima jer “je hrvatska književnost cijelu Crnu Goru nazvala veličanstvenim žrtvenikom slobode (...) proglasila vas je ne samo uzorom junaštva, već i primjerom jednostavnosti i poštenja”.²³ Hrvatski tisak je dao i znatnu pozornost govoru Mihajla Ivanovića, zastupnika crnogorskih federalista u beogradskoj skupštini, gdje je on otvoreno iznio ključna stajališta svoje stranke o pitanju centralizma i Vidovdanskog ustava, jer mi koji smo “sahranjeni u grobu Vidovdanskog ustava moramo upregnuti sve sile da dignemo sa sebe tu ploču, koja se zove centralizam”, a posebno optužuje srbijansku vladu da potire posebnosti Crne Gore. Na svakom koraku događaju se “divlji napadi na prošlost i tradicije Crne Gore, rušenje spomenika, pljačkanje historijskih dokumenata itd., sve će to ostati kao dokaz “moralne veličine” režima.²⁴ Dnevnik *Hrvat* direktno javlja o zločinima javne vlasti i žandarmerije u Crnoj Gori, spominjući brutalna ubojstva i maltretiranja u zatvoru bivših crnogorskih oficira za dinastije Petrovića, o ubojstvu kapetana Šćepana Mijuškovića i njegovog kolege Stevana Mijuškovića koji je isto ubijen u zatvoru.²⁵ Vrlo kratko je izlazio i list crnogorskih federalista *Crnogorac*, koji je takođe ukazivao na različite nepravde i potcjenjivanje Crne Gore i njene povijesti. Tako list javlja da je po prijedlogu srbijanske vlade donijeta odluka da Crnogorci ne sudjeluju u proslavi pobjede

---

²¹ Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905.-1941*, Zagreb: Harmica Press, 1990, 127.

²² “Crna Gora pod sotonskom vladom”, *Slobodni dom*, 30. IV 1924, broj 18, 3.

²³ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske 1918.-1929*, Zagreb, 1938, 338.

²⁴ “Crnogorski federalist o beogradskom režimu”, *Hrvat*, 13. II 1924, broj 1180, 1.

²⁵ “Zločinstva organa javne vlasti u Crnoj Gori”, *Hrvat*, 16. IV 1924, broj 1234, 1.

---

savezničke vojske u Parizu u Prvom svjetskom ratu, čime je nanesena “velika uvreda palim Crnogorcima”.²⁶ List je doslovno prenosio ideologiju crnogorskih federalista gdje je uznosio naprednu jugoslavensku ideju koju mnogi iskrivljavaju, jer “Crnogorac ne odbija da bude Jugoslaven, ali on je prije svega Crnogorac.”²⁷ List je često ukazivao na diskriminaciju pravih Crnogoraca na svakom koraku pa tako javlja o diskriminaciji koju čini vlada prema crnogorskim studentima u Parizu, koji su, za razliku od svojih drugova iz Srbije koji imaju stipendije, prisiljeni da rade teške fizičke poslove po francuskim tvornicama da se “održe na životu”. Ukazivano je i na administrativno prekranje granica Crne Gore, jer su gradovi Pljevlje i Bijelo Polje koji su oduvijek u Crnoj Gori, po ustavu od nje oduzeti.²⁸ Po prilici, rađene su i političke demonstracije; kada je septembru 1925. godine jugoslavenski kraljevski par proveo nekoliko dana u Crnoj Gori prilikom prijenosa kostiju vladike Petra II u kapelu na Lovćenu, gdje su se čuvala do austrougarske okupacije. Crnogorski federalisti su se uzdržali od sudjelovanja na svečanosti, a dio onih koji su učestvovali, naknadno su vratili odlikovanja koja su dobili tom prilikom. Posebno je u otkrivanju “identiteta” Crnogoraca bio aktivan prvak federalista Sekula Drljević. Dr Sekula Drljević se osim politike uspješno bavio crnogorskom državnom i nacionalnom povijesti i političkom publicistikom. Drljević je pokušao kasnije kao ideolog, u drugim uvjetima, djelovati i na vjerskoj razini kada je uvidio da je Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori tradicionalno na strani jugoslavenskog (srpskog) režima i njegove politike, te je u svojoj knjizi kritizirao njene postupke nalazeći razloge za autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve. On je tumačio da je religija Crnogoraca “Gorski vijenac” te je zbog toga “crnogorsko pravoslavlje je crnogoroslavlje (...) crnogorska i srpska crkva nikada ne mogu postati jedna crkva (...) Crnogorska crkva kroz sve vijekove nije bila ni u kakvoj zavisnosti od bilo koje pravoslavne crkve, pa ni od Carigradske patrijaršije”.²⁹

Sekula Drljević je u svom govoru u Narodnoj skupštini 1926. godine izložio kritici i štampanje udžbenika za crnogorsku djecu na ekavskoj varijanti, te je naglasio da je takva politika pretvorila prosvjetne institucije ove države u “policijsko-detek-

---

²⁶ “Nipodoštavanje crnogorskih zasluga u I svjetskom ratu”, *Crnogorac*, 27. IV 1925, broj 17, 3, Podaci iz lista Crnogorac uzeti su iz knjige Elementa Montenegrina, 1/90, *Hrestomatija*, Zagreb, 1990.

²⁷ “Prvo Crnogorac, pa Jugoslaven”, *Crnogorac*, 28. III 1925, broj 14, 2.

²⁸ “Cijepanje Crne Gore”, *Crnogorac*, 27. VIII 1925, 3; “Diskriminacija crnogorskih studenata”, *Crnogorac*, 28. III 1925., broj 14, 1.

²⁹ Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905.-1941*, Zagreb: Harmica Press, 1990, 172-173.

---

tivske postaje”. Izražavao je nadu da takvom stanju mora doći kraj, a napadao je i neke srpske povjesničare (poput Stanoja Stanojevića) koji pišu neistine i falsificiraju prošlosti Crne Gore. U listu *Crnogorac* od 3. I. 1925. objavljen je članak *Klevetanje Crne Gore i Crnogoraca*, u kome se polemše sa stavovima povjesničara Vladimira Ćorovića u njegovoj knjizi *Velika Srbija* gdje Drljević tvrdi da “ (...) nijesu Crna Gora i Crnogorci ni prilikom sloma Srbije 1915. godine ni uopšte u Svjetskom Ratu bili ono što veli za njih g. Ćorović.³⁰

Ne treba zanemariti ni jadransku komponentu razloga saveza između Radića i crnogorskih federalista jer je i jednima i drugima prijetila talijanska fašistička imperijalistička politika na čelu sa Musolinijem. Ona nije bila dominantna, ali je postojala. Radić je upozoravao na talijanske pretenzije na Hrvatsku i Crnu Goru, te je predlagao “neutralizaciju dalmatinskog (jugoslavenskog) primorja”, a to je ponovio i na predavanju u Balkanskom komitetu u Londonu. Hrvatska politika, s obzirom na sukob sa srbijanskim vlastima, ne smije doći u zavisnost od politike Rima, niti se Crna Gora može pouzdati u rimske namjere. Kada su Pašić i Mussolini potpisali tajni ugovor u Rimu da Rijeka pripada Italiji, on naziva Musolinija najopasnijim čovjekom za sve one koji žive na Jadranu.³¹ Taj čin je, izgleda, između ostalog, i prisilio Radića da pošalje zastupnike HRSS u jugoslavenski parlament nakon duge apstinencije, jer je u vrhu HRSS postojala bojazan o tajnim klauzulama toga sporazuma, gdje je Pašić obećao Musoliniju pravo na Dalmaciju, da bi dobio izlaz za Srbiju preko Soluna. Sekula Drljević je imao nešto drugačiji pogled na Rimske sporazume. Iako je bio svjestan opasnosti talijanskog imperijalizma za crnogorske interese, ipak je smatrao da je jedino Italiji bilo u interesu da crnogorsko pitanje stavlja na stol međunarodne politike, gdje je postojala šansa da se izvrši pritisak na Beograd da prestane vršiti nasilje i teror u Crnoj Gori, dok je sada Crna Gora potpuno prepuštena Beogradu. U jednom članku napisao je “da Rimskim paktom koji je zaključen između Italije i naše države, željelo se isključiti crnogorsko pitanje iz programa međunarodne politike. Istina je da ni Amerika, ni Engleska, ni Francuska nijesu potpuno priznale ujedinenje Crne Gore sa Jugoslavijom, čak imamo njihovo obećanje da će se naknadno pozabaviti crnogorskim pitanjem, ali u političkoj praksi ove teorijske rezerve nemaju vrijednosti od trenutka kada je Italija sklopila sporazum sa Beogradom. U igri Italije, Crna Gora je bila veoma jaka karta i stoga, sve do Rimskog Pakta Italija je u međunarodnoj politici pokretala crnogorsko pitanje. I čim je Italija odbila, iako privremeno, da praktično podstiče crnogorsko pitanje ono je nestalo sa horizonta međuna-

---

³⁰ “Crnogorci neće ekavicu”, *Hrvat*, 28. III 1926., broj 1795, 2

³¹ “Mussolini, Horty i Pašić”, *Slobodni dom*, 17. V 1924, broj 18, 2-3; *Slobodni dom*, 29. VIII. 1923, 3 i *Slobodni dom*, 10. X 1923, 2.

rodne politike.”³² Kasnije je Drljević kao član *Seljačko-demokratske koalicije* 1927. godine promijenio retoriku te oštro napao vladu jer je željela da ratificira Nettunske konvencije, što je, zapravo, značilo kapitulaciju pred Italijom, jer vlada želi da dovede Jugoslaviju u položaj “roba talijanskog imperijalizma”.³³

*Politička ideologija Sekule Drljevića
i crnogorskih federalista tokom 1923-1929 godine*

“Za mene ne postoji hrvatsko pitanje, ni srpsko ni slovenačko – za mene postoji samo pitanje državno pravnog položaja Hrvatske i Slavonije, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine itd.(...) jedina osnova pouzdane i trajne konsolidacije države može biti ne hipoteza o narodnom jedinstvu, niti sporazum Srba, Hrvata i Slovenaca, već sporazum svih udruženih zemalja na bazi jugoslavenske državne misli”.³⁴ Sličnu tezu je Drljević ponavljao i u svojim govorima u Narodnoj skupštini u Beogradu, gdje kaže da onaj “ko hoće našu državnu zajednicu, za toga ne smije postojati ni pitanje hrvatsko ni pitanje slovenačko ni pitanje srpsko, taj mora primiti jugoslavensku državu, organiziranu na principu ravnopravnih historijskih individualiteta i njihovih ekonomsko-kulturnih interesa (...) ko traži organizaciju ove države na podlozi kolaboracije državnih ideja: srpske, hrvatske i slovenačke (...) taj je protiv ove države, taj je antidržavan.”³⁵ Prema njegovom mišljenju, Vidovdanski ustav je nasilje i prema jugoslavenstvu, čija je pojavna sadržina ravnopravnost svih udruženih zemalja.³⁶ Jugoslavenska misao nije kolaboracija triju državnih ideja: srpske, hrvatske i slovenačke, nego posebna i samostalna državna ideja, pred kojom ove tri kapituliraju. Za nas se država može zvati samo Jugoslavija ili Udružene zemlje južnih Slavena. Svoju ideju federalizma Drljević je izrazio i parolom: “Jedinstvo prema drugim državama, jedinstvo državnih amblema, jedinstvo državnog imena i ravno-

---

³² Jozef Bajza, *Crnogorsko pitanje*, Budimpešta, 1928, 78, (Giuseppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, Budapest, 1928). Vidi i neke od dijelova i poglavlja te knjige prevedene na webu: <http://209.85.135.104/search?q=cache:pYr5eSEtWX8J:www.montenegrocana.com/articles/article/1998396/33361.htm+crnogorski+federalisti&hl=hr&ct=clnk&cd=18&gl=hr>

³³ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd: CANU, svezak 11, 1981, 372.

³⁴ Hrvat, br. 1788, 2. I 1926.

³⁵ Sekula Drljević, *Centralizam ili federalizam*, Zemun, 1926, 25-26.

³⁶ Isto, 17.

---

pravnost udruženih zemalja u međusobnim odnosima. To je federalizam.”³⁷ Svojim pozivanjem na akt sporazuma između jugoslavenskih zemalja kao historijskih individualiteta, kao jedinu realnost za opstanak države Drljević je iskazivao i u svom kasnijem političko-kulturnom djelovanju, ali već tada je mnogo oštrije i sumnjičaviji prema Jugoslaviji, jer je 1936. godine u predgovoru knjizi Saviću Markoviću-Štedimliji, koja je izdana u Zagrebu pod naslovom *Crna Gora u Jugoslaviji*, napisao da su i sada neprijatelji Jugoslavije malobrojni kao “kaplja vode na vrelu”, da su najveći problem oni koji i danas misle da će od jugoslavenskih zemalja uspjeti potčiniti ostale svojoj vladavini, čak do tog “stupnja njihovog pretvaranja u svoje teritorijalno proširenje”, jer oni ne shvaćaju da je Jugoslavija ili harmonija ravnopravnih interesa svih pod nebom udruženih zemalja ili prestaje da postoji.³⁸ Crnogorski federalisti su pružali mnogo pažnje pitanju uređenja i stvaranje jugoslavenske države. Iako su u svom programu priznavali postojanje samo tri naroda Hrvata, Srba i Slovenaca i njihove nacionalne pokrete, oni su smatrali da to nije dovoljno, jer jugoslavenstvo je državna ideja, a ta država mora da bude rezultat dogovaranja, ne samo Srba, Hrvata i Slovenaca već i svih historijskih individualnosti koje su nastajale kroz prošlost, pa samim tim i Crne Gore. Iako su Crnogorce smatrali kao dio srpskog etnosa, oni su smatrali da Crna Gora, kao historijska individualnost, mora biti ravnopravni faktor u zajedničkoj državi, a da se to omogući, jugoslavenstvo mora biti formirano kroz federativno uređenje države. Oni nisu nikada negirali svoj srpski identitet, već se tako i u proglasu vodstva crnogorskih federalista, uoči parlamentarnih izbora 1923. godine, kaže da je “Naš Lovćen bio (je) kroz vijekove, zajedno s Komom i Durmitorom, otadžbina srpskih vila (...)”. Međutim tokom vremena i političkog djelovanja crnogorskih federalista počela se uobličavati jedna pozicija koja je stajala na stanovištu da su se Crnogorci, iako Srbi, razvili u jednu posebnu individualnost tokom svog posebnog povijesnog razvoja “koja nije ni nacionalna ni narodna, ali je ipak dovoljno jaka da ih određuje od ostalih Srba”, a ta individualnost je bila najviše izrađena u podlovcenskoj Crnoj Gori, gdje su i crnogorski federalisti imali najviše pristaša i pobornika.³⁹ Važna stavka njihova programa u zaštiti interesa Crne Gore bio je zahtjev da u zajedničkom parlamentu u Beogradu sjede jednaki broj zastupnika, koje bi birale skupštine saveznih zemalja, odnosno federalnih jedinica. U svojim govorima su

---

³⁷ Sekula Drljević, *Centralizam ili federalizam*, Zemun, 1926, 20.

³⁸ Savić Marković-Štedimlija, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb, 1936, 5.

³⁹ Novica Rakočević, Crnogorska stvarnost poslije 1878. godine, *Naše teme*, 8-9, Zagreb, 1987, 1107.

---

naročito isticali državopravne tradicije Crne Gore kroz povijest, te u tome nalazili izvorna prava Crne Gore koja ni danas ne mogu ni na koji način biti poništena.

Takođe, treba istaći i činjenicu da je dr. Sekula Drljević, jedno vrijeme, tokom dvadesetih godina XX vijeka, održavao prilično bliske političke odnose i sa hrvatskim federalistima tj. *Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom* (HFSS) i njenim vođama dr. Ivanom Lorkovićem i dr. Antom Trumbićem. Do toga je došlo kada su Radić i HRSS poslije poznate “kapitulacije” priznali centralizam, monarhiju i Vidovdanski ustav, te učinili svojevrсни zaokret u svojoj politici i znatno oslabili federalističke snage. Među mnogima koji su bili zbudnjeni ovim novim kursom HRSS bili su i crnogorski federalisti. Potpuno pokolebani, u prvi mah se nisu snašli, dok su zatim, uz znatna kolebanja, počinjale prve kritike novog kursa HRSS, u čemu je prednjačio list *Crnogorac*, koji je otvoreno Radićevu politiku nazvao “političkom kapitulacijom”.⁴⁰ U početku, dok su još ustrajavali u obrani federalističkih temelja, crnogorski federalisti su bili prisiljeni da potraže novog partnera, kao što je bila *Hrvatska federalistička seljačka stranka*, koja je osnovana početkom 1926. godine, a kojoj je S. Drljević poslao telegram, da ona sada mora postati “čvrst oslonac svih boraca za federativnu Jugoslaviju”.⁴¹ Međutim, ta saradnja je trajala vrlo kratko. Može se primijetiti da je i u njihovim redovima nastala određena konfuzija, jer je postojalo uvjerenje da Radić nije definitivno kapitulirao, već je to samo jedan novi način iste borbe. Crnogorski federalisti nisu bili dosljedniji svojem stavu i kritici prema HSS, jer samo poslije nekoliko mjeseci počinju taj sporazum da hvale, te u daljnjim istupima pokazuju izvjesno suzdržavanje kritike poteza HSS, svjesni kratkotrajnosti toga saveza u kojemu su ministri radićevci “mogli da budu samo subaše, a radikali paše”.⁴² Treba napomenuti da je u njihovim redovima postojala bojazan da će radikali, nakon što su prisilili svog velikog protivnika na “kapitulaciju”, krenuti na njih da ih političkim i administrativnim nasiljem unište, što se ubrzo djelimično i obistinilo.

Uporedo sa političkom evolucijom *Hrvatske seljačke stranke* nakon Radićeve “kapitulacije” 1925. godine, dakle nakon jednog razdoblja obrane federalizma, oni počinju da tvrde da nacionalne posebnosti ne mogu egzistirati u jugoslavenskoj državi, a riječ federalizam potpuno nestaje iz njihovog političkog rječnika. Stupajući u klub *Narodne seljačke stranke*, prilagođavajući se i postepeno prihvaćajući posto-

---

⁴⁰ “Politička situacija u državi”, *Crnogorac*, 27. IV 1925, broj 17, 2.

⁴¹ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd : CANU, svezak 11, 1981, 223.

⁴² *Isto*, 224.

jeći ustavni i pravni poredak, oni se sve više u svojim nastupima približavaju unitarističkim koncepcijama i shvaćanjima, čime su se odrekli svog izvornog programa - federalizma.

*Zajedničko djelovanje HSS i crnogorskih federalista
u okviru politike Narodne seljačke stranke (NSS)*

Saradnja HRSS i radikala u vladi bila je u stalnoj krizi zbog konstantne kritike HRSS pojedinih poteza vlade i ministara, a naročito oko pitanja korupcije i terora vlasti, te je postalo samo pitanje vremena kada će doći do raskida. Politička platforma HSS i Stjepana Radića nakon što su se odrekli svoga dosadašnjeg političkog programa (federalizma) i ušli u Pašićevu vladu, bazirala se na tome da se sada na parlamentarni način bore za očuvanje i razvijanje građanskog parlamentarizma i demokracije, da se na taj način pokušaju otkloniti utjecaji neparlamentarnih čimbenika, prvenstveno dvorskih i vojnih krugova, kako bi se uspostavio takav parlamentarni sustav u kojemu bi, zapravo, utjecaj seljačkih masa bio što veći i značajniji. Uvidjevši da će borba za promjenu Vidovdanskog ustava dugo trajati, Radić je zaključio da će se prava hrvatskog naroda, a time i seljaštva, moći ostvariti samo onda ako i “cijela Krajevina SHS postane pravna i demokratska država”, a za takvu politiku on je trebao saveznike i istomišljenike.⁴³ Iz takve politike proizlazila je i “jugoslavenska” orijentacija HSS-a, njena zainteresiranost za život i probleme drugih sredina i drugih naroda u Jugoslaviji. Tada se u retorici stranke počinju otklanjati izvjesna antisrpska raspoloženja i govori. Već se počinje isticati da su interesi hrvatskog i srpskog seljaka istovjetni, te postoji nužnost njihova zblizavanja i zajedničkog rada. U tom pokušaju prenošenja izborne agitacije HSS na prostore “preko Drine”, u nastojanju da se stvore baze pristalica u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji i podnesu kandidacijske liste stranke na nivou cijele države, slabila je hrvatska nacionalna orijentacija te stranke, dok su u prvi plan dolazili planovi o gospodarskom podizanju sela, te opći socijalni problemi seljaštva. Kao što je dosada želio pretvoriti hrvatskog seljaka u temeljnog subjekta hrvatske politike, on je nastupio sa novom parolom o pretvaranju jugoslavenskog seljaka u glavnog subjekta jugoslavenske politike. U svojoj politici izolacije Srbije (Radikalne stranke) i njenog zaokruživanja, taktika Stjepana Radića je tada uključivala mnogo šire kombinacije. Iako je tada formalno u vlasti sa radikalima, Radić i HSS su držani podalje od stvarne vlasti u državi. Takav pristup je prisililo Radića još dok je sudjelovao u vlasti, da pokuša pokrenuti jednu novu političku formaciju koja bi imala općejugoslavenski karakter i koja bi sa tih temelja detronizira-

---

⁴³ Branka Boban, Stjepan Radić u hrvatskoj politici 20. stoljeća, *Hrvatska politika u XX stoljeću*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2005, 157.

la Radikalnu stranku. Ta nova politička orijentacija težište svog djelovanja prenijela bi na socijalnu komponentu, time što bi njezin glavni cilj bilo privlačenje seljačkih glasova iz svih jugoslavenskih krajeva. I Svetozar Pribičević u svojoj knjizi *Diktatura kralja Aleksandra* naglašava važnost koju je Radić davao u to vrijeme “seljačkoj politici” jer je ona izvirala iz samih korijena njegove ideologije “seljačkog pokreta” nastalog još prije Prvog svjetskog rata. U toj velikoj “narodnoj politici (...) Radić je sanjao o ujedinjenom seljaštvu od Baltičkog do Crnog i Egejskog mora (...) jer ono ima manje-više iste životne uvjete.”⁴⁴ Radić je uskoro ponudio svim strankama seljačkog usmjerenja stvaranje zajedničkog seljačkog kluba, sve u cilju stvaranja jedne široke seljačke stranke koja bi nastupila jedinstvena na budućim izborima.

Približavanje crnogorskih federalista *Hrvatskoj seljačkoj stranci* teklo je postepeno i to upravo u ono vrijeme kada su se obje stranke formalno odrekle svojih planova o federalističkom ustrojstvu države priznajući centralizam i Vidovdanski ustav. Takvo je pristupanje proizašlo na sasvim jednoj drugačijoj platformi od one za koju su se prije te stranke zalagale. Federalistička misao nije potpuno zamrla, nego se samo pojavljivala u drugačijim oblicima. Sekula Drljević je u svojoj izjavi listu *Obzor* pokušao objasniti te vidove približavanja prema HSS-u, te su prema njemu “sve stranke koje danas imamo, sve su one plemenske. Državne stranke nemamo. Nama crnogorskim federalistima predbacuje se da smo teritorijalna (partikularistička), ali po svojoj ideologiji mi smo najdržavotvornija stranka u cijelom parlamentu (...) tu ideju jugoslavenske države kakvu ju mi smatramo prihvatio je od svih u parlamentu Stjepan Radić (...) to nas približuje g. Radiću i njega k nama.”⁴⁵

Brojem narodnih zastupnika koje je Crna Gora birala (sedam) u Narodnu skupštinu u Beogradu, nije se mogla ostvariti neka politička težina, dok su crnogorski federalisti imali ukupno samo 3 zastupnika. Želeći pojačati svoje političko djelovanje, na čemu je posebno inzistirao Sekula Drljević, crnogorski federalisti su prihvatili ponudu Stjepana Radića da osnuju zajednički parlamentarni klub. Prema Drljeviću, sam Radić je ponudio u veljači 1927. godine zastupnicima crnogorskih federalista (Sekula Drljević, Sava Vuletić i Mihajlo Ivanović) da zajedno sa zastupnicima HSS osnuju zajednički parlamentarni klub, koji će se zvati *Narodni seljački klub*. Stranke bi zadržale svoja dosadašnja imena, ali jedinstvo političkog cilja je vodilo sve većem zbližavanju političkih programa. Drljević je bio izrazito zagrijan za osnivanje NSS jer je, po njemu, “osnivanje Narodnog seljačkog bloka, kao početak stvaranja jedne stranke za cijelu državu, mislim u interesu države i njenog daljnjeg sre-

---

⁴⁴ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 1990, 58.

⁴⁵ “Izjava crnogorskih federalista”, *Obzor*, 8. XII 1926., broj 330, 3.

đivanja (...) nova stranka će istaknuti načelo klasne borbe u ovoj državi, a ostavlja iza sebe "pokrajinski patriotizam", jer seljacima se ne mogu činiti koncesije. Seljak mora doći na vlast."⁴⁶ To se ubrzo i dogodilo, prema riječima S. Drljevića, jedinstvo političkog cilja HSS i federalista dovelo je do "pretvaranja ove dvije stranke u jedan politički pokret".⁴⁷ Drljević je često isticao da to nije privremena saradnja za jedan skupštinski period, već zastupnici crnogorskih federalista imaju da pripadaju Narodnom seljačkom klubu u parlamentu za stalno, jer su naši politički ciljevi i praksa isti.⁴⁸ Radić je tada poveo inicijativu za osnivanjem jedne *Narodne seljačke stranke* kako bi se HSS preimenovala u zemljama izvan Hrvatske da privuče slovenske i srpske glasove. Ujeren u opravdanost te inicijative, na zboru u Bjelovaru je izjavio da "naša nova seljačka stranka – hrvatska u Hrvatskoj, a narodna izvan Hrvatske – sama za sebe će odnijeti većinu na slijedećim parlamentarnim izborima."⁴⁹ U toku te kampanje Radić je naglasak dao na probleme seljaka i sela svih naroda u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, te korupcionaškim aferama vlasti, naglašavao da je *Narodna seljačka stranka* njihov glavni predstavnik, da će se "gospodske stranke raspasti", dok je hrvatsko pitanje djelimično zapostavljeno i zanemareno tijekom te kampanje. Čini se da je osnivanje *Narodne seljačke stranke* i *Narodnog seljačkog kluba* u parlamentu bio dio šire Radićeve strategije na prikupljanu pojedinaca i stranaka na platformi seljačke politike, pri čemu se kalkuliralo i o pristupu jedne veće grupe radikalskih poslanika u klub pod vodstvom Velje Vukićvića. Takvu politiku je prihvaćao i prvak crnogorskih federalista Sekula Drljević, koji je postao kandidat HSS za kotar Županja, a i inače se znatno angažirao na propagiranju političkih načela te stranke, naročito u svojim člancima u listu *Narodni val*. Prema Drljevićevom iskazu, ova stranka je shvatila jugoslavenstvo kao državnu misao, a ne narodnost; seljaštvo mora i treba konačno postati vlast u državi i ono je naša jedina ideologija; ova stranka poštuje različite tvorevine prošlosti i tradicija u ovoj državi, na njih ne gleda kao na nešto što treba rušiti, već organsko ujedinjenje različitosti.⁵⁰

U samoj *Crnogorskoj stranci* postojala je dilema da li izaći na predstojeće izbore samostalno ili kao dio *Narodne seljačke stranke* za što se zalagao Drljević. Pobjedom one grupacije koja se zalagala za vezu sa politikom HSS, ali i samostalnim nastupom na izborima, jedan od njezinih prvaka, Sekula Drljević, odlučio se povući

---

⁴⁶ *Obzor*, 18. XII 1926, broj 340, 3.

⁴⁷ Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905.-1941*, Zagreb: Harmica Press, 1990, 143.

⁴⁸ "Crnogorski u seljačkom pokretu", *Narodni val*, 21.VII 1927, broj 4, 5.

⁴⁹ Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini SHS*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1990, 223.

⁵⁰ "Zašto seljački pokret pobjeđuje", *Narodni val*, 7.VIII 1927.

sa liste te stranke i prihvatiti kandidaturu na listi HSS-a ili *Narodne seljačke stranke*. Približavanjem HSS-u Drljević se sve više počeo baviti politikom na jugoslaven-skom nivou, smatrajući da se samo tu nalaze poluge koje će omogućiti promjene. On se sam lično znatno angažirao na promicanju ideja te stranke u Crnoj Gori, na Koso-vu i Makedoniji, gdje drži zborove i skuplja pristaše, a značajna je njegova aktivnost oko podnošenja kandidacijskih lista u tim krajevima, što je izazvalo ogorčenu reak-ciju vlasti, jer su Radikalna i Demokratska stranka ljubomorno čuvale svoj glasački rezervat u tim zemljama.

Radić se u predizborno vrijeme u svojim proglasima osim Hrvatima, Srbima i Slovencima počeo obraćati posebno i Crnogorcima, pozivajući ih da mu se pridruže u političkim redovima “seljačkim svojim junačtvom” jer “braćo Crnogorci, vi ste do jučer imali seljačku državu, slobodnu, ponosnu, u cijelom svijetu poznatu i od cijelog svijeta poštivanu. A za vas je morala biti propast, što su iz Beograda cincarski, pa i pravi srpski političari postupali s vama još gore nago s nama Hrvatima. Vas je do kraja obuzela mržnja i osveta i da ste svojim palikućama do vijeka odgovarali bodežom i bombom, vama bi bilo omrklo (...) vi ste danas s nama u političkim redovima, (...) vašu prirodnu dobrotu i plemenitost je uvijekovječio naš bezsmrtni Mažuranić, koji je vas i nas duhovno sdužio za sva vremena, da budemo suci tiraniji i korupciji koja i danas oko nas ostavlja tako strašne i užasne tragove.”⁵¹

Inače, crnogorski prvak Sekula Drljević se znatno angažirao u listu HSS-a *Narodni val* pred izbore 1927. godine, gdje iz dana u dan piše članke u kojima objašnjava političku poziciju *Narodne seljačke stranke* i njezine ciljeve u Crnoj Gori, Make-doniji i Srbiji, te odgovara na podmetanja vlasti i razna režimska nasilja. Konstantno iz broja u broj tumači politiku *Narodne seljačke stranke* koja nudi putove za buduć-nost. Tako u članku pod naslovom *Zašto seljački pokret pobjeđuje* njemu je posve razumljivo da će, nakon što je HSS priznala Vidovdanski ustav i vladavinu dinastije Karađorđevića, to značiti proširenje NSS na cijelu državu, a ne, kao prije kada je ta akcija bila prilično defanzivna, ograničena samo na hrvatski narod. Kritizirajući radikale, kojima zamjera potpuno neshvaćanje prirode nove države, srbijanskim Davi-dovićevim demokratima imputira hegemonističke sklonosti, Pribićevićevim de-mokratima prigovara da se “dave u fikciji jugoslavenstva”, te naglašava da je poli-tika *Narodne seljačke stranke* u jugoslavenkom patriotizmu, baš zato jer je potpu-no tolerantna, spremna na različitosti. U unutarnjoj politici nudi ravnopravnost, a u vanjskoj pacifizam. Drugi važan faktor je cjelokupno seljaštvo, koje odbija da bude samo statistički pojam u računicama “gospodskih stranaka” već svojom naraslom

---

⁵¹ “Narodu Hrvatskom, Srbskom i Slovenskomu i svim narodnim manjinama, a napose sve-upkupnom narodu našem seljačkom, *Narodni val*, 27.VII 1927, br 9, 1.

svijesti traži vlast u svojoj državi. I treći važan dio odnosi se na duboko poštovanje prema "tvorevinama svih vjekovnih napora našeg naroda" jer mi u njima ne vidimo posljedice naše nesretne prošlosti koje treba rušiti, već pravi zalag naše budućnosti, ukoliko te činjenice budu poštovane. To su snage koje povezuju ovu stranku i ovaj narod, a ne optužbe radikala o vezama NSS sa nekakvim Kosovskim komitetom ili sa Italijom, te ona potpuno apsurdna optužba o financiranju Crnogorske stranke od engleskog konzulata u Cetinju. To su potezi "očajnih klevetnika", koji ne mogu zadržati ovaj "seljački val."⁵² U sljedećem članku raskrinkava batinaške metode vlasti i njihov "turski" mentalitet, jer se služe "raznim lakrdijama" da izigraju zakon i pravo. Predsjednik vlade Velja Vukićević je na svom skupu u Skoplju pozvao policiju da "stane na put nesavjesnoj agitaciji svim zakonskim sredstvima", ali mi znamo što znači ta "nesavjesna agitacija". To je agitacije koja se osjeća po rebrima, svaka ona koja govori protiv vlade i njenog rada. Lakrdija se pretvara u opasnu igru.⁵³

Vlasti nisu mogle dopustiti da predstavnici NSS agitiraju i podnose kandidatske liste izvan "prečanskih krajeva" na prostorima Makedonije, Srbije i Crne Gore. Listovi i tiskovine HSS-NSS su bile zabranjene. Svaki takav pokušaj završio se represijom, deportiranjem ili zatvaranjem od državnih organa. Tako su Pavle Radić i nekoliko narodnih zastupnika HSS koji su došli u Makedoniju predati kandidacijske liste za izbore napadnuti kamenjem, maltretirani i odmah deportirani nazad, pod izmišljenom optužbom da namjeravaju uspostaviti veze sa ilegalnim Makedonskim komitetom. Loše su prolazili i kandidati NSS u tim krajevima. Tako su Marko Boškovski, kandidat NSS za ohridski okrug, sa nekolicinom kandidata, zatvoreni u zatvoru u Beogradu na mjesec dana pod optužbom "zbog nepristojnog ponašanja" ili "kao skitnice". Dr. Drljević kao njihov zastupnik pred sudom uopće nije mogao uložiti priziv, jer nitko nije želio da ga primi na sudu, tako da ga je nakon nekoliko dana neuspješnih pokušaja "poslao poštom" preporučeno na sud.⁵⁴ Dr. Drljević kao glavni predstavnik NSS u južnim krajevima države često je polemizirao sa predstavnicima vlasti. Tako je na konstataciju predsjednika vlade Vukićevića kako se on pita što HSS radi u južnoj Srbiji (Makedonija), jer on nikada ne ide u njene "čiste krajeve", odgovorio: "Ne znam po čemu bi Južna Srbija pripadala više radikalima nego nama", a ako tako misli onda je on najobičniji separatista, koji ne misli na cjelinu države, a njegova politička mudrost ne prelazi mudrost najsitnijih palanačkih agitato-

---

⁵² "Zašto seljački pokret pobjeđuje, *Narodni val*, 7. VIII 1927, broj 19. 2.

⁵³ "Lakrdija" g. Vukićevića, *Narodni val*, 29. VII 1927, broj 11, 2.

⁵⁴ "Marko Bošković i drugovi osuđeni na 30 dana zatvora", *Narodni val*, 29. VII 1927, br. 11, 3.

ra (...) a što se tiče makedonskog komiteta i veze NSS s njom to je najobičnija izborna kleveta. Neka se podnesu dokazi, ako ih ima “ali glavno pitanje u svemu tome je zašto je “južna Srbija pretvorena u žrtvu najcrnjeg terora i liferanta ministarskih mandata”.⁵⁵

Stjepan Radić je cijenio političku aktivnost Sekule Drljevića i njegove političke stavove i razmišljanja, a posebno njegov politički aktivizam na politici NSS na prostorima južne Srbije (Makedonije), Crne Gore i same Srbije. Ponudio mu je da prihvati kandidaturu na listi HSS u srijemskom okrugu, kotaru Županja, što je Drljević i prihvatio, sve u cilju da uđe u parlament.⁵⁶ Prema Drljeviću, on je sa predstavnicima HSS održavao skupštine u svakom selu u Srijemu, na kojima je često bilo cijelo selo i prema njegovoj izjavi “skupštine u županjskom kotaru spadaju među najljepše uspomene njegova života.”⁵⁷ Novine *Narodni val* često su pratile aktivnosti crnogorskog prvaka Sekule Drljevića i u njegovim izbornim pohodima po Srbiji često emfatičnim tonovima. Tako *Narodni val* piše o sjajnom dočeku Sekule Drljevića u topličkom kraju (Srbija) gdje se “svuda klicalo kao i po hrvatskim krajevima velikoj seljačkoj slozi – tako je i Šumadija uz seljačku Hrvatsku, seljačku Srbiju i seljačku Crnu Goru, da se konačno stvore seljački temelji ove države, a ovaj skup riječito dokazuje “da je i srpsko seljaštvo zrelo za seljački pokret”.⁵⁸

Rezultati izbora 1927. godine su pokazali da politika *Narodne seljačke stranke* nije bila uspješna niti “preko Drine” niti u Hrvatskoj. Može se reći da su ambicije Stjepana Radića sa *Narodnom seljačkom strankom* bile mnogo šire i sveobuhvatnije, ali su završile potpuno neuspješno, kako zbog terora režima, tako i zbog neprihvatanja njezine politike u Srbiji, gdje su glasači u njoj ipak vidjeli samo maskiranu Hrvatsku seljačku stranku. Zbog takve politike HSS je dobio samo 44% glasova u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini izgubio je dosta glasova, dok je došlo do porasta glasova samo na prostorima Bačke. Pad glasova doživjela je i *Crnogorska stranka*, zbog terora režima, ali i određene dezorijentiranosti njezinog članstva i podvojenosti

---

⁵⁵ “Odlučna izjava dr. Drljevića”, *Narodni val*, 25. VIII 1927, broj 33, 8.

⁵⁶ “Kandidatska lista HSS za županiju srijemsku”, *Narodni val*, 31. VII 1927, broj 13, 5., Kandidat je ovako predstavljen “Dr. Sekula Drljević, nekoliko puta ministar u Kraljevini Crnoj Gori, jedan od glavnih prvaka i duševnih vodja Crnogorske stranke i narodnog seljačkog pokreta, sada nekoliko godina odvjjetniku Zemunu, zamjenik Antun Bebić, seljak iz Gredišta.”

⁵⁷ Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905.-1941.* Zagreb: Harmica Press, 1990, 145.

⁵⁸ “Narodni seljački pokret u Srbiji”, *Narodni val*, 3. VIII 1927., broj 15, 3.

---

u stranci oko pitanja politike NSS, dok joj neke prijašnje pristalice nisu oprostile vezivanje za Hrvatsku seljačku stranku, pa makar pod novim nazivom.⁵⁹

Može se zaključiti da je jedini pouzdani partner kojeg je HSS stekla u tom periodu bila *Crnogorska (federalistička) stranka*, posebno njen prvak Sekula Drljević, koji je i inače imao šire ambicije u jugoslavenskoj politici, a posebno je zaslužan njegov rad na stvaranju *Seljačko-demokratske koalicije*, pri čemu se iskazao kao svojevrsni posrednik između Radića i Pribičevića, za što ga je ovlastio, prema priznanju Drljevića, sam Stjepan Radić.

Čini se da je Sekula Drljević imao i neke informacije o događajima koji predstoje 20. juna 1928. godine, i na to je posebno upozoravao, a Radić mu je tada poručio: "I ja osjećam da se nešto sprema, ali zapamti Sekula, ja sam kao i vojnik u ratu, u rovu, iz koga vodim borbu za prava hrvatskoga seljačkoga naroda. Ili ću iz tog rova izaći kao pobjeditelj ili će me iz njega mrtvoga iznijeti hrvatski narod".⁶⁰

Centralno vodstvo crnogorskih federalista žestoko je osudilo atentat u skupštini na Stjepana Radića i hrvatske zastupnike te je objavilo i posebnu rezoluciju gdje se osuđuje počinjeni atentat kao djelo srbijanskih centralističkih političara.⁶¹ Sekula Drljević i poslanici crnogorskih federalista su takođe napustili parlament, te su podržali izjavu *Seljačko-demokratske koalicije* "da je u Narodnoj skupštini prolivena krv naših drugova i prijatelja, mučenika u našoj pravednoj i zakonitoj borbi za jednakost, ravnopravnost", te su u znak protesta izjavili da se više ne vraćaju u skupštinu u kojoj je izvršen zločin nad njihovim poslanicima.⁶²

Kasnije je Drljević kao predstavnik crnogorskih federalista govorio na sprovođu Pavla Radića i Đure Basaričeka, a i na sprovođu Stjepana Radića iskazao je svoju solidarnost s njegovim idejama i težnjama. Atentat je, takođe, donio kod *Seljačko-demokratske koalicije* i nagli ponovni prijelaz na zahtjeve za reviziju ustava i traženje federalizma, čime je počeo i javni povratak na stara federalistička polazišta. U rezoluciji *Seljačko-demokratske koalicije* od 1. avgusta 1928. ponovo se naglašava da "se Hrvatska i Crna Gora stupanjem u državnu zajednicu nisu odrekle "svojih

---

⁵⁹ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd : CANU, svezak 11, 1981, 357.

⁶⁰ "Uvrede hrvatske, meci srpski", Srpsko nasleđe, *Istorijske sveske*, broj 8, Beograd, 1998. 34 .

⁶¹ Slobodna misao, Nikšić, 1.VII 1928, 2.

⁶² "Izjava SDK povodom atentata u Narodnoj skupštini", *Slobodni dom*, 23.VI 1928, 1; Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919.-1929*, Titograd : CANU, svezak 11, 1981, 378.

historijskih državnih odnosno narodnih individualnosti” te da su “akt od 1. prosinca 1918. i ustav od 1921. godine iskorišteni za uvođenje hegemonije Srbije”. Drljević je u svom naknadnom govoru naglasio da “pravo narodnog samoopredjeljenja zahtijeva (...) slobodnu Hrvatsku, slobodnu Crnu Goru (...), ali i slobodnu Srbiju.”⁶³ Njegova retorika se pojačava i on govori na skupovima da je “**danas (je) Jugoslavija veliki zatvor u kome nekoliko miliona Srba drži pod okrutnom stegom mnogo miliona ljudi drugih nacionalnosti. Ali, sigurno će doći čas polaganja računa i mala Crna Gora, nakon što prevlada velike teškoće, uskrsnut će u novi život.**”⁶⁴

Tako je u polemici sa crnogorskim radikalom Markom Dakovićem 1928. godine, napisao i ovo: “Daković je dao sebi mnogo truda, da što opsežnije obrazloži režim vatre i krvi, kojim se vladalo Crnom Gorom nakon ujedinjenja. Dobro je što priznaje taj režim za svoj. To priznanje treba svi Crnogorci da čuju i da upamte. Daković kaže da je tako upravljao, da bi učvrstio ujedinjenje, a danas i djeca vide, da je na zgarištima crnogorskih domova izgorjelo moralno jedinstvo Srbijanaca i Crnogoraca, koje je prije državnog jedinstva postojalo kroz vjekove. (...) Napoljetku, zar nezna Daković da nema ideje ni nacionalne ni religiozne ni socijalne radi čijeg bi se ostvarenja smjele spaljivati žene i djeca i paliti seljacima kuće”.⁶⁵

Čvrsto stavši pod okrilje *Seljačko-demokratske koalicije*, crnogorski federalisti su odbili da sudjeluju na velikom skupu crnogorske opozicije u Podgorici na stvaranju “velikog fronta protiv režima” pod okriljem komunista i zemljoradnika, jer, kako su napisali u članku u *Narodnom valu*, “niko više nema pravo da govori u ime nezadovoljne Crne Gore, jer su i sazivači skupa neposredni krivci za sve njene nesreće”, a i smatrali su da bi moglo doći do nasilja što su predstavnici SDK željeli izbjeći.⁶⁶ Takva situacija je ostala sve do proglašenja šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929. godine, kada su sve političke stranke i grupacije raspuštene, a njihov rad zabranjen.

Zaključak

Nakon osnivanja nove države Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, pitanje njezinog državnog uređenje predstavljalo je srž društveno-političkih odnosa, te su sve

---

⁶³ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919.-1929.*, Titograd: CANU, svezak 11, 1981, 380.

⁶⁴ Jozef Bajza, *Crnogorsko pitanje*, Budimpešta, 1928, 127.

⁶⁵ Savić Marković-Štedimlija, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb, 1936, 68-69.

⁶⁶ Tomica Nikčević, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937, *Istorija XX veka*, III, Beograd, 17.

---

stranke ponudile vlastitu platformu unutrašnjeg ustrojstva države. Međutim, vrlo rano, zahvaljujući premoći centralističko-unitarističkih grupacija, srpske politike i vojnog vrha, došlo je do ubrzanog procesa centralizacije države, dakle prije izbora za Konstituantu, koja je jedino mogla brojno kvalificiranom većinom svih zastupnika odrediti buduće ustrojstvo Kraljevstva SHS, u skladu s Krfskom deklaracijom što su je potpisali Jugoslavenski odbor i srbijanska vlada u progonstvu 1917. godine. Srpska elita nije mogla dopustiti da u zemlji postoje dva centra: Beograd i Zagreb, svaki specijaliziran za određene poslove: jedan za politiku, drugi za gospodarstvo. Vidovdanskim ustavom, donesenim 28. juna 1921. godine tijesnom većinom, ozakonjeno je trenutno državno uređenje koje je počivalo na izrazito centralističkim osnovama. Nakon toga dana politička pozornica Kraljevine SHS se radikalno polarizirala na dva tabora, na one koji su Vidovdanski ustav branili (*ustavobranitelji*) i zahtijevali njegovo očuvanje i one koji su tražili njegovu reviziju (*ustavorušitelji*) ili ga nisu priznavali, i taj problem je bio akutan sve dok nasilno nije prekinut osobnom diktaturom kralja Aleksandra 1929. godine. Glavni nositelj otpora protiv centralizacije države postala je *Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića*, koja je svojim daljnjim okupljanjima ostalih stranačkih grupacija koje su se protivile Vidovdanskom ustrojstvu države postala zapravo središnji stožer i nosilac borbe protiv centralističke politike Beograda. Iako je pretežno nastojala da okupi oko sebe one stranke i grupacije koje su stajala na njenoj političkoj platformi, u prvo vrijeme njeno djelovanje je ostajalo u “prečanskim” okvirima, dakle u zemljama bivše Austro-Ugarske. Kasnije se, nastojeći da još ojača svoje pozicije pred pregovore sa vladajućim srpskim strankama, Stjepan Radić počeo obraćati i onim “narodima” koji su spadali u srbijansku “sferu interesa”, konkretno Crnogorcima i Makedoncima, koji su u njegovim političkim planovima o novom ustrojstvu države počeli dobivati određene “autonomističke” elemente. Najjaču i najkonkretniju političku vezu HRSS je uspostavila sa crnogorskim federalistima, posebno sa jednim od njezinih prvaka Sekulom Drljevićem. *Crnogorska federalistička stranka* je u svom programu smatrala da “Crna Gora od ujedinjenja sa Srbijom nije dobila ništa”, da je samo ujedinjenje provedeno nasilnim putem u kojemu je crnogorsko dostojanstvo poniženo, da u Crnoj Gori vlada glad i neimaština, gospodarska zapuštenost, da je Crna Gora zapostavljena po svakom pitanju, posebno ratnih šteta i rekvizicija, da se u Crnoj Gori plaćaju veliki porezi s obzirom na njezin doprinos “jugoslavenskoj stvari”, da je Crnoj Gori jedini izlaz u što većoj autonomiji od beogradskog centra moći, traži se što veća samostalnost Crne Gore u federativnoj jugoslavenskoj zajednici. Predstavnici crnogorskih federalista nisu negirali svoj srpski identitet, te su se smatrali Srbima, ali su smatrali da Crna Gora zbog svoje historije ima pravo da autonomno odlučuje o svom položaju u Kraljevini SHS. Sama stranka je imala i uspjeha na par-

lamentarnim izborima u Crnoj Gori 1925. kada je od ukupno sedam biranih zastupnika izabrano tri sa njezine liste. Iako ta tri zastupnika nisu mogla donijeti neku političku prevagu u političkim prestrojavanjima u parlamentu, oni su postajali više kao simbol da se i Srbi protive takvom položaju u državi. Postepeno su ta polazišta dovela do spajanja politika HRSS i crnogorskih federalista, iako se ta suradnja sve do poznate Radićeve “kapitulacije” 1925. godine nije ispoljila na neki konkretni način, već više prećutnom podrškom u parlamentu i političkim simpatijama, jer je postojala opasnost da svako zbližavanje dovede do represije vlasti i da budu stigmatizirani kao “izdajnici srpstva”. Tek je priznanjem postojećeg poretka u zemlji HSS (kada je uvidio da od međunarodnih centara moći ne može dobiti nikakvu podršku), uvidjevši da će borba za promjenu Vidovdanskog ustava dugo trajati i da postoje druge metode djelovanja, Radić je zaključio da će se prava hrvatskog naroda, a time i seljaštva, moći ostvariti samo onda ako i “cijela Krajevina SHS postane pravna i demokratska država”, a za takvu politiku on je trebao saveznike i istomišljenike. Iz takve politike proizlazila je i “jugoslavenska” orijentacija HSS-a, njena zainteresiranost za život i probleme drugih sredina i drugih naroda u Jugoslaviji, težište političkog djelovanja je postavljeno na konkretne probleme svih seljaka, korupciju vlasti i financijske probleme u državi, dok se postupno napušta protusrpska retorika. Tada je došlo i do promjene imena stranke, tako da se ona nazvala *Narodna seljačka stranka* (NSS) u krajevima izvan Hrvatske, time se odričući svog izvornog hrvatskog identiteta, dok je u parlamentu osnovan zajednički parlamentarni klub sa crnogorskim federalistima pod nazivom *Narodni seljački klub*. Glavni predstavnik takve političke orijentacije (evolucije) u krajevima gdje do sada HRSS nije djelovala postao je crnogorski prvak Sekula Drljević, koji se potpuno posvetio “jugoslavenskom” kursu HRSS, i sam gajeći šire političke ambicije, posebno svojom izbornom agitacijom na području Srbije, Crne Gore i Makedonije. On se toliko približio vodstvu HRSS, posebno Stjepanu Radiću, te kada nije uspio da u svojoj stranci prevagne sa politikom stapanja crnogorskih federalista sa NSS, on se od nje privremeno odvaja i prihvaća kandidaturu na listi HRSS-NSS za izborni sektor Županja. Posebno je često pisao u listu HSS *Narodni val* promičići ideje NSS u Srbiji i Crnoj Gori, te napadajući predstavnike vlasti. Iako je taj izborni eksperiment sa NSS doživio izborni fijasko (npr. u Srbiji je NSS dobila samo 169 glasova) crnogorski federalisti su postali stabilan element nove *Seljačko-demokratske kolacije* između Radića i Pribićevića, u kojoj je važan posrednik bio i S. Drljević. Žestoko osudivši atentat na hrvatske zastupnike u beogradskom parlamentu kao djelo beogradskog šovinizma i politike centralizma, i oni kao i HSS padaju pod udar šestojanuarske diktature, zabrane djelovanja svih političkih partija i stranka, te se njihovo djelovanje privremeno gasi.

CROATIAN (REPUBLICAN) PEASANT PARTY (HRSS) OF STJEPAN RADIĆ AND MONTENEGRIN FEDERALISTS (1923-1929)

Željko Karaula

Summary

The political scene in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians was, from the very beginning, burdened with the issue of the structure of their state, with two camps that were immediately formed: one that advocated the centralist structure of the state and Yugoslav integralism, and, another, that insisted that a more just solution would be the federal structure of the state. However, unable to achieve any compromise, the Serb ruling elite imposed the so-called St. Vitus Day (Vidovdanski) Constitution in 1921 in the parliament that proclaimed the centralist set-up of the country. From that moment onwards, there were confrontations between these two political camps, one that wanted to change the system; and another, that did everything in its power to maintain the system that suited their interests so well. The delegates of HRSS, the strongest Croatian political party, announced that they would not recognise the octroyed Constitution, and that its delegates refuse to sit in that Parliament. In their struggle to force the Serb ruling elite to revise the St. Vitus Day Constitution, Stjepan Radić began turning to all the internal allies (as well as international factors), who stood on similar platform, and who could be of help to him. Among them was the Montenegrin Federalist Party, in particular one of its leaders, Sekula Drljević, who also advocated federal restructuring of the country, where Montenegro, as a historic unit, would have a proper place. Upon their initial display of political sympathies, this collaboration intensified after 1925, when HSS recognised the St. Vitus Day Constitution and the structure of the state, while, at the same time, thanks to its political evolution, it tried to act in a broader “Yugoslav framework” and in the regions beyond the “across-the-border lands”, with the aim of transforming the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians into a democratic state in which both Serb and Croatian peasants could find their common interest. However, their policy of renaming the HSS Party into NSS outside of Croatia and the pre-election ran campaign in Serbia, Macedonia and Montenegro, which was particularly advocated and worked on by one of the Montenegrin leaders, Sekula Drljević failed and ended up with the drop of those who voted for HSS - even in Croatia. The assassination of Croat delegates in the Belgrade Parliament was strongly condemned by the leadership of Montenegrin federalists who joined the Peasant-Democratic coalition and followed its policy until the 6th January dictatorship imposed by King Alexander, when all political activities, those of political parties included, were prohibited.

UDK 316.42 (497.6 Hercegovina) "1945/1952"

Izvorni naučni rad

OBNOVA I DRUŠTVENI RAZVOJ HERCEGOVINE OD 1945. DO 1952. GODINE

Adnan Velagić
Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Abstrakt: Tema rada je obnova i društveni razvoj Hercegovine, u prvim poslijeratnim godinama, kada je Jugoslavija sprovodila ključne reforme s ciljem izgradnje državnosocijalističkog uređenja. Navedena problematika obrađena je najvećim dijelom na osnovu relevantne arhivske građe i do sada uglavnom nekorištenih historijskih izvora, u nastojanju da doprinese osvjetljavanju društvenih kretanja na području Hercegovine tokom perioda poslijeratne obnove i izgradnje. Prilikom izrade teme korištena je analitičko-sintetička metoda, kao i metoda komparacije podataka. Hronološki i tematski izložene činjenice predstavljaju komplementarnu cjelinu i pokušaj da se na temelju raspoložive historijske građe dođe do historijske istine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovina, društveni sistem, socijalni faktori, škole, izbjeglice.

Abstract: The theme of the paper is the reconstruction and social development of Herzegovina in the first post-war years, when Yugoslavia introduced its key reforms aimed at the building of socialist system. The issues elaborated in the paper are based mainly on relevant archival material and on the historical sources that had not been used so far, in an attempt to shed some more light on social developments in Herzegovina in the period of the post-war reconstruction. An analytic and synthetic method was employed in the elaboration of the theme, alongside the method of data comparison. In an attempt to use available historical material seeking for historic truth, the facts - presented chronologically and thematically - complement each another.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, social system, social factors, schools, refugees

Uvodne napomene

Ukupna poslijeratna slika bosanskohercegovačkog društva odražavala je skup prirodnih, ekonomskih, političkih i drugih okolnosti koje su, u zavisnosti od historijskih prilika, u većoj ili manjoj mjeri uticale na njen izgled. Ratna stradanja (1941-1945) nepovoljno su se odrazila na socijalnu situaciju u Bosni i Hercegovini, tako da je udio seoskog stanovništva, u ukupnom broju stanovnika nakon rata, bio izrazito veliki¹. Razlozi tome nalazili su se u teškim oštećenjima koja je pretrpjela, ionako slabo razvijena, prijeratna industrija, te autohtona orijentiranost bosanskohercegovačkih proizvođača prema naturalnom privređivanju. Osnovna socijalna pitanja, kao što su egzistencija i preživljavanje, nisu mogla biti riješena na zadovoljavajući način u porušanim urbanim sredinama, pa je stanovništvo veću sigurnost nalazilo na selu u poljoprivrednoj proizvodnji. To je na određeni način uticalo na latentnu migraciju grad-selo, od oko 3%. Socijalno-ekonomski razvitak, koji je uslijedio u godinama nakon rata, pozitivno se odrazio na bosanskohercegovačko društvo. Demografska slika se počela poboljšavati, tako da je Bosna i Hercegovina 1947. godine imala 2.529.000; 1950. godine 2.677.000, a 1952. godine 2.794.000 stanovnika². Također, udio gradskog stanovništva u ukupnoj populaciji počeo se povećavati. Na to su, u velikoj mjeri, uticala migraciona kretanja seoskog stanovništva koje je preseljavalo u gradove vrlo često i pod pritiskom aktuelne politike. Naime, u cilju brže industrijalizacije zemlje, (što je i bio glavni cilj Petogodišnjeg plana od 1947. do 1952.) organi vlasti su vršili agitaciju seoskog stanovništva, da napusti svoja imanja i preseli se u gradove. Kao rezultat toga neki historičari navode podatak da je poljoprivredu, kao jedino zanimanje, u periodu od 1945. do 1953. godine, napustilo oko 317.000 bosanskohercegovačkih seljaka, dok se u isto vrijeme iz sela u grad preselilo oko 38.000 osoba³. Kasnije su ovakve tendencije postale još izražajnije.

---

¹ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000, 15, 16. "Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini 83 odsto stanovništva živjelo je na selu, a 17 odsto u gradu".

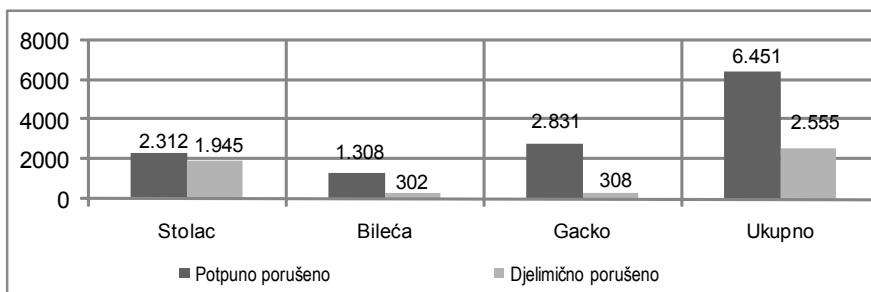
² *Statistički godišnjak NR Bosne i Hercegovine 1945-1953*. Sarajevo : Zavod za statistiku i evidencije, 1954, 39. (dalje: *Statistički godišnjak*).

³ H. Kamberović, n. dj., 153.

Obnova naselja

U toku rata područje Hercegovine je pretrpjelo velika razaranja. Pitanje normalizacije ukupnih društvenih odnosa prije svega je zavisilo od obnove porušenih naselja i uspostavljanja komunalne infrastrukture. Zbog toga je Ministarstvo građevina NR Bosne i Hercegovine, 8. aprila 1946. godine, donijelo *Odluku* (br. 6015/46), kojom se u sklopu ovog Ministarstva osniva Uprava tehničkih baza, sa zadatkom da rukovodi obnovom i izgradnjom zemlje⁴.

U srezovima koji su imali najveću ratnu štetu osnovane su sreske tehničke baze, koje su, kao operativni organi, sprovodile odluke Uprave tehničkih baza u djelo. Na području Hercegovine u početku su bile osnovane tri ovakve baze, i to u: Gacku, za srez Gacko i Nevesinje; Stocu, za srezove Stolac, Ljubinje i jedan dio sresa Čapljina; te Bileći za srezove Bileća i Trebinje. Prema izvještaju ovih tehničkih baza broj oštećenih i porušenih zgrada, na području njihovog djelovanja, izgledao je ovako⁵:

Međutim, rad ovih baza odvijao se u izuzetno teškim okolnostima, kako zbog veličine teritorije koju su pokrivala, tako i zbog njihove slabe opremljenosti i posla koji je bio izuzetno obiman. To je rezultiralo sporošću u realizaciji postavljenih zadataka, pa je aktuelna vlast osnovala nove tehničke baze u srezovima Trebinje i Ljubinje.

Prema drugom izvještaju, urađenom od strane Hercegovačkog okružnog narodnog odbora 1945. godine, stanje porušenih i popaljenih zgrada na ovom području izgledalo je ovako: 26.682 zgrade za stanovanje; 23.388 gospodarskih zgrada i 482

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), *fond Kontrolna komisija NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond KK*), dok. br. 3479/49, Izvještaj o radu na obnovi naselja do 11. okružne konferencije, Sarajevo 20. decembra 1946, 1.

⁵ ABiH, *fond Planska komisija NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond PK*), Referat za okružnu konferenciju obnove u Hercegovini, 1946, 2. (broj dokumenta nije vidljiv).

javne zgrade⁶. Obnavljanje porušenih zgrada teklo je dosta sporo i neujednačeno. Razlozi su bili u nedostatku novčanih i građevinskih sredstava, stručne radne snage, nedovoljnog broja transportnih vozila, i dr. Zbog toga se dešavalo da su pripremni radovi uzimali i do 2/3 vremena, a da se samo 1/3 vremena trošila na konkretne radove obnove⁷. Rad sreskih tehničkih baza u Hercegovini odvijao se dosta neorganizovano. U početnom periodu obnove one su najveću pažnju usmjerile prema mjestima svojih središta, dok su okolni krajevi bili zapostavljeni. To je uzrokovalo kašnjenja u obnovi, što se posebno osjetilo u ljubinskom i čapljinskom srezu. Prevoz građe bio je jedan od najvećih problema, ne samo zbog nedostatka motornih vozila i goriva, nego i zbog obavljanja usluga prevoza onim licima koja su već imala vučna kola i stoku. Da bi se ovaj problem riješio Hercegovački okružni narodni odbor je donio preporuku da se kod korištenja prevoza najprije usluže oni koji su siromašniji i koji nemaju nigdje ništa, pa tek onda oni koji imaju radnu snagu, a ne mogu da nađu prevoz za građu⁸. Osim toga stavljen je naglasak na tješnju saradnju tehničkih baza i vojske, koja je imala određeni broj prevoznih sredstava. U Hercegovini je poseban problem obnove bio nedostatak drveta za gradnju kuća⁹. Da bi uskladili raspoloživo stanje građe sa potrebama na ovom području, sreske vlasti su pokušale pristupiti izgradnji betonskih patosa. Međutim, Uprava Tehničkih baza to nije dozvolila, jer je ovakvo riješenje moglo ugroziti zdravlje stanara¹⁰. Nedostatak građe bio je najvažniji razlog što su ambiciozni planovi obnove naselja na području Hercegovine, od 1.600 kuća u toku 1946. godine, bili ispunjeni samo 32%, do mjeseca jula iste godi-

---

⁶ Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), *fond Hercegovački okružni narodni odbor* (dalje: *fond HONO*), dok. br. 4024/45, Podaci o porušenim zgradama, Mostar 2. novembra 1945, 1.

⁷ ABiH, *fond KK*, dok. br. 1190/46, Zapisnik sa sjednice privrednog savjeta Vlade NR BiH, Sarajevo 10. aprila 1946, 1.

⁸ ABiH, *fond PK*, Referat za okružnu konferenciju obnove, 1946, 3. (broj dokumenta nije vidljiv).

⁹ ABiH, *fond PK*, dok. br. 403/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Cirkular UTB, Sarajevo 4. septembra 1946, 2-3. Iz TB Bileća, Ljubinje, Stolac, Trebinje i Mostar javljaju da imaju najteže uslove za obnovu, jer "Ideš po 60 km i više, a ne možeš usjeći ni jednog roga, a kamoli gredu. Zbog toga će kuće koštati više".

¹⁰ ABiH, *fond PK*, dok. br. 137/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Sarajevo 3. juli 1946. 13. "Patos od betona je vrlo štetan za zdravlje, a mi ne smijemo dozvoliti da naša djeca obole već u prvim godinama, kad je tek njima namijenjeno da uživaju u potpunosti tekovine naše NOB-e".

ne¹¹. Ipak, uvođenjem takmičenja u procesu obnove naselja, pojačanom agitacijom i propagandom, te pravilnijom raspodjelom građe situacija se počela popravljati. To se vidi i u *Izveštaju Ministarstva građevina NR Bosne i Hercegovine, Predsjedništvu vlade NR Bosne i Hercegovine* iz oktobra 1946. godine, gdje se, između ostalog, navodi “U okrugu Mostar stanje se popravilo, pa će za iduću godinu ostati najmanje kuća da se obnovi, u srazmjeri porušenosti prema drugim okruzima”¹². Prema podacima Uprave tehničkih baza na području Hercegovine je, do septembra 1946. godine, potpuno obnovljeno 756 kuća (u BiH 3.183), djelimično obnovljeno 168 (u BiH 3.783), a u toku je bila izgradnja 1.707 kuća (u BiH 7.136)¹³. Poseban značaj, u obnovi naselja na području Hercegovine, imalo je osnivanje Okružnog građevinskog preduzeća “Hercegovina”, početkom 1946. godine, sa sjedištem u Mostaru. Njegov zadatak bio je da izvodi sve građevinske radove na teritoriji Hercegovačkog okruga, ali i drugih okruga sa kojima napravi sporazum.

Tokom 1947. godine na području Hercegovine izvođeni su investicioni radovi od saveznog, republičkog, okružnog i lokalnog značaja. Među najznačajnijim radovima saveznog značaja bili su izgradnja vodoopskrbnih objekata u naseljima sreskih narodnih objekata, zdravstvene stanice u Gacku i bolnice u Livnu. U sklopu realizacije investicija od republičkog značaja sprovedena je izgradnja liječilišta u Stocu; od okružnog značaja izgradnja antituberkuloznog dispanzera u Mostaru i dječijeg doma u Trebinju, a od investicija lokalnog značaja treba spomenuti zdravstvenu stanicu Duvno i izgradnju javnih nužnika u svim srezovima¹⁴.

Izgradnja naselja i pratećih objekata u njima nastavljeni su i tokom narednih godina. Tako je prema *Planu investicija Oblasnog narodnog odbora Mostar za 1949. godinu* bilo predviđeno izdvajanje od 10.456.000 dinara za obnovu¹⁵. Najveći dio ovih sredstava realiziran je u izgradnji stambenih zgrada (4 mil.), doma za kursiste (2 mil.), stambenih baraka (1,231 mil.), hotela “Neretva” (1 mil.), autoremontne ra-

---

¹¹ ABiH, *fond PK*, Zapisnik sa konferencije obnove naselja HONO, Mostar 1946. (broj dokumenta nije vidljiv).

¹² ABiH, *fond PK*, dok. br. 1605/46, Izveštaj o radu na obnovi naselja u septembru 1946, Mostar 8. oktobar 1946, 4.

¹³ ABiH, *fond PK*, dok. br. 403/46, Uprava Tehničkih baza za obnovu naselja pri Ministarstvu građevina NR BiH, Cirkular UTB, Sarajevo 4. septembra 1946, 16.

¹⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 5237/47, Izveštaj o investicionim radovima u maju 1947. godine, Mostar 6. juna 1947, 1-3.

¹⁵ AHNK, *fond Okružni Narodnooslobodilački odbor Mostar* (dalje: *fond ONOM*), dok. br. 563/49, Investicije Oblasnog narodnog odbora Mostar, Mostar 17. novembra 1949, 1-2.

dionice (1 mil.), itd. Zbog različitih zloupotreba, koje su se javljale tokom izgradnje objekata, a koje su se odnosile na preusmjeravanje građe za druge objekte, trošenje novčanih sredstava na neke manje značajne investicije i sl., Ministarstvo građevina NR Bosne i Hercegovine je 1951. godine donijelo odluku kojom je bilo zabranjeno svako građenje bez prethodnog odobrenja ovog Ministarstva¹⁶. To je unijelo red u proces obnove, pa su i rezultati u ovoj oblasti bili bolji. Do kraja 1952. godine najveći dio Hercegovačkog okruga, a pogotovu onaj urbani, bio je obnovljen.

Društveni razvitak

Sve do početka Drugog svjetskog rata ukupan društveni razvoj Hercegovine odvijao se u nepovoljnim uvjetima, na što su najvećim dijelom uticale prirodne i privredne okolnosti, koje su ovoj regiji davale obilježje nerazvijenosti. Zbog toga je Hercegovina, u demografskom smislu, bila rijetko naseljeno područje. Ekonomski razvitak, koji je uslijedio nakon 1945. godine, donio je pozitivne promjene u ovom segmentu.

Prema prvom poslijeratnom popisu, od 15. marta 1948. godine, na području Hercegovačkog okruga živjelo je ukupno 310.684 stanovnika, od čega samo 1/7 u općinskim centrima. Nacionalna i polna struktura stanovništva izgledala je ovako¹⁷:

NACIONALNA I POLNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U SREZOVIMA HECEGOVAČKOG OKRUGA PREMA POPISU OD 15. MARTA 1948. GODINE									
SREZ	pol	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Neopredijeljeni	Ostali	UKUP.
Bilečki	muški	5.357	20	1	2	13	873	2	6.268
	ženski	6.315	29	-	1	6	912	-	7.263
	svega	11.672	49	1	3	19	1.785	2	13.531
Čapljinski	muški	1.065	6.702	6	-	2	1.689	4	9.468
	ženski	1.605	8.997	4	-	4	2.003	5	12.618
	svega	2.670	15.699	10	-	6	3.692	9	22.086
Gatački	muški	5.332	33	3	3	9	1.325	1	6.706
	ženski	6.018	19	1	-	23	1.655	2	7.718
	svega	11.350	52	4	3	32	2.980	3	14.424
Konjički	muški	2.850	5.782	13	1	3	10.194	98	18.941

¹⁶ AHNK, *fond ONOM*, dok. br. 99/51, Dostavljaju se naslovni spiskovi za građevinske radove u 1951 i 1952. godini, 8. februara 1951, 1.

¹⁷ Statistički godišnjak, 44-47.

	ženski	2.854	6.624	10	-	2	9.930	31	19.451
	svega	5.704	12.406	23	1	5	20.124	129	38.392
Ljubuški	muški	73	18.372	1	-	5	787	4	19.242
	ženski	54	22.214	5	-	4	964	6	23.247
	svega	127	40.586	6	-	9	1.751	10	42.489
Mostarski	muški	3.072	13.121	11	5	9	4.380	2	20.600
	ženski	3.638	16.613	8	-	5	4.552	3	24.819
	svega	6.710	29.734	19	5	14	8.932	5	45.419
Mostar-grad	muški	2.499	2.810	69	18	112	4.673	121	10.302
	ženski	2.540	3.252	46	7	80	5.308	71	11.304
	svega	5.039	6.062	115	25	192	9.981	192	21.606
Nevesinjski	muški	8.479	371	5	1	16	2.378	4	11.254
	ženski	9.534	436	-	-	17	2.575	4	12.566
	svega	18.013	807	5	1	33	4.953	8	23.820
Stolački	muški	5.184	3.246	-	1	10	3.161	3	11.605
	ženski	6.440	4.186	-	-	5	3.696	2	14.329
	svega	11.624	7.432	-	1	15	6.857	5	25.934
Široko- briježski	muški	135	16.277	3	3	5	10	-	16.433
	ženski	72	19.070	-	-	-	6	1	19.149
	svega	207	35.347	3	3	5	16	1	35.582
Trebinjski	muški	9.211	1.644	14	4	70	1.254	22	12.219
	ženski	11.325	2.223	8	-	58	1.551	17	15.182
	svega	20.536	3.867	22	4	128	2.805	39	27.401
U K U P N O		93.652	152.041	208	46	458	63.876	403	310.684

Tablica 1. Nacionalna i polna struktura stanovništva Hercegovačkog okruga
 (prema popisu stanovništva 1948.)

Karakteristična je činjenica, da se kategorija “Neopredijeljeni” odnosila na Muslimane, što predstavlja eklatantan dokaz da su tvrdnje režima o pravilnom i definitivnom rješenju nacionalnog pitanja bile ipak neutemeljene. Naime, u popisu stanovništva iz 1948. godine Muslimanima su bile ostavljene dvije mogućnosti: da se izjave kao pripadnici neke jugoslavenske nacije, koja je bila priznata (Srbi, Hrvati i sl.)

ili da budu “nacionalno neopredijeljeni”¹⁸. Također, karakterističan je i brojčani odnos muškog i ženskog stanovništva, koji je u svakom srezu, više ili manje, išao u korist ženske populacije. To nije bio slučaj samo u Hercegovini u kojoj je, prema ovom popisu živjelo 143.038 muških i 167.646 ženskih stanovnika. U isto vrijeme, na prostoru cijele Bosne i Hercegovine živjelo je 2.565.277 stanovnika, od čega 1.237.381 muških i 1.327.896 ženskih. Uzroke ovakvog odnosa treba tražiti u većem stradanju vojnosposobnog stanovništva tokom ratnih godina.

Ratna stradanja i teške poslijeratne godine odrazile su se na povećani broj nepismenih stanovnika u Hercegovini, što se može vidjeti iz slijedeće tabele¹⁹:

PISMENOST STANOVNIŠTVA HERCEGOVINE STARIJIH OD DEVET GODINA PO NACIONALNOM SASTAVU (popis od 15. marta 1948.)										
S R E Z	Srbi		Hrvati		Neopredijeljeni		Jugoslaveni		Ostali	
	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.	pism.	nepis.
Bilečki	5.195	2.796	41	4	1.330	881	20	1	2	-
Čapljinski	1.503	625	8.401	3.925	1.753	1.097	13	1	7	-
Gatački	5.935	2.537	42	4	1.038	988	23	13	3	-
Konjički	2.329	2.019	4.491	4.704	4.854	9.615	23	-	118	4
Ljubuški	104	3	19.532	11.543	903	455	13	1	8	-
Mostarski	3.273	2.060	14.307	8.376	2.890	3.770	29	-	2	1
Mostar-grad	3.902	414	4.405	497	5.976	1.807	259	12	166	6
Stolački	6.168	2.820	3.376	2.424	2.679	2.400	13	1	4	1
Širokobriješki	146	36	14.096	12.133	5	7	11	-	-	1
Trebinjski	11.959	4.650	1.892	1.262	1.552	599	100	29	24	14

¹⁸ Noel Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Sarajevo 1995, 226. “U četrdesetim godinama službeni je stav glasio da će se taj problem malo-pomalo riješiti sam od sebe, kad se muslimani identificiraju s Hrvatima ili Srbima. Na prvom partijskom kongresu poslije rata utvrđeno je da se *Bosna ne može podijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što Srbi i Hrvati žive izmiješani na cijelom tom teritoriju nego i zato što je taj teritorij nastanjen muslimanima, koji se još nisu izjasnili u nacionalnom smislu. Izjasnili u nacionalnom smislu znači ovdje da se nisu izjasnili hoće li biti Srbi ili Hrvati*”. Također, u: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 563; “U Jugoslaviji je 1948. bilo 810.126 (u BiH – 778.403) nacionalno “neopredijeljenih” Bošnjaka, dok je istovremeno više od petine (22%) ove populacije “opredijeljeno” bilo vlastitom voljom, bilo administrativno za Srbe, Hrvate, Crnogorce itd”. Također, u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998, 239.

¹⁹ *Statistički godišnjak*, 56-59.

UKUPNO	40.514	17.960	70.583	44.872	22.980	21.619	504	58	334	27
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	------------	-----------	------------	-----------

Tablica 2. : Pismanost stanovništva Hercegovine
(prema popisu stanovništva 1948)

Iako su ulagani veliki naponi da se stanovništvo opismeni (obnavljane su škole, organizovani tečajevi za opismenjavanje stanovništva, itd.) mora se konstatovati da je u Hercegovini, tokom 1948. godine, još uvijek postojao veliki broj nepismenih. Brojka od 134.916 pismenih i 84.536 nepismenih stanovnika upozoravala je nadležne institucije da se mora uložiti još više napora, kako bi se ovo stanje popravilo. Posmatrajući po srezovima najveći broj nepismenih imali su: Konjički (16.342), Mostarski (14.207), Širokobriješki (12.177), Ljubuški (12.002), itd. Slijedeće godine opismunjeno je novih 24.229 stanovnika²⁰. Međutim, nedovoljan broj institucija koje su se bavile ovim problemom, te odbijanje pojedinaca da prisustvuju tečajevima opismenjavanja, bili su glavni uzrok što se na području Hercegovine, u 1950. godini, nalazio još 18.191 nepismeni stanovnik²¹.

Da bi ovo stanje poboljšala aktuelna vlast je ulagala sredstva u otvaranje škola i tečajeva za opismenjavanje. Međutim, objektivni razlozi usporavali su pozitivne tendencije. Naime, ako se uzme u obzir da je na području Hercegovine pred Drugi svjetski rat radilo 280 osnovnih škola, 1 trgovačka akademija, 2 gimnazije, 8 građanskih i 1 učiteljska škola, te da je oko 80% ovih kapaciteta tokom ratnih dejstava skoro potpuno uništeno može se bar donekle shvatiti težina problema²². Razmjere stradanja školskih institucija na području hercegovačkih srezova, tokom rata, prikazane su u Tabeli br. 3.²³ (*Vidi na sljedećoj stranici*):

²⁰ *Sloboda*, List Oblasnog odbora Narodnog fronta (dalje: *Sloboda*), godina VII, broj 1, Mostar 6. januar 1950, 9.

²¹ *Sloboda*, godina VII, broj 2, Mostar 16. januar 1950, 8.

²² *Sloboda*, godina VII, broj 1, Mostar 6. januar 1950, 9.

²³ ABiH, *fond PK*, dok. br. 141/46, Popis popaljenih, teže i lakše oštećenih škola u Bosni i Hercegovini za vrijeme okupacije, Sarajevo 10. jula 1946. Stradanje školskih institucija, po okruzima Bosne i Hercegovine, vidi se iz sljedeće tabele:

OŠTEĆENJE	BANJA LUKA	BIHAĆ	DOBOJ	MOSTAR	SARAJEVO	TRAVNIK	TUZLA	UKUPNO
Izgorjelo	120	56	38	73	55	38	21	401
Teže ošteć.	40	10	25	29	44	16	52	216

STRADANJE	KONJIC	MOSTAR	ŠIROKI BRIJEG	POSUŠJE	LJUBUŠKI	ČAPLJINA	STOLAC	BILEĆA	GACKO	TREBINJE	NEVESINJE	UKUP.
Popaljeno	4	2	2	2	1	4	14	4	12	23	5	73
Teže oštećeno	1	5	2	-	4	2	-	5	5	-	5	29
Lakše ošteć.	-	19	9	-	23	10	-	3	-	-	2	66
UKUPNO	5	26	13	2	28	16	14	12	17	23	12	168

Tabela 3.: Stradanje školskih institucija u Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata

Na području Hercegovine stradalo je ukupno 168 školskih zgrada. Najteža oštećenja pretrpjeli su srezovi Trebinje sa 23 potpuno uništene školske zgrade, zatim Stolac sa 14 uništenih školskih zgrada, te Gacko sa 12 uništenih i 2 teže oštećene škole.

U prvoj poslijeratnoj školskoj godini 1944/45. na području Hercegovine je sa radom otpočelo 20 osnovnih škola, koje su bile raspoređene na sljedeći način: srez Gacko 2 škole – Gacko grad (dva učitelja) i Dulićima (1 učitelj); srez Bileća 4 škole – Bileća grad (2 učitelja), Miruše (1 učitelj), Orahovice (1 učitelj) i Divin (1 učitelj); srez Stolac 4 škole – Stolac grad (1 učitelj), Hatelji (1 učitelj), Predolje (1 učitelj), Hrasno (1 učitelj) i Crnici (1 učitelj); srez Trebinje 3 škole – Trebinje grad (4 učitelja), Dživar (1 učitelj) i Hum (1 učitelj); srez Ljubinj 3 škole – Ljubinj grad (1 učitelj), Veličani i Dubljani (1 učitelj) i Poljice-Popovo (1 učitelj); srez Čapljina 1 škola – Čapljina grad (1 učitelj); srez Ljubuški 1 škola – Ljubuški grad (nema podataka koliko učitelja) i srez Nevesinje 2 škole – Lukavac (1 učitelj) i Zovi Do (1 učitelj)²⁴.

U cilju prevazilaženja teškog stanja u školstvu Ministarstvo prosvjete NR Bosne i Hercegovine je, 1946. godine, odobrilo sumu od 24.053.487,52 dinara za obnovu školskih zgrada, na području cijele Bosne i Hercegovine. Od toga je za Obla-

Lakše ošteć.	20	20	22	66	58	19	55	260
UKUPNO	180	86	85	168	157	73	128	877

²⁴ AHNK, *fond HONO*, Odjeljenje za prosvjetu Oblasnog narodno-oslobodilačkog odbora za Hercegovinu – Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, Trebinje 3. decembar 1944. (broj dokumenta se ne vidi).

sni narodni odbor Mostar izdvojeno 16.895.000 dinara²⁵. Ovakav odnos vlasti, prema obnovi i razvoju školstva, pozitivno se odrazio na ukupnu obrazovnu sliku Hercegovine. Broj škola, učitelja i učenika kontinuirano se povećavao iz godine u godinu, što se vidi iz tabele br. 4.²⁶:

S r e z	Broj	Školska godina				
		1946./47.	1947./48.	1948./49.	1949./50.	1950./51.
Bilečki	škola	18	21	23	24	25
	učitelja	17	23	29	33	35
	učenika	1.863	1.932	1.953	2.232	2.474
Čapljinski	škola	16	18	23	24	24
	učitelja	22	30	36	42	48
	učenika	3.130	3.268	3.432	3.741	4.054
Gatački	škola	18	22	25	25	25
	učitelja	19	27	33	37	39
	učenika	1.886	2.014	2.112	2.272	2.522
Konjički	škola	17	19	26	29	29
	učitelja	24	32	40	48	55
	učenika	3.304	3.819	4.067	4.981	6.048
Ljubuški	škola	17	21	25	26	28
	učitelja	23	30	34	40	46
	učenika	4.464	4.950	5.174	5.969	7.018
Mostarski	škola	36	42	47	49	53
	učitelja	45	57	75	77	79
	učenika	7.564	8.296	8.964	10.668	13.130
Mostar-grad	škola	4	4	4	5	6
	učitelja	42	52	54	62	70
	učenika	2.926	3.096	3.278	3.658	4.160
Stolački	škola	12	15	18	20	20
	učitelja	16	24	30	34	36
	učenika	2.242	2.534	2.700	3.156	3.725
Širokobriješki	škola	8	10	12	12	12
	učitelja	10	20	24	26	26
	učenika	1.574	1.761	1.900	2.268	2.753

²⁵ ABiH, *fond PK*, dok. br. 262/46, Potrebni krediti za škole u BiH, Sarajevo 24. august 1946. "Od ove sume najviše se izdvaja za otkup zemljišta srednjoškolskog đakog doma u Trebinju (1.500.000 din.), zatim za osnovne škole u Kočerinu, Krekinom Gradcu, Veličanima, Radini ...".

²⁶ AHNK, *fond ONOM*, Pokazatelj za osnovne škole po srezovima, Mostar 1951, 1-5. (broj dokumenta nije vidljiv).

Trebinjski	škola	38	41	44	48	51
	učitelja	41	56	66	76	86
	učenika	4.212	4.565	4.760	5.244	5.845
UKUPNO	škola	184	213	247	262	273
	učitelja	259	351	421	475	520
	učenika	33.165	36.235	38.340	44.189	51.729

Tabela br. 4.: Broj osnovnih škola, učitelja i učenika u Hercegovini

Za pet godina (od školske 1946/47. do školske 1950/51.) povećan je broj osnovnih škola za 89, učitelja za 261 i učenika za 18.564, što je uticalo na povoljniji omjer između učenika i učitelja. Naime, u toku školske 1946/47. godine omjer je bio jedan učitelj na 128 učenika, dok je pet godina kasnije taj omjer iznosio jedan učitelj na 99 učenika. Međutim, problem je bio u neadekvatnom rasporedu učitelja po školama. Tako u Izvještaju sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar od 26. i 27. maja 1946. godine stoji da "u gradu Mostaru na 2.448 učenika ima 36 učitelja, a u srezu Mostar na 2.803 učenika dolazi 21 učitelj"²⁷.

U pogledu srednjih učiteljskih škola i gimnazija stanje je na području Hercegovine, od 1946. do 1952. godine, Kako je pokazano u tabeli br. 5.²⁸:

S REZ	GIMNAZIJE				UČITELJSKE ŠKOLE			
	1946./47.		1950./51.		1946./47.		1950./51.	
	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka
Bilečki	1	85	-	-	-	-	-	-
Čapljinski	-	-	-	-	-	-	-	-
Gatački	-	-	-	-	-	-	-	-
Konjički	1	119	-	-	-	-	-	-
Ljubuški	1	235	-	-	-	-	-	-
Mostarski	1	2.002	-	-	1	149	-	-
Mostar-grad	-	-	-	-	-	-	-	-
Stolački	1	102	-	-	-	-	-	-
Širokobriješki	1	167	-	-	-	-	-	-

²⁷ ABiH, *fond KK*, dok. br. 593/46, Izvještaj sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar, Mostar 31. maj 1946, 3.

²⁸ AHNK, *fond ONOM*, Pregled srednjih škola, Mostar 1951, 1-4. U ovoj tabeli su dati podaci o broju upisanih đaka, na početku školske godine. (broj dokumenta nije vidljiv).

Trebinjski	1	665	-	-	-	-	-	-
UKUPNO	7	3.375	-	-	1	149	-	-

Tabela br. 5.: Stanje gimnazija i učiteljskih škola u Hercegovini 1946-1951.

Pored navedenih srednjih škola na području Hercegovine su, do 1951. godine radile dvije srednje poljoprivredne škole, u Čapljini i Gacku. Zbog malog broja učenika srednja poljoprivredna škola u Gacku je, Odlukom Savjeta za poljoprivredu, od 12. jula 1951. godine, priključena srednjoj poljoprivrednoj školi u Čapljini²⁹. U Mostaru i Stocu su, tokom 1946. godine, djelovale dvije škole za učenike u industriji i zanatstvu³⁰. Od školske godine 1944/45. do 1947. godine u Mostaru je radila Državna ženska stručna (zanatska) škola, koja je imala zadatak da obrazuje učenice u kućnim poslovima, kao što su: šivanje, krojenje i pravljenje ćilima. U periodu od 1947. do 1952. godine na području grada Mostara radile su tri škole: Državna industrijska tekstilna škola; Srednja šumarska škola i Srednja medicinska škola.

Pored škola, veliku ulogu u opismenjavanju stanovništva imali su analfabetски i produžni tečajevi, te tečajeva osnovnog znanja. Njihov raspored je po srezovima prikazan je u tabeli br. 6.³¹:

S REZ	ANALFABETSKI TEČAJEVI			PRODUŽNI TEČAJEVI			TEČAJEVI OSNOV. ZNANJA		
	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %	Predviđeno	Obuhvaćeno	Obuhvaćeno %
Mostar	1.020	1.350	132	700	1.277	138	140	209	140
Stolac	682	760	119	600	707	117	300	90	30
Livno	1.000	1.016	104	1.100	948	86	150	162	108
Ljubuški	1.638	1.625	99	600	438	73	120	174	142
Trebinje	195	192	99	700	547	78	200	231	115
Čapljina	509	461	90	600	820	136	120	224	185
Bileća	111	98	88	500	540	118	300	345	115
Konjic	3.145	2.501	79	500	212	42	100	21	20

²⁹ ABiH, *fond Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond MPIS*), dok. br. 3449/51, Mreža srednjih poljoprivrednih škola, Sarajevo 14. jula 1951.

³⁰ ABiH, *fond Ministarstvo rada NR Bosne i Hercegovine* (dalje: *fond MIR*), dok. br. 576/47, Pokazatelji o školama u industriji i zanatstvu, Sarajevo 28. decembra 1946.

³¹ *Sloboda*, godina VII, broj 2, Mostar 16. januara 1950, 3.

Nevesinje	1.118	713	63	800	453	56	250	182	72
Š. Brijeg	2.275	1.310	56	500	208	41	120	96	80
Prozor	2.584	1.375	53	300	196	65	100	112	112
Gacko	611	292	44	370	274	75	130	59	45
Duvno	2.842	1.165	41	200	965	148	100	162	162
Grad Mostar	463	109	25	50	-	-	150	15	10
Grad Trebinje	38	-	-	-	-	-	-	-	-
UKUPNO	18.231	12.967	78	7.520	7.585	90,23	2.280	2.082	95,42

Tabela br. 6: Analfabeti, produžni i tečajevi osnovnog znanja u Hercegovini 1949. godine.

Do 15. decembra 1949. godine, na području Mostarske oblasti djelovala su ukupno 873 analfabetska tečaja, sa 12.967 polaznika ili 82% predviđenih; 426 produžnih tečajeva, sa 7.520 polaznika ili 98% predviđenih i 193 tečaja osnovnog znanja sa 2079 polaznika ili 94% predviđenih polaznika³².

Jedan od problema koji su opterećivali brži i kvalitetniji napredak školstva u Bosni i Hercegovini bio je nedostatak stručnog nastavničkog kadra. S tim u vezi javljali su se problemi neadekvatne nastave, koja je za posljedicu imala pojavu velikog broja učenika ponavljača. U Hercegovini je ovaj problem bio vrlo izražen. Tako je naprimjer, 1948. godine, u Državnoj industrijskoj školi za metale u Mostaru broj ponavljača inosio 60,64 %, od ukupnog broja učenika, dok je u Državnoj tekstilnoj industrijskoj školi iz Mostara taj procenat bio još veći i iznosio je čak 81%³³. Zbog toga je Ministarstvo prosvjete NR Bosne i Hercegovine donijelo *Odluku o otvaranju jednogodišnjih viših pedagoških škola*³⁴, u Banjaluci i Mostaru. Zadatak ovih škola bio je da obrazuju nastavnički kadar i doprinesu poboljšanju ukupne obrazovne slike u Bosni i Hercegovini. U prvoj godini postojanja ove škole nastavnu godinu mogli su da pohađaju samo izuzetno dobri učitelji i gimnazijalci. U mostarskoj VPŠ postojale su grupe matematika-fizika i biologija-hemija, dok su u banjalučkoj pokrenute grupe matematika-fizika i narodni jezik i književnost. Pored navedenih problema škole su se suočavale i sa velikim siromaštvom učenika. Da bi ovaj problem riješile vlasti su gradile domove za učenike i obezbjeđivale im potrošačke "R" karte, za be-

³² Isto.

³³ ABiH, *fond MIR*, dok. br. 473/49, Izvještaj inspektora USRK o putovanju u Mostar od 27-30. decembra 1948. godine, Sarajevo 1949, 1.

³⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 13666/50, Otvaranje jednogodišnjih viših pedagoških škola, Sarajevo 23. septembar 1950.

splatnu ishranu³⁵. Jedno od pitanja koje je opterećivalo rad škola bilo je nepriznavanje i nepoštovanje nacionalne samobitnosti muslimana. Tako je postojala diskriminacija u pogledu maternjeg jezika, gdje su muslimani morali prihvatiti da uče srpski ili hrvatski jezik³⁶. Na nastavi historije muslimani učenici su često doživljavali neugodnosti, nakon učenja gradiva o vladavini Osmanskog carstva na području jugoslavenskih zemalja. Tada bi u kontaktima sa učenicima drugih nacionalnosti bili izvrgavani ruglu i optuživani da su Turci. Ovakvih i sličnih vidova diskriminacije muslimanske djece u jugoslavenskim školama bilo je mnogo.

Od velikog značaja za društveni život stanovništva Hercegovine bile su naučne i kulturne institucije, razna društva i udruženja. Između ostalih vrijedno je spomenuti: Muzeje u Mostaru i Jablanici; Narodnu biblioteku u Mostaru, Dom kulture u Mostaru, razna kulturno-umjetnička društva i drugo, o kojima postoji dovoljno podataka u arhivskoj građi kako u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru, tako i u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Razvoju društvenog života u Hercegovini doprinosila je povećana briga o zdravstvenoj zaštiti stanovnika. Nakon rata bio je evidentan nedostatak zdravstvenih institucija i medicinskog osoblja, pa su vlasti pred sebe, kao glavni zadatak, postavile izgradnju bolnica, te školovanje i osposobljavanje kadrova. Prema dostupnim podacima vidi se da je na području Hercegovine 1945. godine bilo svega 37 ljekara, zubara, dentista i zubotehničara³⁷. Jedina zdravstvena ustanova koja je tada, prema svome kapacitetu i stručnoj osposobljenosti svojih kadrova, mogla da pruži solidnu zdravstvenu zaštitu u Hercegovini, bila je Okružna bolnica u Mostaru. Ona je u decembru 1945. godine zapošljavala 73 radnika, od toga: ljekara – 11; apotekara – 1; babica – 1; bolničara – 8; zanatlija – 1; služitelja – 14; laboranata – 2; dezinfektora – 1; časnih sestara – 18; kuharica – 1; pralja – 4; kancelarijskog osoblja – 7 i ostalog oso-

---

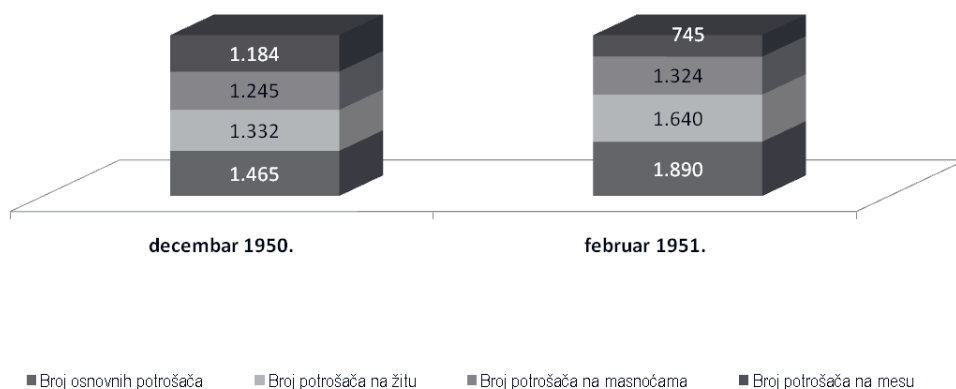
³⁵ ABiH, *fond PK*, dok. br. 7996/49, Trebovanje kvote potrošačkih “R” karata za đake u mjesecu januaru 1950, Sarajevo 23. decembar 1949, 1-2. Tako je samo za januar 1950. godine u Hercegovini bilo potrebno obezbijediti 5.838 R karata, za učenike.

³⁶ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1608/46, Popunjeni obrasci Š-O/2 te zbirne tabele za kratki popis osnovnih škola, Sarajevo 16. januar 1946. “U tabeli br. 16 gdje se traži broj učenika po narodnosti u pogledu nacionalne pripadnosti muslimana svi odbori su uspostavili posebnu rubriku pod nazivom “nacionalno neopredijeljeni” ili “muslimani”. Prilikom popunjavanja okružnih zbirnih tabela, a to u svrhu da se ne bi gubilo na vremenu, mi smo također uspostavili posebnu rubriku pod nazivom “muslimani”. To isto je učinjeno i u pogledu Jevreja...U pogledu muslimana gdje su učenici u većini Srbi stavljeno je da im se nastava održava nastavnim jezikom srpskim, a gdje su Hrvati sa hrvatskim”.

³⁷ AHNK, *fond HONO*, Podaci o broju ljekara, zubara, dentista i zubotehničara u Hercegovini, Mostar 12. XII 1945, 1. (broj dokumenta se ne vidi).

---

blja – 4³⁸. Poseban problem u liječenju predstavljala je bolest tuberkuloza, od koje je 1946. godine bolovalo oko 6.000 stanovnika sa područja Okružnog narodnog odbora Mostar³⁹. Kao posljedica nedostatka higijenskih sredstava i lošijih uvjeta stanovanja, na području srezova Konjic, Čapljina i Posušje, javili su se vašljivost i pjega-vi tifus⁴⁰. Najčešći uzrok pojave različitih bolesti bila je neuhranjenost i nepravilna ishrana. O tome govori i izvještaj sa ekonomskog savjetovanja Oblasnog narodnog odbora Mostar održanog 27. januara 1945. godine, u Trebinju⁴¹. Tu je između ostalog rečeno da se problem ishrane aktuelizirao zbog izuzimanja namirnica za potrebe vojske, te da je situacija svaki mjesec alarmantnija jer su potrebe vojske sve veće, a da je hrane sve manje. Kao ilustrativan podatak navedena je činjenica da je u mjesecu decembru 1944. godine na jednog stanovnika Hercegovine dolazilo 53 kg mesa

i 69 kg žita, a u januaru 1945. godine taj omjer je pogoršan za 35%, pa je na jednog stanovnika dolazilo 39 kg mesa i 43 kg žita. Teško socijalno stanje ublažavalo je izdavanje potrošačkih karata, koje su dijeljene najugroženijim stanovnicima. Broj iz-

³⁸ AHNK, *fond HONO*, Spisak radnika u Okružnoj bolnici u Mostaru, Mostar 2. XII 1945, 1-3.

³⁹ ABiH, *fond KK*, dok. br. 593/46, Izvještaj sa redovne skupštine Okružnog narodnog odbora Mostar, Mostar 31. maj 1946, 3.

⁴⁰ *Sloboda*, godina VIII, broj 33, Mostar 1951, 3.

⁴¹ AHNK, *fond HONO*, Odjeljenje za ishranu svim okružnim narodnim odborima, Sarajevo 29. januara 1945.

datih potrošačkih karata kontinuirano je rastao (sa 5.226 decembra 1950., na 5.599 u februaru 1951.), što se vidi iz sljedećeg primjera⁴²:

Iz naznačenih podataka primjećuje se da je broj potrošača koji koriste osnovne životne namirnice, žito i masnoću povećan za 16,72%, dok je broj potrošača za meso smanjen za 37%. Razlog tome nalazio se u činjenici da je klanje stoke bilo smanjeno pred predstojeću proljetnu sezonu oranja, kao i u tome da je sve veći broj stoke, u nedostatku prevoznih sredstava, upućivan na gradilišta kao vučna snaga. U toku podjele hrane, naročito svinjske masti, nije se vodilo računa o muslimanima koji ovu hranu nisu uzimali iz vjerskih razloga. Zbog toga je početkom 1946. godine Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Mostaru uputilo *Žalbu* Odjeljenju za trgovinu i snabdijevanje pri HONO, u kojoj izričito traži da se muslimanima ne daju takve namirnice⁴³. Iako su kritike bile prihvaćene aktuelne vlasti su ipak odbile da postupaju prema ovoj *Žalbi*, pravdajući to da “niti zadruga, niti Ministarstvo nisu ovlaštene uskratiti izdavanje masti onim zadrugarima muslimanima koji to izričito traže”⁴⁴.

Izbjegličko pitanje

Usljed ratnih okolnosti, od 1941. do 1945. godine, preko 100.000 osoba sa područja Bosne i Hercegovine napustilo je svoja staništa, imanja i drugu svojinu, te utočište potražilo na slobodnim teritorijama širom Jugoslavije. Nakon oslobođenja zemlje povratak izbjeglih i raseljenih osoba postao je primarni problem u procesu konsolidacije ukupnih društvenih odnosa. U njegovom rješavanju aktuelne vlasti su nailazile na izuzetno teške probleme, za čije je rješavanje bila potrebna pomoć šire društveno-političke zajednice. Osnovni preduslov, bez kojeg nije moglo biti uspješne realizacije povratka, bio je obnova uništenih i oštećenih stambenih objekata. Ovaj proces je započeo nešto kasnije od planiranog, jer izbjeglice nisu bile dobro obaviještene o stvarnoj ulozi tehničkih baza. Tako se pogrešno smatralo da su ove baze, pored pružanja materijalne pomoći, bile dužne da organizuju i radne akcije na izgradnji stambenih objekata. Osim toga na samom početku procesa povratka postojao je problem nedostatka građevinskog materijala, o čemu je već ranije bilo riječi. Nakon određene konsolidacije tehničkih baza uslijedila je masovnija obnova i izgradnja uništene stambene infrastrukture. To je rezultiralo velikim povratničkim proce-

---

⁴² AHNK, *fond ONOM*, dok. br. 92/51, Trebovanje potrošačkih karata za mjesec februar 1951. godine, Mostar 8. januar 1951, 1-2.

⁴³ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1558/46, *Žalba* glede podjele svinjske masti, Mostar 26. februara 1946.

⁴⁴ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 1562/46, Odgovor na *Žalbu* Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, Mostar 5. mart 1946.

---

som, u mjesecu aprilu i maju 1946. godine⁴⁵. Međutim, nakon povratka na svoja imanja, izbjeglice su bile suočene sa problemom gladi, jer su se vratili u vrijeme završnih radova u proljetnoj sjetvi. Mnoge porodice su dosta kasno zasijale, ili uopće nisu uspjele zasijati, pa je vlast morala hitno intervenirati sa određenom socijalnom pomoći, prema ovim porodicama. Najteže stanje u ovom pogledu bilo je u području istočne Bosne i sarajevskog okruga. Dodatni problem predstavljale su paravojne četničke i ustaške formacije, koje su ubistvima i pljačkom povratnika nastojale destabilizirati vlast i stvoriti osjećaj nesigurnosti kod povratnika.

Rješavanje stambene problematike izbjeglica u Hercegovini teklo je na nešto lakši način nego u drugim djelovima Bosne i Hercegovine. Naime, odlazak velikog broja kolonista u Vojvodinu otvorio je mogućnosti da se izbjeglice, čija je stambena infrastruktura bila potpuno uništena, privremeno nasele na imanjima ovih kolonista. Međutim, na ovaj način se nije mogao u potpunosti riješiti problem stambenog situiranja preko 25.000 izbjeglih i raseljenih sa područja Hercegovine. Zbog toga se pristupilo izgradnji baraka, na onim područjima gdje kapaciteti kolonista nisu bili dovoljni da u potpunosti riješe stambeni problem. Najveće ovakvo naselje u Hercegovini bilo je izgrađeno u srezu Stolac, u selu Berkovići⁴⁶. Na onim područjima gdje nije bilo dovoljno materijala za izgradnju baraka povratnici su bili prisiljeni da djelimično adaptiraju svoje devastirane kuće i usele u njih. U ovim kućama stanovalo je po nekoliko porodica, a nije bio rijedak slučaj da je zajedno sa ljudima u njima boravila stoka ili se sušio duhan. Najveće povratničko naselje ovakve vrste u Hercegovini bilo je selo Plana, u srezu Bileća⁴⁷.

Prema podacima Hercegovačkog okružnog narodnog odbora broj izbjeglih i raseljenih, sa ovog područja, iznosio je 25.306 osoba⁴⁸. Međutim, ovo je bio samo približan podatak, jer zbog raznih okolnosti nije bilo moguće utvrditi konačan broj izbjeglih i raseljenih lica. U toku 1945. godine svojim kućama vratilo se 7.743, a u toku 1946. godine 10.886 osoba⁴⁹. Najteže pitanje sa kojim su se suočile povratničke porodice u Hercegovini bio je nedostatak hrane. Ovaj problem dodatno je usložnjavala i činjenica da je ovaj kraj bio relativno siromašan i većim dijelom neplodan,

---

⁴⁵ ABiH, *fond KK*, dok. br. 343/46, Izvještaj o stanju izbjeglica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 10. oktobar 1946, 1.

⁴⁶ *Isto*, 3.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ AHNK, *fond HONO*, 5557/46, Izvještaj o stanju izbjeglica na području okruga hercegovačkog, Mostar 12. oktobar 1946, 12.

⁴⁹ *Isto*.

---

te da je većina hercegovačkih povratnika zakasnila na sjetvu 1946. godine, ili im je, ako su i stigli posijati, suša uništila usjeve. Snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim namirnicama vršilo se putem redovnog sledovanja preko potrošačkih karata, koje je dijelilo Odjeljenje za trgovinu i snabdijevanje Hercegovačkog okružnog narodnog odbora. U početku je količina namirnica bila nedovoljna, jer su istu vrijednost sledovanja dobijali oni koji nisu imali ništa i oni koji su imali određenu količinu vlastitih poljoprivrednih proizvoda. Zbog toga je prilikom podjele namirnica prednost dobilo gradsko stanovništvo, jer ono nije imalo mogućnosti da se snabdije na drugi način. Ukoliko bi se pojavio nedostatak namirnica podjela je bila odgađana u ruralnim mjestima, čije je stanovništvo imalo mogućnosti da se, u određenoj količini, snabdije vlastitim poljoprivrednim proizvodima. Najteže posljedice osjetilo je stanovništvo sreza Trebinje, u kojem tokom mjeseca septembra 1946. godine, žitarice nije dobilo sedam mjesnih narodnih odbora, te srez Bileća gdje, u julu i augustu iste godine, nisu uopće dijeljene namirnice⁵⁰. Zbog nepravilnog rada pojedinih sreskih narodnih odbora, kao i nepostojanja plana snabdijevanja često se dešavalo da žito bude podijeljeno proizvođačima, a ne izbjeglicama. Da bi se uveo red u ovoj oblasti i popravilo stanje socijalno ugroženih povratnika, Ministarstvo trgovine i snabdijevanja NR Bosne i Hercegovine je, svim okružnim narodnim odborima, naredilo da "Prilikom izdavanja hrane treba kod izbjeglica provesti kontrolu, tako da se onim izbjeglicama koji imaju zalihe vlastite hrane neće hrana izdavati"⁵¹.

U cilju održivog povratka vlast je povratnicima dijelila stoku. Tako je vlast HONO, tokom 1946. godine, od prispjelih 12.500 grla stoke (uglavnom sa prostora Srbije) oko 40% podijelila povratnicima. Međutim, pošto je još uvijek bilo oko 40% povratnika koji nisu imali niti jedno grlo stoke, Hercegovački narodni odbor je novi kontigent od 16.000 grla stoke, tokom druge polovine 1946. godine, podijelio povratnicima, u omjeru 4-5 grla na jednu porodicu⁵².

---

⁵⁰ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 12034/46, Ministarstvo trgovine i snabdjevanja svim Okružnim narodnim odborima, Sarajevo 30. oktobar 1946, 1. "U SNO Trebinje za mjesec septembar o.g. nisu dijeljene žitarice za sedam mjesnih narodnih odbora (naročito Lastva i Begović Kula) iako se tu nalazi većina izbjeglica ovog sreza, dok je raspodjela vršena u onim odborima, koji su ekonomski bolje stojeći i sa manje izbjeglica. U SNO Bileća u mjesecu julu i avgustu nisu dijeljene nikakve namirnice zbog kasnog prijema bonova za izdavanje hrane na kredit. Kao u SNO Bileća isti je slučaj i sa selom Borač u SNO Gacko".

⁵¹ *Isto*.

⁵² AHNK, *fond HONO*, dok. br. 5557/46, Izvještaj o stanju izbjeglica na području okruga hercegovačkog, Mostar 12. oktobar 1946, 13.

Stara odjeća i obuća, koja je kao pomoć stizala u Bosnu i Hercegovinu iz drugih dijelova Jugoslavije ili iz fondova UNRRA-e, prevashodno je bila namjenjena povratnicima. Komisije za podjelu ove robe formiralo je Ministarstvo socijalne politike NR Bosne i Hercegovine i one su bile raspoređene po svim okruzima⁵³.

Zaključna razmatranja

Područje Hercegovine je u periodu od 1945. do 1952. godine doživjelo krupne društvene promjene. Prema rezultatima prvog poslijeratnog popisa, iz 1948. godine, na ovom području je živjelo ukupno 310.684 stanovnika. Zbog ratnih dešavanja obrazovni sistem je skoro u potpunosti bio uništen. Od predratnih 280 osnovnih i 12 srednjih škola, u toku ratnih operacija, uništeno je ili oštećeno 168 ovih institucija. Takvo stanje se vrlo negativno odrazilo na pismenost stanovništva, pa je 1948. godine na ovom području bilo 134.916 nepismenih i 84.536 pismenih stanovnika. Nastojeći da poboljša sveukupnu obrazovnu sliku, ali i da u školske institucije inkorporira svoj ideološki koncept, komunistička vlast je ulagala velika sredstva i napore u obnavljanje škola. Kao rezultat ovih aktivnosti na području Hercegovine su npr. u toku školske 1950/51. godine, radile 273 osnovne škole, sa 520 učitelja i 51.729 učenika. Pored škola veliku ulogu, u opismenjavanju stanovništva, imali su analfabetski i produžni tečajevi, kao i tečajevi osnovnog znanja.

S druge strane, problemi sa preko 25.000 izbjeglica usporavali su konsolidaciju ukupnih društvenih odnosa, na području Hercegovine. Evidentan nedostatak osnovnih životnih namirnica, lijekova i stručnog medicinskog kadra, uzrokovali su pojavu zaraznih bolesti, od kojih su najčešće bile tifus i tuberkuloza. Distribuiranjem potrošačkih karata, putem kojih je ugroženo stanovništvo podizalo određene namirnice, aktuelna vlast je djelimično ublažila sve izraženiju glad. Broj korisnika, ovakvog načina snabdijevanja, ubrzano je rastao. Tako je na području Hercegovine, u decembru 1950. godine, bilo 5.226, a dva mjeseca kasnije 5.599 ovakvih potrošača.

---

⁵³ AHNK, *fond HONO*, dok. br. 3438/46, Dispozicija stare odjeće, Mostar 15. april 1946. "Preuzimanje robe vršit će se po Komisijama, koje se imadu formirati po uputstvima Ministarstva socijalne politike broj: 5227 te će o primopredaji sastaviti zapisnik i jedan primjerak zapisnika ovom Ministarstvu radi uvida".

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Neobjavljeni izvori

I. Arhivski fondovi Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABiH):

- *Kontrolna komisija NR Bosne i Hercegovine (KK).*
- *Ministarstvo industrije i rada NR Bosne i Hercegovine (MIR).*
- *Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine (MPIS).*
- *Planska komisija NR Bosne i Hercegovine (PK).*

II. Arhivski fondovi Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona (AHNK):

- *Hercegovački okružni narodni odbor (HONO).*
- *Oblasni narodni odbor Mostar (ONOM).*

Objavljeni izvori

- *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- *Statistički godišnjak NR Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 1954.

Listovi

- *Sloboda*, List Oblasnog odbora Narodnog fronta.

Literatura

Knjige

1. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998.
2. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998.
3. Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.
4. Malcolm Noel, *Povijest Bosne – Kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.

POST-WAR RECONSTRUCTION AND SOCIAL DEVELOPMENT OF HERZEGOVINA BETWEEN 1945 AND 1952

Adnan Velagić

Summary

In the period from 1945 to 1952, the region of Herzegovina underwent major social changes. According to the results of the first post-war population Census conducted in 1948, the total population of this region was 310,684. Due to the war, educational system was almost totally destroyed. Out of 280 primary and 12 secondary schools that had existed there before the war, 168 were either damaged or destroyed. This had a negative effect on literacy rates; thus, in 1948, there were 134,916 illiterate and 84,536 literate people. In an effort to improve the overall picture, and to introduce the schools of Herzegovina into their ideological concept, the communist authorities invested great funds and efforts in the reconstruction of schools. The result of this endeavour was so significant that, e.g. in the school year 1950/1951, there were 273 primary schools and 520 teachers as well as 51,729 students in this region. Besides schools, a great role in ensuring literacy of local population was played by the so-called “evening schools”, where adults obtained basic literacy skills.

On the other hand, the problems posed by the fact that there were more than 25,000 refugees slowed down the process of consolidation of social relations in Herzegovina. An evident lack of basic foodstuffs, medicines and professional medical staff caused the breakout of contagious diseases, mainly typhoid and tuberculosis. With the distribution of the so-called “consumer coupons” that provide some food for the most vulnerable groups, the authorities succeeded in alleviating to some extent the problem of starvation. The number of beneficiaries of this type of aid grew speedily. Thus, in Herzegovina, in December 1950, there were 5,226 beneficiaries, while only two months later their number rose to 5,599.

UDK 329 H(P-R)SS (497.5:497.6) "1904/1939"

Pregledni članak

KONCEPCIJE OSNIVAČA I *LIDERA* H(P-R)SS PREMA TERITORIJU I NARODIMA BOSNE I HERCEGOVINE

Tomislav Išek
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstrakt: Autor na sintetički način prati osnovne poglede Antuna i Stjepana Radića, te dr. Vlatka Mačeka, lidera H(P-R)SS i stavove stranke koju su vodili, prema mjestu i ulozi, prvenstveno, naroda hrvatskog, a bošnjačkog koliko se njegova sudbina doticala H(P-R)SS, kao i teritorija BiH (do i od 1918.- zaključno sa 1939. godinom.)

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hrvatska seljačka stranka, političke ideje

Abstract: Using the method of synthesis, the author observes the views expressed by Antun and Stjepan Radić and Dr Vlatko Maček, as the leaders of H(P-R)SS, as well as the positions of their Party - primarily vis à vis the position and role of the Croats; secondly - and to the extent its destiny was related to the H(P-R)SS Party - the place of the Bosniak people, and, thirdly, relating the territory of BiH (before and after 1918 and until 1939).

Key words: Bosnia and Herzegovina, Croatian Peasants' Party, political ideas

H(P-R)SS je u svojoj stoljetnoj opstojnosti i višedecenijskoj djelatnosti inspiriranoj, programiranoj i vođenoj na dobrobit hrvatskog puka, u nesmiljenoj borbi, više za afirmiranje hrvatstva, rješavanje hrvatskog pitanja, a manje socijalnih problema sela i grada na prostorima od Drave, Save, Bosne, Neretve do Drine i mora, unatoč

ogromnim tektonskim promjenama koje su se dešavale u apsolutno različitim društveno-političkim, gospodarskim i inim uvjetima, neupitno stekla i obezbijedila izuzetno mjesto u modernoj historiji Hrvata, i Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Da bi se uopće mogla shvatiti bit tih djelatnosti, njene specifičnosti i dosezi apsolutno se moraju uvažavati ogromne razlike i karakteristike pojedinih etapa i faza koje je H(P-R)SS prošla u periodu “dogođanja dugog trajanja”:

- I. austrougarskog (1904-1918) u toku kojeg je seljaštvo, kao daleko najbrojniji dio stanovništva, bilo puki objekat političkog života,
- II. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije (1918.-1941.) – države koja je bila uređena na unitarističko-centralističkoj osnovi sukladno interesima monarhističko karadorđevićevske klike, a HRSS u uvjetima svekolike srpske dominacije (hegemonije) u svim segmentima života, posebice u vojsci, diplomaciji, parlamentu, pokušavala i nastojala uz najveće žrtve i odricanja, od zastupnika, svojevrsnih “apostola” do posljednjeg člana da se izbori za drugačije oblike vladavine i bolji položaj hrvatskog naroda, zatim
- III. kako onih iz početaka Nezavisne Države Hrvatske (1941.),
- IV. tako i onih Demokratske Federativne Jugoslavije (1945-1947).

Izuzetna zasluga braće Radić, svih njihovih pristaša i sljedbenika u povijesnom smislu odnosi se na dvije velike i supstancijalno prevažne tekovine: prva se svodi na činjenicu da je HRSS postala i do silaska sa političke scene nakon Drugog svjetskog rata ostala glavna i vodeća hrvatska politička stranka koja je u svojim redovima okupila gotovo sve što hrvatski misli i osjeća, a druga na konstataciju i ocjenu da su Antun i Stjepan Radić, odnosno Vlatko Maček, vodeći H(P-R)SS prevalentno sa članovima stranke, pristašama i simpatizerima, realizirajući programske zasade stranke preko raznih oblika djelatnosti u svim slojevima hrvatskog društva kao ni jedan drugi subjekat u hrvatskoj modernoj povijesti, doprinijeli sazrijevanju hrvatske nacionalne samobitnosti, posebno u Bosni i Hercegovini.

Antun Radić je rođen 1868. g., a Stjepan – 1871., oba istog dana – 11. lipnja u Trebarjevu Desnom nedaleko od Siska u brojnoj seljačkoj obitelji. Imali su još 9-toro braće i sestara. Stariji, Antun, po vokaciji profesor i doktor znanosti zarana zapisavši da su “Hrvati seljački narod: od stotinu ima nas 90% seljaka!” zarana se i počeo zanimati za seljaštvo. Budući pod uplivom čuvenog francuskog historičara Micheleta (Mišlea) intenzivno se bavio proučavanjem naroda tj. seljaštva, svih oblika njegovog unutarnjeg i vanjskog života. Svoju *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* završio je 1897. g. i došao do saznanja i uvjerenja da je seljaštvo čimbenik, a narodna (seljačka) kultura temelj prevazilaženja protivrječnosti hrvatskog društva.

Odnos oba brata prema socijalistima i socijalističkoj literaturi bio je negativan. Stariji brat je objašnjavao da je socijalizam “nauka po kojoj bi ljudi imali nastojati da imetak bude zajednički svim drugovima, a pojedinac da nema nikakvog imetka...”, a mlađi je apriori “odbijao socijalizam, a djela naučnog socijalizma iz principa nije čitao”. Antun 15. 12. 1899. g. pokretanjem “Doma – lista hrvatskom seljaku za razgovor i nauk” koji se “piše i izdaje za onaj naš hrvatski svijet, koji znade samo čitati, a nije učio nikakvih većih škola”, čini ne samo pionirski pothvat obrazovanja puka nego njime utire tlo za osnutak stranke kojoj je bio, po priznanju neprikosnovenog lidera, tribuna Stjepana, “prvi osnivač” i autor “prvog tumača k programu”.

Jedna od nezaobilaznih konstanti djelovanja braće Radić je njihov odnos prema Bosni i Hercegovini. On se mora nužno tretirati u kontekstu svih mijena kroz koje je prolazila stranka ne samo do njihove smrti (Antunove – 1919., a Stjepanove 1928.), nego i u svim ostalim etapama djelatnosti. Svoje vizije oba brata su stvarali na temelju dobrog poznavanja njenih karakteristika i posjeta Bosni i Hercegovini. Antun je putovao kroz nju ljeta 1899. i ustvrdio da je: “Herceg-Bosna doista svijet za sebe, o kojem mi dosta govorimo, ali (...) ne budi nikome krivo s malo poznavanja i volje da što tamo i uradimo”. U članku “Bosna i Hercegovina” (1900. g.) on naglašava vjersku izmiješanost njenih žitelja i upućenost većeg dijela stanovništva na političke centre van BiH naslućujući svu kompliciranost rješenja daljeg života i rada i muslimana i pravoslavaca i katolika. Ne krije da ni on ne zna što će biti s njom. Gotovo proročki dodaje “da ni danas, ni sutra neće biti onako, kako narod hoće, jer ono i ne može biti, kad velik dio naroda ne zna što hoće, a od onih koji znadu, jedni hoće ovo, drugi ono, a treći put ono: nema jedne narodne misli”. Na primjeru Bosne i Hercegovine odbacuje svaku pomisao i mogućnost rada na stvaranju “velike” Hrvatske – “Njekoji naši ljudi strašno grde onaj narod u Bosni koji nije za Hrvate, pa ipak ti isti ljudi traže i zahtievaju: Bosna mora biti hrvatska! Dakle ti ljudi očito hoće zemlju, a neće naroda! Ili ako hoće i narod da taj narod proti njegovoj volji strpaju pod hrvatsku vladu i da tako stvore veliku Hrvatsku. Ja po duši kažem, da nisam za takvu veliku Hrvatsku!” Po njemu BiH je “njihova – stanovnika BiH – pa naša, svih nas...”

Prvom sjednicom privremenog glavnog odbora i prihvatanjem privremenog programa bez tumača (22. 12. 1904.) Hrvatska pučka seljačka stranka je započela svoje političko djelovanje. U predgovoru Programa sa tumačem čitatelju su upućene prevažne riječi: “...Temelj se ima promieniti (...) puk koji nema ni sviesti o svom pravu će vazda kod izbora biti svačija igračka na svoju štetu (...) a to će biti dotle, dok se političari ne odreknu misli da se narod ima boriti za stranke i pomagati im do stranačkih uspjeha”. Štampani program pretresen je na Prvoj glavnoj skupštini stranke.

Programske ciljeve, analize i iz njih proizlazeće stavove osnivača HPSS treba prosuđivati na jedino mogući način – u kontekstu vremena, ali i “dogadanja dugog

trajanja” – do današnjih dana. Uloga predsjednika stranke bila je naglašeno respekta-
bilna. Stoga i S. Radića posebno, kao poznatog “političkog avijatičara” – njegovo sve-
slavenstvo, austroslavizam, južnoslavenstvo i na kraju krajeva, ono najvažnije – hr-
vatstvo, treba poimati i tumačiti onovremeno, samo iz tog rakursa uz sve razlike pe-
rioda i osobina njegovog nasljednika – dr. Vlatka Mačeka, stranku u cjelini.

Isto to važi i za stavove prema Bosni i Hercegovini i djelatnost u njoj od 1922.
uz respektiranje činjenica iz uvodnih rečenica ovog teksta (od I-IV). I Antun i Stje-
pan Radić kada su raspravljali o “narodno-gospodarskim” problemima Bosne i Her-
cegovine ispoljavali su naglašeni osjećaj za vjersko-nacionalnu izmiješanost njenog
stanovništva. Začuđujuće precizno i odgovorno su uočavali njene specifičnosti, ulo-
gu Zagreba i Beograda, odnos prema Bošnjacima, rješenja statusa teritorije ili na-
roda. Tako je Stjepan ocijenio da se “ni Zagreb nije još kulturno preporodio ni Beo-
grad politički oslobodio”, a jedni i drugi su se najviše osramotili svojim agitovanjem
među “musulmanima”. U decenijama što su slijedile (od 1905.), bez obzira na vari-
jante rješenja bosanskohercegovačke “teritorijalno-narodnosne enigme” (austrosla-
vističke-pripojenja Monarhiji), južnoslovenske – podjele između Hrvata i Srba, ple-
biscita – nakon formiranja Banovine Hrvatske afirmiran je stav da rješenja neće biti
“nikada (...) protiv volje stanovništva” ili pristanka “barem tri četvrtine”.

Uoči sudbonosnog događanja, stvaranja zajedničke države (Kraljevstva SHS;
Kraljevine SHS) S. Radić i HPSS ispoljili su stavove koji će i njega i stranku u cije-
lom narednom periodu do smrti (8. 8. 1928.) sučeliti sa temeljima na kojima je stvo-
rena. Bio je za jugoslavensku zajednicu ravnopravnih naroda, za “narodni sporazum
sa Srbima (“kad Srbi i ne bi bili naša braća po jeziku i životu (...) mi bi smo i onda
bili s njima...”) ali i nepomirljivi protivnik centralizma, zagovornik republikanizma,
mirotvorstva (pacifizma), prava na samoodređenje. Sva slaganja i neslaganja izraže-
na su u opominjućim, otrežnjujućim vidovitim riječima izaslanicima koji su trebali
ići u Beograd na čin ujedinjenja: “Gospodo još nije prekasno. Ne srljajte kao guske u
maglu! – Mi Hrvati nećemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republi-
ku”. Poimanje uloge seljaštva, monarhije čvrsto i odlučno ga opredjeljuju za republi-
ku kao oblik državnog uređenja. Zahtjevi za “hrvatsku republikansku državu” uz to
još federativni oblik vlasti učiniće i njega i stranku do ništa drugo nego remetilački
faktor koji će, po raznim osnovama djelatnosti, dolaziti pod udar zakona (hapšenja,
osude, zatvor, progone, maltretiranja, zabrane organa stranke “Doma” itd.). Stran-
ka od 8. 12. 1920. postaje republikanska ili skraćeno HRSS i kao takva postaje “trn
u oku” režima, posebno zbog plebiscitarnog opredjeljenja birača na parlamentarnim
izborima: 28. 11. 1920. ; 18. 03. 1923.; 8. 02. 1925.; 11. 09. 1927. godine. Već na pr-
vim izborima za Ustavotvornu skupštinu HRSS je “pomela” sa političke scene osta-
le hrvatske stranke, postala i ostala najbrojnija i najuticajnija hrvatska stranka, a S.

Radić njen lider, personifikacija borbe cjelokupnog hrvatskog naroda u borbi protiv centralizma, unitarizma, velikosrpske hegemonije.

Primarna preokupacija H(P-R)SS od 1919. postao je organizacioni rad, a osim načelnih postavki o Hrvatima, HRSS nije imala zakratko konkretnih planova i prijedloga o odnosu prema BiH. Radićevcima su 1920. izborni skupovi u BiH bili zabranjeni.

Hrvati u Bosni i Hercegovini su se nakon rata organizirali u *Hrvatskoj pučkoj* (HPS) i *Hrvatskoj težačkoj stranci* (HTS). Pučkaši, dominantni u Hercegovini, naginjali su Ljubljani, a težaci Zagrebu, a obje stranke sa svojim zastupnicima bile su predstavljene u Narodnoj skupštini. Višestranački *Hrvatski blok* (HB) u kojem je HRSS članica *primus inter pares* opredjeljuju se od 1921. *vis à vis* BiH. Prema *Nacrtu Ustava Neutralne Seljačke Republike Hrvatske* odnosi sa BiH bi se uredili “kao pravno i faktično posve autonomnom hrvatsko – srpskom – muslimanskom političkom jedinicom”. U njemu se reaffirmira pravo naroda da sami odlučuju o svojoj sudbini, a vođstvo HB 30. 10. 1921. Bosni i Hercegovini-i priznaje pravo samoodređenja. Sticajem raznih okolnosti tijekom 1922. začinja se odnos na relaciji HRSS – BiH i obratno. Ideje i aktivnosti radićevaca za ostvarenje “republikanske slobode – mirotvorstva, čovječanske pravice”, rješavanja prevažnih financijskih pitanja, afirmiranja hrvatstva bile su prihvatane od hrvatskog puka, pretežito organiziranog u HTS. Raspadom HB-a HRSS najavljuje samostalni istup na drugim po redu skupštinskim izborima 18. 03. 1923. godine. “Pučkaši” se u cjelini isključuju iz izborne borbe, a “težaci” se cijepaju. I jedni i drugi ostaju bez ijednog mandata, a HRSS osvojivši ih 9 doživljava afirmaciju među Hrvatima BiH i postaje njihov jedini reprezentant. Dešavanja u svezi sa izborima od 18. 03. 1923. imala su za posljedicu da se stranka nezaustavljivo pretvara u pokret. Takva izborna kretanja nisu ni u HRSS, ni kod S. Radića stvorila trijumfalističku euforiju. Taktičar *par excellence* nije prestajao da zagovara posebnost BiH. Obraćajući se u stranačkom glasilu “Domu” sada u ime većine Hrvata on poručuje: “...mi kažemo: brate Srbine nije Bosna ni tvoja ni moja nego svoja”. S. Radić Bosni i Hercegovini opetovano potvrđuje pravo na samoodređenje kao što je to već definirano u Nacrtu ustava iz 1921. godine.

Anticentralizam i otpor hegemonizmu, koji je diktiran i sproveden iz Beograda, prije svega na Dvoru i od strane radikala, bio je više nego atraktivan za započinjanje novog kursa – privlačenja članova simpatizera *Jugoslovenske muslimanske organizacije* (JMO) za politički kurs HRSS. Ta orijentacija H(R)SS neće nikad u godinama do kraja postojanja Kraljevine poprimati tendencije uvlačenja Muslimana u svoje redove, ali će se sa njima računati u naporima ostvarenja sporazuma sa suparničkom srpskom (srbijanskom) stranom. Oni će se permanentno tretirati kao “jezičak na vagi”. Oživjet će i teorija o muslimanima kao Hrvatima islamske vjeroispovijesti.

Svi hrvatski zastupnici izabrani na izborima činili su Hrvatsko narodno zastupništvo (HNZ). Prisustvo Radićevih zastupnika iz BiH u njegovom radu imalo je velike, ali više indirektno, reperkusije – BiH je postajala dio hrvatskog pitanja. Suptilnost Radićevog odnosa prema BiH ispoljavala se i prije, ali i poslije ovih izbora. Uočavao je teško socijalno stanje BiH pa je zaključivao: Bosnu “moramo ekonomski srediti”. Povjerenje koje su dobili i on i stranka tumačio je na vrlo indikativan način: “Mi (je) štitimo od beogradske, ne srpske pljačke, batina i kundaka. Tko Bosnu hoće anektirati taj će ju izgubiti”.

Na anticentralističkom kursu nakon izbora dolazi do okupljanja stranaka – preko vodstava *Slovenske ljudske stranke* (SLJS), JMO i HRSS. U osnovi stvaranje Federalističkog bloka je zahtjev za revizijom ustava kao spasonosnom lijeku “ekonomskom eksploatiranju sa strane Beograda”. Rezultat pregovora sa Pašićevim radikalima bilo je potpisivanje *Markovog protokola* 13. 04. 1923. godine. Zahtjeve za Bosnu diktirao je dr. M. Spaho. Prema Radićevom mišljenju, iako su oni bili skromni, srpski političari – radikali posebno, odgovarali su, uz vjerolomstvo, nasilje i progone – *non possumus* (ne možemo). Nepoštovanje dogovorenog od strane radikala i N. Pašića i duboko razočarenje u njih navelo je S. Radića da se zalaže za konfederaciju sa Srbijom, a Bosni i Hercegovini kao i ostalim zemljama omogući da plebiscitom odluče žele li i dalje biti vezane za centralističku Srbiju ili Hrvatsku. Svojim stavovima i kontaktima S. Radić i stranka u cjelini pokušavali su putovanjima u Mađarsku, Englesku, SSSR, čak pristupanjem Seljačkoj internacionali (1923.-1924.) internacionalizirati hrvatsko pitanje. Članovi i pristaše stranke pružali su svesrdnu podršku kursu predsjednika HRSS i stranci u cjelini. Prvi znaci podrške stigli su iz Sarajeva i Bosne. Epilog cjelokupne djelatnosti u inozemstvu i zemlji bio je: umjesto sporazuma sa Srbijom o preuređenju zemlje proglašenje HRSS komunističkom i primjena *Zakona o zaštiti države*. Pašić – Pribićevićeva (P-P) vlada je raspustila sve organizacije HRSS, zabranila rad, povelila krivični postupak protiv vodstva i uhapsila S. Radića. Nešto ranije on je tvrdio: “jest svi su Hrvati komunisti, ali na svoj način, jer smo nikli u zadrugama...” pojašnjavajući “mi nismo komunisti i boljševici niti ćemo to ikada biti”. Bez obzira na ova objašnjenja protezanje *Zakona o zaštiti države* na HRSS prokomunistički orijentirani “Glas slobode” je zabilježio da se progoni Hrvata “naročito bezobzirno vrše u BiH gdje se otpuštaju – penzionišu najsposobniji činovnici ‘pod sumnjom’ da su radićevci ili što su potpisali kakvu Radićevu listu”. Umjesto rasapa HRSS doživljava trijumf. Vlada je primijenila *Obznanu* ali i dozvolila zabranjenoj HRSS (!) izlazak na izbore i – prevarila se. Računala je da će progoni obeshrabriti birače i glasače. Oreol progona i žrtve rezultirao je najvećim uspjehom HRSS na izborima 8. 2. 1925. godine. Radikali su pozvali Srbe na okup, JMO muslimane/Bošnjake a HRSS je apsolutno računala na Hrvate. Biračko tijelo BiH bilo je podijelje-

no po “nacionalnim šavovima”. Formula HRSS “izbori – većina – sporazum” još se jedanput izjalovila. Nisu pomogla ni šurovanja sa Muslimanima, ni zemljoradnicima, ni zaključak organizacija prokomunističke *Nezavisne radničke partije Jugoslavije* da u BiH npr. “svi naši drugovi glasaju za HRSS”.

Događaji vezani za 27. 03. 1925, kada je Radićeva stranka priznala sve ono protiv čega se do tada žestoko borila (režim, dinastiju), odrekla se republikanizma izazvali su veliki zaokret u politici od tada Hrvatske seljačke stranke (HSS). Iskrenost S. Radića poticana razočarenjima u poteze koje je on vukao u inozemstvu, shvatanjem da nikakav izborni uspjeh ne može “omekšati” hegemoniste, spoznajom o jalovosti opozicije radikali su tumačili kao slabost ili popustljivost, a Kralja se doimala kao “previjanje do juče pobeđenog protivnika”. Stvaranje radikalsko-radićevske vlade (R-R), izbori 1927. (i oblasni i skupštinski) ni novi, godinama ni u snu zamisliv, zaokret prema S. Pribičeviću, njegovoj *Samostalnoj demokratskoj stranci*, stvaranje *Seljačko-demokratske koalicije* (SDK) nisu praktično izazvali nikakve bitne suštinske promjene u odnosu na dva osnovna problema države i programska cilja HSS-a: uređenje i karakter vlasti koji je iz njega proizlazio i nacionalnog (hrvatskog) pitanja. Usprkos što su se veći dijelovi ne tako brojne inteligencije ili radništva, ekstremniji eksponirane pristaše u BiH negativno određivali prema potezima S. Radića i stranke (od 1925.), podrška najvećeg dijela već dobro organiziranog seljačkog i gradskog elementa promijenjenom kursu koji je diktirao predsjednik stranke, a stranka provodila, bila je plebiscitarna. Preko organizacija, zastupnika, na zborovima, porukama, brzojavnim pozdravima, čestitkama s vremena na vrijeme upućivane su njemu osobno i predsjedništvu stranke izrazi podrške. Paradigmatične su bile riječi poput ovih: “Vaš i naš rad i svu našu današnju politiku odobrava 99% naroda”. Ono što je bilo bitno, s jedne strane, za te procese “dugog trajanja” na relaciji HSS Bosne i Hercegovine – vodstvo HSS sa Radićem i predsjedništvom je brojnost i višeslojnost onih koji su odobravali i podupirali tu politiku. S druge strane, usprkos opasnostima bilo kakvog pojednostavljenja odnosa predsjednika HSS-a i predsjedništva stranke prema Bosni i Hercegovini, važno je ukazati na dalje prisutno uvažavanje brojnih specifičnosti Bosne i Hercegovine. U kratkom periodu S. Radić je nekoliko puta posjećivao njene prostore. Posebno je naglašavao potrebu zajedničkog rada Srba, Hrvata i Muslimana/Bošnjaka u Bosni, a Srba i Hrvata i Slovenaca u državi. Nije krio razočarenje da se u pogledu opštinske politike nije gotovo ništa uradilo, ali ni nadu da će stanovnici BiH biti “gospodari i u kotaru, srezu, županiji i u državi”. Bio je uvjerenja da je “Bosna zapostavljenija nego Južna Srbija”. Na stranicama “Doma” pristaše HSS su ubjeđivane da “u Bosni može biti bolje nego u mnogim krajevima naše zemlje, jer nema zemlje u Europi bogatije po rudnicima. A ti rudnici treba da su u rukama općina, gradova, državne kontrole kojima će upravljati ne kojekakvi nitkovi,

nego naši ministri koje ćete vi postavljati preko parlamenta.” Nije zanemarivao interes za Bošnjake BiH. Čak je znao apelirati na njih da se opredijele onako kako ih “srce i duša” vuku, jer samo tako neće biti pod ničijom komandom, nego pod “svojom zdravom pameću”.

Ubojstvo S. Radića (1928. g.), a pogotovo zavođenje režima šestosiječanjske diktature 1929. doveli su sve započete procese, stranku, pomenute (dvosmjerne) relacije, Hrvate u cjelini i državu – Kraljevinu Jugoslaviju u potpuno drugačiju poziciju. Period između dva svjetska rata je bio osebujan a razdoblje od 1929. do 1939., odnosno 1941. specifičnije i različitije od onog između 1918.-1929. godine.

Prva etapa od 1929.-1935. imala je *dvije faze*: onu do 1931. i onu između 1931. i 1934. odnosno 1935., kada popuštaju dotadašnje političke stege. Djelatnost zabranjene, realno nepostojeće HSS, nije bila ni u formalno-organizacijskom, ni sadržajnom smislu nastavak prethodne, mada “hrvatsko pitanje” po svojoj važnosti ostaje za dr. Mačeka i vodstvo *Hrvatskog narodnog pokreta* (HNP) “pitanje svih pitanja”. Ova sintagma do sredine 30-tih godina važila je kao odgovarajuća supstitucija za “bivšu HSS”. Od tih godina sve što je planirano i realizirano od strane HSS, po Mačeku i ostalim iz vodstva, trebalo je da se tretira kao dio “pokreta”.

Druga etapa omeđena je takođe sa *dvije faze*: prvom, koja počinje silaskom sa političke scene *spiritus rectora* i *spiritus movensa* države od 1918. – 1934.. – ubojstvom kralja Aleksandra i drugom, koja je obilježena *Sporazumom Cvetković - Maček* od 26. 08. 1939. odnosno aktom stvaranja Banovine Hrvatske. Rukovođeni idejom “sporazuma” kao alfa i omegom cjelokupne svoje djelatnosti vodstvo HSS smatralo je taj datum, odnosno kraj prvog tromjesečja 1941. graničnim datumom ove etape razvoja stranke, pokreta i države.

U djelatnosti dr. Mačeka, HNP-a, HSS na općem planu (u Hrvatskoj i državi) odnosno BiH bilo je koliko sličnosti, toliko još i više razlika naspram perioda do 1929. godine. Dok su se pokretači osnivači i organizatori H(P-R)SS sa S. Radićem na čelu borili za “pravdu, poštenje, slobodu, čovječnost, mirotvorstvo, republiku, zagovarajući anticentralizam, antihegemonizam njihovi nastavljači vođeni dr. Mačekom borili su se, u izuzetno teškim uvjetima života, za državu utemeljenu na drugim osnovama, za poredak koji je trebalo da osigura “političku i ekonomsku slobodu, da ostvari sklad između grada i sela, radnika i poslodavaca, trgovaca i kupaca, te školanih i neškolanih...”. Izborna aktivnost (na općinskim – 1933. i parlamentarnim 5. 5. 1935. odnosno 11. 12. 1938.) i organizacija bila je, i te kako, značajna.

Općinski provedeni u drugoj polovini 1933. (kolovoz-listopad) bili su pravi odraz stanja u zemlji. Po *Zakonu o opštinama* nisu mogli imati stranačko obilježje, osim, naravno, za državotvornu *Jugoslovensku nacionalnu stranku* (JNS). Iako je dr. Maček bio u zatvoru, a vodstvo zagovaralo apstinenciju, birači su izašli na izbore.

JNS je trijumfiral, a opozicija doživjela debakl. “Slučaj” Vitez je više nego znakovit za opće stanje. Na izbore je “izišlo” 100% bivših pristaša HSS, a nosilac je bio isti kandidat koji se kandidirao na opštinskim izborima 1928. kada je istupio kao kandidat HSS, a 1933. je ipak pobijedila JNS. “Velike” akcije – izborne aktivnosti na terenu ili “male” – širenje letaka od strane vodstva imale su za cilj ostati na zasada ma programa usprkos formalnog nepostojanja stranke i apsolutne dominacije režima –ostvariti kontinuitet djelatnosti.

Dr. Maček u vremenu od kada je preuzeo funkciju predsjednika HSS tj. u narednih 13 godina doimao se kao antipod svom prethodniku, a opći uvjeti za političko djelovanje u Europi, zemlji, BiH bili su neuporedivo drugačiji. Aktivnosti su imale i dalje iste ciljeve: sporazum i promjenu postojećeg stanja. Za razumijevanje i jedne i druge odrednice opstojnosti HSS, treba imati na umu promjene odnosa u Europi tj. pored prevažnih unutarnjih ulogu i moć vanjskih čimbenika, posebno pri kraju druge etape, zaključno sa događanjima 1939., odnosno 1941. godine. Stavovi vođe i usvojena rješenja neće više u tolikoj mjeri respektirati specifičnosti BiH ni osobenosti (Bošnjaka npr.). Dr. Maček, ergo i HSS su se često određivali naspram BiH, ali isključivo u kontekstu rješavanja “hrvatskog pitanja”, odnosno problema uređenja zemlje. Suština i značaj rečenog, napisanog i, na terenu od strane HSS u BiH, urađenog je tretman teritorija i naroda kao objekta – teritorija kao dijela Hrvatske (u pravilu), a njenih naroda prvenstveno kao Hrvata koji se takvim osjećaju, odnosno i onih “islamske vjeroispovijesti” tj. Bošnjaka. Iz takvog odnosa proizlazio je niz varijanti “rješenja” od broja jedinica u preuređenoj državi (od 4 do 7). Dr. Maček je smatrao da je zahtjev za “slobodnu Hrvatsku”, “slobodnu Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu, i Vojvodinu i Crnu Goru”, izrekao tako “jasno i glasno”, da “tko sad veli da to ne razumije taj je glup ili magarac...” Dan kasnije u audijenciji (05. siječnja 1929.) prema kraljevim zabilješkama, govorio je o tri državno-historijske (Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj), odnosno četiri kulturno-historijske individualnosti (Vojvodini, Makedoniji, Sloveniji i Bosni i Hercegovini). Priznavanje Bosni i Hercegovini individualnost i slobode podrazumijevalo je da njeni prostori budu podijeljeni između Hrvatske i Srbije. Hrvatskoj je trebalo da pripadne svako mjesto u kome “ima i jedna hrvatska kuća”. Pored “glasnoće” nejasnoće, lutanja oko rješenja “bole su oči” svima. Dobrom poznavao ovih problema Englezu Seton Watsonu nakon razgovora sa dr. Mačekom činilo se da je “onim” u Zagrebu, naspram “ovih” u Beogradu daleko više jasno “šta neće” nego šta stvarno žele, ili još bolje da ni sami još nisu načisto kako bi se to sve moglo i da ostvari.

Većinu stavova dr. Mačeka logično je tumačiti i šire kao stavove vodstva, stranke u cjelini. Predsjednik je znao ponekad da skrene pažnju da “može samo u svoje ime da govori, a ne u ime naroda...”. Ali, težina tih osobnih izjava imala je daleko-

sežne reperkusije i za njega i za one na koje se odnosila i u Bosni i Hercegovini. Npr. za njega Muslimani BiH “u svim narodnim slojevima ne pokazuju nikakvu narodnu svijest, dočim se inteligencija priznaje... hrvatskom”. To, u osnovi dosta realistično ubjeđenje, doći će do punog izražaja krajem 1938. godine.

U ovom kao i u prethodnom razdoblju Stranka je zadržala nepromijenjene stavove u traženju odgovora na dva bitna pitanja: način rješenja statusa BiH, odnosno uloge Srbije u razrješenju odnosa u zemlji. Prvi odgovor je najčešće “kroz usta” dr. Mačeka varirao od zagovaranja plebiscita do priključenja dijelova stanovništva Hrvatskoj ili Srbiji (podjele), a drugi je pretpostavljao “da se Srbija odrekne svojih težnji za hegemonijom i to ne samo teoretski nego faktički puštajući iz svojih ruku sva sredstva koja su kadra tu hegemoniju održavati”. Za nalaženje odgovora u 30-tim godinama nije bilo nikakvih preduvjeta ni na jednoj strani. Taktika, strategija, brojne kombinacije HSS u i prema BiH nisu dozvoljavali vodstvu HSS da tijekom tih godina ide dalje od opredjeljivanja za rješenja “ili-ili” tj. da pristupa iole detaljnijem razrađivanju “osnove” za pregovore ili dogovore tj. sporazum. Što se tiče opredjeljenja Hrvata BiH predsjednik HSS je bio apsolutno ubijeđen da oni “do posljednjeg čovjeka drže s nama do kraja”, ali za dosezanje veličine, za realizaciju sporazuma bili su upitni Bošnjaci. Okupljeni oko JMO vodeći prvaci Bošnjaka u BiH su zagovarali autonomiju BiH. Lider Hrvata je budući svjestan težine realizacije sporazuma tražio “Bosnu i Hercegovinu za Hrvatsku na temelju većine Katolika i Muslimana, a ako se to ne bi moglo postići mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da BiH u cjelini ostane i dobije autonomiju”. Za HSS je očito je tek predstojalo vrijeme za stvaranje preduvjeta sklapanja sporazuma, odnosno razradu osnova za preuređenje zemlje i traženje rješenja statusa BiH. Aktivnost u Bosni i Hercegovini je bila direktno podređena tim ciljevima.

HSS od 1929. kao i ostale političke stranke *de iure* je nepostojeća, ali *de facto* joj je aktivnost tolerirana. Prisustvo “bivših” radićevaca već se 1935. g. osjećalo u svim srezovima BiH u kojima su i ranije djelovali. O broju organiziranih članova stranke nema podataka, ali se pouzdano zna da stalne veze sa dr. Mačekom i dr. Jurrom Šutejom postoje, da se sprovodi tajnovita organizacija. Broj onih koji su uključeni u provođenje naredbi, preporuka vođstva, na terenu u BiH je varirao od 65% do 85% i potvrda je neprekinutosti veza, ali i kontinuiteta djelatnosti. Uoči petomajskih izbora 1935. stanje se razlikovalo od mjesta do mjesta, ali sa terena su dolazile vijesti da se čekaju “direktive od svoga vođstva (...), te da će Hrvati u većem broju slepo slušati dr. Mačeka”. Karakter veza ovisio je od odnosa “centrale”, i “baze”, diktiran je i “odozgo” pa je cjelokupna aktivnosti u BiH lišavana autohtonosti. Odnosi hrvatskih i muslimanskih krugova zavisili su od stava vođstava HSS i JMO, dotično dr. Mačeka i dr. Spahe. Vijesti da su (u fojničkom srezu npr.) “svi muslimani za kandidate opozicije” – Mačeka i Spahu naslućivala je novi kurs okupljanja opozicije.

Dvije bitne i prevažne tendencije su se uočavale: položaj opozicije, s jedne, i HSS u Hrvatskoj i BiH, s druge strane. Nametala se potreba za političkim promjenama. Masama je pri kraju prve (šestojanuarske) etape (1929-1934) trebalo ponuditi novi koncept. Preuređenje države putem sporazuma ovakva politička organizacija pokreta naslijeđena od S. Radića u datim uvjetima sredinom 30-tih godina nije bila u stanju to provesti. Iako je u formi HSS-a bila potpuno izgrađena i na terenu provedena ona “nije nigdje protokolirana kao stranka, pa su njene organizacije osnivane mimo svakog zakona...”. *Hrvatski narodni pokret* (HNP) mogao je efikasno djelovati u ostvarenju “sporazuma” i traženja drugih rješenja naspram BiH (ne “varijabilne”), odnosno “ili-ili” u trouglu između Dvora, namjesništva, vlade, odnosno srbijanskih stranaka preko novih organizacija – gospodarskih, prosvjetnih, radničkih, okupljanja Bošnjaka. U periodu između posljednjih parlamentarnih izbora u Kraljevini djelatnošću vodstva i sljedbenika ideja, programskih ciljeva osnivača stranke i po vertikali (od vodstva u centrali do vodstva na terenu) i po horizontali (od kotara, gradova, sela) izgrađene su organizacije *Hrvatskog narodnog pokreta: Gospodarska sloga, Seljačka sloga, Muslimanska organizacija (ogranak) HSS-a*.

I dr. Maček, a i vodstvo reafirmiraju krucijalna stanovišta o rješavanju hrvatskog pitanja: položaj Hrvatske u preuređenoj državi, odnos naspram BiH. Najrelevantniji segment tog pitanja je, ne toliko oblik uređenja (federacija-konfederacija), koliko suverenitet. Unutar “posve izričitog hrvatskog teritorija bitne su ne etničke nego političke granice”. U traženju rješenja odnosa individualiteta, prije svega Srba i Hrvata, u preuređenoj državi i slobodnoj Hrvatskoj polazio je sve češće od uvjerenja da dioba etniciteta “nije moguća zbog velike pomješanosti Srba i Hrvata”. Iz tog opredjeljenja proizlazio je stav da će “zato biti najbolje ako Bosna ostane onakva kakva je”. Od dijelova zemlje, pokrajina “koje nisu čisto hrvatske” nije htio da “pravi nikakvo pitanje” misleći da je “to stvar tamošnjih stanovnika”. Čak je to objašnjavao naglašavanjem da “narod tamo treba imati mogućnost da sam odlučuje”, odnosno da će “to učiniti predstavnicima ondašnjeg naroda” jer on nije legaliziran da govori “o cijeloj BiH”. U načelu realno viđenje načina rješavanja pozicije naroda u BiH komplicirano je razmišljanjima o obrazovanju prelaznih mješovitih oblasti sa izrazitom individualnošću Hrvata i Srba. Za sve je krajnje upitno bilo “gdje će biti jedna takva prelazna oblast ili dvije”. Sve ove dileme ispoljavale su se na “onoj” srbijanskoj strani, pa i “ovoj” trećoj muslimanskoj. Potvrđivalo se da stvarne poteškoće u traženju i realizaciji sporazuma “ne leže u narodu” nego u političarima koji su ih predstavljali. Očito BiH je bila “jabuka u grlu” svima i evidentno je postala centralno poprište borbi na sceni prisutnih političkih faktora.

Mačeku se mora priznati da je, bez obzira na sve nejasnoće, nedorečenosti, nedosljednosti koje su bile i razumljive, s obzirom na vrijeme i konstelaciju brojnih čimbenika (unutarnjih i vanjskih), opetovano isticao da put koji smatra jedino

ispravnim je demokratski princip, “odluka samog naroda koji je u svim ovim pitanjima tangiran”.

Rješavanje hrvatskog pitanja ulazilo je u novu fazu. HSS je na posljednjih izborima dobila najveći broj glasova u svojoj povijesti, a njen predsjednik dobio je još jedanput neograničenu podršku i povjerenje u cilju ostvarenja samoodređenja hrvatskog naroda. Potvrdilo je to zvanično i Hrvatsko narodno zastupstvo dijelom rezolucije rasturane i u BiH kojom se predsjednik HSS-a “ovlašćuje da u njego ime (...) prema političkoj situaciji u Europi donese potrebne odluke i da preduzme sve akcije u unutarnjoj i vanjskoj politici. Knez Pavle je usprkos “Pirovoj” izbornoj pobjedi dr. Stojadinovića (opozicija je u odnosu na 1935. porasla sa 37% na 44%, a vladina lista pala sa 60% na 54%) tražio novu ličnost za rješavanje hrvatskog pitanja. Stojadinovića nisu htjeli ni knez, ni dr. Maček. Novi mandatar vlade Dragiša Cvetković, kao predstavnik i opunomoćenik krune (“kraljev kurir”) se dogovorio sa dr. Mačekom oko osnivanja nove hrvatske jedinice koja će se zvati Banovina Hrvatska koju bi činile Savska i Primorska banovina, grad i kotar Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica. Predsjednik HSS je zahtijevao uključenje i drugih krajeva pretežno sa hrvatskim stanovništvom. Najviše su se sporili oko Bosanske Krajine (“Turske Hrvatske”). Dogovorili su se da spor treba riješiti plebiscitom. U nacrtu je stajalo da “definitivno pak opseg Banovine Hrvatske odredit će se odlukom naroda putem glasovanja o preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine”. Zbog odredbe o plebiscitu knez je odbio prihvatanje teksta Sporazuma od 27. 04. 1939. pa su pregovori prekinuti. U ljeto je izrađen konačni tekst, utvrđene granice Banovine, a plebiscit se više nije zahtijevao. Cvetković i Maček su potpisali Sporazum 26. kolovoza 1939. godine. Bio je to srpsko-hrvatski sporazum u čijem su kreiranju apsolutno bili isključeni predstavnici Muslimana/Bošnjaka iako se, i te kako, ticao i bosanskohercegovačke teritorije i svih njenih stanovnika. Sporazum su pratile i nedorečenosti u nadležnosti, nesporednosti oko kompetencija, ali Banovina Hrvatska je stvarno bila autonomna, takoreći federalna jedinica u centralistički uređenoj državi. Višedecenijski napori stranke u cilju realizacije programa su, ipak, ostvareni, mada djelomično i istina privremeno. Odnosilo se to i na pitanje teritorija i Bosne i Hercegovine. Akteri su željeli sklopiti definitivni sporazum, ali je bilo toliko neslaganja da su uvidjeli “da je to nemoguće”. Maček je priznao da “pitanje hrvatskog teritorija nije riješeno definitivno”. Nakon Sporazuma nije krio da će “posve drugačije izgledati dotični teritorij banovine Hrvatske, bude li u novopreuređenoj državi i (...) autonomna Bosna”. Kako do 26. 08. 1939. tako i poslije tog datuma, u igri su, što se tiče reguliranja položaja BiH, bila oba rješenja: i plebiscit i autonomija. Sporazum je bio samo politički dogovor bez državnopravne snage, a istog dana objavljena Uredba o Banovini Hrvatskoj zbog raspuštene Narod-

ne skupštine nije mogla biti ratificirana. Ni u slijedećih devetnaest mjeseci – do travnja 1941. g. – nisu održani skupštinski izbori, nisu mogle biti određene granice Banovine, a nije se moglo izvesti ni državno preuređenje.

Dr. Maček je bio sudionik burnih događanja 1941. g. da bi uskoro, što sopstvenim opredjeljenjem povlačenja, što taktikom čekanja, što stavom režima novouspostavljene NDH, bio konfiniran, pa interniran. Vrlo bitno je istaći da je inzistiranje na rješenju hrvatskog pitanja u Mačekovoj varijanti podrazumijevalo očuvanje Jugoslavije na drugčijim (federalnim, demokratskim) temeljima nego što je predviđao i zalagao se ustaški režim. Predviđao je da bi u federativnoj “čisto demokratskoj jedinici” Hrvatskoj bio dozvoljen rad svim strankama, čak i komunističkoj! Sve to ga je i prije 1941. odvajalo od desničarskih, nacionalističkih (ustaških) elemenata koji će od 10. 04. 1941. preuzeti vodeću ulogu u političkom životu i Hrvatske i BiH. Nakon puča od 27. ožujka 1941. dr. Maček je pozvan da uđe u vladu D. Simovića. Kada je zajamčeno što je tražio (poštovanje sporazuma iz 1939. i zadržavanje statusa Banovine Hrvatske) 03. 04. 1941. je zauzeo mjesto prvog potpredsjednika vlade u Beogradu. Dvije nedjelje kasnije Kraljevina Jugoslavija je zbrisana sa političke karte Europe. Nijemci nisu uspjeli da odgovore Mačeka od ulaska u vladu, niti da ga odobrovolje da Slavku Kvaterniku preda vođstvo HSS i hrvatskog naroda. NDH je uspostavljena 10. 04. 1941. godine. Tog dana dr. Maček je pročitao izjavu kojom je pozvao “sve pristaše HSS-a koji su na upravnim položajima (...) da iskreno surađuju s novom narodnom vladom”, ali i odgovorio na Kvaternikov zahtjev: “HSS i hrvatski narod nisu moje vlasništvo, koje bih mogao nekome predavati ili ne predavati. Hrvatski narod i HSS ne pripadaju meni, nego ja pripadam njima”. Ovim stavom i dr. Maček i vođstvo se dovode u konfrontaciju sa ustaškim vlastima. Poglavnik zabranjuje sve političke stranke, a 11. lipnja 1941. bila je zabranjena i HSS. U poruci V. Čerčilu 14. 08. 1941. dr. Maček je zapisao da je “Hrvatska ostala demokratska i bila bi velika pogreška izjednačavati Pavelićevu marionetsku vladu s hrvatskim narodom”. Početkom listopada 1941. ustaše ga hapse i odvođe u Jasenovac u potpunu izolaciju, a ožujka 1942. interniran je u Kupincu. U krugovima HSS se smatralo da ustaška vlast nema uza se hrvatski narod koji je “najmanje 90% uz dr. V. Mačeka” koga smatra “jedinim legitimnim pretstavnikom i tumačem svoje volje”.

Vodeća politička snaga u toku rata KPJ i KP Hrvatske intenzivno su radili na privlačenju HSS-a u Narodnooslobodilački pokret. I Nijemci su 1943., također, pokušavali uključiti HSS u vođenje politike u NDH. Košutićeva skupina shvativši u kojem se pravcu razvijaju odnosi u svijetu i Jugoslaviji nastojala je ostvariti kontakte sa NOP-om na bazi pune ravnopravnosti i prihvatanja osnovnih načela HSS. Vođstvo NOP-a je u cijelosti te prijedloge odbilo.

Prvaci HSS u novoj državi bili su podijeljeni u tri skupine:

- 1 oko zatvorenog Augusta Košutića,
2. oko Ivana Šubašića, i
3. oko prokomunističkog *Izvršnog odbora HRSS*.

KPJ nije ni pomišljala na neki ravnopravan tretman HSS, niti samostalan istup na izborima za Narodnu skupštinu 11. 11. 1945. godine. Procjenjujući utjecaj dr. Mačeka i HSS u zemlji, komunistički vrh hapšenjem prvaka stranke pooštrio je kurs prema HSS. Represija režima dovodi do potpunog prestanka aktivnosti prvaka HSS, odnosno bilo kakvog djelovanja stranke u Hrvatskoj i BiH.

Duboka kriza komunističkog režima Jugoslavije krajem 80-ih godina netom završenog prošlog stoljeća uticala je na formiranje pluralističke političke scene. Pojavili su se ljudi i ideje o obnovi između dva rata najveće i vodeće hrvatske političke stranke. Bilo je ih je za i protiv. Ogromne promjene ne samo političke nego i one u strukturi stanovništva na koje se oslanjala H(P-R)SS bili su aduti onih koji su se dvojili oko svrsishodnosti obnove stranke. Oreol osnivača HPSS, naročito S. Radića, ideje o neovisnoj i samostalnoj Hrvatskoj, istrajno opredjeljenje za demokraciju, doprinos sazrijevanju nacionalne svijesti bili su, pak, dovoljni razlozi da se poradi na obnovi. Napori oko obnavljanja (ne osnivanja) nisu tekli ni lako, niti jednostavno. Koncem 1989. dovršeno je konstituiranje obnovljenog HSS. Formiran je Izvršni odbor. Odnos prema jugoslavenskoj zajednici nametnuo se sam po sebi. U prvom broju glasila "Dom" (veljača 1990.) moglo se pročitati: "Hrvatsko iskustvo u jugoslovenskoj zajednici nije pozitivno i jedino zašto se možemo zalagati do ulaska u Europsku zajednicu jest konfederacija nacionalnih država u Jugoslaviji". Prvi potpredsjednik HSS je u izjavi za novinstvo istog mjeseca izjavio: "Naš je stav da u Europu ulazimo kao Hrvatska, a ne kao Jugoslavija". Nakon izvjesnih sporova i raskola 25. svibnja 1991. održana je ujediniteljska skupština, a za predsjednika je izabran Drago Stipac, koga nakon smrti (1995.g.) nasljeđuje Zlatko Tomčić.

Nakon provedenih višemjesečnih političkih i organizacionih priprema grupa, koliko hrabrih toliko i odlučnih, intelektualaca u najtežoj godini agresije na BiH, usred ratnih zbivanja u totalno opsjednutom Sarajevu 12. 04. 1993. obnavlja Hrvatsku seljačku stranku Bosne i Hercegovine. Iako su se obnovitelji od starta oslanjali na glavne odrednice programa braće Radić, ostajući vjerni neprolaznim vrijednostima na kojima se temeljila stoljetna opstojnost stranke (uvijek aktualne vrijednosti života i kulture hrvatskog naroda, njegove vjere, čestitosti, morala, poštenja i poštivanja drugosti na zasadama toleranciji) HSS BiH je prvenstveno polazila od vrijednosti sredine u kojoj je nastala i u kojoj djeluje – koliko od interesa onih koji su u njoj, koji pripadaju hrvatskom narodu, ali ne samo njima. Izraz toga je i naziv stran-

ke. To se ogledalo i ogleda i u rasprostranjenosti njenih organizacija – na području cijele BiH, svih 9 kantona - županija (osim Goražda), u Republici Srpskoj i Distriktu Brčko, i među našim iseljenicima diljem svijeta. Od obnove na čelu stranke izmijenila su se dva predsjednika: dr. Ivo Komšić, Ilija Šimić, a trenutno strankom predsjedava dr. Mato Tadić.

THE CONCEPTS OF FOUNDERS AND LEADERS OF H(P-R)SS VIS À VIS THE TERRITORY AND THE PEOPLES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Tomislav Išek

Summary

The ideologist and the founder of political program of HPSS Antun Radić had formulated at an early stage of his political career the position of Croatia towards B&H that rejected *a priori* the idea of “Greater Croatia”. Main part of this paper observes the concepts and arrangements proposed by the first President of H(P-R)SS (both before and after 1918), and by his successor, Dr Vlatko Maček. Struggling *vehemently* for the affirmation of Croatian nation and Croatian statehood, Radić treated all Croats as *one* national group, while he treated B&H, particularly before 1918, as part of Croatia. A *new* scientific element introduced by this paper is the analysis of these concepts and positions in the Austro-Slav and Yugoslav periods; the concepts whose *solutions* –as interpreted by S. Radić - were determined by the *will of the people* in Bosnia and Herzegovina, once it takes its own position and makes it public. Maček, and consequently the HSS party under his leadership, tried to solve the “Croatian question” - and, within its context, the status of entire Croatian people as well as parts of the territory of B&H - by the “policy of agreement, i.e., a deal with the Serb (and Serbian) partners, without taking into account the particularities of Bosnia and Herzegovina”.

UDK 323. 15(497.6=163.6) "18/19"

Izvorni naučni rad

SOCIJALNA STRUKTURA SLOVENACA U BOSNI I HERCEGOVINI OD SREDINE XIX STOLJEĆA DO 1991. GODINE¹

Iljas Hadžibegović
Filozofski fakultet, Sarajevo

Abstrakt: U ovom radu autor analizira socijalnu strukturu Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine 19. stoljeća do 1991. godine. Pri tome koristi originalnu arhivsku građu i statističke pokazatelje. Rad je podijeljen tako da govori o strukturi Slovenaca u okviru pet državnih okvira u kojima se Bosna i Hercegovina nalazila u tom razdoblju: Osmansko carstvo (do 1878.), Austro-Ugarska (do 1918), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevina Jugoslavija (1918-1941), Nezavisna država Hrvatska (1941-1945) i FNRJ/SFRJ (1945-1992). U svakom od ovih razdoblja Bosna i Hercegovina je imala specifične kontakte sa Slovenijom i Slovencima.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, nacionalne manjine, Slovenci, socijalna struktura stanovništva

Abstract: This paper analyses the social structure of Slovenians in Bosnia and Herzegovina from mid-19th century until 1991, whereby the author has used original archival material and statistical data for the period. The paper is divided so that it deals with the structure of Slovenians within the state of Bosnia and Herzegovina of the period: first in the Ottoman Empire (until 1878), then in the Austro-Hungarian Empire (until 1918), then in

---

¹ Ovaj članak je skraćena verzija većeg rada pripremljenog u okviru projekta "Slovenci na prostoru nekadašnje Jugoslavije van Slovenije", koji je rađen u okviru Inštituta za nacionalna vprašanja iz Ljubljane. Voditelj projekta je bila dr. Vera Kržišnik-Bukić.

the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/the Kingdom of Yugoslavia (1918-1941), in the Federal Peoples' Republic of Yugoslavia (FNRJ) and, finally, in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRJ), in the period from 1945 to 1992. In each of these periods, Bosnia and Herzegovina had specific contacts with Slovenia and Slovenians.

Key words: Bosnia and Herzegovina, national minorities, Slovenians, social structure of population

I. Osmanski period (1850-1878)

Osmansko-turske reforme od 40-ih godina XIX stoljeća utjecale su na postepeno privredno otvaranje Osmanskog carstva, odnosno njegovog graničnog, Bosanskog ejaleta, prema susjednoj Habsburškoj monarhiji. Izraženo privredno interesovanje trgovaca i preduzetnika sa područja sjevernog susjeda bilo je usmjereno prvenstveno na eksploataciju, gotovo netaknutog, šumskog bogatstva. U tom kontekstu bili su prvi pojedinačni i grupni boravci slovenskih radnika u Bosni i Hercegovini.

Nakon ukidanja feudalizma u Habsburškoj monarhiji slovenačko stanovništvo postalo je mobilnije, pa je, od 50-tih godina XIX stoljeća, u više navrata zabilježen dolazak većeg broja slovenskih šumskih radnika iz Kranjske i Primorske koji su u bosanskim šumama proizvodili hrastovu (francusku) dugu za burad, brodski pod i druge proizvode². Među prvima zabilježeni su oni iz Primorske, sa područja Ilirske

---

² Ekonomsko-socijalni uzroci ovih dolazaka Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu bili su posljedica ukidanja feudalnih odnosa i ekonomsko-socijalne diferencijacije u slovenačkom društvu. "Da bi poboljšali svoj materijalni položaj, mnogi sitni seljaci (djelimično čak i srednji) i "bajtari" odlazili su na sezonski rad pretežno u Hrvatsku, u slavonske šume i još dalje u Bosnu, Transilvaniju, pa čak i u Rusiju./.../ Mnogi sitni seljak i "bajtar" je prodao svoju zemlju koja ga je tako mačehinski hranila, te je zajedno s većinom potpuno osiromašenih seljaka otišao u svijet trbuhom za kruhom. Tražio je posao u industriji koja je nastajala, u rudarstvu, u trgovini, na željeznici, pa i u zanatstvu. Brži je bio proces propadanja seljaka od razvoja industrije u Sloveniji". Osim odlazaka u veće austrijske i hrvatske gradove put ih je vodio u rudnike Vestfalije, u Francusku, Egipat, Rusiju i preko okeana u Južnu i Sjevernu Ameriku. Do sredine 90-ih godina XIX stoljeća iselilo se oko 100.000 ljudi, a ovaj proces masovnog iseljavanja nastavio se do 1920.; Dr. Ferdo Gestrin - Dr. Vasilij Melik, *Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918. godine*, Prvo izdanje, IGKRO "Svjetlost", Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1979. str. 171; Vidi također: Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien, 1961, str. 445.

Bistrice, vrbovani po selima: Podgorje, Rašica, Starad, Vodice, Novokrečine, Trepčane, Kuteževo, Jelašane i Zabiče.³

Ugledni poduzetnik Ambroz Vranicani iz Karlovca tražio je, u septembru 1853. godine, da mu osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu odobre da ujesen svake godine može dovesti 100 radnika iz Kranjske za sječu hrastova i izradu francuske duge. U novembru 1855. godine Vranicani je zapošljavao 170 kranjskih Slovenaca, koji su bili raspoređeni u tri grupe na planinama Kozari, Prosari i Motajjici.⁴

Šumske radnike iz Kranjske zapošljavao je i Stjepan Jarić iz Slavenskog Broda u šumskim područjima zborničke, banjalučke i derventske nahije (opštine), a Jovan Popović i August d'Elia, također iz Slavenskog Broda, angažovali su (1855) 70-80 kranjskih radnika za izradu francuske duge u planini Vučjak.⁵ Đorđe Josipović i Risto Radulović iz Sarajeva, zajedno sa ortacima iz Požege i Slavenskog Broda, doveli su 1865. godine u planinu Motajjicu 200 radnika iz Kranjske.⁶

Slovenski radnici bili su vrbovani i angažirani i za proizvodnju drugih drvnih sortimenata kao što je brodski pod i pilanska prerada drveta. Već od sredine XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini podizane su veće pilane na vodeni pogon, koje su predstavljale prve pogone industrijskog značaja, u odnosu na domaće (tradicionalne) pilane potočare sa malim proizvodnim kapacitetom. Austrijski državljani Franc Lih-teneger, nakon što je 1870. godine podigao pilanu na rijeci Krupi u području Sarajeva, četiri godine kasnije, zajedno sa svojim ortakom Racijem doveo je iz Kranjske tesara Franca Vertočnika i pet radnika da u istom području, na rijeci Zujevini, podignu još jednu pilanu. Zbog spora sa osmanskim vlastima, oko vlasništva nad zemljom, ovaj pokušaj nije uspio.⁷

Za vrijeme osmanske vladavine dolazak slovenskih radnika u bosanske šume bio je gotovo isključivo sezonskog karaktera.

Iz ovih primjera se jasno vidi da Bosna i Hercegovina sve do 1878. godine nije bila otvorena za znatnije migracije radne snage sa sjevera prema jugoistoku. To je uslijedilo tek nakon austrougarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine 1878. godine.

---

³ Branislav Begović: Strani kapital u šumskoj privredi BiH za vrijeme otomanske vladavine. *Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvenu industriju*, V, Sarajevo, 1960. str. 138.

⁴ *Isto*, str. 78, 88-90.

⁵ *Isto*, str. 67-68, 79.

⁶ *Isto*, str. 91, 99.

⁷ *Isto*, str. 227.

II. Austro-ugarski period (1878-1918)

Austro-ugarskim zaposjedanjem 1878. godine Bosna i Hercegovina je ušla u isti državni okvir u kojem su se nalazili i Slovenci. Time je doseljavanje bilo ne samo olakšano nego i veoma poželjno, s obzirom da se ono uklapalo u inicijative i planove austro-ugarskih vlasti i poslovnih krugova. Slovencima je Bosnu i Hercegovinu (i obratno) preporučivala prirodno-geografska sličnost njihove domovine sa ovom planinskom, šumovitom i rudonosnom zemljom, srodnost jezika i alpska tradicija koja je već do 1878. godine ovdje ostavila izvjesne tragove. Zbog toga svi dolasci iz Slovenije u Bosnu i Hercegovinu nakon 1878. godine nisu uvijek pokretani iz ministarstva i državnih kancelarija, nego su bili i plod lične inicijative pojedinaca i grupa.

Uključivanje Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Dvojne monarhije, donošenje Zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom, stvaranje novog vojnog i upravnog aparata, izgradnja saobraćaja i industrije, otvaranje i razvijanje prosvjetnih, kulturnih i naučnih institucija, nalagali su potrebu dovođenja velikog broja ljudi heterogenog socijalnog profila izvan granica nove jugoistočne provincije. U okviru takvih potreba odvijalo se i doseljavanje Slovenaca raznovrsne socijalne pripadnosti, od određenih profila šumskih i rudarskih radnika, preko radnika na željeznici, vojnika, činovnika, poduzetnika, industrijskih i zanatskih radnika i seljaka-kolonista do intelektualaca, svećenika, učitelja i profesora, kulturnih, umjetničkih i naučnih poslenika. Izuzev jedne manje kolonije slovenskih seljaka (Ralutinac kod Prnjavora), Slovenci u Bosni i Hercegovini kao i u drugim zemljama iseljeničtva nisu živjeli u kompaktnim skupinama, nego su bili izmiješani sa drugim narodima koji su tu živjeli.

a) Vojska i žandarmerija

Slovenski vojnici pojavljuju se u Bosni i Hercegovini za vrijeme provođenja okupacije od kraja jula do sredine oktobra 1878. godine, a nakon toga oni ulaze u redovni kontigent austrougarske vojske razmještene u BiH. Prema popisima stanovništva broj austrougarskih vojnika 1895. godine raspoređen u ovoj graničnoj jugoistočnoj pokrajini iznosio je 22.994 vojnika, a 1910. godine taj broj se, usljed promjene državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, povećao na 33.758, pri čemu je povećanje iznosilo 10.215 (57%). Raspored jedinica je bio vezan prvenstveno za gradska naselja gdje je bilo smješteno 83% ukupnog vojnog kontigenta. Za sada nije nam poznato koliko je u ovom kontigentu bilo uključeno slovenskih vojnika. Au-

strijskim vojnim zakonom iz 1912. godine utvrđena je godišnja kvota regruta za sve zemlje i narode u Cislajtaciji sa 0,42% od ukupnog broja stanovništva.⁸ Prema ovoj kvoti Slovenci su imali godišnji regrutni kontigent 5.263 vojnika. Nažalost, nije poznato koliko su oni učestvovali u jedinicama raspoređenim u Bosni i Hercegovini. Kvota u Ugarskoj utvrđena je sa 0,44%, a u BiH 0,43%.

S obzirom da su Slovenci 1910. godine činili oko 5% ukupnog stanovništva Habsburške monarhije, njihovo učešće u vojnom kontigentu raspoređenom u Bosni i Hercegovini moglo bi se kretati oko tog procenta, što znači da je te godine bilo oko 1687 vojnika.

Austrougarska je slično Osmanskom carstvu u posljednjim decenijama njegovog prisustva u BiH koncentrisala svoju vojsku prema Crnoj Gori i Srbiji, istočno od tokova rijeke Bosne i Neretve. Godine 1910. u odnosu na 1895. godinu vidi se da je došlo ne samo do znatnog povećanja austrougarskih trupa nego je u vrijeme aneksione krize i poslije nje promijenjen njihov raspored. Gradovi na granici prema Srbiji i Crnoj Gori dobili su znatno pojačanje vojne snage, naročito Foča, Goražde, Višegrad, Rogatica, zatim Bileća, Trebinje, Nevesinje i Gacko, i postali toliko prenaseljeni vojskom da je npr. u Bileći bilo više vojske nego civilnih lica. Sarajevo s 5.120 i Mostar s 4.731 vojnikom (1910. godine) uvrstili su se među najznačajnije vojne centre u Austro-Ugarskoj.⁹

U navedenim gradovima bila je smještena većina slovenskih vojnika u Bosni i Hercegovini.

Drugi vid učešća Slovenaca jeste njihovo raspoređivanje u bosanskohercegovačke jedinice u okviru austrougarske armije. Tamo su oni, zajedno sa pripadnicima drugih naroda Monarhije (Nijemci, Česi, Mađari, Poljaci itd.) služili uglavnom kao komandni i stručni kadar.¹⁰

---

⁸ Prema popisu iz 1910. godine u austrijskoj polovici Monarhije živjelo je 1.252.259 (4,5 %) Slovenaca, a još ih je bilo smješteno u ugarskoj polovici 93.174 (0,45 %) i u Bosni i Hercegovini 3108. U cijeloj Monarhiji njihov broj je iznosio 1.349.231(2,6%). Godine 1910. Austrija + Ugarska + Bosna i Hercegovina = 51.390.000. Vidi: Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. Erster Band. Das Reich und die Völker, Zweite, erweiterte Auflage. Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln, 1964, str. 388-393.; Hauptresultate Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. Sarajevo, 1896; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo, 1912.

⁹ Iljas Hadžibegović: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, str. 317-318.

¹⁰ Richard Georg Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, *Innere Front*, Band I, II, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1974, str. 342-344.

Osim vojske važan faktor bili su žandarmerija (koja se starala o čuvanju državnog poretka), i policija (čuvar javnog reda i mira), u čijim redovima su služili i Slovenci zajedno sa drugim narodima Monarhije i domaćim, odabranim iz reda islužbenih vojnika. Prema iskazu Komande žandarmerijskog korpusa za Bosnu i Hercegovinu o ukupnom stanju momčadi korpusa krajem decembra 1896. godine, "prema jedinicama, činovima, zavičajnoj pripadnosti, religiji i maternjem jeziku", ova specifična služba bila je sastavljena od pripadnika više naroda iz Monarhije, većinom slovenskih. Ovaj žandarmerijski korpus imao je ukupno 2.310 ljudi, od kojih su domaći činili 394 ili 14,57%. U tom korpusu služila su 152 čovjeka čiji je maternji jezik bio slovenski i oni su činili 6,58% njegovog sastava. Slovenci su po rangu bili ovako raspoređeni: kotarski narednici 3, narednik 1, zapovjednici postaje 11, žandari I klase 33, žandari II klase 77 i probni žandari 27. Po porijeklu oni su bili iz: Štajerske 54, Koruške 13, Kranjske 68, Istre i Primorske 64.¹¹

b) Činovnici i namještenici

Činovnici i namještenici u državnoj upravi bili su drugi predstavnik doseljeničkog građanstva koje nema kontinuiteta sa osmanskom upravom. Bivši osmanski činovnici dijelom su napustili službu i odselili u Osmansko carstvo. U to doba bilo je malo domaćih pismenih i sposobnih ljudi za ulazak u novu administraciju, a još manje onih sa znanjem njemačkog jezika, koji uživaju povjerenje nove vlasti, pa je zbog toga od početka bila prisutna orijentacija na činovništvo iz drugih pokrajina Austro-Ugarske. U prvim godinama okupacije vojska je vršila i civilnu vlast, pa su činovnička mjesta popunjavana ljudima čiji je maternji jezik bio srodan bosanskom jeziku i koji su istovremeno znali njemački jezik (prednjače Hrvati, Slovenci, Srbi, Česi i Poljaci).¹² Činovnici su postepeno dovođeni iz Monarhije i 1885. godine nije

---

¹¹ *Geschichte der Sicherheits Truppen und der öffentliche Sicherheits im Bosnien und Herzegovina 1878-1898.*, Wien, 1898.; Tabela je sastavljena u Sarajevu 10. oktobra 1897. godine.

¹² Među prvim činovnicima 1878. godine dolaze službenici iz Kranja koji su imenovani za vršenje službe u Bosni: 1. Fränzh Ritter von Vestenek Julius, 2. Pfefferer Fridrich iz Ljubljane, 3. Hinterlechner dr. Franz, 4. Fränzl Ritter v. Vestenek Otto, 5. Jesehenagg Reimund iz Ljubljane, 6. Valand Anton i 7. Ambrožič Franc iz Karantanije. (*Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond: Zajedničko Ministarstvo finansija* (Dalje: ABH, ZMF), br. 235/BH, 1878.) Iste godine njima se pridružuju Franz Potočnik građevinski savjetnik i Franc Smrekar, oba iz Ljubljane, a narednih godina i: Eduard Pour referent za procjenu šuma kod zemljišnog poreskog ureda u Kranju; Johan Nedog, Rudolfswert, Kranjska; Anton Novak, geometar; kanonici Jagatič, Jeglič, Bježič i Frisch; te Georg Pusek, biskupski sekretar. Pored njih javlja se još niz Slovenaca raznih zanimanja: Josef Wetzler iz Tirola, zidar u Banjoj Luci; ►

ih bilo mnogo (zabilježeno ih je svega 2.084). Među njima bilo je 1.239 zemaljskih činovnika, 347 općinskih činovnika i 498 učitelja i sa 88 lica zdravstvenog osoblja činili su grupaciju zemaljskih službenika od 2.172, među kojima je bilo 70 domaćih ljudi. Dalja izgradnja upravnog aparata u Bosni i Hercegovini bila je nužno usmjerena na doseljenike “kuferase”.

Godine 1902. u Bosni i Hercegovini zabilježeno je 8.343 činovnika od kojih je bilo iz Cislajtanije 2.874 (34,54 %), a iz Traslajtanije 3.253 (38,9%), dok je iz drugih država bilo 25 (0,3 %), a iz Bosne i Hercegovine 2.191 (26,26 %). Učešće domaćih ljudi u činovničkim službama iznad jedne četvrtine nije donosilo njihov odgovarajući uticaj u upravi, jer su u činovničkoj hijerarhiji pokrajine zauzimali najniže položaje. Samo su rijetki među njima dospijevali do višeg činovničkog mjesta. U Bosanskom birou u Beču bio je samo jedan, dva su dogurala do kotarskog predstojnika i jedan do ranga sarajevskog okružnog predstojnika.¹³

Država je željela kvalitetan i pouzdan kadar u svim oblastima života i rada, a za-tečena kulturna i privredna zaostalost ovoga područja sporo se mijenjala i u dobroj mjeri je određivala ovakvu heterogenu socijalnu strukturu Slovenaca i drugih doseljenika. Još 1910. godine u ovoj pokrajini 87,84 % stanovništva starijeg od 7 godina bilo je nepismeno. Ta činjenica sama po sebi govori o mogućoj participaciji domaćeg stanovništva u administraciji i modernim privrednim preduzećima, upravi i kulturno-prosvjetnim institucijama. Postojeća situacija je odrazila i socijalnu strukturu činovnika i namještenika u Bosni i Hercegovini do 1918. godine.

U odnosu na broj doseljenika iz Monarhije, osim Hrvata i Srba, srazmjerno su najviše u bosanskohercegovačkoj zemaljskoj službi bili zastupljeni činovnici i namještenici češke (svaki šesti) i slovenačke nacionalnosti (svaki osmi), dok su Nijemci i Mađari bili među najslabije zastupljenim doseljeničkim grupama, ali su oni dobijali najznačajnija mjesta u upravi i činili elitu činovničko-funkcionerskog dijela b-h uprave. Slična struktura je bila u Zemaljskoj vladi u Sarajevu i Bosanskom birou Zajedničkog ministarstva finansija u Beču. Ovakav nacionalni sastav činovnika i na-

---

Josef Karl Steindl iz Sežane, dnevničar u Travniku; Franz Rusian geometar iz Ljubljane i dr.; ABH, Sarajevo, ZMF, brojevi: 155/BH, 1878, 123/BH, 1878, 3394/BH, 1880, 5.111/BH, 1880, 2.346/BH, 1880, 982/BH, 1.059/BH, 1.132/BH, 1.133/BH, 1.153/BH, 1881, 7.666/BH, 1882, 877/BH, 1881.

¹³ T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 488/489; Vidi također: I. Hadžibegović: *Bosanskohercegovački gradovi*, str. 58-63; Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo, 1987, str. 198-199; Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 24-25.

mještenika nije se bitnije mijenjao ni u toku Prvog svjetskog rata, izuzimajući 1918. godinu i raspad Austro-Ugarske monarhije.

Godina	Broj	Procenat u odnosu na ukupan broj činovnika u BiH	Godina	Broj	Procenat u odnosu na ukupan broj činovnika u BiH
1905.	405	4,49%	1911.	399	3,51%
1906.	399	4,26%	1912.	390	2,94%
1907.	382	4,01%	1913.	390	2,93%
1908.	388	3,99%	1914.	440	3,08%
1909.	401	3,66%	1915.	462	3,20%
1910.	399	3,51%	1916.	443	3,09%

Tabela: Slovenci u bosanskohercegovačkoj upravi (1905-1916)¹⁴

Broj činovnika i namještenika Slovenaca u bosanskohercegovačkoj upravi između 1905. i 1916. godine (vidi tabelu) bio je prilično ujednačen i kretao se između 382, godine 1907. i 462, godine 1915. S obzirom da se ukupan broj zaposlenih u državnoj službi povećavao a broj Slovenaca te kategorije nije pratio taj rast, najniži i najviši procenat njihovog učešća ne podudara se sa godinama kada ih je brojčano bilo najmanje, odnosno najviše. Procentualno, njihova participacija bila je najmanja 1913. (2,93%), a najviša 1905. godine (4,49%).

Slovenci su bili brojno zastupljeni u finansijskim institucijama (računski centri Zemaljske vlade i gradskih uprava - magistrata, banaka, osiguravajućih društava, carine, poštanskih ureda, na željeznici i sl.), a ništa manje nisu bili značajni za prosvjetu u kojoj su stekli ugled kao učitelji i profesori u osnovnim i srednjim školama.¹⁵ Do Prvog svjetskog rata od 4 direktora gimnazija 2 su bili Slovenci (Davorin Nemanič i Martin Bedjanič) a od 19 profesora na tim školama 5 su bili Slovenci: Emilijan Lilek, Josip Novak, Josip Pravdić, Ivan Seunik i Jakov Žnidaršič.¹⁶

¹⁴ Tabela je sačinjena na osnovu izvještaja o upravljanju Bosnom i Hercegovinom od 1905. do 1916. godine.

¹⁵ Martin Grum, Društvo sarajevskih Slovenaca 1891- 1918., *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1-2/1983, str. 79-92.

¹⁶ Srećko M. Džaja, Kvalifikacioni profil i porijeklo nastavnog kadra na srednjim školama u Bosni i Hercegovini u aoustrougarskom razdoblju, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990, str. 171.

Dr. Gregor Čremošnik bio je kustos a kasnije tajnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Karlo Cankar urednik lista *Hrvatski Dnevnik*, zatim sekretar u Nadbiskupiji, a poslije 1918. godine kanonik; Ignjac dr. Fludernih bio je profesor na Velikoj realci; Frank Kadunec je bio također profesor; Slavko Rečh profesor na Realki. U drugim institucijama bilježimo imena: Josip Vlah, ravnatelj Ljubljanske banke u Sarajevu, Pavel Sertič, direktor Kreditne banke, Josip Dovič, ravnatelj Električne centrale u Sarajevu. U personalnim dosijeima Zemaljske vlade spominju se i neki rudarski stručnjaci. Alojz Tajnšek (Velenje), Viktor Šikovec (Idrija), direktor rudnika u Brezi, Franc Šikovec (Idrija), Strajhar ing. Franc (Ljubljana), Burnik ing. Vlado (Idrija), Wedenig Dr. Herman (Tinje, Koruška), Galja ing. Ronald i Gostiša ing. Valentin.¹⁷

Osim institucija Zemaljske vlade i kotarskih uprava, banaka i osiguravajućih društava, osnovnog i srednjeg obrazovanja, Slovenci su također imali srazmjernog udjela u poštanskom i željezničkom saobraćaju, koji su predstavljali dva bitna dijela za normalno funkcionisanje državne uprave i sistema u cjelini.

U poštanskom saobraćaju radilo je 1879. godine 376 činovnika, namještenika i stručnih radnika, a 1918. broj zaposlenih je narastao na 1.352.¹⁸ Iako je jezičko pitanje stalno prisutno na pošti i željeznici rijetko se može utvrditi nacionalna struktura zaposlenih, ukoliko se ona izričito ne navodi u izvoru. Ako uzmemo isti kriterij za obračun Slovenaca u poštanskim uredima i poslovima 1918. godine, koji je važio u ostalim sektorima Zemaljske uprave, realno je očekivati da bi taj procenat iznosio oko 4,5 do 5% od ukupno zaposlenih u bosanskohercegovačkom PTT. To znači da su od 1.352 zaposlena njih između 60 i 70 bili Slovenci.

Bosanskohercegovačke zemaljske željeznice i njihovih 14 željezničkih radionica i Vojna pruga Dobrljin - Banja Luka zapošljavali su 1907. godine 6.623 lica, od čega su jednu četvrtinu činili činovnici, kvalifikovanih radnika je bilo 15,1%, a nekvalifikovanih nešto ispod 60%, dok su učenici činili svega 1% svih zaposlenih.¹⁹ Među činovnicima i kvalifikovanim radnicima zapošljavani su, uglavnom radnici iz Monarhije, a među nekvalifikovanim radnicima bili su pretežno domaći ljudi. Godine 1912. odnos zaposlenih na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama

---

¹⁷ *Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu* (Dalje: *ABH, ZVS*), Zbirka dosijea (ZD); *Istorijski arhiv Sarajevo, Slovenski klub*, Spisak članstva Slovenskog kluba po profesijama, K 3, br. 1

¹⁸ Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, II*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 222-234. Tu je iskazana struktura zaposlenih u PTT u Bosni i Hercegovini 1911. i 1918. godine.

¹⁹ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980, str. 151.

---

bio ovakav: od 5.256 zaposlenih na domaće je otpadalo 4.278 (81%), a na doseljenike 987 (19%), dakle ni svaki peti nije bio domaći. Od doseljenika samo 311 (31,4%) nisu imali kvalifikacije, dok su kod domaćih samo 275 (6,4%) imali kvalifikacije ili su učili zanate. Kvalifikovani doseljenici na željeznici bili su većinom iz austrijske polovice. U decembru 1913. smanjuje se broj doseljenih radnika. Uglavnom su kvalifikovani i oni iz Cislajtanije čine 9,8%, a iz Translajtanije 7,4% , svega 17,3%.²⁰

Zaposlenost Slovenaca na bosanskohercegovačkim željeznicama je približno ista kao i njihovo učešće među činovnicima i namještenicima u ostalim sektorima zemaljske uprave. Prema službenim izvještajima Slovenci su 30. juna 1918. sa 222 zaposlena na bosanskohercegovačkim željeznicama činili 4,38% svih zaposlenih ili 12,23% naseljenika iz Monarhije, ne računajući Hrvate i Srbe, kojih je bilo u ovoj službi 1.815 (35,86% svih).²¹

c) Radnici

Poslije 1878. godine u iskorištavanju bosansko-hercegovačkih šuma susrele su se alpska i karpatska tradicija i iskustvo. Slovenski radnici zajedno sa austrijskim, talijanskim i njemačkim radnicima nosili su iskustvo alpske tradicije, a mađarski, rusinski i drugi radnici, karpatske.

Podstaknut sličnim motivima s kojim su do 1878. godine dovodeni slovenački radnici bio je i njihov dolazak i nakon ulaska u istu državu, samo što su oni sada bili brojniji i obuhvatali su više struka nego u prethodnom periodu.

Šumski radnici za proizvodnju hrastove duge i poslije 1878. godine vrbovani su prvenstveno u Kranjskoj i Primorskoj, ali i u drugim pokrajinama u kojima su živjeli. Nastavljala se tradicija dugara, ali sada praćena neuporedivo većim potrebama, posebno od 1886. do 1902. godine, kada je Bosna i Hercegovina učestvovala sa

---

²⁰ *Isto*, str. 154.

²¹ Nacionalna i konfesionalna struktura zaposlenih na bosanskohercegovačkim željeznicama 30. juna 1918. godine data je u *Upravni izvještaj bosansko-hercegovačkih zemaljskih željeznica za godinu 1917/18.*, Sarajevo, Državne željeznice Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo, 1920, str. 20-21. Tada je u Monarhiji bilo 77,2% katolika, grkokatolika i drugih unijatskog ritusa, 8,9% protestanata, 8,7% grčkopravoslavnih 8,7%, Jevreja 3,9%, muslimana 1,1%; R. A. Kan, *n.d.* str. 392-393.

37% austrougarskog izvoza francuske duge.²² Kulminacija je bila u posljednjoj deceniji XIX stoljeća.

Ugljenari. Od 1887. godine u Bosni i Hercegovini su prisutni proizvođači drvenog ugljena iz Slovenije. S obzirom da je zemaljski erar, odnosno šumske uprave u Bosni i Hercegovini, imao zadatak da osigura velike količine drvenog ugljena za potrebe metalurgije među prvima bili su pozvani radnici iz Kranjske, Tirola i Italije. Za proizvodnju drvenog ugljena u šumama oko Vareša, (gdje je 1891. godine prorađila prva visoka peć), preko Kranjske industrijske družbe u Ljubljani i njenog šumskog ureda u Tauernburgu dovedena su dva iskusna ugljenara: Johan Berc i Florijan Zmitek iz Mitendorfa, koji su u oktobru 1887. godine pristupili probnoj proizvodnji drvenog ugljena. Dvije godine kasnije kod šumske uprave u Srednjem kod Sarajeva na proizvodnji drvenog ugljena radilo je 154 radnika iz Kranjske (13 odraslih i 141 maloljetnika), koji su činili 51,5% ugljenara u Srednjem.

Pod rukovodstvom glavnog akordanta u šumskoj upravi u Busovači Christiana Magnobosea koji je rukovodio svim radovima oko sječe ugljenarskog drveta i proizvodnje drvenog ugljena, svi poslovi bili su povjereni radničkim družinama iz Kranjske, Italije i Tirola.

Iz pregleda radne snage na proizvodnji drvenog ugljena u šest šumskih uprava vidi se da su domaći radnici obavljali sječu i transport, a naprijed navedeni radnici, uglavnom Kranjci i Tirolci, zapošljavani su na proizvodnji drvenog ugljena. Oni su 1902. godine činili 65% ugljenara, 1904. - 49%, a 1906. godine 44%.

Ukupan broj svih radnika u navedenim preduzećima bio je dosta promjenljiv i pokazivao je tendenciju stalnog opadanja. Godine 1902. bilo ih je gotovo dvostruko više nego 1904, a za 1/4 veši nego 1906. godine. U ukupnoj radnoj snazi ovih preduzeća činili su 1902. godine 25%, 1904. - 21%, a 1906. svega 13%. U okolini Vareša drveni ugljen proizvodilo je 17 radnika izvan BiH, od kojih su 11 bili iz mjesta Čatež u kotaru Krško.²³

U narednim godinama, 1907. i 1908, došlo je do nestašice radnika ugljenara. Svi pokušaji da se oni dobave iz Gornje Italije i pokrajina Koruške, Štajerske i Kranjske, te sa drugih strana, ostali su bez uspjeha.²⁴

---

²² Branislav Begović, *Kapitalistička eksploatacija bosanskih hrastovih šuma u periodu austrougarske uprave sa posebnim osvrtom na manufakturnu proizvodnju i eksport programske duge*, Sarajevo, 1975, str. 262. i 356.

²³ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 159-160, nap. 84, i nap. 88.

²⁴ *Isto*, str.160. napomena 89.

Slovenski ugljenari u Bosni spominju se i 1912. i 1913. godine kod šumske uprave u Han Kompaniji (Vitezu), gdje je radilo 26 radnika iz Štajerske, 22 iz Koruške i 7 iz Primorske.²⁵ U svim ugljenarskim pogonima u BiH radilo je svega 161 radnik izvan ove pokrajine i činili su 17% radne snage, a na osnovu izvještaja iz 1913. i 1914. godine njihov broj se još više smanjuje i oni čine svega 6% ugljenara.²⁶

Radnici u drvnoj industriji. Sa pojavom velikih šumsko-industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini zaoštrilo se pitanje radne snage, ne samo na unutrašnjem tržištu nego i u onim zemljama Dvojne monarhije koje su bile izvor najboljih šumskih radnika za eksploataciju bosanskohercegovačkih šuma. Na 27. godišnjoj skupštini Kranjsko-primorskog šumskog udruženja, koja je održana 1904. godine, raspravljano je o tzv. bosanskoj opasnosti koja se nametala usljed konkurencije jeftinijeg bosanskog četinarskog drveta na mediteranskom tržištu. Osim ukazivanja na štetu koju su austrijske alpske zemlje trpjele zbog konkurencije jeftinijeg bosanskog drveta izražena je zabrinutost zbog većeg odliva radne snage iz ovih zemalja u Bosnu i Hercegovinu. U toku rasprave upozoreno je da bosanska konkurencija neposredno i posredno najozbiljnije prijeti šumskoj privredi i trgovini drvetom austrijskih alpskih zemalja i da se u budućnosti mogu očekivati još veće štete ukoliko svi faktori ne zauzmu najenergičniji stav prema ovoj pojavi.²⁷

Nešto kasnije slična upozorenja stizala su i od velikih drveno-industrijskih preduzeća u Galiciji i Bukovini, koja su se žalila austrijskom ministarstvu unutrašnjih poslova da nailaze na velike teškoće prilikom prikupljanja radne snage, jer radnici kod bosanske firme Eisler i Ortlieb dobijaju nadnice kakve austrijska industrija drveta nije u stanju da plati.²⁸

Posebno je bilo aktuelizirano pitanje sposobnog nadzornog osoblja koje se regrutiralo dijelom između Slovenaca, Italijana i Rusina, dok su većim dijelom nadzornici bili Jevreji iz Bukovine i pograničnih oblasti Ugarske. Načinom života ovi

---

²⁵ *Isto*, str. 162. napomena 96.

²⁶ *Isto*, str. 163. napomena 98.

²⁷ Vidi: *Leibecker Zeitung*, 13. septembar 1904. godine

²⁸ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 164-165, napom. 104, Firma Eisler i Ortlieb u Zavidovićima od 1900. godine do I svjetskog rata zapošljavala je oko 5.000 radnika u svojim pogonima: parnoj pilani sa 26 gatera; šumsko-industrijska pruga za transport drveta i pogoni za sječu drveta. Ova parna pilana bila je tada najveća pilana na Balkanu.

ljudi nisu se mnogo razlikovali od radnika, samo su bili znatno bolje plaćeni i za nekoliko godina, svojom ušteđevinom, postajali su samostalni preduzetnici.²⁹

Slovenski i italijanski radnici važili su za najbolje i najproduktivnije radnike. Njihove su se nadnice kretale od 4-4,6 kruna, rusinski su imali 3,20 kruna, a domaći 1,60 kruna. Odnos nadnica 1:2:3 između ove tri kategorije radnika bio je uglavnom srazmjeran učinku i pouzdanosti domaćih i radnika iz alpskih i karpatskih zemalja,³⁰ s obzirom da se domaći seljak nudio firmi kada ga poljoprivreda ne zapošljava.

Kod velike firme Otto Steibeis, ujesen 1911. godine među stranim radnicima preovladavali su rusinski radnici, a zatim slijede Slovenci iz Kranjske i Nijemci iz Bavorske i Austrije,³¹ koji su bili uglavnom činovnici, predradnici i nadglednici ili majstori u firminim pilanskim i transportnim pogonima.³²

Privatni poslodavci i državna preduzeća su trebali odgovarajuću radnu snagu i, ako je nije bilo u Bosni i Hercegovini, oni su je dovodili iz drugih pokrajina Dvojne monarhije i drugih država. Ta radna snaga najviše je apsorbavana u eksploataciji šuma i drvnoj industriji, u čijim pogonima je bilo dosta radnih mjesta koje nije moglo pokriti domaće stanovništvo, posebno kad se radilo tehničkim i tehnološkim stručnjacima raznih profila i kvalifikovanim radnicima modernih zanata, koji do 1878. godine nisu postojali u Bosni i Hercegovini. U tom smislu interesantan primjer nudi i duhanska industrija u Bosni i Hercegovini. Kada je 1882. godine Fabrika duhana u Sarajevu (osnovana 1880.) otpočela proizvodnju cigareta, Duhanska re-

---

²⁹ "Orient Rundschau", Wien, br. 180 od 25. 09. 1906.

³⁰ Slovenski i italijanski radnici najduže su ostajali na šumskim radilištima. Njihove kolibe bile su u alpskom stilu, čvrsto sagrađene i prilagođene za duže stanovanje. Svaki radnik imao je svoj odvojen ležaj, a više glave nalazio se drveni kofer sa neophodnim stvarima. Rusini su pravili svoje kolibe u obliku okruglih čadarova. U kolibi promjera 8-10 m stanovalo je po 30 i više radnika. Na sredini kolibe nalazilo se ognjište iznad kojeg je stajao veliki kotao za kuhanje palente. Najslabije kolibe imali su domaći radnici koji su povremeno odlazili kući, pa su one izgledale kao improvizirana kratkotrajna skloništa. Vidi: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 172.

³¹ ABH, Sarajevo, ZMF, br-217-379/1908.

³² I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 172.; Iako su bili najbolji i najpouzdaniji radnici, povremeno je dolazilo do sukoba šumskih radnika sa firminim predstavnicima zbog zakidanja prilikom obračuna zarada. Takav jedan slučaj zabilježila je žandarmerijska stanica u Tesliću 14. 03. 1908. godine. Grupa od oko 20 radnika većinom iz Kranjske bila je zakinu- ta za 7.424 K i 66 h. Tada se pod prijetnjom radnika šumar Arpod Koroki spasao bijegom u lokomotivu, na šta su vlasti reagovala hapšenjem 5 radnika i njihovom predajom kotarskom sudu, a ostali radnici su potjerani iz šumskih radilišta tog kotara.

žija zatražila je od Fabrike duhana u Ljubljani (osnovana 1870.) da joj pošalje nekoliko radnica koje dobro znaju sve faze proizvodnje cigareta, i jednog kvalifikovanog knjigovesca. Proizvodnja cigareta štop-metodom bila je najveći pogon u ljubljanskoj fabrici i ona je uživala dobar poslovni ugled. Njeni radnici razumjeli su bosanski jezik, pa je Duhanska režiža željela da pozvani radnici provedu nekoliko nedjelja u Fabrici duhana u Sarajevu sa zadatkom da domaće radnice uvedu u sve faze proizvodnje cigareta.³³

Molbi Duhanske režiže je udovoljeno i Fabrika duhana iz Ljubljane uputila je četiri radnice u Sarajevo. One su osposobile 14 sarajevskih radnica za proizvodnju cigareta na malim ručnim spravama koje su omogućavale svakoj radnici izradu 800 cigareta dnevno.³⁴

Rudari i metalurzi. Starim načinom eksploatacije željezne rude, soli i nešto mrkog uglja za potrebe domaćinstava iscrpljivala se, posljednjih decenija osmanske vladavine, čitava rudarska aktivnost domaćeg stanovništva. Ljudsko iskustvo sticano stoljećima i povezivano sa tradicijom sjajnih saskih rudara ostalo je u naslijeđe privrednicima iz Austro-Ugarske. Domaći rudari, metalurzi i solari nastavljali su tradiciju svoga zanimanja, ali, u prvi mah, oni nisu dolazili u prvi plan. Rudna bogatstva Bosne i Hercegovine predstavljala su značajan ekonomski motiv okupacije, pa je njihovo iskorištavanje zahtijevalo savremen tehničko-tehnološki pristup. Za takav rad bilo je neophodno obezbijediti dovoljan broj iskusnih stručnjaka iz Monarhije. Osim radnji koje su u tom pravcu preduzimali Zajedničko ministarstvo finansija i Zemaljska vlada za BiH kod odgovarajućih privrednih krugova u Austriji i Mađarskoj i štampa je sa svoje strane potpomagala čitav poduhvat, opisujući svoju novostečenu pokrajinu kao bogatu, egzotičnu i neotkrivenu zemlju. Već 4. septembra 1879. godine Zajedničko ministarstvo finansija izvijestilo je Zemaljsku vladu u Sarajevu da se javilo 39 stručnjaka za predstojeće istražne rudarske radove u Bosni i Hercegovini. Oni su zajedno sa izvjesnim brojem iskusnih i probranih rudara, također iz Monarhije, imali zadatak da rukovode istraživačkim radovima i otvaranjem prvih rudnika u područjima koja su ranije bila poznata po svom rudarstvu. U toku septembra 1879. i narednih mjeseci stizale su u Sarajevo povoljne vijesti o ponudama iskusnih rudara.

---

³³ ABH, Sarajevo, ZMF, broj 2665/BH, 1882.

³⁴ Vidi: *Spomenica proslave 50-godišnjice Fabrike duhana Sarajevo*, Sarajevo, 1930, str. 12. Nakon uvođenja monopola duhana u Carigradu 1872, a u Bosni 1875. u Sarajevu su osnovane dvije manufakturne radionice za preradu duhana.

Udruženje za industriju uglja u Beču izrazilo je 5. septembra 1879. spremnost da jedan dio svojih iskusnih rudarskih radnika iz revira u Hrastniku pošalje u Bosnu, a nešto kasnije to isto učinio je i rudnik iz Idrije. Rudari ovog čuvenog rudnika tražili su da im se osigura takva zarada kojom će moći zadovoljiti svoje normalne potrebe i izdržavati porodice koje ostanu u Idriji. Oni su također tražili da se njihov boravak u Bosni tretira kao dvogodišnji dopust i da im porodice ostanu u smještajnim i drugim uslovima koje su imali prije odlaska u Bosnu. Zemaljska vlada nije bila u prilici da se mnogo pogađa pa je rudarima ponudila veoma povoljne uslove. Ona je 23. septembra 1879. godine saopštila Zajedničkom ministarstvu finansija da su joj potrebni iskusni i povjerljivi rudari (nadglednici i kopači rude) koji poznaju jedan slavenski jezik, s obzirom da im predstoji obaveza da domaće ljude osposobe za rudarsko zanimanje. Za njihov rad Vlada im obezbjeđuje nadnice od 5 forinti za nadglednike i 3 forinte za kopače rude, a isto tako se obavezuje da će svakom rudaru obezbijediti putne troškove prilikom dolaska u Bosnu i povratka kući. U vrijeme istražnih radova rudari će stanovati u privatnim kućama, a kada otpočne eksploatacija, rudnici će podizati radničke kuće.³⁵

Pošto su uslovi Zemaljske vlade bili potpuno prihvatljivi, narednih mjeseci stiglo je u Bosnu nekoliko manjih grupa rudara. Oni su bili raspoređeni na istražne radove u području Kreševa, Fojnice, Vareša i Zenice. Sredinom novembra 1879. godine, Zemaljska vlada u Sarajevu tražila je da joj se pošalju Pravila bratinske blagajne u Idriji, jer se u Bosni nalaze 22 rudara iz ovog rudnika.

U januaru 1880. godine šef Zemaljske vlade informirao je Zajedničko ministarstvo finansija o toku radova u novootvorenom rudniku u Kreševu i istakao da se dobro plaćeni dovedeni radnici nedovoljno zalažu pa je predložio da se u rad mogu primati i domaći, jeftiniji radnici. Ministar se složio s prijedlogom o zapošljavanju jeftine domaće radne snage, jer će se time brže i zamašnije razvijati rudarstvo u ovoj pokrajini. S obzirom da su se istražni radovi obavljali tamo gdje je bila duga rudarska tradicija, radnoj snazi nije bilo potrebno mnogo dopunskog obrazovanja. To pokazuju izvještaji rukovodioca rudnika u Kreševu od 12. aprila 1880, u kojima se predlaže da se domaćim rudarima povisi nadnica i da se za nadglednike jednog radilišta postave 4 domaća iskusnija rudara. Šef Zemaljske vlade je odbio oba prijedloga s obrazloženjem da se za tako kratko vrijeme nije mogla utvrditi njihova vrijednost i sposobnost, te da u cilju rentabilnosti poslovanja treba što duže odlagati povećanje nadnica domaćim radnicima, koji će zbog skupih stranih radnika (rudara) biti glavni nosioci rudarske proizvodnje.³⁶

---

³⁵ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 175-176.

³⁶ *Isto*, str. 176-177

Već sa počecima moderne proizvodnje željeza u Bosni i Hercegovini Slovenci su takođe uzeli učešća i stalno su prisutni u metalurškim centrima Varešu i Zenici. Ovdje navodimo primjer podizanja prve visoke peći u Pokrajini (Vareš 1890.). Njeno je šamotiranje izvršilo osam slovenačkih stručnjaka, svi odreda rodom iz Kranjske, zaposleni kod Rudarske kompanije Alpina Montangesellschaft iz Schwechata.³⁷

Osim Zemaljske vlade u istražnim rudarskim radovima značajnu ulogu imala je od početka i Rudarska zadruha "Bosnia", koja se u ovoj pokrajini bavila iskorištavanjem ruda obojenih metala. Za svoje rudarske pogone ona je obučavala domaće ljude i u tom poslu koji se povoljno odvijao vidjela je značajnu okolnost za rentabilno poslovanje, ali se nije mogla odreći usluga iskusnih stranih radnika i stručnjaka. "Bosnia" je 6. marta 1881. godine, na prijedlog Zajedničkog ministarstva finansija, dala pristanak da njeni rudarski radnici koji su dovedeni iz Idrije na dvogodišnji rad u Bosnu ostanu i poslije ugovorenog roka koji im ističe 5. oktobra 1881. Ova firma ja u svojih 6 pogona, 1883. godine zapošljavala 3 rudarska inženjera, 4 rudarska nadglednika, 1 rudarskog praktikanta i 240 radnika.³⁸

Iz navedenih primjera vidi se da su za istražne rudarske radove i početke modernog rudarstva i metalurgije u Bosni i Hercegovini bili angažirani stručnjaci i iskusni rudari iz Monarhije, koji su postepeno uvodili u posao domaće ljude prvenstveno one koji su se ranije bavili tradicionalnim rudarstvom i imali kraći put do moderne radne snage u toj oblasti. Mada se ne može utvrditi tačan broj Slovenaca u ovim kao ni drugim poslovima, oni su se među prvima stavili na raspolaganje Zemaljskoj vladi i Rudarskoj upravi u Bosni i Hercegovini. Bila je dragocjena stručna pomoć inženjera, nadglednika i iskusnih kopača iz rudnika u Idriji, Hrastniku i dr., pa se mogu smatrati promotorima modernog rudarstva i metalurgije, zajedno sa drugim stručnjacima iz Monarhije koji su tada došli u Bosnu i Hercegovinu.

Gledano u cjelini, led su probijali radnici na proizvodnji hrastove duge za burad, broskog poda i kratki potaše za industriju stakla i drugih proizvoda, a nakon 1878. godine, također, veliki broj dugara, drvosječa, transportnih i pilanskih radnika, ugljenara, rudarskih stručnjaka i iskusnih kopača rude, a kasnije i metalurzi.

---

³⁷ 1. Kristan Jakob, (rođ.1861.) u Radmannsdorf-u, Krain.; 2. Besmann Franz (1863.), Vormarkt; 3. Anderle Franz (1857.) Smokusch, Bresnitz; 4. Ambrozić Martin (1860), Vellah, Velden; 5. Archer Johann (1865), Vizmarje, St. Veit; 6. Beraus Franz (1869), Smokusch, Bresnitz; 7. Noc Anton (1871), Moste, Bresnitz; 8. Petnar Lorenz (1851), Potham, Gorjach, ABH ZMF br. 9021. BH 1890.

³⁸ *Geschäfts-Bericht der Gewerkschaft "Bosnia" für das Jahr 1883*, Wien, 1884, str. 6-9.

S obzirom da se ne može utvrditi tačan broj radnika Slovenaca u Bosni i Hercegovini na posredne zaključke o njegovim razmjerama upućuju i podaci o njihovom učešću u radničkim udruženjima. Slovenačkih radnika organizovanih u socijal-demokratskom smjeru bilo je 300 ili 4,9 % svih članova Glavnog radničkog saveza. U Savezu građevinskih radnika bilo je 160 Slovenaca što upućuje na njihovo brojno prisustvo u ovoj djelatnosti.³⁹ Oni čine 9,65 % svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1910. godine. Ako se ovima doda još oko 50 slovenačkih radnika, sitnih preduzetnika i nižih činovnika organiziranih u organizaciji radnika Hrvata, ukupan procenat Slovenaca u radničkim udruženjima iznosi preko 11 %. Među činovnicima i namještenicima 1910. svaki osmi je bio Slovenac, a u isto vrijeme je u radničkim i njima sličnim zanimanjima radio svaki deveti. Može se pretpostaviti da je broj slovenačkih radnika u Bosni i Hercegovini bio znatno veći od navedenog, jer su ovo samo oni koji su bili organizovani u socijalističkim i kršćansko-socijalnim radničkim udruženjima, koja sigurno nisu obuhvatala brojne sezonske kao ni izvjestan broj stalnih radnika.

d) Preduzetnici

U Bosni i Hercegovini bio je nastanjen i veliki broj poslovnih ljudi. Među njima prednjače razni preduzetnici, zanatlije modernih zanata i trgovci. Već 1884. godine zabilježeno je 346 zanatlija i 360 trgovaca. Godine 1907. doseljenici su bili vlasnici 3.957 ili 6,98 % svih radnji u Bosni i Hercegovini. Među njima je 1.406 iz austrijske, 2.079 iz ugarske polovine i 472 iz drugih država. Pred Prvi svjetski rat (1913.) broj privrednika doseljenika povećao se na 4.924 ili 9,8 % svih privrednika u Pokrajini, od kojih je 2.203 iz austrijske, 2.127 iz ugarske polovine i 594 iz drugih država⁴⁰.

Značajnu socijalnu grupu Slovenaca u Bosni i Hercegovini činili su zanatlije i sitni preduzetnici. Bili su prilično brojni, mada je teško ustanoviti njihov približno tačan broj kao i ekonomski značaj i njihovu finansijsku snagu. Neki od njih su raspolagali malim kapitalom dok su drugi, opet, ulagali veća sredstva i spadali u kategoriju krupnijih preduzetnika. Kao prvi primjer značajnijeg ulaganja navodimo A. Gerdouča, prvog uspješnog vlasnika pivare u Bosni i Hercegovini. Inače, prvu fabriku piva u Bosni i Hercegovini podigao je 1864. godine Jozef Feldbauer u Kovačićima kod Sarajeva. Ovaj pivarski prvijenac trajao je samo dvije godine. Sa pivarem, koju je podigao u Lukavici kod Sarajeva, nije uspio ni Risto Radulović iz Ljubinja (Hercegovina). I on je nakon dvije godine prekinuo proizvodnju. Prvi uspješni vlasnik pivare bio je pomenuti Slovenac Gerdouč, koji je 1870. godine podigao pi-

---

³⁹ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 328-333.

⁴⁰ *Isto*, str. 114-115.

varu u Kovačićima i uspješno poslovao kako do okupacije 1878. godine tako i poslije nje⁴¹. Sarajlije su u većim skupinama išle tamo na izlet, a od društava posebno su se isticali tipografi. Od Gerdouča je ovu pivaru kupio 1890. godine Čeh Kružek i od tada se zvala "Češka pivara".⁴²

Vlasnik hotela "Pošta" u Sarajevu, koji se tada zvao "Kaiser Krone", za vrijeme austrougarske vladavine bio je Slovenac Franjo Poznič. On je bio jedan od slovenačkih aktivista i osnivača Slovenskog kluba 1910. godine.

Konzorcium Pinter i Florion iz Krainburga, 1905. godine, traži koncesiju za korištenje vode Neretve, na lokalitetu "Skakala" kod Mostara, za proizvodnju električne energije.⁴³ Slovenci su svoj kapital ulagali i u podizanje pilana, a kao primjere navodimo Lokara Franca, vlasnika pilane u Višegradu, i Pogoreleca Petra, preduzetnika koji je svoju pilanu podigao u Fojnici.⁴⁴

Karakterističan primjer zajedničkog ulaganja Slovenaca i domaćih preduzetnika je onaj iz 1911. godine. U februaru te godine Šerif-beg Filipović, trgovac i vlasnik manje pilane iz Ključa, pristupio je pripremama za pretvaranje svog inokosnog preduzeća u javno trgovačko društvo. U njega su pored Filipovića ušli, kao suvlasnici, Ivan Hribar, direktor Ljubljanske banke, Franc Tomac iz Ljubljane i Danilo Dimović, advokat iz Sarajeva. Novoosnovano preduzeće registrovano je kod Okružnog suda u Bihaću pod nazivom "Šerif-beg Filipović i drugovi - trgovina drvetom u Ključu". Radilo je sve do 1918. godine.⁴⁵

e) Poljoprivrednici

Među austrougarskim doseljenicima u Bosni i Hercegovini zanimljivu socijalnu grupaciju čine seljaci-kolonisti. Njih je do Prvog svjetskog rata zabilježeno oko 30.000. Najbrojniji su Poljaci i Nijemci, kojima su od ukupno 38 kolonija pripadale 23, dok su Mađari i Slovenci pokazivali malo interesovanja za grupno naseljavanje

---

⁴¹ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str. 248.

⁴² *Isto*.

⁴³ ABH, Sarajevo, ZMF, br. 4.844/BH, 1903. i 7.025/BH, 1905.

⁴⁴ ABH, Sarajevo, ZVS, šifra 173, br. 222.049/1906, 85.407/1905. i 139.779/1906.

⁴⁵ Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBiH, Djela, knj. LIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 31, Sarajevo, 1978, str. 128-9.

u Bosni i Hercegovini.⁴⁶ Naseljavanje kolonista bilo je praćeno državnom brigom i potpomagano različitim materijalnim povlasticama kao što su: Besplatna dodjela državne zemlje, oslobađanje od poreza 5 ili 10 godina, dodjela besplatnog građevinskog i ogrevnog drveta iz državnih šuma i pomoć pri nabavci stoke i sjemena.

Glavni punktovi gdje su naseljavani strani seljaci bili su u sjeverozapadnoj Bosni u kotarevima Bosanske Gradiške, Banjaluke i Prnjavora, zatim u sjeveroistočnoj Bosni oko Dervente i Bijeljine, te oko Zvornika i u Hercegovini oko Konjica.

Slovenci su do Prvog svjetskog rata imali samo jednu koloniju, koja je nastala 1895. godine u naselju Ralutinac u kotaru Prnjavor. Sačinjavalo ju je 10 porodica (doseljenih iz Friaul-a), koje su 1904. godine po domaćinstvu plaćale 53,22 kruna glavnog poreza desetine. Uzgajali su žitarice: pšenicu, ječam, zob, grah i kukuruz. Sijali su djetelinu i kosili sijeno. Od voća su gajili crnu i bijelu šljivu, jabuke, kruške i trešnje, a od povrća: mnogo krompira, kupus, luk (crveni i bijeli) i tikve.⁴⁷ Prema popisu iz 1910. godine u naselju Ralutinac upisana su 72 Slovenca i 7 pravoslavnih. Inače Prnjavor je te godine imao 88 osoba sa slovenačkim maternjim jezikom, od kojih je njih 57 bilo sa zemaljskom pripadnošću Bosne i Hercegovine, dok je 31 osoba imala austrijsko državljanstvo.

U kotaru Bosanski Novi na kompleksu Dombrove godine 1905. zabilježena je jedna slovenačka porodica, koja je doselila 1900. Bilo je još Slovenaca poljoprivrednika, ali oni nisu živjeli u kolonijama, nego raštrkani u grupama od jedne do pet porodica u kotarevima pogodnim za poljoprivredu.

* * *

Prije i poslije 1910. godine Slovenci su predstavljali heterogenu socijalnu grupaciju koja je bila integrisana u više gradova i regija Bosne i Hercegovine sa naglaskom na najveće gradove. To se jasno vidi po njihovoj rasprostranjenosti u kotarevima i mjestima u Bosni i Hercegovini 1910. godine.

Poslije 1910. godine Sarajevo je prednjačilo kao zemaljski glavni grad i središte administracije, vojske, privrede, školstva, te kao najveća saobraćajna raskrsnica. Poslije Sarajeva sa 789 Slovenaca, slijede Banja Luka (201), Tuzla (186), Zenica (197), Mostar (100), a zatim Tešanj (130), Bosanski Petrovac (142), Žepče (73) - centri eksploatacije i prerade drveta; Prnjavor (88), Banja Luka (Seoski kotar), Pri-

---

⁴⁶ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegowina*, 1913, str. 51.

⁴⁷ ABH, Sarajevo, ZVS, Šifra 214, 12/4/1905. Da li je bilo još porodica Slovenaca ne zna se, jer su navedene samo one koje su 1904. godine plaćale desetinu. One koje su došle kasnije nisu navedene, što znači da nisu počele plaćati porez, odnosno da nemaju ljetinu.

jedor (76), Derventa (119), (seljaci-kolonisti), te Zenica, Tuzla i Visoko (Breza i Kakanj), Vareš (rudari i metalurzi).

U 17 navedenih kotareva i gradova bilo je 1910. godine smješteno 2691 ili 86,7% svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Svaki navedeni grad ili kotar nosio je određene karakteristike socijalne strukture Slovenaca u ovoj zemlji. Pripadali su poljoprivrednicima, šumskim radnicima, rudarima, metalurzima, ugljenarima, industrijskim i zanatskim radnicima a zatim vojnicima i drugom osoblju sigurnosti, činovnicima i namještenicima raznih struka u državnoj službi i privatnim preduzećima i kancelarijama.

III Razdoblje između dva svjetska rata (1918-1941)

Prvi svjetski rat i mobilizacija u vojsku velikog broja bljudi iz Bosne i Hercegovine, gubici na ratištima, te od gladi i epidemije u zadnjim godinama rata, znatno su utjecali na demografska kretanja u zemlji. Dodatno na te odnose djeluje ishod Prvog svjetskog rata, raspad Habsburške monarhije i stvaranje nacionalnih država na njenim bivšim teritorijama: Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Kraljevina SHS/Kraljevina Jugoslavija bila je izuzetno heterogenog geografskog, etničko-nacionalnog (jezičkog), vjerskog, ekonomskog, socijalnog i političkog sastava. U tek završenom ratu razvijeniji sjever i manje razvijeni jug bili su suprostavljeni na ratištima dva zaraćena svjetska bloka. Sve te činjenice izbile su na površinu već u prvim (prelaznim) godinama. Bosna i Hercegovina našla se u središtu tog vrtloga, između dva različita pola ove države, njenog sjevera i juga. Osim općih, jugoslavenskih, ona je nosila i breme vlastitih teškoća i kontraverzi.

Agrarna reforma, provedena na račun većine muslimanskih zemljoposjednika, obilježila je društveno-ekonomski početak 70-godišnjeg jugoslavenskog perioda Bosne i Hercegovine. Ona je obuhvatila 1,2 miliona ha zemlje koju je dobilo 250.000 pretežno bivših srpskih zakupnika (čifčija), beglučara, bezemljaša, dobrovoljaca, invalida i dr.

Drugi međaš bila je svjetska ekonomska kriza, koja je u Bosni i Hercegovini trajala od sredine 20-ih do sredine 30-ih godina, sa kulminacijom 1932. godine.

U Bosni i Hercegovini izostala je smišljena i konzistentna državna privredna politika, što je ovu pokrajinu vodilo u krizna stanja, koja su još više pojačana diktaturom i pomenutom teritorijalnom podjelom, te političkim pregovorima o novoj podjeli Bosne i Hercegovine, upriličene Sporazumom Cvetković-Maček 26. VIII 1939. godine.

* * *

Slovinci su u doba prve (inicijalne) industrijalizacije Bosne i Hercegovine bili element razvoja u Bosni i Hercegovini. Između dva svjetska rata to se nastavlja, ali na drugi način. Nakon raspada Habsburške monarhije Slovenija i Bosna i Hercegovina ostale su u istoj državi. To je Slovincima dalo novu priliku da u ovoj pokrajini prihvate ona radna mjesta i one pozicije koje su ranije zauzimali Nijemci, Mađari, Česi i Poljaci, koji su se nešto milom nešto silom iselili iz Bosne i Hercegovine poslije 1918. godine. Njihovo prisustvo bilo je nezaobilazno u prelaznom periodu (1918-1921), kada su u svim sektorima državne uprave ostajala upražnjena radna mjesta koja nisu mogli popunjavati domaći ljudi. Oni su imali zadatak - da u upravi, vojsci, žandarmeriji i policiji, na željeznici i poštama, carinama i bankama, sudovima, osiguravajućim društvima, obrazovanju, nauci i kulturi, a posebno u rudarstvu i metalurgiji i sječi i preradi drveta - podstaknu domaći razvitak. U ovom razdoblju počela je koncentracija Slovenaca u 5 gradskih centara koji su nosioci razvoja u Bosni i Hercegovini: Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli i Zenici. Od ranijih 6 okružnih (regionalnih) središta dva gube korak sa najrazvijenijima. Iz tog kruga postepeno ispada Bihać, a umjesto Travnika privredno i demografski jača Zenica, koja je privlačila i prihvatila sve veći broj Slovenaca.

Broj i rasprostranjenost Slovenaca u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata raste. Popisi stanovništva iz 1921. i 1931. godine pokazuju da je Slovenaca 1921. godine za 1.574 ili za 50,64% više nego 1910. i da je njihova najveća koncentracija i dalje bila u Sarajevu sa okolinom. Ono je 1910. imalo 1.047 Slovenaca, a 1921. već 1.333, da bi 1931. g. dostigao 1.584, što za dvadesetgodišnji period čini 507 lica ili 48,4%. U okolini Sarajeva, u kotaru Visoko sa rudnicima u Brezi i Kaknju, u ovom periodu povećava se broj slovenačkih rudara i drugih sa 80 na 198 ili za 147,5%. U gradu i kotaru Banja Luka u ovom razdoblju zabilježen je također stalan i znatan porast Slovenaca. U 1931. godini u odnosu na 1910 on je uvećan za 411 (sa 201 - 394 - 612) ili za 204%. Tuzla nije tako napredovala, ali je i ona bilježila povećanje za 49,4%. Zenica je svojom novom industrijom, rudarstvom i metalurgijom i dalje privlačila Slovence i stalno održavala njihov relativno visok broj. U njoj je povećanje za jednu petinu u odnosu na 1910. godinu (197 - 265 - 234). Mostar je bilježio nesumnjiv razvoj i brzi porast Slovenaca sa 100 na 331 što čini porast u ovom razdoblju od 231%.

U 17 kotareva i gradova, koji su bili karakteristični za socijalnu strukturu Slovenaca u Bosni i Hercegovini, bilo je 1910. godine smješteno 2.691, 1931. godine 3.576 Slovenaca, a najviša tačka je 1921. godine, kada ih je bilo 3.604, tj. 77% svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Svaki od njih, ili nekoliko njih zajedno, nosili su specifična privredna i socijalna obilježja. U njima su Slovenci pripadali poljopri-

vrednicima (Prnjavor, Banja Luka, Derventa i dr.), rudarima i metalurzima (Zenica, Kakanj i Breza, Tuzla, Kreka, Vareš i Ljubija), radnicima na eksploataciji i preradi drveta (Tešanj i Teslić, Žepče i Zavidovići, Bosanski Petrovac i Ključ, Drvar i dr.), činovnicima i namještenicima, uglavnom u okružnim i kotarskim središtima i većim gradovima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla i Zenica). Tu su također, koncentrirani industrijski i zanatlijski radnici, finansijski stručnjaci, prosvjetno osoblje, saobraćajni (željeznički i poštanski) službenici i namještenici.

Prezentirani podaci pokazuju da su Slovenci prema dva kasnija popisa, uglavnom, i dalje najprisutniji u onim gradovima i kotarevima koji su i ranije za njih bili najprivlačniji. To jasno pokazuje da se u privrednoj i socijalnoj strukturi zemlje nije ništa posebno izmijenilo. Promjena državnog okvira i čitav taj period do Drugog svjetskog rata nisu donijeli privredni razvoj koji bi učinio značajna pomjeranja stanovništva i radne snage iz poljoprivrede u industriju ili njen transfer sa sela u gradove. Nešto na značaju dobijaju Brčko i Bijeljina dok se za Slovence smanjuje značaj Travnika, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Ključa i Konjica.

Ipak se čini da je došlo do izvjesnog pomjeranja u rasprostranjenosti Slovenaca u navedenim područjima. U odnosu na 1910, prisustvo Slovenaca u njima je manje za 9,4% godine 1921, a 1931. godine, u odnosu na 1921, porast iznosi 3,1%, što u odnosu na 1910. još uvijek čini manjak od 6,3%. Ovo se može objasniti time što su određena mjesta u kojima su Slovenci participirali, iz različitih razloga (ekonomskih, političkih i dr.) postala za njih manje atraktivna. Broj Slovenaca u kotaru Prnjavor (poljoprivrednici) opao je 1931. u odnosu na 1921. sa 108 na 12, u Bosanskoj Dubici sa 65 na 5, u Bosanskoj Gradiški sa 53 na 31, u Tešnju i Tesliću sa 177 na 34, u Gradačcu sa 56 na 10, u Derventi sa 158 na 70, u Kotor Varoši sa 42 na 4, u Bosanskom Petrovcu sa 30 na 1. Na ovo opadanje utjecala su sezonska zapošljavanja na sječi šume, u građevinarstvu i poljoprivredi i sl. U Travniku broj Slovenaca u ovom razdoblju stalno opada, sa 174 (1910.) na 143 (1921.), pa na 63 u 1931. godini. Kotar Bosanski Novi imao je 91 Slovenca, u gradu je živjelo 24, Dobrljinu 10, Lješljanima 37, Kuljanima 9, Devetacima 10, Bosanskoj Kostajnici 9 (u gradu 5, u Bukovici Katoličkoj 4). U Kotor Varoši bila su smještena 42 Slovenca, od kojih su se 32 nalazila u selu Maslovare, gdje se eksploatirala rimska željezna troska. Ona je zamjenjivala željeznu rudu, jer je prvom preradom istaljeno samo 50% željeza. Kotar Prijedor imao je 114 Slovenaca, uglavnom smještenih u užem području kotara: u gradu 69, Ljubiji Katoličkoj 15, Čirkinpolju 15 i Brežičanima 6. Boravak Slovenaca u ovom kotaru bio je uglavnom vezan za eksploataciju željezne rude u Ljubiji, i širem području kotara.

Za naseljavanje slovenačkih poljoprivrednika u Bosni i Hercegovini nakon 1918. godine odnosi nisu bili povoljni jer se od 1917, kada se nazirao ishod rata, među ko-

lonistima stvorilo raspoloženje za povratak u domovinu. Iako slovenački poljoprivrednici nisu bili "stranci" u novoj državi, oni su preživjeli prvi popis od 31. januara 1921. Tada ih je u kotaru Prnjavor zabilježeno 108, što je za 20 više nego 1910. godine: u Ralutincu 77(71,3%), jedinoj koloniji slovenačkih seljaka - kolonista u Bosni i Hercegovini. Oni nisu uspjeli da se održe i u kriznim vremenima, pa ih je 1931. godine ostalo svega 12. U gradu Prnjavoru bilo ih je 10, Kobašu 10 i Glogovcu 3, te 8 raštrakanih po selima sa 1 do 3 osobe. Nešto slično događalo se u derventaskom kotaru gdje je u prvim godinama Kraljevine SHS porastao broj Slovenaca za 40 (34%), a u narednoj dekadi (do 1931.) njihovo prisustvo se više nego prepolovilo.

O stavu nove vlasti u Bosni i Hercegovini prema seljacima-kolonistima iz drugih krajeva Jugoslavije govori odgovor Zemaljske vlade na zahtjev slovenskog društva *Dobrodelnost* iz Ljubljane za naseljavanjem Slovenaca u druge dijelove Kraljevine SHS. Naime, ovo društvo je 16. juna 1920. tražilo odgovor od Povjereništvu za agrarnu reformu u Sarajevu, o tome "...koliko i kakve zemlje moglo bi se u pojedinim krajevima dobiti za naseljavanje"? Društvo se bavilo raznim socijalnim problemima, a naročito je željelo da pomogne svojim zemljacima Slovincima da se usele u slabo naseljene krajeve Kraljevstva SHS, pa je pristupilo prikupljanju informacija o raspoloživim površinama - pod kojim uslovima, po kojim cijenama se mogu kupiti ili dobiti, da li je zemlja prikladna za obrađivanje, da li se uz to može podići industrija, da li je zemlja u rukama države ili zemljoposjednika koji je žele prodati. Društvo je željelo da osnuje novčani zavod koji bi ove poslove finansirao. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu negativno je odgovorila na postavljena pitanja o kolonizaciji.⁴⁸

* * *

Prema prvom jugoslavenskom popisu u Bosni i Hercegovini 1921. broj Slovenaca porastao je za 1.574 (50,64%) u odnosu na 1910. godinu. Kao što je to bio slučaj i za vrijeme austrougarskog perioda raspored Slovenaca u Bosni i Hercegovini odrazio je prelazak u novi državni okvir okrenut južnoslavenskom prostoru. Sloveneci su ulazili u prazan prostor, na kojem su se ranije nalazili brojni doseljenici koji su se u prvim godinama jugoslavenske države, nešto milom, nešto silom iselili. I dalje su za Slovence bila atraktivna gradska i privredna središta koja su za njih bila otvorena u prethodnom periodu. To su, prije svega, urbana središta koja su nudila najviše mjesta za slovenačke doseljenike heterogene socijalne strukture. Prema njihovoj rasprostranjenosti u međuratnom periodu, vidi se da ih ima dosta izvan gradskih sre-

---

⁴⁸ ABH, ZVS, Br.100 393, šifra 166 102/16.

dišta, jer se u gradovima ne vrši industrijalizacija, nego se ostalo pri ranijim dometima. Sada u prvi plan dolazi eksploatacija šumskih bogatstava - industrijska i malopilanska prerada drveta - ostala industrija, rudarstvo i metalurgija, te zapošljavanje u vojsci, žandarmeriji i policiji, saobraćajnoj infrastrukturi (PTT, željeznice i putevi), prosvjeti, trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu.

IV Period poslije Drugog svjetskog rata (1945-1991)

Prvi podaci o socijalnoj strukturi Slovenaca u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata utvrđeni su popisom stanovništva od 15. marta 1948. godine. Tada su *službenici i namještenici* bili njihova najbrojnija socijalna skupina. Bilo ih je zajedno sa članovima njihovih domaćinstava 2.010 ili 46,3%. Oni su prirodom svog posla, uglavnom bili vezani za najveća gradska središta, među kojima prednjači glavni grad Sarajevo sa 835 ili 42,4% Slovenaca zaposlenih u ovoj socijalnoj grupi. Na drugom mjestu je Banja Luka sa 202 osobe, koje čine 10%, zatim slijede Zenica sa 183 (9,1%), Tuzla sa 146 (7,3%) i Mostar sa 94 (4,7%) ove socijalne grupe u Republici.

U ovih pet gradova sa njihovih pet seoskih kotareva bilo je zaposleno 1.480 ili 73,5% svih slovenskih aktivnih službenika i namještenika u Bosni i Hercegovini. Dakle, na sve preostale gradove i kotareve otpadalo je samo nešto više od jedne četvrtine.

Radnici i učenici u privredi bili su druga po brojnosti socijalna grupacija, koja je kao i prethodna bila razmještena u najvećim gradovima. Sarajevo je ponovo ispred drugih gradova i kotareva sa 396 ili 30,4%. U Banjoj Luci ih ima 197 ili 15,1%, u Zenici 188 ili 14,5%, a u Tuzli 135 ili 10,4%. Ova četiri grada sa svojim neposrednim okruženjima davala su ukupno 916 ili 70,4% svih slovenskih radnika i učenika u privredi u Bosni i Hercegovini. Oni istovremeno čine 30% Slovenaca u Bosni i Hercegovini.

Poljoprivrednici su bili po brojnosti na trećem mjestu, iza službenika i namještenika, radnika i učenika u privredi. U ovoj socijalnoj skupini izvršena je klasifikacija po veličini posjeda i statusu. Ukupno je u njoj bilo 392 lica, od kojih je privrjeđivalo 276 ili 70,4%, a izdržavano 116 ili 29,6%. Sa 2 do 10 ha i više bilo je ukupno 211 poljoprivrednika koji privrjeđuju prema 65 koji su bili bez zemlje ili su imali posjed do 2 ha. Prvi su izdržavali 98 lica, a drugi svega 18 lica, što upućuje na zaključak da su oni većinom bili neoženjeni i bez porodica.

U tuzlanskom srezu najviše Slovenaca bilo je zaposleno u *rudarstvu i industriji*. U rudniku Banovići 66, Živinicama 32, Lukavcu 27 i Poljani 10, a u gradu Tuzli

178. U vareškom kotaru od 36 Slovenaca u Varešu je živjelo 13, a u Varešu-Majdanu 20. U kotaru Visoko od 198 Slovenaca u gradu je živjelo 20, a u rudarskim naseljima bilo je smješteno 161 Slovenac, od čega u Kaknju 104 i Brezi 57. Svi preostali Slovenci iz ove grupe, njih 99, bili su raštrkani u 21 kotaru (od toga u seoskom kotaru Tuzla 10, a isto toliko u kotaru Stolac i 11 u kotaru Travnik).

Zanatlije i trgovci nisu bili brojna socijalna skupina Slovenaca u ovoj Republici. Bilo ih je 15. marta 1948. godine ukupno 142 raspoređena po već ustaljenom primjeru. Sarajevo (grad) sa 41 i Banja Luka (grad) sa 35 imali su zajedno 53,5% svih slovenskih zanatlija i trgovaca u Bosni i Hercegovini, a ostatak od 66 raspršen je u 22 kotara, od 1 do 5 osoba ovih zanimanja.

Slobodne profesije, privatnici i nepoznato čine malobrojnu grupu od 58 osoba, od kojih je 21 smještena u Sarajevu, 8 u Banjoj Luci, po 5 u gradovima Derventi i Varešu, a ostatak od 19 lica ove grupe nalazio se u 12 mjesta, uglavnom po jedna ili dvije osobe.

Penzioneri - službenici, namještenici i radnici čine znatno brojniju skupinu od navedenih zanatlija, trgovaca i "privatnika" zajedno. Ima ih ukupno 274, i to sa prihodima 171 i izdržavanih 103. U kategoriju *lica izdržavanih od države* (invalidi, socijalna pomoć i sl.) upisano je ukupno 161, od kojih 128 prima pomoć a izdržavaju još 33 lica.

Prema popisu od 1948. godine Slovenci su bili naseljeni u 73 od 78 gradova i kotareva. Njih nije bilo u Bosanskoj Dubici, Bosanskom Grahovu, Mrkonjić Gradu, Velikoj Kladuši i Stocu. Po jednom kotaru dolazilo je nešto iznad 59 osoba. Do 10 Slovenaca bilo je naseljeno u 34 kotara, od toga u 15 kotareva 1-3. Slovenca. Slovenska tradicija da u dijaspori uglavnom ne osnivaju svoja kompaktna naselja, ili dijelove naselja, uspostavljena je i u Bosni i Hercegovini, izuzimajući sela u banjalučkom i prnjavorskom kotaru (mada su se ona i tu pokazala privremenim). Žive uglavnom u najvećim gradovima u Republici i vežu se za one urbane sredine koje zahtijevaju školovan ili kvalifikovan kadar u raznim sektorima, od prosvjetnih, zdravstvenih i drugih radnika, rudara, inženjera do vojske i policije i dr.

Oblikovanje socijalne strukture Slovenaca u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata odrazilo je tranzicijske promjene, koje su uslijedile političkim, pravnim i ekonomskim konstituisanjem nove vlasti i države, kao i provođenje obnove zemlje i Prvog petogodišnjeg plana. Bosna i Hercegovina je od početka ovog perioda bila područje imigracija iz drugih jugoslavenskih republika i regija, pa je do 1971. u nju uselilo više od 125.000 lica.⁴⁹ Pri tome su Slovenci bili na začelju i činili 3,24%

---

⁴⁹ Iz Srbije sa Vojvodinom i Kosovom 50.232, iz Hrvatske 46.784, Crne Gore 18.903, Makedonije 5.037 i Slovenije 4.059.

---

jugoslavenske imigracije. Neovisno o ovoj činjenici, socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini, zabilježena 1953. godine, pojavljuje se kao indikator društveno-ekonomskih promjena i ulaska Bosne i Hercegovine u drugi petogodišnji plan i period najbržeg privrednog razvoja. Te godine zabilježen je najveći broj Slovenaca u Bosni i Hercegovini u čitavom istraživanom periodu (1850-1992).

U socijalnoj strukturi Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1953. godine preovlađuju *industrijski i zanatski radnici*. Oni broje 1063 aktivnih lica (30,06%), koja su zajedno sa izdržanim članovima činila 29,96% svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini. U ovoj grupi prednjačili su gradovi: Sarajevo sa okolinom imalo je ukupno 400, od toga aktivnih 205: Zenica sa okolinom - ukupno 296, aktivno 233; Banja Luka grad i seoski kotar - ukupno 238, aktivno 118; Travnik - ukupno 168, aktivno 77; Tuzla sa okolinom - ukupno 139, aktivno 86; Konjic - ukupno 87, aktivno 63; Mostar - ukupno 49, aktivno 26; Prijedor - ukupno 49, aktivno 22; Visoko - ukupno 67, aktivno 40. U 17 gradova i kotareva bilo je zaposleno 10 i više Slovenaca u socijalnoj skupini industrijskih i zanatskih radnika. Sa 1607 oni su ukupno činili ili 88,36% u ovoj socijalnoj grupaciji pri čemu ih je 877 ili 82,5% bilo aktivno. Uglavnom su bili nastanjeni u gradovima i kotarevima u kojima su se razvijali novi industrijski centri, prije svega teška industrija, namjenska proizvodnja, eksploatacija i primarna prerađa drveta, rudarstvo, metalurgija i sl.

Druga socijalna grupa po broju aktivnih lica jeste *osoblje zaštite i usluga* koji čine 15,07% svih radno aktivnih Slovenaca. Ona zajedno sa izdržanim čini 17,18%. Osoblje zaštite i usluga uglavnom je koncentrirano u 11 gradova i kotareva, pri čemu prednjače Sarajevo (grad i kotar), Banja Luka (grad i kotar), Mostar (grad), Tuzla (grad i kotar), Travnik, Trebinje, Doboj i Bihać, koji su imali ukupno 849 (81,3%) ili aktivnih 436 (81,8%) svih u ovoj socijalnoj grupi.

Iza ove dvije socijalne skupine slijedilo je *administrativno i rukovodno osoblje*, koje čini 421 (12%) aktivnih, a sa izdržanim na njih otpada ukupno 729 lica (11,9%). Ova socijalna grupa bila je najbrojnije zastupljena u već spomenutim gradovima i kotarevima: Sarajevo (grad), Banja Luka, Zenica, Tuzla (grad i kotar), Mostar (grad), Visoko, Konjic, Goražde i Vareš, u kojima je bilo koncentrirano ukupno 323 (76,72%) aktivnih administrativaca i rukovodećih lica, a sa izdržanim članovima oni čine 524 (71,87%) svih u ovoj grupi.

Dalje slijede, *lica sa ličnim prihodom*: 676 (11,13%), aktivnih 472 (13,34%). *Stručnjaci i umjetnici* su na petom mjestu i čine skupinu od 382 (10,8%) aktivnih lica. *Nekvalifikovani radnici* (272 ili 7,69%), *poljoprivrednici* (170 ili 4,8%), *rudari* (102 ili 2,88%), *saobraćajno* (78 ili 2,2%) i *trgovačko osoblje* (43 ili 1,2%) zajedno čine grupu od 665 aktivnih lica ili 18,8% svih aktivnih lica, što znači da je svaki peti bosanskohercegovački Slovenac 1953. godine pripadao ovim grupama zani-

manja. Na jedno aktivno lice dolazilo je 0,71 izdržavanih osoba, što ukazuje da su u znatnom broju Slovenci u Bosni i Hercegovini boravili kao samci.

Raspored pojedinih socijalnih grupacija u Bosni i Hercegovini bio je uglavnom vezan za veće gradove i značajnije privredne i administrativne centre.

U 14 kotareva nije bilo nekvalifikovanih radnika Slovenaca. Pada u oči velika raštrkanost, po mjestima. Prednjači Zenica (grad), u kojoj je zabilježeno aktivnih 132 nekvalifikovana radnika Slovenaca, što čini 48,5% svih u Bosni i Hercegovini. Kada joj se dodaju: Banja Luka, Sarajevo, Visoko i Tuzla sa 77 aktivnih, oni čine više od tri četvrtine nekvalifikovanih Slovenaca u Bosni i Hercegovini.

Poljoprivrednici su bili naseljeni u Banjoj Luci i okolini. Ukupno ih je 211, od kojih je 110 aktivnih te čine više od dvije trećine svih. U 10 kotareva nije ih bilo nikako, a u 43 bili su nastanjeni od 1-5 aktivnih lica. *Rudari* su bili naseljeni u poznatim rudarskim centrima: Tuzli sa okolinom, ukupno 73 (26 aktivnih), Visokom 77 (31 aktivnih), Varešu 12 (5 aktivnih), Zenici 40 (18 aktivnih). Ukupno ih je bilo 156 od čega aktivnih 102. Trgovačkih radnika bio je mali broj, aktivnih 43, a ukupno 78. Bilo ih je u Sarajevu (grad), Zenici (grad), Visokom (kotar), Banjoj Luci 7.

Stručnjaci i umjetnici također potvrđuju prethodne gradove i kotareve kao središta gotovo svih ekonomskih i socijalnih zbivanja. Tu je ponovo 10 gradova i kotareva: Sarajevo (grad), Zenica, Banja Luka (grad), Tuzla (grad i kotar), Mostar, Travnik, Visoko, Konjic i Goražde u kojima je bilo smješteno 304 (79,58%) aktivnih stručnjaka i umjetnika, a sa izdržavanim oni čine 80,97% ove socijalne grupe. Izvan ovih 10 gradova i kotareva u 28 kotara smješteno je ukupno 120, aktivnih 78.

Lica s ličnim prihodom su kao i ogromna većina njihovih zemljaka bili naseljeni u 8 gradova i kotareva koji su spadali u desetak najprivlačnijih urbanih i privrednih središta. I ovdje su Sarajevo i Banja Luka zadržali vodeća mjesta po atraktivnosti. Dakle, za Slovence je u bosanskohercegovačkom primjeru karakteristično da su se samo privremeno pojavili kao poljoprivrednici, a onda su sve više bili koncentrirani na značajna privredna i gradska središta. U Sarajevu je bilo smješteno 265 lica sa ličnim prihodom i ona su činila 39,2% svih u Bosni i Hercegovini, a sa Zenicom, Tuzlom i Banjom Lukom taj broj se penje do blizu 75%.

Iz uvida u socijalnu strukturu Slovenaca 1953. u gradovima gdje su imali najjaču koncentraciju (Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli i Zenici),⁵⁰ možemo vidje-

---

⁵⁰ Različite obrade podataka popisa iz 1953. godine o nacionalnoj, socijalnoj, obrazovnoj i drugim strukturama ne daju uvijek iste podatke o ukupnom broju i broju Slovenaca u pojedinim mjestima. Kao primjer navodimo da "Popis stanovništva 1953., knj. VIII, Narodnost, maternji jezik. Podaci po srezovima prema upravnoj podjeli u 1953. godini, SZS, Beograd, 1958., str. 274-344." ne bilježi Slovence u Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Derventi, Kiseljaku, Modriči, Prnjavoru i Srpcu, dok ih "Popis stanovništva 1953, knj. XI, starost, ►

ti kako je u gradu Sarajevu 1953. godine živjelo 1.478 Slovenaca, a u njegovom seoskom kotaru još 119. Zajedno ih je bilo 1.595 ili 26,7%, što znači da je više nego svaki četvrti Slovenac u Bosni i Hercegovini živio u Sarajevu i njegovoj okolini. Socijalna struktura Slovenaca u Sarajevu bila je upravo primjerena glavnom gradu Republike Bosne i Hercegovine i njenom najrazvijenijem urbanom središtu, koje se približava slovenskim gradovima. U njemu su bila zaposlena ukupno 832 aktivna lica, među kojima su u vrhu bili industrijski i zanatski radnici 188 (22,6%), lica sa ličnim prihodom - 187 (22,5%), osoblje zaštite i usluga - 144 (17,3%), stručnjaci i umjetnici - 130 (15,6%) i administrativno i rukovodno osoblje - 118 (14,2%). U prvih pet grupa zanimanja bilo je obuhvaćeno 767 ili 92,2% svih aktivnih Slovenaca u Sarajevu. S malim procentima bili su zastupljeni nekvalifikovani radnici - 33 (4,0%), poljoprivrednici i rudari 3, saobraćajno osoblje - 13 i trgovinsko - 16, što ukupno iznosi 65 (7,8%) aktivnih lica.

U seoskom kotaru Sarajevo od ukupno 119 popisanih Slovenaca bilo je 89 aktivnih lica. Ona su bila brojnije zastupljena u grupi osoblje zaštite i usluga - 53 lica ili 59,6%, i industrijski i zanatski radnici - 17 ili 19,1%.

Ove dvije grupe čine zajedno 70 aktivnih lica ili 78,7%. U ostalim grupama Slovenci su zastupljeni sa po 1 do 6 lica.

U gradu Banjoj Luci među Slovencima dominirali su industrijski i zanatski radnici (80 ili 23,1%), lica sa ličnim prihodom (75 ili 21,7%), osoblje zaštite i usluga (61 ili 17,6%), administrativno osoblje (44 ili 12,7%), stručnjaci i umjetnici (29 ili 8,4%), a poljoprivrednici sa 25 aktivnih lica i nekvalifikovani radnici činili su zajedno 13% aktivnih lica u gradu. Prve tri navedene struke činile su 216 aktivnih lica ili 62,4% svih Slovenaca koji privređuju.

U seoskom kotaru Banja Luke 87 ili 51,5% Slovenaca su bili aktivni poljoprivrednici, a kao industrijski i zanatlijski radnici sa 38 aktivnih lica činili su 22,5%, pa zajedno sa poljoprivrednicima čine gotovo tri četvrtine slovenskih aktivnih lica u kotaru.

Grad Tuzla i njen seoski kotar predstavljaju treći primjer, koji se razlikuje od dva prethodna. U oba su Slovenci naseljeni gotovo podjednako. U gradu ih ima 269, od kojih je 150 aktivnih lica. Među njima su najbrojniji industrijski i zanatski radnici - 31 (20,7%), osoblje zaštite i usluga - 23 (9,53%), administrativno i rukovodno osoblje - 16 (10,7%), stručnjaci i umjetnici - 20 (13,3%), rudari - 13 (9,2%), lica s ličnim prihodom - 34 (2,27%), što ukupno iznosi 137 ili 91,3%. Na sva ostala zanimanja otpada 13 (8,7%) zaposlenih lica.

---

pismenost i narodnost, podaci za opštine prema upravnoj podjeli u 1953. godini, Beograd, 1960, str. 489-500.” u nabrojanim srezovima navodi ukupno 224.

Tuzlanski srez predstavljao je rudarsko-industrijsku zonu izvan gradskog jezgra. Imao je 1953. godine 253 Slovenaca, od kojih je 141 (55,7%) pripadalo grupi aktivnih lica. Među njima su dominirali industrijski i zanatski radnici - 55 (39%), zatim slijede administrativno i rukovodno osoblje - 24 (17,0%), stručnjaci i umjetnici - 15 (10,6%), rudari - 13 (9,2%) i lica s ličnim prihodom - 13 (9,2%). Ove grupe činile su većinu aktivnog slovenačkog stanovništva u tuzlanskom seoskom kotaru. Sa 120 lica to je iznosilo 85,1%. Među preostalim 21 (14,9%) aktivnim licem 9 je iz grupe osoblja zaštite i usluga, 5 saobraćajnog osoblja, 3 nekvalifikovana radnika i po 2 trgovca i poljoprivrednika. Očigledna je razlika između ovog i banjalučkog primjera, jer je disperzija industrije i rudarstva na okolinu grada uticala na ovakvu strukturu Slovenaca, koji su bili stručno rukovodno osoblje, a ne seljaci.

Grad Zenica spada među pet vodećih gradova po privrednom značaju u Bosni i Hercegovini. Ovaj primjer ne liči ni na tuzlanski niti na banjalučki i jedinstven je. Zenički Slovenci brojali su 705 lica i činili 11,61% svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini.⁵¹

Od ukupnog broja Slovenaca u Zenici na aktivna lica otpadalo je 556 ili 78,86%. Ona su izdržavala svega 191 lice ili 25,6%, što je također specifičnost Zenice, da na tri aktivna dolazi jedno izdržavano lice.⁵² Među aktivnim licima u gradu Zenici najbrojniju društvenu grupu čine industrijski i zanatski radnici sa 226 (40,6%) zaposlenih, sljedeći su nekvalifikovani radnici sa 132 (23,7%). Oni čine najbrojniju koncentraciju nekvalifikovanih Slovenaca u Bosni i Hercegovini. U dvije grupe brojevi su podudarni - po 55 (9,9%) aktivnih: administrativno i rukovodno osoblje, stručnjaci i umjetnici, što je potvrda da Zenica vrši veoma jaku koncentraciju ne samo radnika svih profila nego i visoko obrazovanih stručnjaka raznovrsnog usmjerenja. Slijede lica sa ličnim prihodom - 37 (6,7%), osoblje zaštite i usluga - 21 (3,8%) i rudari - 18 (3,2%). Ona dopunjuju socijalnu strukturu zeničkih Slovenaca na ukupno 544 (97,8%). Ostalo je saobraćajno (8) i trgovačko (4) osoblje, dok jedino u Zenici nije bio nijedan aktivni poljoprivrednik. U ovom gradu dominiraju industrijski i zanatski kvalifikovani i nekvalifikovani radnici i stručnjaci različitog profila, koji ide uz veliki metalurški i rudarski centar.

---

⁵¹ U njenom seoskom kotaru bilo ih je još svega 21, od kojih je bilo aktivnih 13 - 7 industrijskih i zanatskih radnika, po 2 poljoprivrednika i administrativca i po jedan nekvalifikovani i sa ličnim prihodom.

⁵² Odnos aktivnih i izdržavanih lica u gradovima najveće koncentracije izgleda ovako: u Sarajevu 832:644 ili 56, %:43, %, u Tuzli (grad) 150:119 ili 55,8%:44,2%, Banjoj Luci 346:317 ili 52,2%:47,8% i u Zenici 556:191 ili 74,4%:25,6%.

Grad Mostar također spada među gradove koji duže vremena imaju prisutne Slovence. Oni su bili dio historije ovoga grada kao vojnici, činovnici, stručnjaci i radnici. U njemu je 1953. godine bilo ukupno 267 osoba ili 4,39% svih Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Aktivnih lica bilo je 138 (51,7%), među kojima je bilo najbrojnije osoblje zaštite i usluga - 59 (42,8%). Slijedili su industrijski i zanatski radnici - 26 (18,8%), stručnjaci i umjetnici - 18 (13,0%), administrativno rukovodno osoblje - 17 (12,3%) i lica sa ličnim prihodom - 12 (8,7%) lica. Navedene socijalne grupe imale su ukupno 132 (95,7%) aktivna mostarska Slovenca. U grupama sa 1-3 zaposlena nije bilo poljoprivrednika i saobraćajnog osoblja.

Travnik je u osmanskoj epohi bio egzotični vezirski grad, a u austro-ugarskoj, središte prostranog istoimenog okruga sa deset kotareva. Nakon Drugog svjetskog rata pojavljuje se kao političko, kulturno-prosvjetno i duhovno središte. Bio je inicijator razvoja industrije u neposrednom okruženju (Turbe, Dolac, Novi Travnik i Vitez). Spada u ona urbana središta koja su od 1878. godine imala naseljen veći broj Slovenaca. Popisom iz 1953 godine zabilježeno ih je ukupno u kotaru 332, od kojih je 167 bilo aktivnih i 165 izdržavanih.

Među aktivnim, najbrojniji su bili industrijski i zanatski radnici - 77 (46,1%). Slijedilo je osoblje zaštite i usluga - 24 (14,4%), administrativno i rukovodno osoblje - 21 (12,6%), stručnjaci i umjetnici - 15 (8,9%), saobraćajno osoblje - 12 (7,2%), lica sa ličnim prihodom - 7 (4,2%). Bilo je još 6 nekvalifikovanih radnika, 3 poljoprivrednika i 2 trgovca.

U ovu grupu kotareva spada i Visoko. U njemu je 1953. godine zabilježeno 256 Slovenaca, od kojih je bilo 140 (54,7%) aktivnih lica. Ovdje prednjače industrijski i zanatski radnici - 40 (28,6%), slijede ih rudari - 31 (22,1%), lica s ličnim prihodom - 19 (13,6%), nekvalifikovani radnici - 15 (10,7%), po 10 administrativnog i rukovodnog osoblja, stručnjaci i umjetnici (7,1%+7,1%) i ostalih 15 (10,7%). Ovdje industrijski i zanatski radnici i rudari čine 71 (50,7%) svih aktivnih Slovenaca u kotaru.

Prezentirana socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini pokazuje da ovakva njihova startna pozicija na početku drugog petogodišnjeg plana i druge industrijalizacije Bosne i Hercegovine nije bila slučajna. Upravo tada je zabilježen najveći broj doseljenih Slovenaca u cijelom istraživanom razdoblju. Najniži broj zabilježen je posljednjim popisom iz 1991. godine. Tada je Slovenaca bilo manje za 30 indeksnih poena, nego 1910. godine, ili za 132 indeksna poena nego 1953. Njihova kvalifikaciona i obrazovna struktura u potpunosti se uklapala u potrebe aktuelne industrijalizacije. Po treći put, nakon 1878. i 1918, Slovenci su s Bosnom i Hercegovinom kretali ispočetka olakšavajući njen ulazak u nove društveno-ekonomske i političke odnose.

* * *

Promjene u Bosni i Hercegovini koje su uslijedile nakon 1950. godine mijenjale su obrazovnu i socijalnu strukturu Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Došlo je do znatnog poboljšanja njihove obrazovne i ukupne socijalne strukture. Prema popisu stanovništva 1961. godine socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini ne može se pratiti po opštinama, nego samo prema podacima koji se odnose na radnike i službenike po narodnosti i polu - prema kvalifikaciji.

Od ukupno 2.390 lica na žene je otpadalo 788, tj. 33%, a na muške 1.602 ili 67,0%. Od toga visoku školsku spremu imalo je 264 (11,0%) zaposlenih. Muških 210 imali su visoku spremu i oni su činili 13,1% svih zaposlenih muških osoba, dok je procenat žena sa visokom školskom spremom iznosio 6,9%. Ukupni broj sa višom stručnom spremom bio je nešto niži i činio je 229 (9,6%) zaposlenih. U ovom stepenu obrazovanja bilo je 206 muških (12,9%) osoba, a žene sa 23 osobe (2,9%) bile su manje zastupljene nego u visokoj spremi. Srednja školska sprema bila je najbrojnija grupa u obrazovanju Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Sa tom spremom bilo ih je ukupno 502 ili 21,0%, pri čemu je odnos muških i ženskih bio 311:191 ili 62%:38%. Gotovo svaki peti zaposleni Slovenac u Bosni i Hercegovini i gotovo svaka četvrta Slovenka imali su srednju školsku spremu.

Među radnicima sa nižom spremom i pomoćnim službenicima kojih je bilo 368 ili 15,4% od ukupno zaposlenih dominirale su žene u odnosu 262:106. Ovu grupu sačinjavalo je blizu trećina svih zaposlenih Slovenki (33,2%), a muški su učestvovali sa niskim procentom, 6,6%.

U grupi radničkih zanimanja visokokvalifikovanih je bilo 290 ili 28,2% svih u radničkim zanimanjima, od kojih su 279 (12,1%) bila muških i svega 11 (1,4%) ženskih.

Kvalifikovani radnici bili su najbrojniji u grupi radničkih zanimanja. Sa 428 zaposlenih oni su činili 41,7% svih slovenskih radnika. Odnos muškarci - žene bio je 359:69 (83,9%:16,1%). U kategoriji priučenih radnika zabilježeno je ukupno 111 (10,8%), uz odnos muških i ženskih 49:62 (44,1%:55,9%). Nekvalifikovani radnici sa ukupno 196 činili su 19,1% slovenskih radnika u Bosni i Hercegovini. Među njima su preovladavale žene sa odnosom prema muškima 115:81 ili 58,7%:41,3%. Nepoznata kvalifikacija zabilježena je samo kod dva radnika.

Iz naprijed izloženog vidi se školska sprema službenika i stručna sprema radnika Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1961. godine. Bilo ih je ukupno 2.390, od toga službenika ukupno 1.363 (57,0%), a radnika 1.027 (43,0%). Od ukupnog broja zaposlenih službenika i radnika žene su činile 33,0%, a muškarci 67,0%.

Kod službenika je taj omjer iznosio 530 žena i 833 muških (38,9%:61,1%). U radničkim zanimanjima su također dominirali muškarci. Bilo ih je 769, a žena 258, tj. u odnosu 74,9%:25,1% ili 3:1.

U strukturi školske spreme, kod službenika Slovenaca dominira visoka i viša sprema (više od 1/5 svih zaposlenih Slovenaca u Bosni i Hercegovini, ili nešto ispod 1/3 svih službenika). Srednja sprema daje isto učešće kao dvije prethodne spreme, dakle više od 1/5 svih zaposlenih i 1/3 svih službenika. Niža sprema i pomoćni službenici činili su više od 1/6 zaposlenih i 1/4 službenika.

Iz ovoga proizilazi da su visoka i viša školska sprema zajedno bile približno zastupljene kao srednja sprema, a samo nešto malo više, svaki četvrti službenik spadao je u kategoriju niže spreme i priučenih službenika.

U radničkim zanimanjima bilo je ukupno 1.027 (43%) svih zaposlenih Slovenaca. Dominiraju visokokvalificirani radnici (290 ili 18,1% svih zaposlenih odnosno 28,2% svih radnika), zatim kvalificirani radnici (428 ili 17,9% svih zaposlenih odnosno 41,7% svih radnika), priučeni radnici (111 ili 4,6% svih zaposlenih odnosno 10,8% svih radnika), nekvalificirani (196 ili 8,2% svih zaposlenih odnosno 10,1% svih radnika).

U strukturi radničkih zanimanja dominiraju kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici. Njih ima 718 i čine 30,0% svih zaposlenih ili 70% svih radnika. Priučeni više povećavaju dvije spomenute grupe nego nekvalifikovani, koji čine ispod 1/5 svih radnika i radnica slovenskog maternjeg jezika u Bosni i Hercegovini 1961. godine.

Prema istom popisu moguće je preciznije odrediti strukturu po polu, grupama školske spreme i aktivnosti Slovenaca u Bosni i Hercegovini. Obradom je obuhvaćeno ukupno 1.825 lica, od kojih je bilo aktivno 1.418 lica ili 77,7%. Među njima je bilo muških 1.096 (77,3%) i 582 ženskih (22,7%). Lica sa ličnim prihodom je 125 (6,8%) i izdržavanih 282 (15,5%). Na *školu za kvalifikovane radnike i ostali stručni kadar* otpadalo je 783 (42,9%), od kojih je aktivnih 582 (41,0%), lica sa ličnim prihodom 68 (54,4%) i izdržavanih 133 (47,2%).

Školu za visokokvalifikovane radnike imala su 44 ili 2,4%, od kojih je aktivno 41 (2,9%). Dva lica su ličnim prihodom (0,7%), a 1 lice je izdržavano.

Gimnaziju je završilo 137 lica (7,5%), od kojih je 51 (2,8%) lice aktivno, s ličnim prihodom 12 (9,6%) i izdržavanih 74 (26,2%).

Školu za srednji stručni kadar ima ukupno 416 lica (22,8%), aktivnih 336 (23,7%), lica sa ličnim prihodom 25 (25%) i izdržavanih 55 (19,5%).

Više škole završilo je 207 (11,3%) lica. Od njih je aktivno 195 (13,8%) lica, 8 (6,4%) lica je sa ličnim prihodom, a izdržavana su 4 (1,4%).

Fakulteti i visoke škole imalo je 238 (13,0%) lica, aktivnih 213 (15,0%), lica s ličnim prihodom 10 (8,0%) i izdržavanih 15 (5,3%).

Odnosi u polnoj strukturi su u korist muških osoba. Njih je 1.243 ili 68,1%, dok je žena 582 ili 31,9%. Žene, dakle, čine ispod 1/3. Među aktivnim licima ima ih 322 (22,7%), među licima s ličnim prihodom ima ih 36 (28,8%), a među izdržavanim 224 (79,4%).⁵³

Navedeni podaci jasno ukazuju da su se u protekloj deceniji velikih promjena u privrednom i socijalnom razvoju Bosne i Hercegovine i kod Slovenaca događale promjene obrazovne i socijalne strukture. Očigledno je da je nastala kvalitetno nova osnova njihovog socijalnog sastava, koji se znatno razlikuje od onih iz 1948. i 1953. godine. Svaki naredni popis stanovništva pokazivao je opadanje njihovog ukupnog broja, ali i poboljšanje obrazovne i kvalifikacione strukture, što je njihovom boravku u Bosni i Hercegovini davalo značaj još kvalitetnije društvene supstance.

Od 1961. do 1971. ukupan broj Slovenaca u Bosni i Hercegovini smanjio se sa 5.939 na 4.053 ili za 1.886 (31,8%), što znači da je došlo do bitnijih pomjeranja i u njihovoj socijalnoj strukturi. Prema ovom popisu poljoprivrednici su reducirani na svega 19 (2 žene i 17 muškaraca), a u posljednjem popisu zabilježeno ih je 18 (12 muških i 6 ženskih).⁵⁴

Postojanje rudara među Slovencima u Bosni i Hercegovini nije zabilježeno popisom 1971, da bi oni u narednim popisima bili simbolično prisutni, jer ih je 1981. godine bilo svega 6, a deset godina kasnije samo jedno lice zadržalo je status rudara u nomenklaturi zanimanja. Čitav niz tradicionalnih zanata sveo se na male brojeve, po nekoliko ljudi raštrkanih po kotarskim središtima i većim gradovima. Popisano je, na primjer: mehaničari i monter - 3, oblikovači metala - 4, keramičari i staklari - 1, proizvođači tekstila - 1, obučari i građevinski radnici po 2, štampari i knjigovezci 1 itd. Nešto više su prisutni električari, elektromehaničari i elektroničari - 6, rukovoci stabilnim mašinama i uređajima - 8, građevinskim i srodnim mašinama - 8, transportnim sredstvima - 14, dizalicama i radnici u skladištima - 8. Ipak su, industrijski i srodni radnici sa ukupno 355 aktivnih lica činili preko 22% svih aktivnih Slovenaca u Bosni i Hercegovini, od kojih su 308 (86,8%) bili muški. U usponu su bili

---

⁵³ Popis stanovništva 1961. Knj. II. Pismenost i školovanost. Rezultati za socijalističke republike i demografske rejone. SFRJ. SZS. Beograd, 1971. sv. 87-88.

⁵⁴ U to vrijeme u Bosni i Hercegovini odvijao se proces brzog napuštanja poljoprivrede, pa je od 1971. do 1991. poljoprivredno stanovništvo bilo smanjeno sa 39% na 9,8%.; Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Stanovništvo. Usporedni podaci 1971, 1981, 1991. Statistički bilten 265, Sarajevo, april 1998, str. 58-59.

trgovci sa 58 zaposlenih i radnici u uslugama, među kojima su bili najbrojniji radnici na održavanju čistoće i u ugostiteljstvu.

Industrijski i opći razvitak Bosne i Hercegovine izbacio je na površinu, osim industrijskih radnika, niz stručnih grupa koje su sve prisutnije u socijalnoj strukturi bh Slovenaca. Sve su brojnije grupe zanimanja koje pripadaju industrijskom društvu. Tu je širok spektar struka i zanimanja kao što su osoblje zaštite (114), radnici na upravnim i administrativnim poslovima (139), radnici na finansijskim poslovima (114). Uz ove struke ide i rukovodeće osoblje (83), koje su činili članovi predstavničkih tijela i funkcioneri (4), zatim mnogo brojniji organizatori rada i proizvodnje u radnim organizacijama (76), te simbolično prisutni rukovodioci komuna i poslovnih udruženja (3).

Posebno značajnu socijalnu grupu čine stručnjaci tehnike i tehnologije (116), među njima naročito stručnjaci prirodnih i medicinskih nauka, hemičari, fizičari i srodni stručnjaci (102). Nastavno osoblje (95) je od početka života u istoj državi (1878) uvijek činilo značajan dio Slovenaca u Bosni i Hercegovini, tako da su oni najtješnje bili integrirani i zaslužni za razvoj od osnovnog do univerzitetskog obrazovanja. Uz ove treba uvrstiti umjetnike i umjetničke radnike (32). Sve ove struke objedinjene su u grupu zanimanja *stručnjaci i umjetnici*, kojih je bilo 446 ili 27,8%. To znači da je ovoj velikoj i značajnoj grupi ljudi pripadao svaki četvrti Slovenac u Bosni i Hercegovini.

Na kraju, 76 zaposlenih Slovenaca obuhvaćeno je u grupu *vjerski službenici, ostala zanimanja i nepoznato*.

U ovaj popis uvedena je rubrika o odlasku na privremeni rad u inostranstvo. Interesantan podatak jeste da je 76 (45 muškaraca i 31 žena) Slovenaca otišlo na privremeni rad u inostranstvo, što pokazuje da je taj proces, osim vraćanja u Sloveniju, zahvatio i blizu 5% Slovenaca u Bosni i Hercegovini.

U odnosu na prethodnu deceniju struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1981. godine bila je primjerena novim tehničko-tehnološkim i drugim društvenim promjenama, privrednim novinama i integracijama: etabliranje velikih privrednih sistema,⁵⁵ ekspanzija obrazovanja, naučnih, kulturnih i umjetničkih institucija, izgradnja saobraćajne infrastrukture itd.

---

⁵⁵ Od deset najvećih jugoslavenskih izvoznika 4 su bila smještena u Sarajevu: Energoinvest, UNIS, UPI i ŠIPAD. Osim Sarajeva otvoreni su Univerziteti u Tuzli, Banjoj Luci i Mostaru. Sarajevo je postalo olimpijski grad i sl. U svemu je bila neophodna participacija Slovenaca i Republike Slovenije.

Socijalna struktura Slovenaca prema popisu 1981. godine

U Bosni i Hercegovini 1981. godine živjelo je 2.755 Slovenaca. Ukupno se nacionalno izjasnilo 1.175 muških i 605 ženskih osoba, od kojih je onih koji obavljaju zanimanje bilo 1.124, od čega 585 (52,0%) muških i 539 (48,0%) ženskih.

Najbrojniju socijalnu grupaciju Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1981. godine činili su "Stručnjaci i umjetnici". U toj socijalnoj skupini su bili razni stručnjaci: hemičari, fizičari i srodni stručnjaci tehnike i tehnologije, prirodnih i medicinskih nauka, medicinsko osoblje i drugi stručnjaci. Bilo ih je ukupno 348 (153+195), ili 31% aktivnih lica. Iza njih slijede upravni, administrativni i srodni radnici sa 238 lica (56+182). Oni su činili 21,2% lica koja privrjeđuju. Među njima preovlađuju upravni, administrativni (124 = 35+189) i računovodstveni radnici (102 = 14+188). Tek na trećem mjestu su rudari, industrijski i srodni radnici. Među njima su najbrojniji radnici metalske struke, mehaničari, monter, instalateri, električari, elektroničari, tekstilni i građevinski radnici i rukovaoci transportnim sredstvima. Oni su sa 208 zaposlenih činili 18,5% aktivnih lica. U ovoj socijalnoj skupini su pretežno "muška" zanimanja, odnos je 173:35 (83,2%:16,8%), za razliku od dvije prethodne socijalne skupine, koje su činile pretežno žene, ukupno 812 (258:554) ili 31,8%:68,2%. Društveno i političko "rukovodeće osoblje" među Slovencima nije bilo rašireno i svega je 6 (5+1) lica radilo kao članovi skupštine i DPZ i funkcioneri izvršnih organa uprave na stalnoj dužnosti. Za razliku od ovih 52 (47:5) slovenskih građana bili su rukovodioci i organizatori poslovanja u OUR-ima i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Oko dvije trećine radnika u ovoj socijalnoj grupi činile su žene. U ovu grupu ubrojano je i 95 prosvjetnih radnika i 15 umjetnika i srodnih radnika, a još svega 5 (4+1) su bili rukovodioci komercijalnih opštih udruženja, SIZ-ova, DP i drugi društvenih organizacija. Tu se već naziru procesi demokratizacije odnosa, većeg vrednovanja stručnosti i sposobnosti.

U ostalim zanimanjima upisana su 2 radnika u oblasti fizičke kulture i 7 (6+1) profesionalnih vjerskih službenika. Bez zanimanja bilo je 14 (6+8) osoba, registriran je i 51 radnik bez zanimanja.

Očigledno je da su u socijalnoj strukturi Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1981. godine mnogo više zastupljena lica sa intelektualnim zanimanjima nego ona koja su vezana za agrarna i slična zanimanja (svega 33), zatim rudari, industrijski i srodni radnici (208), trgovinsko osoblje (65), radnici u uslugama (63), među kojima na ugo-

stitelji otpada 39, dok je radnika na održavanju čistoće bilo 19. Ni osoblje društvene zaštite nije zanemarljivo sa ukupno 83 zaposlena.

	Slovenci %	Hrvati %	Muslimani %	Srbi %	Jugosloveni %
Visoko stručno obrazovanje	22,2	6,6	5,1	6,5	10,4
Više stručno obrazovanje	10,6	5,7	4,1	6,5	7,6
Srednje stručno obrazovanje	32,0	16,9	13,8	17,8	7,4
Niže stručno obrazovanje	5,5	4,6	4,3	5,1	5,2
Visokokvalifikovani	9,7	7,7	6,9	6,8	7,5
Kvalifikovani	12,9	27,6	29,7	26,8	25,0
Priučeni i polukvalifikovani	0,04	14,1	15,5	13,7	7,9
Nekvalifikovani	0,04	16,3	19,5	17,3	8,7

Tabela: Stručno obrazovanje u Bosni i Hercegovini prema popisu 1981. godine, po nacionalnostima⁵⁶:

Vrlo nizak procenat Slovenaca bio je u grupi nižeg stručnog obrazovanja (5,5%), priučenih i polukvalifikovanih (0,04%) i nekvalifikovanih radnika (0,04%). Slovenci su uglavnom pripadali visokom, višem i srednjem obrazovanju, tj. dijelovima društva čiji su se poslovi vezivali za urbane sredine i pretežno tehničko-tehnološka informatička i druga intelektualna zanimanja.

Struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini prema popisu stanovništva 1991. godine

Od 43 zanimanja utvrđena popisom 1991. godine,⁵⁷ 71,9% svih aktivnih Slovenaca u Bosni i Hercegovini radilo je u 12 zanimanja (radnici na upravnim administrativnim i srodnim poslovima, stručnjaci tehnike i tehnologije, nastavno osoblje, vojna lica, radnici na finansijsko-računovodstvenim poslovima, trgovinsko osoblje, stručnjaci medicinskih nauka i ostalo medicinsko osoblje, rukovodioci i organizatori poslova u preduzećima i drugim organizacijama i zajednicama, električari, el. mehaničari i el instalateri, oblikovanje i prerada drveta i radnici bez određenog zanimanja). U ovih 12 zanimanja je učestvovalo 261 (34%) muškarac i 291 (37,9%) žena.

⁵⁶ *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. godini, Tabela 097, Radnici prema narodnosti, polu i stepenu stručnog obrazovanja (SFRJ, SR, SAP), SFRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1984, str. 4-6.*

⁵⁷ Rezultati popisa stanovništva 1991. godine o socijalnoj strukturi Slovenaca nisu publikovani pa je materijal pribavljen autorovim uvidom u dokumentaciju Statističkog zavoda Federacije Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

U preostalom 31 zanimanju bilo je zaposleno ukupno 216 (21,8%) lica, od kojih 110 ili 29,6% muških i 106 ili 26,7% svih ženskih aktivnih lica. Slovenci su i u ovom periodu ostali na liniji zapošljavanja u onim strukama koje su vezane za visoku naobrazbu i kvalifikacije, koje zahtijevaju visoku tehničku i tehnološku stručnost. Na to ukazuje i njihova rasprostranjenost u Bosni i Hercegovini, čije je težište na 5 najrazvijenijih gradova.

Sarajevo je i 1991. godine prednjačilo u odnosu na ostale razvijenije gradove. Ono je zapošljavalo 216 lica ili 43,9% svih u ovih 5 gradova, a u odnosu na zaposlene u Bosni i Hercegovini taj procenat iznosi 28,1%. Banja Luka je na drugom mjestu sa 154 lica i ima znatno više nego tri preostala grada (154 prema 122). Banjalučki razvitak moderne industrije i infrastrukture, kao i sam položaj grada postao je atraktivniji za Slovence, uvrstio je ovaj grad odmah iza Sarajeva. Svi ovi gradovi, osim Zenice, imali su svoje univerzitete i druge kulturne i umjetničke institucije i velike privredne sisteme. Inače, svi gradovi u Republici bili su međusobno i sa Sarajevom povezani asfaltnim putevima, pa su integrativni procesi jačali, a kvalitet života bio u stalnom usponu.

U odnosu na 1981. godinu broj zaposlenih Slovenaca u Bosni i Hercegovini opao je 1991. sa 1.124 na 768, ili gotovo za jednu trećinu. Njihova socijalna struktura se postepeno mijenjala i posljednje tri decenije (od 1961. do 1991.) polako su opadale one kategorije zaposlenih ili naseljenih koje su u ranijem periodima davale značajno obilježje slovenačkog prisustva u Bosni i Hercegovini. Iz nje su iščezli poljoprivrednici, nekvalifikovani radnici, šumski radnici, rudari i sl. Ostali su aktuelni stručnjaci raznih profila, koji su ovdje nabrojani u zadnjim popisima stanovništva. Sada su muškarci najbrojnije i isključivo bili zastupljeni u vojsci (57), dok ih je među stručnjacima tehnike i tehnologije bilo 48 (67,6%). Muškarci su bili pretežno i električari, elektromehaničari, elektroničari i elektroinstalateri (25 ili 89,3%), mehaničari i monter motora, mašina i mehaničkih uređaja (18 ili 94,7%). Radili su na obradi metala - 22 ili 91,6%, u građevinarstvu - 5 ili 83,3%, na rukovodnim i organizacionim poslovima u preduzećima i drugim organizacijama i zajednicama - 22 ili 66,7%.

Žene brojčano prednjače među nastavnim osobljem (čine njegove dvije trećine) i među stručnjacima u preradi tekstila. One su, također, u većini među radnicima bez određenog zanimanja, u finansijskim i računovodstvenim poslovima, na njezi tijela i lica, kao i među stručnjacima medicinskih nauka i ostalim medicinskim osobljem. Iako nisu u većini, žene se javljaju i kao stručnjaci tehnike i tehnologije, a prisutne su i među trgovinskim osobljem i u ugostiteljstvu.

Kvalifikaciona struktura, odnosno školska sprema se, također, i kod Slovenaca poboljšavala, jer se to brzo događalo i bh. okruženju. Slovenaca u kategoriji bez

školske spreme bilo je samo 20 (10+10) ili oko 1,3% muškaraca i 0,8% žena. Odatle do pune osmogodišnje škole muškarci su u velikoj prednosti. U kategorijama od 1-7 razreda osnovne škole bilo ih je ukupno 179 (8,8%), na muškarce je otpadalo 35 (1,7%), a na žene 144 (7,1%). Ako se uzme u obzir posebno obrazovna struktura žena i muškaraca, žene su brojnije u svim kategorijama, osim visoke školske spreme. Žene su znatno brojnije od muškaraca pa je potrebno uporediti njihovu obrazovnu strukturu u popisu iz 1991. kao i obrazovanost Slovenaca zabilježenu u popisima 1953. i 1991. godine.

Nivo obrazovanja	1953. u/m/ž	Nivo obrazovanja	1991. u/m/ž
Ukupno u BiH	5.404 /2.901 /2.503 100%/53,7%/46,3%	Ukupno u BiH	2.025 /779/1.246 100%/38,5%/62,5%
Bez škole	317 /140 /177 5,9%/4,6%/7,1%	Bez škole	20 /10 /10 1,0%/1,3%/0,8%
Osnovna škola	2.582 /1.181 /1.401 47,8%/40,7%/56,0%	1-3 razreda	22 /5 /17 1,1%/0,6%/1,4%
Osmogodišnja i niža sredna škola	878 /383 /495 16,2%/13,2%/19,8%	4 razreda O.Š	92 /23 /69 4,5%/3,0%/5,5%
Niža stručna škola	824 /612 /212 15,2%/32,2%/14,1%	5-7 razreda O.Š	65 /7 /58 3,2%/0,9%/4,7%
Potpuna gimnazija	279 /227 /52 5,2%/7,8%/2,1%	Osnovna škola	411 /78 /333 20,3%/10,0%/26,7%
Srednja stručna škola	370 /232 /138 6,8%/8,0%/5,5%	Srednja škola	962 /413 /549 47,5%/53,0%/44,1%
Fakultet, viša i visoka škola	154 /126 /28 2,8%/4,3%/1,1%	Viša škola	165 /70 /95 8,1%/9,0%/7,6%
		Visoka škola	212 /157 /115 13,4%/20,0%/9,2%
		Ostali	16 /6 /10 0,8%/0,8%/0,8%

Tabela: Obrazovna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini prema popisima stanovništva 1953. i 1991. godine.⁵⁸

⁵⁸ Tabela je sačinjena na osnovu podataka iz popisa stanovništva 1953. i 1991. godine. Popisi u jugoslavenskoj državi poslije Drugog svjetskog rata, u segmentu obrazovanja i kvalifikacija, rađeni su sa različitom metodologijom pa je teško izvršiti poređenja određene vrste ►

Iz navedene tabele o obrazovnoj i polnoj strukturi Slovenaca 1953. i 1991. godine mogu se izvući sljedeći zaključci:

1. Broj Slovenaca 1953. bio je veći nego 1991. za 3.379 ili 166,9%. U prvom popisu (1953) muškarci su bili brojniji od žena za 398 ili za 7,4%, a 1991. polna struktura se obrnula i ženske osobe bile su brojnije za 467 ili 23%.

2. Razlika u školskoj spremi između muškaraca i žena bile su znatno naglašenije 1953. nego 1991. godine, iako su one bile stalno prisutne. Sa 4 razreda osnovne škole bilo je 1953. godine ukupno 47,8% bh. Slovenaca, a tada se iznad toga procenta u Bosni i Hercegovini kretalo nepismeno stanovništvo starije od 10 godina.

Upoređujući brojke i procenete iz 1953. i 1991. godine, vidi se da 1953. dominira osnovna (4- i 8-godišnja) i niža srednja opća ili stručna sprema, koju ima preko 45% svih Slovenaca, što je za ono vrijeme bio kvalificirani kadar za širok spektar primjene u praksi. Gimnazije i srednje stručne škole imalo je oko 15% Slovenaca, a fakultete (više i visoke škole) 154 ili 2,8%, od čega su samo 28 ili 1,1% žene, što potvrđuje tadašnju obrazovnu inferiornost i slovenskih žena u odnosu na njihove sunarodnike. One su bile brojnije samo do nivoa osmogodišnje i niže opće srednje škole, dok su razlike velike u višim stručnim školama. U potpunoj gimnaziji odnos je 7,8% muškaraca i 2,1% žena, a u srednjoj stručnoj školi 8,0% muškaraca: 5,5% žena.

IZVORI I LITERATURA:

Izvori:

- *Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fondovi: Zajedničko Ministarstvo finansija, Biro za poslove Bosne i Hercegovine - prezidijalna i opšta akta; Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu;*
- *Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Knjige (I-VI) evidencije Drinskog žandarmarijskog puka*
- *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegowina 1906-1916.*
- *Geschäfts-Bericht der Gewerkschaft "Bosnia" für das Jahr 1883, Wien, 1884.*
- *Istorijski arhiv Sarajevo, Slovenski klub. Spisak članova (1918 do 1931). Sarajevo, 1912.*

---

stručne spreme u različitim periodima. Nešto potpunija upoređivanja mogu se izvršiti jedino u kategorijama visokog, višeg i srednjeg obrazovanja, dok su kod ostalih obrazovnih nivoa uporedive 1961. sa 1981. godinom, kao i međusobno 1953, 1971. i 1991.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Sarajevo, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. marta 1931*, knjiga I i II, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd, 1938.
- *Hauptresultate Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. Sarajevo, 1896.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. IX, Stanovništvo po narodnosti. FNRJ*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954.
- *Leibacher Zeitung*, 13. septembar 1904. godine
- *Orient Rundschau*, Wien, br. 180 od 25. 09. 1906.
- *Popis stanovništva 1953. godine. Knj. VIII, Narodnost i maternji jezik. Podaci za srezove prema upravnoj podeli 1953. godine*, FNRJ, SZS, Beograd, 1959.
- *Popis stanovništva 1953, knj. 3, Pismenost i školska sprema, Konačni rezultati za FNRJ i Narodne republike*, SZS, Beograd, 1960.
- *Popis stanovništva 1953, knj. XI, starost, pismenost i narodnost, podaci za opštine prema upravnoj podjeli u 1953. godini*, Beograd, 1960.
- *Popis stanovništva 1961, knj. IV, Ekonomsko obilježje stanovništva, II dio, radnici - službenici SFRJ*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1969.
- *Popis stanovništva 1961. Knj. II. Pismenost i školovanost. Rezultati za socijalističke republike i demografske rejone*, SFRJ, SZS, Beograd, 1971.
- *Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo pismenost i školovanost, Rezultati po republikama i pokrajinama*, SZS, Beograd, 1974.
- *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. godini, Tabela 097, Radnici prema narodnosti, polu i stepenu stručnog obrazovanja (SFRJ, SR, SAP)*, SFRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1984.
- *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Stanovništvo. Upporedni podaci 1971, 1981, 1991*. Statistički bilten 265, Sarajevo, april 1998.
- *Rezultati popisa stanovništva 1991. godine* o socijalnoj strukturi Slovenaca nisu publikovani pa je materijal pribavljen autorovim uvidom u dokumentaciju Statističkog zavoda Federacije Bosne i Hercegovine u Sarajevu.
- *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo, 1912.
- *Statistički Godišnjak Bosne i Hercegovine 1984*, Godina XVIII, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, novembar 1984.
- *Upravni izvještaj bosansko-hercegovačkih zemaljskih željeznica za godinu 1917/18.*, Sarajevo, Državne željeznice Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo, 1920.
- *Zemaljski ustav (Štatut) za Bosnu i Hercegovinu*, Previšnje rješenje od 17. februara 1910. godine o uvođenju ustavnih odredaba, Sarajevo, 1910.

Literatura:

Branislav Begović,

- Strani kapital u šumskoj privredi BiH za vrijeme otomanske vladavine. *Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju*, V, Sarajevo, 1960.
- *Kapitalistička eksploatacija bosanskih hrastovih šuma u periodu austrougarske uprave sa posebnim osvrtom na manufakturnu proizvodnju i eksport programske duge*, Sarajevo, 1975.
- *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBiH, Djela, knj. LIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 31, Sarajevo, 1978.
- *Šumska privreda u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1985.

Ilija Bošnjović,

- *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*, Biblioteka Ekonomskog instituta Univerziteta u Sarajevu, Knj. 3, Sarajevo, 1966.

Srećko M. Džaja,

- Kvalifikacioni profil i porijeklo nastavnog kadra na srednjim školama u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990.
- *Geschichte der Sicherheits Truppen und der öffentliche Sicherheits im Bosnien und Herzegovina 1878-1898.*, Wien, 1898.

Dr. Ferdo Gestrin - Dr. Vasilij Melik,

- *Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918. godine*, Prvo izdanje, IGTKRO "Svjetlost", Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1979.

Martin Grum,

- Društvo sarajevskih Slovenaca 1891-1918, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1-2/1983.

Ilija Hadžibegović,

- *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, "Svjetlost", Sarajevo, 1980.

- *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. "Oslobođenje Public", Sarajevo, 1991.
- Slovinci u Bosni i Hercegovini, Prilog izučavanja broja i rasprostranjenosti Slovenaca u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1992. godine, *Zora Cankarjeva*, letnik/godina VI, številka/broj 16-17, Sarajevo, julij-decembar 1997.

Ferdo Hauptmann,

- *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo, 1987.

Kasim Isović,

- Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918-1924. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo, 1962.

Dževad Juzbašić,

- *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973.
- *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajev ere*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela knj. XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 28, Sarajevo, 1974.

Robert A. Kann,

- *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. Erster Band. Das Reich und die Völker, Zweite, erweiterte Auflage. Verlag Hermann Böhlau Nachf, Graz-Köln, 1964.

Hamdija Kapidžić,

- Rad Narodnog vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu u novembru i decembru 1918. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo 1963.

Tomislav Kraljačić,

- *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1987.

Hamdija Kreševljaković,

- *Izabrana djela*, IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991.

Dr. Bogdan Krizman,

- Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918. godine, *Historijski zbornik*, god. XIV, Zagreb, 1961.

Milan Ljiljak,

- *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, I*, "Svjetlost", Sarajevo, 1975.
- *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, II*, "Svjetlost", Sarajevo, 1981.
- *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, III*, "Svjetlost", Sarajevo, 1989.

Đorđe Mikić,

- O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Materijali sa naučnog skupa, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine.

Richard Georg Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan,

- *Innere Front*, Band I, II, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1974.
- *Spomenica proslave 50-godišnjice Fabrike duhana Sarajevo*, Sarajevo, 1930.
- Slovinci v Hrvaški, Prva knjiga, Zbornik skupine avtorjev. Nosilka projekta in urednica Vera Kržišnik-Bukić. Inštitut za narodnosna vprašanja, Ljubljana, 1995.

Nusret Šehić,

- *Bosna i Hercegovina 1918-1925. - privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju u Sarajevu, Studije i monografije, Sarajevo, 1991.

Erich Zöllner,

- *Geschichte Österreichs*. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien, 1961.

SOCIAL STRUCTURE OF SLOVENIANS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM MID-19th CENTURY UNTIL 1991

Iljas Hadžibegović

Summary

The study of the social and other structures of Slovenians in Bosnia and Herzegovina from mid-19th century until the last decade of the 20th century offers several crucial indicators that may be considered as relevant for their presence in this part of the world:

1. What linked them to this country were geographic and linguistic similarities, as well as the historical destiny they shared living in one state.

2. Generally speaking, Slovenians were better educated and qualified than the citizens of BiH on average, with the exception of the major towns: Sarajevo, Banja Luka, Mostar and Tuzla, where they mainly resided. In the last population census, they were not registered in 19 poorly developed municipalities that were stuck between the agrarian and industrial stage of development. In other 52 municipalities, there were between one and five Slovenians living, while in the remaining 24 municipalities there were more than five Slovenians, while about 93% of all the BiH Slovenians lived in the most developed five towns.

3. Most of the BiH Slovenians lived in Sarajevo, as the capital and the most important centre of economic, educational, cultural, scientific and sport life, which, thanks to these achievements, resembled most the level of development they left behind in their homeland.

4. In the last census held in 1991, Slovenians were registered in 43 occupations, among which most numerous were those related to technical and technological professions, education (ranging from primary to university education), and administration. They were also military and financial experts and skilled artisans – mainly in the crafts related to electricity, electronics and IT.

5. The Slovenians in Bosnia and Herzegovina always opted for those branches of economic activity and for those occupations that were linked with progress. In these areas, the mark they left on BiH was recognisable – be it the well known “Kranj Axe” or Alpine mountain huts typical on Mt. Pohorje, dating back to the 19th century and as late as to the Winter Olympic Games that were held in Sarajevo in 1984.

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK 930.25 (497.6 Sarajevo) "1941/1942"
725.751 (497.6 Sarajevo) "1941/1942"

Historijska građa

PREPISKA IZ 1941. I 1942. GODINE O UREĐENJU I RADU DOTRAJALE I U RATU OŠTEĆENE ISA-BEGOVE BANJE U SARAJEVU

Mina Kujović
Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Zemaljska vakufska komisija je početkom 1890. godine odlučila da iz sredstava Gazi Isa-begova vakufa sagradi parnu banju prema zahtjevima novog vremena. Banja je sagrađena u orijentalnom stilu, prema nacrtima arhitekta Josipa plemenitog Vancaša, na zemljištu nekadašnjeg hamama pokraj Careve džamije¹ Nova banja je imala parnu i tzv. tursku banju i zasebne banje u bazenima. (otuda naziv "Gazi Isa-begova parna, na tekne i turska banja"), sa 18 kabina i svim potrebnim uređajima.²

---

¹ Komlpeks Careve džamije sa Isa-begovom banjom izgrađen je neposredno uz lijevu obalu Miljacke, u kontaktnoj zoni sarajevske četvrti Bistrik sa rijekom Miljackom i trgovačkom jezgrom Baščaršije. Sa sjeverozapadne strane oivičen je ulicom Bistrik, sa sjeverne strane ulicom Obala Isa-bega Ishakovića, s istočne ulicom Konak, a sa južne strane rezidencijalnim kompleksom Konak. Iz teksta o proglašenju graditeljske cjeline Careve (Hatibove, Stare sultan Mehmeda, Stare Atik, Gazi sultan Mehmed-hanove) džamije sa Isa-begovom banjom u Sarajevu. Odlukom Komisije za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine na sjednici održanoj 2-8 studenog/novembra 2004. godine kompleks je proglašen nacionalnim spomenikom.

² Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska vlada za BiH-Građevinsko odjeljenje, kutija br. 50. Predmet o **gradnji banje** sadrži: Originalni projekt koji je uradio arhitekta Josip Vancaš; Ugovor o gradnji (na bosanskom i na njemačkom jeziku) koji je 24. juna 1890. godine potpisao Mustaj-beg Fadilpašić, tadašnji predsjednik Zemaljske vakufske komisije; Troškovnik svih faza gradnje koju je preuzeo poduzetnik Alois Thotoko. Predračunski troškovi gradnje su bili 39.994.19 forinti, ali su na kraju bili duplo veći.

Novosagrađena banja je otvorena 16. februara 1891. godine kao prvo moderno kupatilo u Bosni i Hercegovini, odmah je prozvana Isa-begova banja.

Nova banja je radila prve dvije godine u režiji vakufske komisije, dok je od 1893. godine davana privatnicima u zakup, kada je i proširena uvođenjem blatnih, slanih, sumpornih i još nekih banja. Ukupni troškovi građenja Banje iznosili su 63.000 forinti.

U ljeto 1911. godine Banja je renovirana i tom prilikom uvedeno je električno osvjetljenje. Od 1913. godine u Gazi Isa-begovoj banji su se mogli nedjeljom popodne kupati radnici uz sniženu cijenu od 50 helera, a vojnici dva puta nedjeljno, također popodne, po cijeni od 20 helera³.

Vakufska direkcija u Sarajevu kao vlasnik i zakupci Gazi Isa-begove banje, kao upravljači i korisnici, od 1913. godine, do početka Drugog svjetskog rata nisu ništa ulagali u njeno održavanje niti u obnavljanje namještaja, peškira, čaršafa i ostalog inventara. Zbog stalnog korištenja i slabog održavanja ova lijepa i gradu Sarajevu veoma potrebna banja je do početka Drugog svjetskog rata bila dobro dotrajala. Već u aprilu (13.) prilikom bombardiranja Sarajeva, Gazi Isa-begova banja je geleri-ma oštećena pa je ubrzano propadala zbog oštećenog krova. Higijenski uvjeti u banji su bili izuzetno loši, a i grijanje je, zbog nedostatka ogrjeva, bilo minimalno pa su samo rijetki koristili njene usluge. Građanstvu je ova banja trebala jer ih je malo imalo mogućnosti da se kod kuće okupa, a zbog ratnih uvjeta iz istočne Bosne su u grad stigle brojne izbjeglice koje nisu imale gdje da se okupaju. Zbog toga su predstavnici vlasti i uprave u Sarajevu odlučili da ovaj, za grad veoma bitan objekt, vrate u funkciju.

Donosimo prepisku između organa vlasti, uprave grada Sarajeva, zakupaca Isa-begove banje i bankara koja se odnosi na higijenske uvjete u Gazi Isa-begovoj banji iz 1941. godine i na predlaganje mjera iz 1942. godine kako bi se banja ponovo dovela u funkciju. Prepiska se odvijala tokom 1941. i 1942. godine između: Velike župe Vrhbosne, Gradskog poglavarstva Sarajevo, Higijenskog zavoda, Vakufskog ravnateljstva - Vakufske komisije Sarajevo i zakupaca banje.

Krajem prve ratne godine povećale su se potrebe za korištenjem javnih kupatila u Sarajevu zbog velikog priliva izbjeglica iz istočne Bosne, a najveća banja u gradu je bila u jadnom stanju o čemu rječitro govori nalaz gradskog liječnika dr. Asima Musakadića:

---

³ Gazi Isa-begova banja je za grad Sarajevo bila veoma značajna, jer je sve do 1918. godine bila jedina banja za grad Sarajevo koja je dnevno mogla da "podmiri" i do 4000 korisnika – kupača. Godine 1918. u Kranjčevićevoj ulici je u zgradi Crvenog križa/krsta otvorena još jedna, ali skromna, javna banja.

Higijenski zavod u Sarajevu

Broj: 5498/41

4. studeni 1941.

VELIKOJ ŽUPI VRHBOSNA – Zdravstveni odjel, Sarajevo

Potpisani je krajem mjeseca rujna obišao skupa sa gradskim liječnikom Dr Asimom Musakadićem Gazi-Isabegovu banju i ustanovio sljedeće:

Zgrada je u onom dijelu bliže Carevoj džamiji nešto stradala uslied bombardiranja. Ta šteta nije znatna i mogla bi se srazmjerno malim troškom popraviti.

Inače je ponutrica banje, instalacije, namještaj, drvenarija prozora i vrata, podovi i zidovi u teško zapuštenom stanju. Izgleda, da se sve to decenijama nije popravljalo.

U pojedinačnim banjama kade su već posve ruinirane, instalacije vode u teško dertnom stanju a namještaj ispod svake kritike. Otomani u tim odjelima tako su poderani da iz njih viri vuna a to je pokriveno nekim jadnim i nečistim pokrivačima i nečim slično čaršafu. Zidovi su vlažni, podmjehureni i čađavi. Podovi ne odgovaraju nikako ovakvoj ustanovi. Hodnik kojim se pristupa pojedinim banjama također je u velikom neredu i zapušten. Podovi su istruli a prostirka poderana i zamazana. Izgleda da se uopće ne diže radi čišćenja. Čekaonica je također neuredna a centralno grijanje jedva da se osjeti u tom prostoru.

Prostorija za masiranje kao i pribor za to nikako ne odgovaraju higijenskim propisima.

Rublje koje se izdaje gostima (čaršafi, ručnici) ispod svake je kritike tako, da to služi samo na golemu sramotu i veliko je čudo ko se time uopće hoće da posluži.

Ložionica je tako uređena, da su radne prilike u njoj nadmašile svaku pa i najtežu robiju.

Sve u svemu higijenske su prilike u toj banji tako jadne, da je kud i kamo bolje i korisnije tu banju zatvoriti nego li je i dalje držati u prometu za neupućeni svijet koji ni pojma nema čemu se izlaže posjećujući takovu ustanovu. Radi svega toga izgleda da je i posjeta banje pala na minimum što je posve razumljivo.

Nakon ovoga pregleda Zavodu je čast predložiti sljedeće:

1) da se spomenuta banja smjesta zatvori i da se pristupi njezinom temeljitom popravku,

2) da se popravak izvede o trošku vlasnika banje i gradske općine na jednake dijelove,

3) da se kod popravaka ne čine nikakve preinake u samom raspoređenju prostorija te neka ove ostanu kako su i prvotno raspoređene

Ad 1) Ovu je banju svakako bolje zatvoriti nego da služi na sramotu i da se otuda raznose razne bolesti po našem gradu.

Ad 2) Popravak bi trebalo da padne na teret vlasnika i gradske općine. Ova potonja i onako bi bila dužna da podigne i uredi jednu čestitu banju za građanstvo pa kada to već do sada nije učinila pravo bi bilo da u tome pomogne vlasnika kako bi se čim prije barem ova banja osposobila za pravilan rad.

Ad 3) Od ove se banje svakako ne može stvoriti moderna suvremena banja ali se na svaki način može postići da ova banja staroga tipa bude higijenski uređena. Ako se ovo ostvari ova banja može još dugo vremena služiti svojoj svrsi a da se ne dira u nju kao u spomenik iz starih vremena koji će imati dugo vremena svoju posebnu privlačnost.

Izvede li se sve prema prednjim predlozima onda bi trebalo uzeti zakupnika koji će imati smisla za održavanje banje u onakvom redu kako je to potrebno.

Zavod sa svoje strane obećava da će onda i sam povesti živahnu promičbu za ovu banju što bi svakako dovelo do znatno jačeg priliva gostiju u tu ustanovu. Ne samo to, zavod bi pružio besplatnu priliku za kupanje i najsiromašnijim slojevima pučanstva.

Na kraju mi je čast napomenuti da je ovaj dopis u priepisu dostavljen Vakufskom ravnateljstvu i Gradskom poglavarstvu u Sarajevu.

*Za dom spreman!
Upravitelj Higijenskog zavoda
Dr Franjo Raguz⁴*

Župan Velike župe Vrhbosna je već 11. oktobra uputio dopis gradskom Poglavarstvu i Vakufskoj komisiji (ravnateljstvu) u kojem im je naredeno da ga izvjestite šta su poduzeli u vezi sa inspeksijskim nalazom Higijenskog zavoda i potrebom teme-

---

⁴ ABH, Velika župa Vrhbosna, (VŽV) opći spisi (op. Sp.), br.VI- 8936/41

ljitog renoviranja Gazi Isa-begove banje. Na kraju dopisa je naglašeno da je problem vrlo važan *pa njegovo hitno rješavanje traže prilike u gradu Sarajevu*⁵

Vakufska direkcija Sarajevo - Vakufsko ravnateljstvo nije ništa odgovorila dok je Poglavarstvo grada Sarajeva na gornji zahtjev odgovorilo nakon nekoliko mjeseci:

Gradsko poglavarstvo Sarajevo.

III Broj: 13836/42

Sarajevo, dne 21. ožujka 1942.

VELIKOJ ŽUPI VRHBOSNA

Na ruke Velikog župana

gosp. Ismet-bega Gavrankapetanovića

Sarajevo

*Povraćamo vam spis, koji se odnosi na popravak Gazi-Isabegove banje sa priležecim dopisima.....*⁶

Gradsko poglavarstvo je smatralo da je zakupac Isa-begove banje gospodin Jusuf-beg Pašić bio glavni krivac za tako jadno stanje u njoj te da je obavezan da uradi sve potrebne popravke i da obnovi inventar, peškire i čaršafe.

.....Mi stojimo na stanovištu da traženi popravci ne predstavljaju nikakve naročite novčane izdatke za zakupce banje, te ako zakupac ni ovo neće da učini u svrhu opće higijene i poboljšanja svoga posla, onda je ipak bolje banju zatvoriti, nego li da pod vidom općeg zdravstvenog stanja bude isto mjesto za infekciju raznih kožnih i drugih bolesti.

Po ovlaštenju gradonačelnika

Predstavnik zdravstvenog odjela (potpis nečitak)

---

⁵ ABH, VŽV, op.sp. VI- 9201/41

⁶ Gradsko poglavarstvo Sarajevo je uz odopis Velikoj župi Vrhbosna dostavilo i sljedeće pre-pise spisa: dva spisa koje je 27. II i 4. III 1942. uputilo gospodinu Jusuf-begu Pašiću, zakupcu Banje, spis upućen Vakufskoj direkciji 27. II 1942., dopis Huseina Omanovića, ravnatelja Zanatske banke Sarajevo od 1. III 1942. i dopis od 13. III 1942. koji su zakupci banje Jusuf-beg Pašić i Salih-aga Serdarević uputili Velikoj župi Vrhbosna.

Ovaj dopis je u uredu Velike župe Vrhbosna primljen 6. maja 1942. Službenik je zelenom tintom na poleđini spisa napisao sljedeće:

Pošto se banja kao takova ne može upotriebiti ni za kupanje građanstva ni za čišćenje izbjeglica, a Velika župa ne može snositi troškove za njeno uređenje to a/a⁷

Uz ovaj dopis Gradsko poglavarstvo je priložilo i kopije dopisa (prepiske) koja se tokom februara i marta 1942. godine odvijala između Gradskog poglavarstva Velike župe Vrhbosne – zdravstveni izvjestitelj, zakupaca Gazi Isa-begove banje: Jusuf-bega Pašića i Salih-age Serdarevića.⁸

Među prepisima spisa je i dopis Huseina Omanovića, ravnatelja Zanatske banke u Sarajevu koji je uputio Marku Mihaljeviću, stožerniku Velike župe Vrhbosne 1. marta 1942. godine iz kojeg saznajemo da Vakufska direkcija kao vlasnik Isa-begove banje nije u mogućnosti da je popravi zbog nedostatka novčanih sredstava:

*Husein Omanović
ravnatelj Zanatske banke u Sarajevo
Sarajevo, 1. ožujaka 1942.*

Slobodan sam Vam skrenuti Vašu cijenjenu pažnju u interesu higijene građana grada Sarajeva u sljedećoj stvari:

Od godine 1918. postoje u Sarajevu samo dvije banje i to Gazi Isa-begova banja i banja "Crvenog križa".⁹

Gazi Isa-begova banja je velika zgrada, koja je u stanju podmirivati potrebe širokog kruga građanstva dočim "Crvenoga križa" je malih razmjera i ni iz daleka nemože udovoljiti samo svojoj svrsi.

Danas je stanje takovo, da 95 % građana u Sarajevu nema se gdje okupati i time dovodi u opasnost zdravlje građana i lako se mogu pojaviti zarazne epidemije raznih bolesti, jer Gazi Isa-begova banja ne radi.

Usljed bombardiranja 13. travnja p. g. ova je banja oštećena toliko, da je potrebna veća svota, da se ista popravi i u pogon stavi.

Vlasnik je pomenute banje Vakufsko ravnateljstvo, koje ne kani ovaj popravak izvršiti, jer usljed ratnih prilika prihvodi su mu se umanjili, a

---

⁷ ABH, VŽV, op. sp. VI-5836/42

⁸ ABH. VŽV, nav. izv.

⁹ Kupatilo se nalazilo u Kranjčevićevoj ulici u zgradi Crvenog krsta/križa, a raspolagalo je sa 5 kada i 15 tuševa i samo je povremeno radilo. (Midhat Aganović, Stambeno komunalni razvoj grada . U: *Sarajevo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990, str. 384).

---

rashodi povećali, te kako saznajemo, da teško pokriva svoje rashode.

Ostaviti Sarajevo bez najelementarnije potrebe čovjeka, a to je banje, imaće posljedicu da će se bolesti pojaviti, te će kako za državu tako i Općinu grada Sarajeva prouzročiti veće izdatke nego što bi stajalo, da se ova banja popravi i u pogon stavi.

Ovu banju bi trebalo što prije popraviti i osigurati joj stalnu nabavu ugljena, da se može građanstvo grada Sarajeva s njome služiti.

Uvjeren sam, da ćete poduzeti korake, da se ovoj najprečoj potrebi građana grada Sarajeva što prije udovolji.

Za dom spreman!

U potpisu Husein Omanović¹⁰

Gradsko poglavarstvo u Sarajevu je tokom marta dva puta upućivalo dopise zakupcima banje u kojima je navodilo potrebu neophodne popravke u vezi sa radom banje i davalo im veoma kratke rokove. Tako u dopisu od 27. III 1942. nakon ponovnog opisa stanja u banji Gradsko poglavarstvo je zakupcima naredilo sljedeće:

1. Da se odjel sa kadama imade potpuno zatvoriti i isključiti iz upotrebe sve dotle, dok se ne izvrše temeljiti popravci zidova, divana, poda i kada.

2. Da se u vremenu od 2-3 nedjelje izvrši popravak kabina, zatim krečenje prostorija sa tuševima, zastakljivanje prozora, gdje se sada nalazi mjesto stakla prikovana daska.

3. Da se odjel za masažu okreči i očisti, kao i ostale prostorije/sobe za odmaranje / ulaz, hodnici i brijačnica/.

4. Banja mora raspolagati sa dovoljno čistog rublja.

5. Leš od sagorjelog uglja ne smije se istresati na pločnike, kao što sada vršite, nego se u najkraće vrijeme ima postaviti sanduk od jakih dasaka sa poklopcem, kako se nebi prašina raznosila po ulici.

Nakon datog roka komisija će ponovo pregledati stanje banje, te u koliko ne budete postupili prema datom vam nalogu poduzeće potrebne mjere, da se banja zatvori.¹¹

---

¹⁰ ABH, VŽV, op. sp. VI-5836/42.

¹¹ ABH, VŽV, nav. izvor

Zakupci Isa-begove banje, Jusuf-beg Pašić i Salih-aga Serdarević su 13. marta 1942. u dopisu koji su uputili Velikoj župi Vrhbosni naveli sljedeće:

Jusuf-beg Pašić

i

Salihaga Serdarević

zakupci Gazi Isabegove banje u Sarajevu
13. ožujka 1942.

Sarajevo,

P.n.

Velikoj župi "Vrhbosni"

Sarajevo

Juče nam je saopćio tajnik Naslova, da se imade Gazi Isabegova banja otvoriti i odmah otpočeti radom, te povodom toga slobodni smo naslov izvijestiti.

Usljed bombardiranja od 13. travnja p. g. jer su bombe padale u neposrednoj blizini banje, ova je oštećena, ali šteta nije tako velika bila, da se nije mogla popraviti, što je Vakufsko ravnateljstvo kao vlasnik banje propustilo da učini premda je stavilo oštetni zahtjev na Gradsko poglavarstvo u Sarajevu.

Radi pomenutog razloga banja nije bila potpuno zatvorena i osigurana od eventualnog premrzavanja a s druge strane jaka studen doprinijela je, da su nekoliko vodovodnih cijevi popucale, a inače nastale su štete na zidovima, prozorima i vratima, pa u koliko bi se temeljito banja popravila trebalo bi potrošiti veću svotu novaca.

I djelimičnim popravkama banja bi se mogla staviti u pogon, a taj bi se popravak mogao izvršiti u koliko bi bilo volje u roku od 48 sati te bi banja funkcionirala uredno preko proljeća i ljeta obzirom da je zima na izmaku, a kasnije bi se mogli i temeljiti popravci izvršiti.

Banja može dnevno primiti 4000 osoba, te bi dovoljna bilo za cijelo Sarajevo...

U nastavku dopisa zakupci su naveli da je vlasnik Banje, Vakufska direkcija/povjerenstvo uz pomoć Gradskog poglavarstva, dužan snositi troškove cijele opravke te obezbijediti redovnu dostavu uglja iz rudnika u Brezi – 15 vagona mjesečno.

Na kraju su zakupci banje su Velikoj župi iznijeli sljedeće prijedloge:

Konačno izjavljujemo, da smo voljni staviti banju besplatno na raspolaganje muhadžirima radi kupanja dva puta, to jest dva dana sedmično, samo da nam se dotira za svaki dan po 75 qu ugljena besplatno, a mi ćemo snositi sve troškove usluge, dezinfekcije i čišćenja, bez da tražimo kakvu plaću zato.

Molimo Naslov, da izvoli odrediti očevid na lice mjesta na koji da se pozove Vakufsko ravnateljstvo, delegat naslova, jedan liječnik Fizikata gradskog poglavarstva u Sarajevu i nas dvojica, da bi se moglo ustanoviti, koji su popravci najpreči i shodno tome odrediti tko će platiti popravke da se isti u roku od 48 sati izvrše i banja stavi u pogon.

Mi smo ovijem obrazložili zašto je obustavljeno djelovanje Banje i zašto ne može raditi kako bi Naslov uvidio, da pri nama nema nikakve krivice, te se bilježimo

Za dom spremni!

U potpisu: Pašić i Serdarević¹²

Vlasnik Isa-begove banje, Vakufska direkcija u Sarajevu, zakupci Pašić i Serdarević te Gradsko poglavarstvo Sarajevo nisu se mogli dogovoriti oko financiranja opravki odnosno cjelokupnog renoviranja dotrajalog i u ratu oštećenog objekta pa je banja zatvorena.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata Isa-begova banja je adaptirana i radila je sve do 70-tih godina, ali samo djelimično. U funkciji su bile tuš kabine i jedan topli bazen, dok je ostali prostor korišćen kao skladište. Korišćenje Banje prešlo je u nadležnost novoosnovanog preduzeća "Higijena", a korisnici su bili uglavnom osobe koje nisu imale stalni boravak u Sarajevu: Albanci na privremenom radu i učenici¹³.

U toku rata 1992-1995. godine, zgrada Isa-begove banje je teško oštećena granatama. Po prestanku ratnih dejstava na ovom objektu nisu poduzeti nikakvi sanacioni zahvati, pa mu prijete opasnost potpunog propadanja.¹⁴

---

¹² ABH, VŽV, op. sp. VI-5317/42

¹³ M. Aganović, Stambeno komunalni razvoj grada. U: *Sarajevo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990, str. 384 i usmena informacija direktora Vakufske direkcije Sarajevo.

¹⁴ Kao napomena 1.

IZLAGANJA SA NUČNIH SKUPOVA

UDK 322 (497.6) "19"
28-67 (497.6) "19"

Izlaganja sa naučnih skupova

STAV ISLAMSKJE ZAJEDNICE PREMA RASPADU JUGOSLAVIJE¹

Edin Radušić
Filozofski fakultet, Sarajevo

Abstrakt: Uloga vjerskih organizacija i institucija na južnoslavenskom prostoru, gdje je upravo vjera bila vododjelnica pri formiranju nacija i gdje sve do danas vjerske organizacije igraju značajnu ulogu u političkom i uopće društvenom životu, bila je od ogromnog značaja za historijske procese u ovom dijelu Evrope. Njihova uloga je bila značajnija što je politička situacija bila kritičnija. Autor u ovom radu na osnovu njemu dostupnih izvora prati stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije u sudbonosnim vremenima za Bosnu i Hercegovinu, kada je bio doveden u pitanje opstanak Bošnjaka.

Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina XX stoljeća obilježili su krupni događaji. Rušenje berlinskog zida simbolički je označilo odlazak komunizma sa političke scene, kojem procesu ni Jugoslavija, iako značajno drugačijeg uređenja od ostalih komunističkih zemalja, nije mogla izbjeći. U eri kada su bivši komunistički lideri postali najvatreniji nacionalisti raspad Jugoslavije na njene historijske pokrajine bio je neizbježan.

Stav vodećih vjerskih organizacija u Jugoslaviji prema njenom opstanku ili nestanku bio je veoma značajan. Kada je riječ o vjerskoj zajednici jugoslavenskih mu-

---

¹ Izlaganje sa naučne konferencije "Crkve u bivšoj Jugoslaviji" održane od 30. 10. do 3. 11. 2002. godine u Münchenu (Njemačka) u organizaciji Ökumenische Institute iz Münstera.

---

slimana, posebno u Bosni i Hercegovini, ova konstatacija dobija još više na težini usljed povezanosti nacionalnog i konfesionalnog elementa kroz historiju Bosne i Hercegovine. Moglo bi se reći da je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini bila jedna od osnovnih ustanova bošnjačkog naroda zadnjih stotinjak godina. U nedostatku organiziranog političkog djelovanja vjerska zajednica nastupa kao dušebrižnik u interesu tog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva.

Složenost teme i nepostojanje vremenske distance od događaja i procesa koji su tretirani u ovom radu, a koja je nužna za potpuno sagledavanje ovog pitanja, utjecali su da naznačena tema ne bude upotpunosti apsolvirana. Stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije pokušali smo rekonstruirati, uglavnom na osnovu zvaničnih istupa i saopćenja najviših institucija Zajednice (Rijaseta Islamske zajednice Jugoslavije, Mešihata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i Vrhovnog Sabora) kao i čelnih ljudi tih institucija (reisul-uleme, predsjednika Mešihata i predsjednika Sabora) u njihovim glasilima.² Obratili smo pažnju i na druge tekstove objavljene u ovim listovima, jer su stavovi izneseni u njima bliski onima uredništva navedenih glasila, odnosno, njihovog osnivača i izdavača. Akcenat u radu je na periodu od početka 1991. do kraja 1992. godine kada se i desio definitivni raspad Jugoslavije.

* * *

Pitanje organizacije, razvoja i položaja Islamske zajednice (IZ) u različitim državnim okvirima, od njenog nastanka do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, značajno je utjecalo na njena opredjeljenja u toku jugoslavenske krize. Tada su polako evoluirale dvije struje unutar Islamske zajednice, koje su nekoliko različito vidjele državno-pravni okvir za muslimane u Bosni i Hercegovini. Kako bi se razumjeli odnosi koji su vladali u i izvan Islamske zajednice Jugoslavije u toku jugoslovenske krize nužno je napraviti kratak presjek njenog historijata (u BiH i u Jugoslaviji). Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u svojoj dugoj historiji prolazila je kroz različite organizacijske strukture i opstojala u širim i užim državnim okvirima: Osmansko carstvo, Austro-Ugarska, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, Socijalistička Jugoslavija do 1992. i konačno Bosna i Hercegovina, priznata članica Ujedinjenih nacija. Dakle, radi se o jednoj vjerskoj zajednici različitih iskustava stečenih u širim državnim okvirima i drugačijim sistemima vladanja.

---

² "Preporod", "Glasnik Rijaseta Islamske zajednice", "Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva" i "Islamska misao".

U doba osmanske vladavine nije postojala posebna vjerska organizacija muslimana u Bosni, a postavljanje vjerskih funkcionera teklo je u sporazumu sa Šejhul-islamom u Carigradu. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine stanje u organizaciji vjerske vlasti se znatno izmijenilo. Usljed prekida državno-pravnih veza sa Carigradom bosanskohercegovački muslimani su ostali bez svog vjerskog poglavara. Bez obzira na njihovo nastojanje da održe vezu sa Mešihatom u Carigradu, produžavanje tih veza bilo je neostvarivo. Za interese Monarhije odvajanje Muslimana od Carigrada i njihovo vezivanje za Austro-Ugarsku imalo je prvorazredan politički značaj. Zbog toga austrougarska administracija radi na uspostavljanju posebne vjerske organizacije bosanskohercegovačkih Muslimana koja bi bila nezavisna od Mešihata u Carigradu. Za tu ideju pridobila je Muslimane bliske režimu nastojeći da joj da vid spontane akcije.³

Početakom 1881. godine Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu počinje aktivnije raditi na odvajanju Muslimana od Carigrada. Nakon što je Šejhul-islam 1882. godine proglasio sarajevskog muftiju Mustafu Hilmi Omerovića za bosanskog muftiju i ovlastio ga da može postavljati vjerske službenike i šerijatske sudije, na taj način indirektno priznavši nezavisnost Islamske zajednice u BiH, car Franjo Josip je 17. oktobra 1882. imenovao Omerovića reisul-ulemom muslimana u Bosni i Hercegovini. Istovremeno je imenovao i četvoricu članova Ulema medžlisa, čime je dovršen posao formiranja Islamske zajednice u BiH, nezavisne od carigradskog Mešihata.⁴ Nakon uporne borbe Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju 1. marta 1909. godine stupio je na snagu "Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini", koji će ostati na snazi sve do 1930. godine.⁵ Statutom je utvrđeno ustrojstvo Islamske vjerske zajednice koje je počivalo na principu samoupravnih izabranih tijela, od džematskih medžlisa do vakufsko-mearifskog sabora. Novom organizacijom Islamske zajednice obezbijedeno je šire učešće njenih pripadnika u donošenju odluka, ali je austrougarska uprava sebi obezbijedila važne ingerencije u konstituiranju, izboru i imenovanju

---

³ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1958, 75-77; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, II izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997, 107; Enes Durmišević, *Reis-ul-ulema - danajski dar Muslimanima*, "Preporod", XXII, 5/492, Sarajevo 1. mart 1991, 8-9.

⁴ Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, "Svjetlost", Sarajevo 1980, 22-24; E. Durmišević, *Reis-ul-ulema*, 8-9.

⁵ Opširnije o borbi bosanskohercegovačkih Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju vidi N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*.

---

vjersko-vakufskih organa i najviših vjerskih funkcionera. Statutom su normirane i veze islamskih pripadnika u Bosni i Hercegovini sa halifom u Carigradu.⁶

Očuvanje i, eventualno, proširenje autonomije Islamske zajednice ostvarene u periodu austrougarske uprave u BiH, bilo je značajno pitanje u prvoj jugoslavenskoj državi (na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. živjelo je oko 1.380.000 muslimana). Senžermenski ugovor iz 1919. (o zaštiti vjerskih manjina) postao je stalni zakon u Jugoslaviji. Prema tom ugovoru vlast je bila dužna imenovati i reisul-ulemu za cijeli državu. Shodno tome, Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je reisul-ulemu iz Bosne i Hercegovine, Džemaludin ef. Čauševića priznala za vjerskog poglavara u cijeloj Kraljevini, ali mu nije dopustila da ima bilo kakav utjecaj izvan Bosne i Hercegovine, što, uistinu, on nije ni pokušavao. Stvarnu upravu nad vjerskim poslovima izvan BiH imalo je Ministarstvo vjera u Beogradu⁷.

Nakon zavođenja šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića ukinuta je autonomija IZ u BiH i uvedena jedinstvenu islamska organizacija u Jugoslaviji pod nadzorom države. Kralj je namjeravao da ovakvu islamsku organizaciju iskoristi za odvajanje bosanskohercegovačkih Muslimana od Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), najjače političke stranke među Bošnjacima, i veže ih za svoju politiku. Uredbom o privremenoj organizaciji vlasti i poslovima IZ Kraljevine Jugoslavije ministar pravde je postao najviša upravna vlast koja je vršila nadzor nad svim organima Islamske zajednice. Sjedište reisul-uleme preneseno je iz Sarajeva u Beograd. Kralj je 9. jula 1930. ozakonio novi Ustav Islamske vjerske zajednice (IVZ), po kojem je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini izgubila autonomiju. Godine 1935. političari oko JMO uspijevaju povratiti određeni stepen autonomije I(V)Z. Reisul-ulema blizak režimu je smijenjen, sjedište IVZ vraćeno iz Beograda u Sarajevo, a donesen je i novi ustav IVZ (1936), koji je predviđao organizaciju na jugoslavenskom nivou⁸.

Organizacija IVZ u socijalističkoj Jugoslaviji temeljila se na ustavu IVZ-a koji je donio Vrhovni vakufski sabor u Sarajevu, 27. 8. 1947. godine. Rukovodeća tijela

---

⁶ Nusret Šehić, Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, ANU BiH, LXXIX/18, Sarajevo 1987, 294.

⁷ Mustafa Imamović, Pravni položaj i organizacija Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918.-1941. godine, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, godina XL, 1997, Sarajevo 1998, 160-161.

⁸ Isto, 169; Isti, Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini* (dalje: Glasnik RIZ-a u RBiH), LVI/1994, br. 1-2, Sarajevo 1994, 59.

---

bila su Vrhovni vakufski sabor i Vrhovno islamsko starješinstvo sa reisul-ulemom na čelu. U četiri socijalističke republike (Srbija, Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina) postojale su Vakufske direkcije i Ulema medžlisi.⁹ Sve do raspada Socijalističke federativne republike Jugoslavije organizacija Islamske zajednice na južnoslavenskom prostoru ostala je jedinstvena.

Općenito gledavši, Islamska zajednica na južnoslavenskom prostoru je u svojoj modernoj historiji, u pogledu organizacije, slijedila načelo poklapanja jurisdikcije vjerskih vlasti sa državnim teritorijem. Nadležnost državne vlasti je priznavana i vrlo često vjerskim argumentima osnaživana. Karakteristično je da je Islamska zajednica bila jedina vjerska zajednica na južnoslavenskom prostoru koja je njegovala vlastitu shemu vjerske organizacije i jurisdikcije. Sa takvom generalnom orijentacijom (Ustav Islamske zajednice iz 1990.) ušla je u krizno razdoblje kada se odlučivalo o sudbini Jugoslavije¹⁰. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, zemlji gdje se nalazila najveća koncentracija muslimana na Balkanu, svoju snagu i iskustvo gradi-la je iz ovih historijskih činjenica XIX i, posebno, XX stoljeća.

* * *

Uoči rata Islamskoj zajednici se pružila mogućnost da se potpuno samostalno uključi u rješavanje gorućih društvenih problema. Na taj način ona je dobila na značaju, ali joj je istovremeno i porasla odgovornost, prije svega u usmjeravanju članova Zajednice kako da se ponašaju u određenim kriznim situacijama. Ona će povremeno početi da se predstavlja i kao legitimni predstavnik i zaštitnik interesa Muslimana, ne samo kao pripadnika Islamske zajednice, već i kao naroda. Stavovi Islamske zajednice mogu se pratiti kroz prizmu njihovog odnosa prema budućnosti jugoslovenske federacije i Bosne i Hercegovine, pitanju reorganizacije Islamske zajednice u novonastalim okolnostima, odnosu sa drugim vjerskim organizacijama u BiH i političkim strankama Bošnjaka, te odnosu prema ratu u Jugoslaviji i agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Prateći ovu problematiku stiče se dojam da su najviši organi Islamske zajednice u Jugoslaviji i Islamske zajednice u BiH imali neusaglašene stavove oko obima zalaganja za suverenost Bosne i Hercegovine. Ovo je postalo posebno izraženo od početka 1992. godine.

---

⁹ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970.*, Prvi deo: 1945-1953, Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka: Studije i monografije, knj. br. 20, Beograd 2002, 145-146.

¹⁰ Fikret Karčić, *Raspad SFRJ i pitanje organizacije Islamske zajednice*, Glasnik RIZ-a u SFRJ, LV/3-4, Sarajevo 1992, 191.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX stoljeća praksa je pokazivala da je najoptimalnije rješenje za tadašnju Jugoslaviju i njene narode konfederacija ili labava federacija. Islamska zajednica se zalagala za takvo rješenje jugoslovenske krize, sve dok nije postalo očito da od jugoslovenskog jedinstva, u ma kom obliku, neće biti ništa.¹¹ Iz djelovanja i stavova vjerskog vođstva Muslimana vidljivo je nastojanje da se jugoslovenska kriza riješi na način stvaranja demokratske jugoslovenske državno-političke zajednice koja je, po njihovom uvjerenju, optimalan okvir za život muslimana na južnoslavenskim prostorima.¹² Nije se predviđao konkretan način preuređenja države, ali se isticalo da Muslimani žele živjeti u ravnopravnijem položaju sa drugim narodima u Jugoslaviji nego što je to ranije bio slučaj.¹³

Takvi stavovi će preovladavati sve do početka 1992. godine kada je postalo jasno da je raspad Jugoslavije neminovan. Prilikom izbora reisul-uleme svaki od četvorice kandidata je u svom programskom opredjeljenju vidio jugoslovensku zajednicu kao najbolje rješenje za muslimane. Jedan od kandidata za reisul-ulemu Senahid ef. Bristrić kaže “Muslimani nisu niti bi smjeli biti za cijepanje Jugoslavije. Ovaj stav Islamske zajednice je jasan, nedvosmislen i jedinstven”, a budući reisul-ulema Jakub ef. Selimoski podvlači “... i pored svih kriznih situacija, ja sam optimista. Taj optimizam gradim na bazi ukupnog interesa svih naroda i narodnosti Jugoslavije”.¹⁴ Istina, kod kandidata Mustafe ef. Cerića, može se uočiti unekoliko rezerviraniji stav i nešto naglašenija bosanska koncepcija, gdje bi Bosna i Hercegovina bila određena

---

¹¹ U intervjuu reis-ul-ulema Jakub ef. Selimoski izjavljuje “Mi u Islamskoj zajednici želimo da živimo u jednoj demokratskoj jugoslovenskoj državi”, Nema razloga za razlaz, (Izvodi iz intervjua TV Sarajevo, *Oslobođenje*, 7. april 1991), *Glasnik RIZ-a u SFRJ*, LIV/3, Sarajevo 1991., 345.

¹² Na takav stav ih je upućivala činjenica da su muslimani, njih oko sedam miliona, živjeli na cijelom prostoru Jugoslavije, od kojih ni dva miliona u Bosni i Hercegovini (1.902.956). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*, Nacionalni sastav stanovništva, Statistički bilten, 234, Sarajevo, decembar/prosinac 1993, 7; “*Preporod*”, XXII, 23/510, Sarajevo 1. decembar 1991, 1.

¹³ “*Preporod*”, XXII, 23/510, Sarajevo 1. decembar 1991, 1; Enes Durmišević, *Muslimani su svoji na svome. Intervju sa A. Purivatrom*, Islamska misao, XIII/1991, Sarajevo, 146, 4-11.; “*Preporod*”, XXII, 4/491, Sarajevo 1991, 8-11; Nema razloga za razlaz, (Izvodi iz intervjua TV Sarajevo, *Oslobođenje*, 7. april 1991), *Glasnik RIZ-a u SFRJ*, LIV/3, Sarajevo 1991, 344-345. i dr.

¹⁴ Izjave date 15. februara 1991, “*Preporod*”, XXII, Sarajevo 1991, 4/491, 8-11.

---

ni državni okvir.¹⁵ Kandidati su smatrali da, ukoliko bi i došlo do disolucije jugoslovenske države Islamska zajednica Jugoslavije treba i mora da ostane jedinstvena, navodeći kao argument organizaciju Katoličke crkve.¹⁶ Možda jugoslovensko opredjeljenje Islamske zajednice ilustrira i činjenica da je novoizabrani Reisul-ulema Jakub ef. Selimoski bio prvi poglavar Islamske zajednice Jugoslavije porijeklom izvan Bosne i Hercegovine.

U ovo vrijeme pojavila se i opcija izlaska Islamske zajednice Jugoslavije iz jugoslovenskih okvira i njenog angažiranja i organiziranja na balkanskom, ili čak i širem nivou. Za ovakvu koncepciju najviše se zalagao budući reisul-ulema Selimoski. U jednom intervjuu on navodi: “No, čak i da dođe do razgradnje, odnosno formiranja samostalnih država, smatram da će Islamska zajednica naći rješenje i u najtežim uslovima ostati jedinstvena. Ja se čak bavim mišljenjem da se ide i šire i da naša Islamska zajednica bude pokretač jedne zajedničke institucije muslimana Balkana, pa i šire”.¹⁷ Inicijativa je i ostvarena osnivanjem Saveza islamskih zajednica istočne Evrope (Jugoslavija, Albanija, Bugarska, Rumunija, Poljska, Čehoslovačka i Bjelorusija), za čijeg je generalnog sekretara na 4 godine izabran reisul-ulema u Jugoslaviji Jakub ef. Selimoski.¹⁸

Odnosi sa drugim vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini nisu bili jednako srdačni i intenzivni, najviše, moglo bi se reći, zbog nespremnosti Srpske pravoslavne crkve da redovno učestvuje na upriličenim sastancima i dogovorima o aktuelnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. S druge strane, saradnja predstavnika Islamske zajednice, Katoličke crkve i Jevrejske općine, bar prema onome što se može vidjeti iz konsultiranih izvora, bila je u analiziranom periodu redovna i odvijala se na zavidnom nivou. Istina, rezultati njihovih dogovora, sa ili bez predstavnika Srpske pravoslavne crkve, najčešće su bili bezuspješni apeli za mir i razumijevanje među narodima.¹⁹ Najkonkretnija, zajednički poduzeta mjera, bio je zahtjev Sa-

---

¹⁵ “Treba sve učiniti da se demokratskim putem postigne jugoslovenski povijesni dogovor koji će osigurati svim republikama politički i ekonomski suverenitet, te garantirati samobitnost i dignitet svim jugoslovenskim narodima. ... ako se sadašnja jugoslovenska zajednica teritorijalno podijeli i politički razjedini, što ne bih volio da se desi...”. *Isto*, 10.

¹⁶ *Isto*, 8-11.

¹⁷ “*Preporod*”, XXII, 4/491, Sarajevo, 15. februara 1991, 8-11; Nova afirmacija Islama (Intervju sa Jakub ef. Selimoskim), *Glasnik RIZ-a u SFRJ*, LIV/3, Sarajevo 1991, 351.

¹⁸ Muharem Omerdić, Osnivanje saveza islamskih zajednica Istočne Evrope, *Glasnik RIZ-a u SFRJ*, LIV/5, Sarajevo 1991, 624-625.

¹⁹ Međureligijski dijalog “Rat nikom nije brat” (svečani prijem kod Mitropolita Dabrobosanskog g. Vladislava u Sarajevu), “*Preporod*”, XXIII, 2/513, Sarajevo, 15. januar 1992; ►

lih ef. Čolakovića u ime Mešihata Islamske zajednice BiH i nadbiskupa monsinjora Vinka Puljića da se "... studenti i đaci teoloških škola u Bosni i Hercegovini do daljnjeg ne pozivaju u vojsku", upućen 1. septembra 1991. godine.²⁰ Ovo nas uvodi i na najosjetljiviji teren na kome možemo pratiti stav IZ prema raspadu Jugoslavije, a to je njen odnos prema ratu u Jugoslaviji, a kasnije i u Bosni i Hercegovini.

* * *

Po uzoru na druge vjerske zajednice na prostoru bivše Jugoslavije Islamska zajednica je uzela značajnog učešća u homogeniziranju svojih vjernika. Manifestacija muslimanskog jedinstva i "snage" na Ajvatovici, nekoj vrsti muslimanskog svetišta (preko 100.000 prisutnih 1991. godine) i obavljena dženaza (sahrana) Bošnjacima u Foči, pobijenim u toku Drugog svjetskog rata su ilustracija ovakvom zaključku. Ove i slične aktivnosti izvođene su u tijesnoj saradnji sa vodećom i, u to vrijeme, jedinom značajnom bošnjačkom političkom strankom – Strankom demokratske akcije. Napominjemo da je sprega vodeće bošnjačko-muslimanske političke stranke i Islamske zajednice neka vrsta tradicije među Bošnjacima (sa Muslimanskom narodnom organizacijom u doba austrougarske vladavine, sa Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom u međuratnom periodu i sa Strankom demokratske akcije krajem XX stoljeća).

Na osnovu korištenih izvora i literature ne može se zaključiti da je Islamska zajednica pripremala svoje članstvo za rat prije otpočinjenja agresije na Bosnu i Hercegovinu. Prvi napis koji bi se, možda, mogao podvesti pod ovu kategoriju objavljen je u "Preporodu", 1. aprila 1992. godine.²¹ Iako zvučno naslovljen "Šehidi – svjedoci vjere" tekst ne poziva u rat, već u kategoriju šehida svrstava vojnike poginule na odsluženju vojnog roka. Po otpočinjanju agresije na Bosnu i Hercegovinu vodeće institucije Islamske zajednice dosta aktivno prate dešavanja na terenu, uvodi se neka vrsta vanrednog stanja u strukture institucija, daju se upute članstvu i pruža mu se moralna podrška. Karakteristično je da je trebalo da prođe dosta vremena prije nego je vrh Islamske zajednice objavio da je odbrana domovine (Bosne i Hercegovine) vjerska dužnost muslimana. Još 1. maja 1992. godine, dakle skoro mjesec dana od početka agresije na državu Bosnu i Hercegovinu, na dženazi osmerici poginulih boraca Teritorijalne odbrane BiH, reisul-ulema se nada prestanku ratnih dejstava i pozi-

---

"Preporod", XXIII, 14-15/525-526, Sarajevo, 15. avgust/1. septembar 1992, 2.

²⁰ "Preporod", XXII, 17/506, Sarajevo, 1. septembar 1991.

²¹ "Preporod", XXIII, 7/518, Sarajevo, 1. aprila 1992.

---

va na mir.²² Ali, istoga dana uvodnik u “Preporodu” pod naslovom “Vjerodostojno identificirati agresora”, sa pratećom fotografijom na kojoj komandant srpskih paravojskih organizacija i kasniji optuženik za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji Željko Ražnjatović Arkan ljubi ruke visokopozicioniranom svešteniku Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, Mešihat Islamske zajednice u BiH iznosi svoj stav ko je agresor na Bosnu i Hercegovinu. I konačno, skoro pola godine od prvih napada na Sarajevo, u saopćenju za javnost Rijaset Islamske zajednice objavljuje “... da je odbrana svoje domovine farzi – ‘ajn – lična obaveza i stroga dužnost svakog punoljetnog Muslimana.”²³

Umjesto zaključka

Stav Islamske zajednice Bosne i Hercegovine prema raspadu ili očuvanju Jugoslavije bio je uslovljen dešavanjima i konkretnim promjenama u bivšem jugoslavenskom društvu. Presudne momente predstavljali su otcjepljenje Slovenije i Hrvatske, 28. juna 1991. godine.²⁴ Osluškujući i dalje šta se događa, Islamska zajednica tek u novembru iste godine mijenja kurs, pri čemu sada glavnu riječ vodi Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, a ne Rijaset Islamske zajednice Jugoslavije. Predsjednik Mešihata Salih ef. Čolaković izjavljuje “Mešihat se nada da će proces političkog osamostaljenja i međunarodnog priznavanja Bosne i Hercegovine biti uskoro završen.”²⁵ Mešihat je svoje djelovanje u pravcu postizanja bosanskohercegovačke samostalnosti pojačao uoči referendumu o neovisnosti Bosne i Hercegovine pozivajući “... sve Muslimane, kao i inovjerne, da izađu na referendum i daju svoj glas za bosansku suverenost i samostalnost.”²⁶ Karakteristiku ovog perioda predstavljaju sve češći istupi vrha Islamske zajednice u BiH u ime naroda, a ne u ime članova svoje vjerske zajednice.²⁷ Iako nije postojao politički program koji bi jasno defi-

---

²² “Preporod”, XXIII, 9/520, Sarajevo 1992, 16.

²³ “Preporod”, XXIII, 14-15/525-526, Sarajevo 15. 08/01. 09. 1992.

²⁴ Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, Zagreb: Ceres, Mostar: Ziral, 1996, 300.

²⁵ Poruka predsjednika Mešihata Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Salih ef. Čolakovića, “Preporod”, XXIII, 2/513, Sarajevo 15. januar 1992, 2.

²⁶ “Preporod”, XXIII, 4/515, Sarajevo 15. februar 1992, 2; U istom broju na 1. i 3. stranici objavljen je tekst historičara Husnije Kamberovića “Obnova bosanske države” i poziv na naslovnici BOSNA JE JEDINA NAŠA DOMOVINA GLASAJMO ZA NJU.

²⁷ Kao primjer navodimo saopćenje Mešihata u kojem se kaže “Mi se danas kao narod, zajedno sa drugim miroljubivim narodima u Bosni i Hercegovini, osjećamo napadnutim i ugrože- ▶

nirao bošnjački nacionalni interes, vrh Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je nakon nestanka Jugoslavije sve više promovirao platformu za Bošnjake – domovina Bosna i Hercegovina, nacija bošnjačka, jezik bosanski, vjera islam.

Reorganizacija Islamske zajednice sa jugoslavenskog na bosanskohercegovački nivo tekla je sporije od njene evolucije prema zalaganju za bosanskohercegovačku samostalnost. Taj proces reorganiziranja završen je tek 28. aprila 1993. godine održavanjem Obnoviteljskog sabora Islamske zajednice Republike Bosne i Hercegovine, kada je došlo do uspostavljanja Islamske zajednice BiH na temeljima iz 1909. godine, a sadašnji reisul-ulema Mustafa ef. Cerić izabran za vjerskog poglavara u Bosni i Hercegovini.²⁸

---

nim”. “*Preporod*”, XXIII, 9/520, Sarajevo 1. maj 1992, 3.

²⁸ Jusuf Žiga, U povodu konstituiranja Obnoviteljskog sabora Islamske zajednice u R BiH, *Glasnik RIZ-a u BiH*, LVI/1, Sarajevo 1994, 51; Deklaracija Obnoviteljskog sabora, *Glasnik RIZ-a u BiH*, LVI/1, Sarajevo 1994, 65.

UDK 94 (497.6) "1950"
929 Kržišnik-Bukić, V.

Izlaganja sa naučnih skupova

DOPRINOS DR. VERE KRŽIŠNIK-BUKIĆ ISTRAŽIVANJU CAZINSKE BUNE 1950. GODINE¹

Ibrahim Karabegović
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Poštovane dame i gospodo, poštovani građani Cazina, poštovane kolege, draga naša Vera!

Sve Vas pozdravljam i selamim, a organizatoru ove manifestacije se zahvaljujem na pozivu da učestvujem u obilježavanju ovog značajnog događaja iz novije historije Bosne i Hercegovine, događaja koji je poznat pod nazivom Cazinska buna. Desilo se to davne 1950. godine, prije 57 godina, na teritoriji Cazinske krajine i jednog dijela susjedne Hrvatske. Događaj koji je zahvatio mali dio teritorije tadašnje FNRJ samo je naizgled, i onima koji ga nisu dovoljno razumjeli, od lokalnog značaja. Po mišljenju mnogih historičara, među koje ubrajam i moju malenkost, a posebno autoricu knjige o Cazinskoj buni, ovaj događaj daleko prevazilazi uske lokalne okvire, on je imao daleko šire reperkusije kako u našoj novijoj historiji u cjelini tako i u historiji socijalizma.

Sticajem određenih okolnosti ja sam sa našao u ulozi da, povodom otvaranja izložbe dokumenata o navedenom događaju, nešto kažem o knjizi pod nazivom *Cazinska buna 1950*, čiji je autor ovdje prisutna gospođa dr. Vera Kržišnik-Bukić. Nažalost, među nama danas nema mnogih koji su bili u različitim ulogama, akteri ovog događaja, onih s kojima je autorica knjige saradivala na istraživanju uzroka i posljedica Cazinske bune. Zbog toga, i uz pretpostavku da među prisutnim ima dosta onih iz mlađe generacije, onih kojima ličnost dr. Vere Kržišnik-Bukić nije dovoljno po-

---

¹ Tekst je pročitao 07. maja 2007. godine u Cazinu na promociji knjige *Cazinska buna 1950. godine*, autorice dr. Vere Kržišnik-Bukić.

znata, ja ću se ukratko osvrnuti na neke značajnije biografske podatke iz njenog životopisa. S tim u vezi, iskoristiću ovu priliku da nešto kažem i o Verinom naučnom opusu i doprinosu razvoju bosanskohercegovačke historiografije, posebno perioda od 1945. godine do najnovijeg vremena.

Dr. Vera Kržišnik-Bukić rođena je u Ljubljani gdje je završila osnovno i srednje obrazovanje. U rodnom gradu je, na Filozofskom fakultetu, diplomirala istoriju i sociologiju i za svoj diplomski rad dobila Prešernovu nagradu. Preloman trenutak u njenom životu bila je udaja za bosanskohercegovačkog šahovskog velemajstora Banjalučanina Envera Bukića, pa Vera od 1967. do polovine 1991. godine živi i radi u Banjoj Luci. I sama se bavila šahom i bila kao šahistkinja poznata u ondašnjim jugoslavenskim okvirima. Vera je bila članica jugoslavenske ženske šahovske reprezentacije i prvi ženski šahovski majstor u Banjoj Luci.

U Banjoj Luci je najprije radila kao srednjoškolski profesor, a od 1980. godine do napuštanja grada radila je kao naučni saradnik u Institutu za istoriju. Potrebno je istaći da je kolegica Vera, u svojstvu člana Komisije za izradu elaborata, najaktivnije učestvovala u osnivanju i organizaciji banjalučkog instituta.

Sa temom "Rad Oblasnog komiteta KP BiH Banjaluka (1949.-1952.)" počela se baviti istorijom socijalističkog perioda. Od 1984. godine počinje istraživanja za temu pod naslovom "KPJ o agrarnom i seljačkom pitanju i odnos Partije i seljaštva u Bosanskoj krajini 1945.-1952. godine" u zvanju asistent-istraživač. Istovremeno se nalazila u timu koji je radio na projektu "Slovenci u Bosni i Hercegovini 1878.-1945. godina". Koliko mi je poznato, pod njenim rukovodstvom ovaj naučni projekat tek će biti dovršen u godinama nakon Dejtona, angažovanjem i naučnih saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu. Potrebno je napomenuti da je nakon odlaska iz Banje Luke kolegica Vera svoju naučnu djelatnost nastavila u Institutu za nacionalna pitanja u Ljubljani. Još dok se nalazila u Banjoj Luci, krajem 1987. godine, mr. Vera Kržišnik-Bukić odbranila je doktorsku disertaciju pod naslovom "Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine (1945.-1948.)". U nešto proširenoj verziji disertacija je objavljena 1988. godine u izdanju banjalučkog Instituta za istoriju. Ova knjiga doživjela je veoma povoljne ocjene u naučnim krugovima. Ovim, može se s pravom istaći, pionirskim naučnim poduhvatom iz novije historije Bosne i Hercegovine, kolegica Vera je pokazala i shvatila od kolikog je značaja agrarno i seljačko pitanje u agrarnim društvima na Balkanu u toku 19. i 20. stoljeća, posebno u Bosni i Hercegovini, koja će tek nakon 1945. godine, petogodišnjim planom, krenuti u proces industrijalizacije. Isto tako ona je dokazala da je politika KPJ u odnosu na agrarno pitanje i stav prema seljaštvu, šablonskom primjenom sovjetskog iskustva sa kolektivizacijom na selu, bila potpuno pogrešna i nerealna.

Knjiga *Cazinska buna 1950. godine* objavljena u izdanju sarajevske "Svjetlosti" 1991. godine, je u nekom smislu nastavak Verinog istraživanja problema agrarnih odnosa i seljačkog pitanja kao i politike KPJ u ovoj oblasti društvenog života i društvene djelatnosti. Cazinska buna je, ustvari, kulminacija nezadovoljstva seljaštva s politikom Partije i njenim odnosom prema seljaštvu. Bilo je teško pisati o ovom događaju, trebalo je dosta hrabrosti i upornosti, jer prava istina o Cazinskoj buni predstavljala je najoštriju kritiku vladajućeg režima i KPJ koja je usmjeravala sve tokove života u bivšoj FNRJ, odnosno Bosni i Hercegovini. Iako je prošlo više od 30 godina od tog događaja što je sasvim dovoljna historijska distanca, ova tema je i u vrijeme početka Verinih istraživanja bila tabu tema. Tako se, naprimjer, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, u izdanju Leksikografskog zavoda u Zagrebu, 1982, na str. 620-621. donosi tekst o Cazinu i historijat ovog grada do 1945. godine, a o Cazinskoj buni ni pomena. U *Istoriji socijalističke Jugoslavije*, (Beograd, 1977), autori B. Petranović i Č. Štrbac ne pominju Cazinsku bunu. Ista situacija je i sa *Istorijom SKJ*, objavljenom 1985. godine. Nešto hrabriji bio je autor teksta u *Istoriji SK BiH*, knj. 2, Sarajevo 1990, koji na str. 79 kaže: "Negativne tendencije u poljoprivrednoj proizvodnji koje su se tada javile pretežno pod uticajem procesa kolektivizacije, odražavale su se i na političko raspoloženje naroda na selu (seljaci napuštaju Partiju, veliko je nezadovoljstvo zbog pretjeranih obaveza u oblasti otkupa živežnih namirnica, seljaci su hapšeni, suđeni i kažnjavani). Dalje se ističe: "Veći izrazi nezadovoljstva i revolta seljaka ispoljeni su u Podgrmeču i Posavini, a naročito u Cazinskoj krajini, gdje je krajem prve polovine 1950. godine u buntovnoj akciji širih razmjera učestvovalo više stotina seljaka. To vrenje koje se djelomično osjetilo i oko Bihaća i u slunjskom srezu u Hrvatskoj, savladano je vojnim, administrativnim i političkim sredstvima. Ondašnja politička ocjena tih događaja je glasila da su neprijateljski elementi, kulaci i slični organizatori ove pobune, koja je, međutim nesumnjivo imala dublje korijene i razloge, o čemu govori učešće nekih boraca NOB-e, oficira, milicije i drugih lica u tim protestima". U *Istoriji Jugoslavije*, 3, autora Branka Petranovića, koja je objavljena u Beogradu 1988. na str. 286. se ukratko konstatira: "Maja 1950. pobunili su se seljaci u Cazinskoj krajini."

Za kolegicu Veru, i pored raznih pritisaka i prijetnji da se okani ćorava posla, to nije bila tabu tema, ona je hrabro izdržala sve teškoće i veoma uspješno realizovala ono što je zamislila. U monografiji o Cazinskoj buni data je prava, istinska i objektivna ocjena uzroka i posljedica ovog otpora tadašnjem vladajućem režimu. U uvodnom dijelu knjige autorica kaže: "Moj je zadatak isključivo taj da kompleksnu istorijsku događajnost oko Cazinske bune 1950. rekonstruiram, svestrano prikažem i historiografski objasnim i protumačim". Svaki onaj ko pročita ovo opširno djelo uvjeren će se da je ovaj zadatak u potpunosti realiziran. Imala je sreću da je naišla na puno

razumijevanje kod brojnih aktera i učesnika Cazinske bune čija su svjedočenja, po našem mišljenju i najvrijednija dokumentaristička podloga ove knjige. U posljednji čas, Vera je uspjela da ovu stranu istine otrgne od zaborava.

Knjiga *Cazinska buna 1950. godine*, autorice dr. Vere Kržišnik-Bukić, temeljita je naučna analiza, elaborirana na 540 stranica teksta. Uz uvodna i zaključna razmatranja, sadržaj knjige se sastoji iz tri veće cjeline (Jugoslovenske i krajiške prilike prije bune, Ustanak i Kažnjavanje i posljedice).

U prvom dijelu knjige analizirane su historijske pretpostavke događaja o kojem je riječ. Naime, postavlja se pitanje “zašto se to moralo dogoditi baš u ovom kraju?” Ništa nije slučajno.

U drugom dijelu se govori o idejnim i organizacionim pripremama ustanka (bune), zatim o reagovanju državnih organa vlasti, likvidaciji bune i o nekim drugim pitanjima s tim u vezi, od kojih je posebno zanimljivo pitanje odnosa Zapadnog bloka.

U trećoj cjelini knjige analizirane su istražne radnje organa vlasti, dati su podaci o kažnjavanju učesnika kao i podaci o prisilnom preseljavanju više stotina stanovnika Cazinske krajine u Srbački srez. Knjiga vrvi od detaljnih opisa različitih situacija, što je uslovljeno karakterom izvora (izjave učesnika bune).

U knjizi o Cazinskoj buni mnogi stanovnici Cazina i Cazinske krajine, kao i oni iz susjedne Hrvatske, prepoznaje svoje komšije, rođake i prijatelje. Nije mi poznato koliko je primjeraka knjige dospjelo u ovaj kraj. Publikovana je krajem 1991. godine, uoči nemilih i tragičnih nama svima poznatih događaja. Poznato mi je da se stovarište sarajevske “Svjetlosti” gdje se deponovala većina tiraža izdavačke djelatnosti ove izdavačke kuće, opkoljavanjem Sarajeva, našlo na četničkoj strani. Zog toga brojni primjerci ovog djela nisu dospjeli u prave ruke. U jednom od rijetkih osvrta na knjigu o Cazinskoj buni, pored ostalog se kaže: “najvažnije u svemu ovome je jedno pitanje koje je Vera Kržišnik-Bukić gotovo temeljito istražila, kritički opservirala, dala javnosti na upotrebu i tako događaj i sve u vezi s njim detabuizirala.” Iako je to sada u neku ruku deplasirano, od pojave ove knjige prošlo je 16 godina, ovu značajnu naučnu studiju preporučujem kako naučnoj tako i široj javnosti.

Kako se vidi, svojim knjigama (doktorska disertacija o odnosu KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju i *Cazinska buna*), kolegica Vera je napravila pionirske poduhvate u naučnim istraživanjima naše novije historije, godina neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. Taj period je poznat po obnovi zemlje, realizaciji Peto-godišnjeg plana, sukoba KPJ sa Informbiroom i blokovskoj podjeli svijeta. Ovaj period novije historije socijalističke Jugoslavije i Bosne i Hercegovine često se naziva periodom ratnog komunizma.

U budućim naučnim istraživanjima novijeg perioda historije Bosne i Hercegovine naučni rezultati dr. Vere Kržišnik-Bukić odnosno njene knjige su nezaobilazne i za svakog istraživača polazna osnova.

I na kraju, ne mogu a da ne istaknem Verinu brigu i njeno veliko interesovanje za sudbinu Bosne i Hercegovine nakon tragičnih događaja i događanja 1990-ih godina 20. vijeka. U objavljenim knjigama (*Bosanski identitet između prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo, 1997. i *Prilog programu za BiH. Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja*, Ljubljana, 1997.) Vera traga za najrealnijim rješenjem za Bosnu i Hercegovinu. Ona analizira cjelokupnu historiju Bosne i Hercegovine, nalazi i preporučuje jedino i najbolje rješenje, a to je stvaranje bosanske nacije, ali u političkom, a ne etničkom smislu. To bi bilo ono jezgro oko kojeg bi se okupila većina njenog stanovništva, jezgro koje bi bilo čvrst temelj države Bosne i Hercegovine.

Za ukupan doprinos razvoju bosanskohercegovačke historiografije kolegica Vera izabrana je za inostranog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U ime prisutnih i u svoje lično ime ja joj čestitam i zahvaljujem. Veri i njenim najbližim i najdražim želim puno zdravlja. Hvala vam za pažnju.

PRIKAZI

Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*.
(Naslov originala *Sarajevo: A Biography*). Prijevod s engleskog Daniela
Valenta. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 462 str.

Tragedija kroz koju je Sarajevo prolazilo u godinama 1992-1995. izazvala je zgražavanje miliona ljudi širom svijeta, a potom interesiranje za ove prostore i potrebu da se nađe odgovarajuće objašnjenje u historiji Bosne i Hercegovine za korijene i intenzitet ovog sukoba.

Odgovarajući na nastalu potrebu svjetske javnosti, mnogi su se naučnici prihvatili, na manje ili više uspješan način, uloge tumača.

Robert J. Donia spada u red ovih drugih. U knjizi pod nazivom *Sarajevo: Biografija grada*, on se odlučno razračunava sa stanovištem onih koji tvrde da nasilje u ovom gradu ima svoju tradiciju, te tvrdi da je istina bliža Rezoluciji 824 koju je Vijeće sigurnosti UN-a donijelo maja 1993. u kojoj je pozdravilo "jedinstveni karakter grada Sarajeva kao multikulturnog, multietničkog i višereligijskog centra" (str. 25). Ipak nalazi da prefiks multi ne odražava adekvatno kroz vijekove postojeći suživot u gradu - mnogo prikladniji izraz koji koriste i sami stanovnici grada jeste zajednički život ili komšiluk. Biografija koju prikazujemo jeste zapravo, po riječima samog autora, historija o zajedničkom životu u ovom gradu.

Knjiga prikazuje genezu grada kao lokalne zajednice. Njegov razvoj je veoma interesantan za autora, jer je proticao kroz više različitih sistema uprave, idejno potpuno oprečnih, koji su svaki na svoj način realizirali specifičnu viziju urbanog prostora i kalemili vlastite društvene vrijednosti na one već postojeće. Ipak, geneza sama po sebi ne bi bila toliko interesantna da nema one centralne strukture čiji se razvoj prati kroz stoljeća, kao i uticaja što su ga različiti politički sistemi koji su se smjenjivali imali na nju - to je demografska šarolikost Sarajeva, tačnije zajednički život grupa različitih vjeroispovijesti, a docnije i nacija.

Historija grada u knjizi je prikazana hronološki i podijeljena je u deset poglavlja. Četiri su posvećena različitim društveno-političkim sistemima unutar kojih se grad razvijao, četiri se bave tzv. tranzicionim periodima ili tačnije dešavanjima i uzrocima koji su doveli do zamjene jednog društveno-političkog okvira drugim. U dva posljednja poglavlja autor piše o opsadi Sarajeva i instaliranju dejtonskog institucionalnog okvira u kojem grad funkcionira i danas.

U svakom povijesnom razdoblju kojeg autor obrađuje historija grada i njegovih vodećih institucija utkana je u jedan širi društveno-politički kontekst.

Sarajevo su osnovale Osmanlije po dolasku na ove prostore, o čemu svjedoči ime grada kao i njegovo najstarije arhitektonsko nasljeđe, stoga prvo poglavlje Biografije, posvećeno ovom najranijem periodu u historiji grada, nosi naziv Osnivači Sarajeva (str. 30-60).

Mišljenje autora da osmanska urbana koncepcija, koja se ogledala u mahalama organiziranim na principima vjerske podvojenosti i u razmjerama dominirajućim islamskim vjerskim, kulturnim, obrazovnim i upravnim institucijama, za koje je bio rezerviran centar grada, svjedoči o kompleksnoj kombinaciji diskriminacije i tolerancije je, smatramo, zanemarilo jedan opće-povijesni kontekst kojim je, onovremeno, dominirao princip *cuius regio eius religio*.

Profesor Donia je obradio sve relevantne pojave i procese u političkoj historiji grada pod osmanskom upravom, uključujući zlatno doba grada pod upravom Gazi Husrev-bega, njegovo opadanje uzrokovano vojnim slabljenjem Osmanskog carstva, spaljivanje grada od strane Eugena Savojskog, pokret za autonomiju, žilavi otpor koji su Sarajlije pružale reformama centra, i početke modernizacije pod Topal Šerif Osman-pašom, ali u nešto suženom obimu – četiri stotine godina osmanske uprave obrađeno je na svega tridesetak stranica.

Razlog tome jeste da autor akcenat istraživanja stavlja na kraj 19. i početak 20. stoljeća kada habsburška uprava dolazi na čelo grada, a dinamika promjena se ubrzava, budući da se Bosna i Hercegovina, kroz modernizaciju svih društvenih segmenata, uključuje u evropski kulturni krug.

Prvi turbulentni tranzicioni period, obrađen u poglavlju pod nazivom Sarajevski ustanak i dolazak habsburške vlasti (str. 60-83), zahvatio je sarajevsku čaršiju u ljeto 1878. i bio je dio jedne veće, Istočne krize.

Ogorčeni zbog predaje Bosne i Hercegovine kauskoj Austro-Ugarskoj monarhiji, lokalni vjerski predstavnici transformiraju se u narodne vođe odlučne da pruže otpor austro-ugarskoj okupaciji i organizuju prvo predstavničko tijelo i narodnu vladu koji u potpunosti, mada kako će se pokazati, privremeno, odbacuju osmansku vlast. Činjenica da u to vrijeme ne dolazi do izgreda i sukoba među različitim vjerskim grupama grada ukazuje na to da je zajednički život među njima bio samoodrživ.

Svakako najživopisnije poglavlje, pod nazivom Sarajevo, Fin de Siecle (str. 83-117) je ono u kojem je obrađen period austro-ugarske uprave. To proizilazi iz toga što su ranija istraživanja, kao i naučni radovi autora, vezani upravo za ovaj period, kao i iz njegovog ličnog ubjeđenja da je ova epoha predstavljala najkonstruktivniji period evropskog angažmana na ovom prostoru. Značajan je i zaključak autora da

izgled grada ne bi svjedočio o njegovu historijskom iskustvu da nije bilo četrdeset godina habsburške uprave, koja je osim sprovedene modernizacije, kao svojevrsnog samopromoviranja, zaštitila grad od nacionalnog barbarizma, čiji su eksponenti, u silnoj želji da potaru sve što ih vezuje za tuđinski jaram, rušili gradove i protjerivali druge narode.

U tom periodu bečki arhitektonski trendovi su prislonjeni na osmansko nasljeđe, a grad je dobio novo, zapadnjačko lice. Stvoren je relativan paritet svih vjerskih struktura u centru Sarajeva, grad je doživio velik demografski rast, a što se tiče industrijalizacije – temelji tada udareni činili su oslonac sarajevske privrede i u socijalističkom periodu. Stvorena je gradska infrastruktura, neorijentalni stil gradnje bio je dokaz mudrosti i pijeteta prema lokalnoj tradiciji, koja je ipak narušena kroz korjenite izmjene društvenih običaja. Osnovana je prva naučna institucija na ovim prostorima. Ukratko, Sarajevo je, kako je i bio naum carskih vlasti, predstavljalo blistavi primjer austro-ugarske uprave.

Teza koju autor neprestano provlači kroz *Biografiju* i koja svoju potvrdu nalazi i u ovom poglavlju jeste da je svaki od režima koji su se kroz historiju smjenjivali nad gradom protežirao određenu društvenu i vjersku tj. nacionalnu grupu, te samim tim doprinisio njenom afirmiranju i demografskom odlivu, odnosno prilivu.

Jedna od posljedica evropeizacije i modernizacije, koju autor obrađuje u poglavlju Novi nacionalizam, atentat i rat (str. 117-155), jeste buđenje nacionalne svijesti kod bosanskohercegovačkih vjerskih grupa, što je naposljetku rezultiralo, uprkos odlučnim otporima i politici apsolutističke Monarhije, formiranjem klasičnih nacionalnih pokreta sa svim popratnim kulturnim i političkim institucijama po uzoru na evropski obrazac. Budući da je Sarajevo u vrijeme habsburške uprave postalo neosporni centar institucionalnog života, to se i borba nacionalnih grupa za afirmiranje svojih prava putem pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju, formiranje prosvjetnih društava i naposljetku političkih partija vodila upravo u njemu. Nakon aneksije i uspostave predstavničkog sistema vlasti zaživjelo je i Gradsko vijeće Sarajeva. Autor daje interesantan prikaz njegove djelatnosti kao i istupa pojedinih aktera vijeća npr. Mehmeda Spahe koji će u međuratnom periodu postati neosporni politički vođa bosanskohercegovačkih Muslimana. Hrvatska i srpska omladinska nacionalistička udruženja, podložna različitim ideologijama vodila su svoju vaninstitucionalnu borbu protiv Monarhije. Proizvod jednog takvog idejnog ozračja bio je i Gavrilo Princip, atentator oko kojeg su se isplele određene kontroverze. Činjenica da je u Sarajevu izvršen čin koji je postao povod Prvom svjetskom ratu, učinila je da grad u globalnim okvirima postane svojevrсна metafora jednog zloslutnog i nasiljem ispunjenog vremena. Istim posljedicama atentat je rezultirao i u gradskim okvirima – nasilnim antisrpskim protestima, prvim te vrste u historiji grada.

Po završetku Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala dio južnoslavenskog projekta čijom je implementacijom odlučno upravljala dinastija Karađorđevića. Tokom tog perioda Sarajevo je, kako tvrdi autor, u poglavlju Zaboravljeni grad Kraljevine Jugoslavije (str. 155-194) postalo zaboravljeni grad. Budući da je to bila država Srba, Hrvata i Slovenaca, glavnina sredstava je oticala prema urbanim centrima matičnih republika ovih naroda. Sarajevo zahvaćeno ekonomskom stagnacijom, što je bilo i posljedica svjetske ekonomske krize, postupno je gubilo značaj institucionalnog centra, u skladu sa državnom politikom centralizacije. Vrijedno spomena u međuratnoj historiji grada jeste dinamično i demokratsko djelovanje prelaznog vijeća grada u prve dvije poratne godine, što se ne može reći za kasnija vijeća koja su karakterisale iste jalove nacionalne debate koje su se vodile i u višim političkim tijelima.

Poglavlje pod nazivom Okupacija i urbani otpor u Drugom svjetskom ratu (str. 194-230) opisuje njemačku okupaciju grada, uspostavu ustaške vlasti i strahovitu represiju nad Srbima i Jevrejima koja je nastupila kao njena direktna posljedica, nanijevši nepovratnu štetu pluralizmu grada. Autor zatim obrađuje i pokrete otpora, partizanski i četnički, njihove primarne ciljeve, ideologiju koju su zastupali, te heterogenu politiku Muslimana i njihova idejna kolebanja u toku drugog svjetskog rata. Posebna pažnja posvećena je funkcioniranju sarajevskog ogranka Komunističke partije, organiziranju otpora fašističkoj okupaciji u gradu od strane ove organizacije i fazama tog otpora koji je naposljetku doveo do oslobađanja grada.

Još u uvodu autor dijeli društveno-političke sisteme koji su vladali gradom na inkluzivne i ekskluzivne, te navodi da je upravo od toga da li je određeni sistem u sprovedbu svoje političke i urbane vizije uključivao sve društvene grupe grada ili tek jednu, koju je preferirao, zavisilo i opće blagostanje grada, kao i stanje suživota u njemu. Potvrdu ovoj tezi nalazimo u poglavlju Sarajevo u socijalizmu (str. 230-276).

Partizanski pokret je zahvaljujući svojoj inkluzivnosti oslobodio zemlju, a u poslijeratnom periodu je mobilisao sve društvene snage na temelju svog idejnog i političkog koncepta proveo najveću i najdužu ekonomsku ekspanziju u historiji grada, krunisanu Zimskim olimpijskim igrama iz 1984. U ovom poglavlju autor je konstatirao ogroman geografski i demografski rast grada, obradio industrijalizaciju praćenju nacionalizacijom koju su provodili komunisti u duhu svoje ideologije društvenog vlasništva. Pažnja je posvećena i opismenjavanju koje je najefektnijim posljedicama rezultiralo kod muslimanske ženske populacije, osnivanju velikog broja naučnih institucija, prvih te vrste i tog broja na ovim prostorima, i sve to uklopljeno u jednopartijski politički okvir u kojem se represija i povremeni talasi liberalizaci-

je naizmjenično smjenjuju prouzročeni nekad globalnim, a nekad lokalnim političkim kontekstom.

Interesantno je kako je trend decentralizacije, sproveden na lokalnom nivou, kroz ustavne odredbe, a u skladu sa komunističkim konceptom društvenog samoupravljanja, oslabio poziciju grada, a ojačao ulogu općine kao lokalne upravne jedinice što je olakšalo stvar srpskim nacionalistima devedesetih u sprovedbi tzv. regionalizacije.

Veoma je zanimljiv način na koji autor predočava etabliranje habsburškog, jugoslavenskog kraljevskog i socijalističkog političkog sistema kroz uspostavu memorijalne kulture grada u kojoj su glavni eksponenti svakog režima igrali i glavne uloge. Memorijalne kulture su se međusobno isključivale baš kao i smjenjujući režimi.

Također, u svakom periodu autor posebnu pažnju posvećuje pojedincima koji su svojevremeno na različite načine pomogli izgradnji i napretku grada, te naglašava da *Biografija Sarajeva* jeste zapravo i biografija pojedinaca koji su uticali na njegov razvoj.

Poglavlja VIII i IX su proizvod autorovih priprema za svjedočenje, u svojstvu vještaka, pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu. U nastojanju da predoči historijsku pozadinu sukoba, profesor Donia je istražio događaje koji su prethodili opsadi. Ova poglavlja su vjerovatno najveći doprinos ovog djela historiji grada.

U poglavlju pod naslovom Propast socijalizma i nacionalna podjela Sarajeva (str. 276-315) autor prikazuje kako je istrošenost komunističkog političkog i društvenog koncepta, kompromitacija njegovih eksponenata, sve praćeno ekonomskom krizom kao posljedicom, otvorilo prostor za novu političku alternativu. Ova je otjelotvorenje pronašla u vidu tri nacionalne stranke, od kojih su dvije idejni surogati stranaka u susjednim republikama, čija politika kontinuiranog podsticanja lokalnih nacionalističkih snaga da rade na rastakanju i destrukciji pluralizma bosanskohercegovačkog društva upravo devedesetih dostiže vrhunac. Razvoj događaja nakon izbora je ukazivao na neminovni sukob – sudaranje različitih koncepata nacionalnih stranaka, države u kojoj bi željeli živjeti, SDS-ova regionalizacija i stvaranje paralelnih struktura vlasti, organizovanje paravojnih formacija od strane nacionalnih stranaka i SDS-ove vojne pripreme u koje je bila involvirana i JNA, referendum i Valter kao posljednji glas građanskog Sarajeva i Bosne i Hercegovine, i na kraju međunarodno priznanje koje je svoj tužni epilog dobilo u opsadi Sarajeva.

Poglavlja IX i X pod nazivom Smrt i život u opkoljenom Sarajevu (str. 315-366) i Sarajevo u mračnoj sjeni rata (str. 366-384) se bave dešavanjima koja su u krajnjoj liniji inspirisala nastanak ove knjige. Riječ je upravo o četverogodišnjoj opsadi Sarajeva koja je, krajem dvadesetog stoljeća, postala sinonim za ljudsku tragediju, ali i borbu civilizacije protiv divljaštva.

Tragika opsade, kao ataka na zajednički život i pokušaja potiranja pamćenja na sve zajedničko, je pojačavana odsustvom efikasnih međunarodnih mehanizama i volje za odlučno djelovanje u cilju sprječavanja bjesomučnog ubijanja nedužnih civila u ime političke koncepcije koja je u svojoj ekskluzivnosti dostigla fašizam.

Činjenica da Srbi nisu napustili Sarajevo u potpunosti je predstavljala početak propasti ove koncepcije. I kako autor zaključuje, rat i opsada okončani su bez pobjednika, što je tužnije okončani su bez adekvatne rehabilitacije žrtava i procesuiranja velikog broja ratnih zločinaca. Međunarodna pravda je podbacila.

Dayton je, po okončanju rata, institucionalizirao nacionalnu podjelu instaliranjem dvoentitetskog političkog okvira pod patronatom međunarodne zajednice i time proces obnove suživota učinio dugotrajnijim.

Biografija Sarajeva je zasnovana na mnogobrojnoj literaturi, domaćoj i stranoj, kao i izvorima. Zahvaljujući dobrom poznavanju bosanskog jezika i čestim posjetama gradu Sarajevu, autor se na specifičan način približio predmetu svog istraživanja. Otud ono što nalazimo na stranicama Biografije uistinu nosi notu intimnosti, što proizilazi kako iz prirode ovog geografski stiješnjelog grada, koji ljude koji žive u njemu maksimalno upućuje jedne na druge, tako i iz autorovog oslanjanja na lična iskustva i opservacije, kao i one samih stanovnika grada sa kojima je tokom svojih posjeta komunicirao.

Stranice Biografije ispunjene su primarno političkom historijom, obogaćenom mnoštvom zanimljivih detalja koji bi mogli zainteresirati i običnog čitatelja, nehistoričara i time doprinijeti popularizaciji historije Sarajeva.

Hronološki sveobuhvatan prikaz historije grada je ono što ovu knjigu čini jedinstvenom, ali je ujedno i limitira. Dug vremenski period koji obuhvata, i u kojem se smjenjuje više političkih i idejnih okvira, koji opet svaki za sebe podrazumijeva procese i pojave od posebne važnosti, onemogućio je autora u nešto slojevitijem pristupu određenim pojavama.

Na kraju, imamo zahvaliti Institutu za istoriju u Sarajevu koji je na sebe preuzeo objavljivanje knjige na bosanskom jeziku, što opet govori o njenoj naučnoj kvaliteti, i time je učinio dostupnom bosanskohercegovačkoj javnosti. Zasluga pripada i Gradu Sarajevu koji je, pružajući finansijsku podršku, omogućio svoje promoviranje kod svjetske javnosti u istinitom svjetlu.

Sabina Veladžić

Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005, 560 str.

Preko dva desetljeća Pejo Ćošković se intenzivno bavi traženjem odgovora na pitanja koje je nauči ostavila Crkva bosanska. Rezultati njegovog bavljenja tom problematikom dobro su poznati naučnoj, ali i široj javnosti. Svojim brojnim radovima na tu temu Ćošković je dao značajan doprinos obogaćenju literature o Crkvi bosanskoj i, što je za nauku najvažnije, time doprinio kvalitetnijem i sigurnijem usmjerenju prema cilju otkrivanja što istinitijih saznanja o učenju Crkve bosanske, ali i njenom ustrojstvu i teritorijalnoj rasprostranjenosti. U dosadašnjim radovima Ćošković je mnoga bitna pitanja razriješio, čime se smanjio broj dilema o ovoj vjerskoj organizaciji i time olakšao put u stvaranju što kvalitetnije slike o njenom učenju i ustrojstvu.

Veliki broj ozbiljnih naučnih radova o Crkvi bosanskoj nauči su ponudili isto toliko i odgovora. Atraktivnost ove problematike stoljećima je privlačila pažnju naučnika koji su svojim radovima i razmišljanjima ponekad dodatno usložnjavali situaciju. Zbog brojnosti različitih mišljenja teško je odgovoriti na pitanje koje je od njih najbliže pravoj istini jer se ta mišljenja veoma često dijametralno razlikuju. To ipak ne treba previše da nas čudi, niti zabrinjava, jer ni savremenicima Crkve bosanske, vjerskim autoritetima drugih crkava iz bosanskog susjedstva, nisu stvari bile u potpunosti jasne. Sačuvani izvori katoličke provinijencije nam pokazuju da je i njih živo zanimalo kako i u šta vjeruju Bošnjani. Različitost naziva, nastalih u katoličkim i pravoslavnim krugovima za sljedbenike učenja Crkve bosanske ukazuju nam da ni njima nije bilo najjasnije da li su u Bosni patareni, katari, maniheji, kutugeri, babuni ili nešto drugo. Ponekad su katolički oci slali i svoje stručnjake za herezu da ispitaju o čemu se radi u Bosni i da djeluju u pravcu vraćanja pravovjerju.

Naučna ozbiljnost i predanost postavljenim ciljevima, a s tim u vezi i rezultati istraživanja, Peji Ćoškoviću su već odavno osigurali mjesto među najboljim poznavateljima problema Crkve bosanske. S toga njegova knjiga *Crkva bosanska u XV. stoljeću* bez sumnje predstavlja jedno od kapitalnih djela bosansko-hercegovačke mediavelistike iz oblasti problematike Crkve bosanske. Ćoškovićeva knjiga, koja je prije nepune dvije godine izašla u javnost zahvaljujući izdavačkoj djelatnosti Instituta za istoriju iz Sarajeva, nastala je iz rukopisa njegove doktorske disertacije odbra-

njene 1988. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Ne ostajući samo na sugestijama mentora i komisije za odbranu svoje disertacije, autor knjige *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, narednih 17 godina poslije odbrane disertacije unio je nove naučne rezultate u prvobitni rukopis i time ga znatno obogatio. Te novine sastoje se najviše u korištenju relevantne literature nastale u vremenu poslije odbrane doktorske radnje, ali i novih ličnih saznanja i spoznaja do kojih je došao u međuvremenu koristeći se novijom literaturom i, što je čak i važnije, analizom dodatnih izvora koji su mu postali poznati i dostupni u novije vrijeme.

Glavna tema koju autor razrađuje u knjizi *Crkva bosanska u XV. stoljeću* jeste ustrojstvo ove vjerske organizacije u 15. stoljeću. Naravno, to ga nije spriječilo da nam da i rezultate svojih istraživanja i po osnovu drugih pitanja koja se nameću oko Crkve bosanske. Jedno od najvažnijih jeste, kakva je doista bila dogma i učenje pripadnika ove crkve. Mišljenja koja su nam poznata iz literature kreću se u različitim pravcima. Nekada najraširenije mišljenje bilo je da se radi o bogumilskoj herezi, zatim, o manihejskoj, patarenskoj i katarskoj. Veoma često su pojedini istraživači, podložni svojim vjerskim uvjerenjima i nacionalnim osjećanjima, pripadnike Crkve bosanske oslobađali bilo kakve heretičnosti dovodeći ih time u pravovjerno okrilje vjerskih organizacija kojima sami pripadaju da bi putem "istovjernosti" dokazali historijsko pravo na teritorij na kojem je nekada egzistirala Crkva bosanska. Vjerovatno zbog toga i kod određenog broja bošnjačkih istraživača bosanskog srednjovjekovlja pojavila se potreba dokazivanja posebnosti vjernika Crkve bosanske odričući se bilo kakve veze i sličnosti sa druge dvije kršćanske zajednice koje su postojale u stvarnosti bosanskog srednjeg vijeka. Ni jedna ni druga grupa istraživača nije se u potpunosti posvetila dubljoj analizi izvora koji su nam dostupni i koja nam može dati naučni odgovor. Zbog toga nam je važno što se Čošković osvrnuo i na ovo pitanje. Na osnovu naučne analize izvora i kritičkog osvrta na literaturu koju je obilato koristio u svom djelu, autor daje svoje mišljenje. Ne isključujući utjecaje dvije priznate kršćanske crkve (katoličke i pravoslavne) koje djeluju na unutrašnje vjerske prilike u Bosni niti utjecaje različitih dualističkih pokreta koji se pojavljuju u evropskom razvijenom srednjem vijeku, ostavlja posebnost ustrojstvu domaćoj vjerskoj organizaciji srednjovjekovne Bosne u odnosu na sve ostale. Iako ovakvo razmišljanje liči na neko kompromisno i pomirbeno rješenje između često dijametralno različitih stavova, ipak argumentacija koju nudi Čošković, putem detaljne i kritičke analize postojećih izvora i literature, ne može ni dati drugi odgovor od onog kojeg on nudi. Prema Čoškoviću, organizacijska posebnost Crkve bosanske nastala je premještanjem katoličke Bosanske biskupije (*ecclesia bosnensis*) u Đakovo sredinom 13. stoljeća. U narednom periodu ona se samostalno razvijala prihvaćajući različite utjecaje sa strane. Za Peju Čoškovića Crkva bosanska je pripadala nizu dualističkih pokreta koji su u to

vrijeme djelovali od Male Azije, preko Balkana i sjevera Italije, do juga Francuske i srednje Evrope, sa jasno izraženim pravovjernim kršćanskim korijenima.

Razlog zbog kojeg se Čošković više usredotočio na ustrojstvo Crkve bosanske u 15. stoljeću, jeste da ovaj period nudi više podataka o djelovanju njenih pripadnika i da se iz tog razloga njena teritorijalna rasprostranjenost i ustrojstvo bolje naziru. Glavni izvori, koje je koristio za svoju radnju su dubrovačke i bosanske provenijencije i to, ponajviše, diplomatski materijal koji pruža najpotpunije podatke o djelovanju, hijerarhijski više pozicioniranih, pripadnika Crkve bosanske, što se u dosadašnjoj literaturi nije zadovoljavajuće iskoristilo. Taj materijal govori o hijerarhiji i aktivnostima bosanskih *krstjana*. U izboru termina za članove Crkve bosanske autor se opredijelio za onaj koji nude domaći izvori, odnosno, za *krstjane*, što se čini najopravdanijim. Terminologija koju su upotrebljavali njihovi savremenici iz drugih vjerskih zajednica nije bila ujednačena, *maniheji*, *katari*, *patareni*, *kutugeri*, *babuni*, *bogomili* i dr. (autor se u zasebnom poglavlju vrlo iscrpno osvrnuo na taj problem, *Crkva bosanska u očima kršćanskih suvremenika*, str. 73-118).

O stanju izvora i literature o ovoj temi autor knjige nas obavještava također u zasebnom poglavlju (str. 21-72). Kritičkim osvrtom na izvore i postojeću literaturu, autor čitatelje usmjerava u cilju boljeg i kvalitetnijeg sagledavanja dosad postignutih rezultata istraživanja naglašavajući sve dobre i loše strane materijala koji se mora koristiti za ovakvu vrstu istraživanja. O dobroj utemeljenosti njegovog osvrta na stanje izvora i literature govore i podaci o broju korištenih pojedinačnih, ali i zbirki izvora (str. 122, 463-475) i broju upotrebljenih jedinica literature u ovoj radnji (str. 545, 477-532).

Glavni dio radnje razrađen je kroz dva dijela. U prvom dijelu (str. 121-214), podijeljenom u tri poglavlja Čošković obrađuje pojedinačne teme (*Crkva bosanska u vrijeme oblasnih gospodara*, *Crkva bosanska između "rusaške gospode i Dubrovčana* i *Crkvena politika bosanskih vladara*). Iako postoji nedostak podataka koji govore o duhovnim djelatnostima pripadnika Crkve bosanske, diplomatski materijal obiluje podacima o njihovim javnim djelatnostima, odnosno, službama pojedinaca iz reda ove crkve u poslovima velmoža i vladara. Oni se pojavljuju kao svjedoci na poveljama vladara i u njihovoj pratnji. Također, često se nalaze i u blizini pojedinih velmoža. U vremenima međuvlastelinskih i vlastelinsko-vladarskih sukoba oni često nastupaju u diplomatskoj službi, u ulozi pregovaratelja i pomiritelja. U sukobima bosanskih vladara i velmoža sa Dubrovnikom ta uloga je naročito istaknuta. Osim značajne diplomatske uloge pojedini članovi Crkve bosanske primijećeni su i u trgovačkim poslovima. Postoji još mnogo javnih poslova u službama vladara i vlastele u kojima se pronalaze članovi Crkve bosanske u 15. stoljeću, a o kojima Čošković govori u svojoj knjizi. Ugled *krstjana* je bio veliki ne samo u unutrašnjosti Bosne nego i

kod katoličkih Dubrovčana. Primicanjem bosanskih kraljeva katoličkoj Ugarskoj od vremena druge vladavine Tvrtka II Kotromanića utjecaj Crkve bosanske na dvoru Kotromanića lagano jenjava u korist franjevaca. *Krstjani* na ovu promjenu nisu ostali ravnodušni, te se tješnje vezuju sa krupnom vlastelom koja se upravo u to vrijeme nastoji što više otisnuti od centralne vlasti. Krupna vlastela im pruža podršku i utočište na svojim posjedima i osigurava zaštitu od antiheretičkih aktivnosti vladara ukoliko bi on bio na to ucijenjen od strane rimskih papa i ugarskih kraljeva za pomoć u odbrani od Osmanlija. Naravno, nije sva krupna vlastela bila na strani Crkve bosanske. Prema Čoškoviću u ovo vrijeme važno je pravilo *cuius regio illius religio*, vlastela je sama birala koju će crkvu podupirati na svom teritoriju.

Drugi dio, koji bismo mogli nazvati najvažnijim dijelom knjige, podijeljen je u šest poglavlja. Svako poglavlje pojedinačno tretira dio hijerarhije Crkve bosanske, osim prvog koje je na određeni način uvodno u drugi dio i općenito govori o ustroju Crkve bosanske. Pristalice učenja Crkve bosanske prema Čoškoviću dijele se u dvije osnovne kategorije, *mirske ljude* i *krstjane*. *Mirski ljudi*, nekada se mislilo *mr-sni ljudi*, su obični vjernici. *Krstjani* su redovnici koji mogu biti muškarci, ali i žene, *krstjani* i *krstjanice*. Žive u samostanima, hižama. Iz reda *krstjana* moglo se zahvaljujući ličnim sposobnostima dospjeti na veći stupanj, odnosno, na veći rang crkvene hijerarhije. Taj hijerarhijski rang ogleda se u nazivima *strojnici* ili *poglaviti krstjani*. Unutar ove grupe razdvajaju se dvije časti, po značaju nejednake. Prva i niža bila je čast *starca*, a viša *gosta*. Dolazak na bilo koju od ove dvije zavisio je od ličnih sposobnosti. Na čelu crkvene organizacije bio je *djed*, ili *episkup*. Od najnižeg do najvišeg dostojanstva dolazilo se samo zahvaljujući ličnim sposobnostima i, kako se ta hijerarhijska ljestvica penje od dna prema vrhu, broj pripadnika jedne časti se smanjivao, da bi na kraju došao do samo jednog lica koje je najvjerovatnije birano doživotno. Dakle, broj *krstjana* je najveći, *staraca* znatno manji, *gosta* najvjerovatnije izuzetno mali i na vrhu samo jedan *djed*, ili *episkup*. U nazivima ovih zvanja autor je pokušavao, osim na izvornoj osnovi, tražiti analogije i u drugim vjerskim zajednicama, kako u pravovjernim kršćanskim, tako i u dualističkim sljedbama. *Mirski ljudi* su obični vjernici – *credentes*; *krstjani* su redovnici – *regullantes* (*perfecti* – *savršeni*); *starci* mogu predstavljati staru kršćansku baštinu monaškog reda sv. Vasilija; *gostima* nema odgovarajuće analogije ni u pravovjernim kršćanskim zajednicama niti u dualističkim pokretima; naziv *djed* može biti iz bogumilske baštine, ali njegov drugi naziv, *episkup*, upućuje na ostatke katoličke baštine prije premještanja biskupske stolice u Đakovo.

Zaključak je dat dvojezično, na bosanskom (str. 443-450) i na engleskom (str. 459). Skraćenice korištene u radu su na posebnoj stranici, prije popisa izvora, literature i općih djela.

Način na koji autor piše napomene vrijedan je posebne pohvale i spomena. Poštujući druge autore i izdavače u odabiru pisma za svoja izdanja i Čošković se potrudio da njihova imena i naslove njihovih radnji u svojoj knjizi zabilježi pismom za koje su se oni opredijelili prilikom izdavanja svojih radnji, kako u napomenama ispod teksta, tako i u popisu izvora, literature i općih djela. Na taj način olakšano je i traganje za daljnim podacima. Tehnički aparat ove knjige nalazi se na visokom nivou.

Detaljan registar ličnih imena (535-551) i geografskih naziva (553-559) nalaze se na kraju knjige.

Iako je, kako smo naprijed već naglasili, literatura o Crkvi bosanskoj veoma brojna, knjiga Peje Čoškovića, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, će bez ikakve sumnje sebi osigurati neprolaznu vrijednost i mjesto uz knjige najvećih autoriteta u poznavanju Crkve bosanske.

Amir Kliko

Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku*.
Zagreb: FF press, 2006, 108 str.

Nakon objave knjige *Počeci rasapa: kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, autor Borislav Grgin, sveučilišni profesor povijesti sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, svoje preokupacije oko srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih tema jugoistočne Evrope preselio je nešto istočnije, točnije u Rumunjsku, čija predmoderna povijest predstavlja za stručnu, a još više širu javnost potpunu nepoznanicu. Iako je knjiga *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* osmišljena kao priručnik za studente, koji na osnovu najnovije rumunjske i svjetske literature ocrtava glavne događaje, strukture i procese rumunjske srednjovjekovne i ranonovovjekovne prošlosti, ona može poslužiti onima koji žele saznati nešto više o prošlosti rumunjskog naroda, a da se to ne svodi samo na stereotype i mitove o Drakuli iz popularne literature.

Na početku knjige u poglavlju *Etnogeneza Rumunja* konstatira se da iako su u etnogenezi današnjih Rumunja sudjelovale različite etničke grupe, od kojih se važnošću ističu Slaveni, kod Rumunja je za razliku od svih njihovih susjeda, prevladala latinska (romanska) jezična sastavnica. Prva svjedočanstva o pojavi rumunjskih političkih tvorevina datiraju početkom 9. stoljeća, dok se sami Rumunji u izvorima

navode pod imenom Vlaha (*Vlasi, Blacci, Valachi, Ilac, Iflak, Volohi*).¹ Razni izvori, većinom bizantske provenijencije, govore o postojanju nekoliko slavensko-rumunjskih vojvodstava tijekom 9. i 10. stoljeća, dok bizantska princeza Ana Komnena spominje krajem 11. stoljeća neke od rumunjskih političkih vođa na tom prostoru (Gelu – “dux Vlachorum”). Može se zaključiti da su od 9. do 12. stoljeća Rumunji (Vlasi) počeli organizirati vlastite političke strukture manjeg ili srednjeg opsega koje su se kasnije ukрупnjavale, od kojih je tada najznačajnija bila Transilvanija. Međutim taj proces je donekle prekinulo doseljavanje Ugara, koji su počeli ulaziti i naseljavati Transilvaniju od druge polovice 10. stoljeća, te je njihov sustav kraljevskih županija postupno potiskivao sustav rumunjskog vojvodstva. Iako uklopljena u sastav ugarskog kraljevstva Transilvanija je zadržala relativnu autonomiju, a naseljavanje Mađara i drugih naroda poput Sikula (plemena istočnjačkog podrijetla) i Sasa u svrhu obrane jugoistočnih granica ugarskog kraljevstva na području Transilvanije nije moglo promijeniti pretežitu rumunjsku etničku strukturu. Ujedinjenje raznih političkih tvorbi južno od Karpata dovelo je do osnivanja vojvodstva Vlaške, pod ugarskim vrhovništvom. Ali dinastičke borbe u ugarskom kraljevstvu u prvoj polovici 14. stoljeća iskoristio je vojvoda Basarab, koji se u odlučujućoj bici kod klanca Posada u Vlaškoj protiv ugarske vojske (1330.) izborio za neovisnost svoje zemlje. Ubrzo je njegov sin Nikola Aleksandar (1352.-1364.) stekao i priznanje episkopije u mjestu Curtea de Arges, tada glavnom gradu kneževine, kao metropolitanske u Vlaškoj. Sličan proces dogodio se i u Moldaviji u kojoj je sredinom 14. stoljeća vladao izvjesni rumunjski odličnik kao vazal ugarsko-hrvatskog kralja. Pobunom protiv nasljednika kneza Dragoša, koji su vjerno služili ugarskoj kruni kao njeni vazali u Moldaviji, vojvoda iz Maramureša, Bogdan, otjerao je Dragaševе nasljednike i u suradnji sa lokalnim bojarima uspostavio de facto neovisnost Moldavije, koja je i potvrđena kada je odbijen napad ugarske vojske tijekom zime (1364.-1365.) godine. Sve u svemu oko 1400. godine Vlaška i Moldavija su postale već stvarno neovisne kneževine, dok je Transilvanija ostala vojvodstvo u sklopu ugarskog kraljevstva, s visokim stupnjem autonomije. U društvenoj strukturi tih kneževina zanimljiva je pojava *bojara*, pripadnika zemljoposjedničke aristokracije, nasljednog društvenog sloja, iako je i vladar mogao stvoriti nove bojare, darujući im naslove i zemlju. Moć pojedinog bojara ovisila je znatno o obiteljskim vezama, a i razlika u posjedu između bojara je bila velika, jer je samo mali broj imao prostrane posjede, dok je prevladavao srednji ili sitni posjed. Podložni seljaci koji su radili na zemlji zvali su se *rumani* ili *vecini* (susjed). Važna kategorija su bili i slobodni seljaci, koji su činili značajni udio u uku-

---

¹ O stavu rumunjske historiografije prema problemu Vlaha vidi, Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004, poglavlje “Vlasi u rumunjskoj historiografiji”.

pnom seljaštvu, a njihovi posjedi su se zvali *mosie* (čitaj mošije – djedovine). Iako je razvoj gradova bio ograničen u odnosu na Zapad, razvili su se s vremenom uz važne prometne pravce. Bili su to Brašov, Sibiu, Bistrica u Transilvaniji, Jaši u Moldaviji te Kilija i Giurgiu u Vlaškoj. U Transilvaniji su gradovi bili autonomne zajednice kojima je upravljalo vijeće od 12 vodećih građana, podređenih kruni. Vremenom se počela razvijati i feudalna hijerarhija i vazalni odnosi. Knezu je u obnašanju vlasti pomagalo vladarsko vijeće, sastavljeno od moćnih bojara, uz koje su bili i brojni dvorski službenici pod nazivom *dregatori*.

U Transilvaniji je posebno bila važna institucija staleških skupština koja je imala određenu nadležnost u vanjskoj i unutarnjoj politici, a koju su sačinjavali predstavnici mađarskih, saskih, sikulskih i rumunjskih elita. Međutim 1366. godine da bi ojačao katoličanstvo u Transilvaniji i kraljevsku vlast ugarsko-hrvatski kralj Ludovik Anžuvinao izbacio je rumunjske staleže iz te skupštine zbog njihove pripadnosti istočnom kršćanstvu (pravoslavlju), što će kasnije dovesti do velikih problema, jer su Rumunji činili oko dvije trećine stanovništva u Transilvaniji.

Nakon stjecanja neovisnosti Vlaška i Moldavija su i dalje bile ugrožene ekspanzionističkim nakanama svojih susjeda (Ugarsko kraljevstvo i Poljska), ali su mudrom politikom osciliranja između te dvije sile, uspijevali sačuvati samostalnost. Teškoće su se povećale pojavom nove sile u regiji – Osmanlijskog carstva. U početku su mnogi vlaški i moldavski vladari sudjelovali u križarskim pohodima protiv Osmanlija (vlaški vladar Mircea Stari poslao je svoje trupe u pomoć srpskom knezu Lazaru na Kosovo polje 1389. godine). Nakon prvobitnih uspjeha u borbi protiv Osmanlija i Vlaška i Moldavija morale su priznati osmanlijsku vrhovnu vlast, a iako je danak u početku bio samo simbolična cijena za mir, to je ipak označilo početak osmanlijskog utjecaja u objema kneževinama. Suočeni sa takvim novim stanjem, vladari Vlaške su počeli uvažavati interese Porte, tako da je vlaški vladar Dan II bio prisiljen da preusmjeri svoju politiku prema istoku. U toj situaciji ugarski vladari imali su svoga favorita za vlaško prijestolje, Vlada II Draculu, koji je pod njihovim utjecajem u turbulentnim okolnostima uspio zavladatai u Vlaškoj u čak tri navrata. Međutim osjetljiva vojna situacija u jugoistočnoj Evropi, svojevrсна pat pozicija velikih sila Ugarskog kraljevstva, Poljske i Osmanlijskog carstva, u čijim se obračunima klatno uspjeha naglo mijenjalo u korist pojedine sile, prisiljavala je moldavske i vlaške knezove na niz neprincipijelnih koalicija. Tako je Vlad II 1443. godine kao Portin pouzdanik došao na vlast u Vlaškoj početkom 1443. godine, pa se zatim odbio pridružiti velikom križarskom pohodu Janka Hunjadija 1444. godine protiv Osmanlija. No, već iduće godine je djelatno poduzeo nekoliko ratnih pohoda protiv njih. Treba imati na umu da su mnoge države poput Srbije, Bosne, Vlaške i Moldavije bile u 15. stoljeću na prostorima jugoistočne Evrope i turske i ugarske vazalne

zemlje, dok su se pretendenti na prijestolja tih država često i uz tursku pomoć borili jedan protiv drugog. Mnogi vladari su uz pomoć Osmanlija legalizirali svoju vlast i tako se osigurali od suparnika i susjeda, a često su i sami sa svojim trupama sudjelovali u borbi na strani Osmanlija, poput srpskog despota Stefana Lazarevića, koji je svojim trupama spasio Osmanlije u bici kod Rovina 1395. godine. I sam je Skenderbeg, koji je svojom borbom protiv Osmanlija zadivljavao cijelu Evropu, bio prinuđen da veliki dio svoje vladavine provede kao sultanov vazal.² Na sličan način vladavine bio je prisiljen i sin Vlada II, Vlad III Tepes, poznatiji kao Drakula. Od sredine 16. stoljeća nakon što su Osmanlije zauzele veliki dio Ugarskog kraljevstva, rumunjske kneževine postajale su sve zavisnije od njihove vlasti. Međutim, to nije značio kraj protuosmanske borbe kod Rumunja, jer je za vrijeme Mihaela Hrabrog (1593.-1601.), vladara renesansnog tipa, došlo do privremenog ujedinjavanja svih triju rumunjskih kneževina Transilvanije, Vlaške i Moldavije, koji je uspio pobijediti Osmanlije i dobiti njihovo *de facto* priznanje svoje vlasti. U složenim uvjetima svoje vladavine, nakon što je postao habsburški pouzdanik, ubio ga je habsburški vojskovođa Juraj Basta, bojeći se da će Mihael Hrabri postati previše moćan, kao novi mijenik habsburških vladara. U kasnijem društvenom razvoju kneževina Moldavije i Vlaške važni su protugrčki ustanci (1617.-1619.) i (1631.), jer su se Grci pojavljivali u rumunjskim zemljama kao pratnja onih knezova pod osmanlijskim vrhovništvom, a često su se upuštali u trgovačke pothvate, kupovali posjede i stjecali visoke položaje na dvoru. Ova protugrčka reakcija, iako je bila rani izraz narodne svijesti, pokazivala je i ksenofobičan stav bojara prema Grcima, prvenstveno zbog gospodarskih interesa. Nakon kratkotrajnog opadanja osmanske moći, došlo je do obnove pod velikim vezirima Čuprilićima, koji su inaugurirali novu politiku postavljanja carigradskih Grka (fanariota – po jednom carigradskom kvartu naseljenom većinom Grcima), na vlaška i moldavska prijestolja, jer se često događalo da su moldavski i vlaški knezovi “prešli u neprijateljske redove usred bitke”. Autonomni status dviju kneževina je time sačuvan, ali uz značajna nova ograničenja. Fanariotsko stoljeće (1711.-1821.) mnogi povjesničari zovu i “stoljećem reformi”, jer su fanarioti proveli široku reorganizaciju društva u dvjema kneževinama na načelima “prosvjećenoga apsolutizma”, između ostalog na području uprave i sudstva te fiskalnih reformi, a za njihove vladavine došlo je i do ukidanja kmetstva. Značajna je činjenica da su oni proizvodili te reforme sa ciljem poboljšanja mehanizma iskorištavanja u korist Porte. Tim reformama su se najjače odupirali bojari, iz društvenih i političkih razloga kao konzervativna reakcija zbog gubitka povlastica. Tako su kada je habsburška vlast privre-

---

² Vidi: Momčilo Spremić, Turci i Balkanski poluotok u XV i XVI vijeku, *Jugoslavenski historijski časopis*, 1-2, 1966, Beograd, 37-49.

meno zauzela Vlašku tijekom habsburško-osmanskog rata (1787.-1792.), tražili uki-danje svih reformi, optuživši ih da im je osnovni cilj bio uništenje bojara. Za isto vri-jeme u Transilvaniji koja je ponovo pala u ugarske ruke počela je borba za pravo Ru-munja za političku emancipaciju, zapravo borba za jednaka politička prava s osta-lim narodima (manjinskim) koji su nastanjivali Transilvaniju, pod vodstvom unijat-skog biskupa Ivana Inocenta Micu-Kleina (1692.-1768.). U svom pristupu u kojemu je tražio prava ne samo grkokatolika, već svih Rumunja u Transilvaniji zrcali se mo-derna ideja nacije. Ipak ta je borba završila neuspjehom, a biskup je bio prisiljen na progonstvo u Rim. Seljački ustanak u Transilvaniji pod vodstvom rumunjskog selja-ka Horea, a koji su se žalili na zloupotrebu plemstva i tijela carske vlasti prema nji-ma, prisilio je vlasti da ukinu kmetstvo u Transilvaniji 1785. godine. Borbu bisku-pa Micu-Kleina za jednaka prava Rumunja u Transilvaniji nastavila je intelektualna elita zvana "Transilvanska škola", koja je svojim memorandumom caru Leopoldu II (1790.-1792.) pod nazivom *Supplex Libellus Valachorum* dokazala značajan napre-dak u procesu razvoja nacionalne svijesti transilvanskih Rumunja. Napori za jedna-kopravnosti nastavili su se i u 19. stoljeću na kulturnom području, baš zahvaljujući bogatoj i inovativnoj djelatnosti "Transilvanske škole".

Na kraju knjige nalazi se obiman popis izabrane literature većinom na engle-skom jeziku, pri čemu treba spomenuti i članak Castille Maneae-Grgin, o *Neobič-nom knezu na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani (1619.-1620.)*, koji pokušava da rasvijetli još jednu zanimljivu biografiju.

Željko Karaula

Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*,
Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005, 444 str.

Državni arhiv u Dubrovniku posjeduje veoma bogatu zbirku od 15.000 osmanskih dokumenata koji svjedoče o tri i po stoljeća neprekidnog kontaktiranja dubrovačkih vlasti sa osmanskim pokrajinama. Posebnu vrijednost u ovoj građi predstavljaju sultanski dokumenti, zbog čega je 2002. godine Državni arhiv u Dubrovniku pokrenuo njihovo temeljito sređivanje. Iako ova građa predstavlja ključni izvor za sagledavanje osmansko-dubrovačkih odnosa, do sada je bila vrlo malo korištena. Osnovni razlozi za to su bili loš inventar, nesređenost dokumenata u potpunosti, ali i jezička barijera. Upravo zbog težine dešifriranja i prevođenja osmanskog jezika na objavljivanje prevoda osmanske arhivske građe odlučivalo se vrlo malo istraživača. Vesna Miović je jedna od rijetkih koja se posvetila i ovom poslu. Njen, veoma bogat, znanstveni **opus temelji se na istraživanju arhivske građe Državnog arhiva u Dubrovniku, s posebnim naglaskom na bogati fond osmanskih dokumenata. Posebna pažnja posvećena je dijelu arhivske serije Acta Turcarum, fondu Acta et Diplomata (Akti i Isprave), među kojima je oko 2200 tj. 1990 (zbog spajanja originalnih dokumenata sa prijepisima) sultanskih dokumenata izdatih u periodu 1458. do 1804. godine.**

Radi lakšeg uvida u spise, početak knjige posvećen je vrstama sultanskih spisa dubrovačkog arhiva tj. dubrovačkim kapitulacijama, fermanima, poveljama i hatt-i humayunima, a obrađen je diplomatski. Pregled osmansko-dubrovačkih odnosa prema sultanskim spisima, autorica je podijelila u dva poglavlja, zavisno u čiju korist su upućivani: osmansku ili dubrovačku. Prema dubrovačkim kapitulacijama obaveze Republike prema Osmanskom carstvu su bile harač i vjernost Porti, a od njih su zavisile povlastice koje su Osmanlije davali Dubrovčanima.

Posebna vrijednost ove knjige jeste analitički inventar svih 1990 spisa iz serije Acta Turcarum na 272 stranice. Dokumenti su, kako autorica navodi, prevedeni cjelovito ili djelimično, a pregled je napravljen hronološki. Ova veoma vrijedna zbirka sadrži dokumente različitog sadržaja. Najveći broj se odnosi na trgovinu, posebno na problem carine. Pitanje harača također je prilično zastupljeno kao i davanje poreza, nezakoniti uskočki prelasci granica, popravljanje vjerskih objekata, te ostali problemi na koje je nailazilo dubrovačko stanovništvo na teritoriji Osmanskog carstva.

Upravo iz tog razloga i destinacije na koje su dokumenti upućivani nalaze se u različitim pokrajinama Osmanskog carstva. Zavisno od značaja problema biran je politički nivo na koji je dokumenat upućivan, većina ih je adresirana na kadije kadiluka u Rumeliji, bosanskog beglerbega, bosanskog defterdara, hercegovačkog sandžakbega, skadarskog sandžakbega, dubrovačku vlastelu, valonskog sandžakbega, egiptaskog beglerbega i ostale političke uglednike carstva. Kroz kratak pregled sultanskih dokumenata vidi se intenzitet diplomatskih odnosa ove dvije zemlje. Za razliku od razdoblja 15-17. stoljeća, kada je njihov odnos intenzivan i obiluje bogatstvom tema, pitanja i problema, u 18. stoljeću intenzitet diplomatskih odnosa je u naglom opadanju, a dokumenti o tim odnosima sadrže uobičajene dozvole za trgovinu i fermene za zaštitu dubrovačkih pomoraca.

Na kraju knjige nalazi se Glosar prevedenih turskih izraza, Glosar turcizama i izvornih turskih izraza, Vrela Državnog arhiva u Dubrovniku, Literatura, Kazalo osoba, Kazalo zemljopisnih naziva i pripadajućih osmanskih administrativnih i sudbenih jedinica, Kazalo osmanskih administrativnih i vojnih funkcija i naslova i Summary.

Koliko je mukotrpan posao prevođenja i dešifriranja osmanske građe poznato je svim istraživačima koji se bave osmanskim periodom. Stoga je knjiga *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana* svojim sadržajem u mnogome olakšala posao, posebno, naučnim radnicima čije je interesovanje usmjereno ka historiji Osmanskog carstva ili Dubrovnika, u periodu od sredine 15. do početka 19. stoljeća. Kakav značaj ima publikovanje ove knjige vidimo iz sadržaja podacima bogatih dokumenata koji pružaju uvid prvenstveno u političko-ekonomske odnose i njihovu međusobnu zavisnost. Građa također, indirektno, pruža podatke za sagledavanje socijalne historije.

Nadamo se da će ovo djelo dati podsticaj daljem prevođenju i objavljivanju izvorne arhivske građe, kao najvažnijeg preduslova za sagledavanje historijske istine.

Posebno je potrebno istaći lijep tehnički izgled knjige, kao i sjajno urađene faksimile sultanskih dokumenata.

Hana Younis

Hrvoje Petrić, *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Samobor, 2005, 346 str.

U miljeu historiografije SFR Jugoslavije razmjerno su česti bili deklarativni nastupi u kojima se proklamovala sveopšta modernizacija pristupu historiji, pri čemu se ta modernizacija uglavnom poimala u dimenzijama supstitucije “prevlasti” političke i vojne historije fokusiranjem na ekonomsku i socijalnu historiju. Pri tome je kao ključni model decenijama figurirala francuska škola “Anala” i dostignuća koja su na tom planu ostvarili Ferna Brodel i drugi “analisti”. Iako su takva strijeljenja bila često proklamovana – ona su vrlo rijetko bila i provedena u praksi. Primarni pristup eks-jugoslovenske historiografije od početka do kraja je bio politički, kao što su primarne bile i političke dimenzije koje su određivale većinu njenih aspekata. Bilo je, izgleda, potrebno čekati 21. stoljeće da bi se na tom prostoru pojavila djela koja u sebi zaista ostvaruju proklamovanu želju za promjenom, odnosno odmak od “klasičnog” političkog pristupa. Jedno od takvih je i *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, mladog hrvatskog historičara Hrvoja Petrića.

Riječ je o djelu koje na vrlo moderan način razmatra socio-ekonomske aspekte fenomena granice, odnosno pograničnog grada. Metodička kompozicija je vrlo uravnotežena, sa jasno naglašenim cjelinama. U uvodu (str. 7-24) autor, uobičajeno, navodi aktuelno stanje istraženosti tematike kojom se bavi, razloge koji su ga ponukali da se bavi tom temom, te metodologiju rada. Istaknuti su i hronološki okviri u kojima se kreće rad – godine 1606. i 1699. Činjenica je da su oni povezani sa krupnim političkim događajima 17. stoljeća, Mirom u Žitva – Toroku i Mirom u Sremskim Karlovcima, koji su na presudan način odredili odnose Habsburške monarhije i Osmanskog carstva na prostoru srednjoistočne i jugoistočne Evrope tokom cijelog 17. stoljeća. Za samu Koprivnicu su ta dva događaja značila konačno fiksiranje njenog položaja nakon haotičnih prilika impliciranih čestim dubokim osmanskim prodorima 16. stoljeća. Nakon Mira u Žitva – Toroku, Koprivnica je definitivno postala granični grad Habsburške monarhije. Poslije Mira u Sremskim Karlovcima, kada su Habsburgovci granicu prema Osmanskom carstvu pomjerali daleko na jugoistok, do Une i Save, Koprivnica je prestala biti granični grad, te je izgubila i sve prerogative koji su iz takvog položaja proisticali. Samim tim je došlo do relativnog opadanja glo-

balnog značaja grada, tako da njegova istorija npr. tokom 18. stoljeća ne posjeduje takav specifični potencijal, kao što je to bio slučaj u ovdje obrađenom periodu.

Petrić je u svom radu koristio brojne i raznovrsne arhivske izvore. Osim rada u arhivima Republike Hrvatske (Hrvatski državni arhiv, Nadbiskupski arhiv Zagreb, Kaptolski arhiv Zagreb, Arhiv HAZU, Držani arhiv Varaždin), od posebne je važnosti bio njegov rad u mađarskim i austrijskim arhivima (Mađarski državni arhiv u Budimpešti i Štajerski zemaljski arhiv u Gracu).

Efikasno prožimanje istorijskog i geografskog pristupa, sa čestim interdisciplinarnim "izletima", demonstrirano je već u prvom poglavlju, pod naslovom *Pogranični grad i njegov okoliš u vremenu* (str. 25-58). Tu je autor detaljno analizirao prirodnoistorijske, biološke i demografske faktore na prostoru Koprivnice, s posebnim osvrtom na vijesti o prirodnim katastrofama, ratnim pustošenjima i slično. Značajan je osvrt na fenomen "Malog ledenog doba". Činjenica je da se u historiografiji kod nas (ni)malo pažnje poklanja modernim klimatološkim spoznajama da je period od 15. do 18. stoljeća u meteorološkoj prošlosti s pravom figurirao kao "Malo ledeno doba", odnosno da su temperature u tom razdoblju bile značajno niže od današnjih. Petrić je sublimirao takve podatke iz novijih radova francuskih historičara o tom fenomenu (kao što je Robert Delort - Francois Walter, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb, 2002.), ali i mogobrojnih izvora o istoriji Koprivnice, te napravio detaljnu kompoziciju prirodno-klimatološke prošlosti Koprivnice. Tako je autor prikazao osnovu na kojoj će se u 17. stoljeću razvijati socio-ekonomska stvarnost pograničnog grada u Podravini.

Naredna poglavlja u većoj mjeri govore o stanovništvu Koprivnice. Drugo poglavlje, pod naslovom *Toponimi Koprivnice i okolnih naselja na kartama 17. stoljeća* (str. 59-78), predstavlja detaljnu toponomastičko-kartografsku studiju i značajan je pristup istorijskoj geografiji, još jednoj od istorijskih disciplina koje se tek u posljednjih nekoliko decenija značajnije razvijaju na prostoru bivše Jugoslavije. Sljedeće poglavlje - *Ljudi i gibanja u pograničnom gradu (demografske promjene)* (str. 79-98) - donosi mnoge kvantitativne i kvalitativne indikatore o broju, odnosno promjenama u broju i strukturi stanovnika u Koprivnici. Brojni grafikoni i tabele vrlo plastično predočavaju demografske osnove i razbijaju često prisutne predrasude o broju stanovnika nekih mjesta na prostoru srednjoistočne i jugoistočne Evrope tokom 17. stoljeća. Tako je jasno vidljivo, da je broj stanovnika Koprivnice sredinom 17. stoljeća iznosio oko 2.000, a na samom kraju tog vijeka 2.500. To je osnova koja se može uzeti kao ekvivalent kod mnogih drugih pograničnih mjesta, te kao odraz demografske stvarnosti (tj. pustoši!) habsburško-osmanske granice u 17. stoljeću, pa i kasnije, u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća. Autor navodi i podatke po kojima se vidi da je Gradec (Zagreb) u istom vremenu imao približno isti broj stanovnika kao

Koprivnica, dok je Varaždin bio naseljeniji od tih dvaju gradova, jer je 1650. godine imao 3.500, a 1700. godine oko 4.000 stanovnika. Ovi brojevi nisu, dakle, samo dodatni indikator nesumnjivog značaja Koprivnice (a posebno Varaždina) u hrvatskim relacijama 17. stoljeća, nego i dodatni poticaj za ekvivalentna demografska istraživanja u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine, kako bi se korigovale neke sasvim pogrešne procjene osmanskih, francuskih i drugih putopisaca iz tog razdoblja, koji su, najčešće potpuno paušalno izvodili sopstvene zaključke o demografskim potencijalima određenih sredina, pri čemu se često i danas takvim podacima barata kao navodno “potpuno egzaktnim”. Autor je prikazao detaljne podatke i o broju krštenih, vjenčanih, te mnoge druge indikatore gibanja stanovništva, a posebno svjedočanstva o brojnim migracijama (bilo je i slučajeva useljavanja i iseljavanja, pri čemu je kroz 17. stoljeće postojala izvjesna ravnoteža). Na tragu proučavanja intenzivne interakcije čovjeka i prirode na području Koprivnice je i četvrto poglavlje *Antropizacija prirode pograničnoga grada* (str. 99-118). Tu su detaljno pokazani mehanizmi zaposijedanja, stvaranja i proširivanja urbanog prostora, sa svim oblicima korištenja (ukroćivanja) prirode.

Peto poglavlje *Između vojnog i civilnog života. Društvene promjene na granici* (str. 119-276), koje se, faktički, može posmatrati i kao drugi dio knjige, jer je kvantitativno veće od svih prethodnih poglavlja zajedno, koncentrisano je na aspekte promjena u samom gradu. Tu je autor dao iscrpne preglede sistema vojne uprave i oblika finansiranja vojske u gradu koji se nalazio na granici imperijalnih sistema. Takođe su prisutni i brojni podaci o obavještajnim službama, sistemu uzbunjivanja i pošte. Navedeni su svi rodovi vojske, sa posebnim osvrtom na husare i haramije, a istaknut je i specifični problem suparništva vojne i civilne vlasti, koje su, kao i u svim graničnim gradovima, funkcionisale paralelno, pri čemu pitanje hijerarhije nikad nije bilo riješeno u potpunosti. S obzirom da je Koprivnica uživala status slobodnog kraljevskog grada (još od 1353. godine), autor je pokazao i kako je izgledala borba gradskih struktura za očuvanje povlastica koje su proisticale iz takvog položaja. U ovom poglavlju su opširno obrađene i mnoge druge ekonomske i socijalne promjene, te su tako prikazani oblici trgovine i komunikacija, odnosi građanskog i seljačkog društva, cehovske organizacije i sl. Posebno interesantan segment predstavlja studija o etnokonfesionalnim promjenama. Tu se vidi istorijat pojave protestantizma na prostoru Koprivnice, ali još više njegovo potiskivanje u doba katoličke reakcije (kontra-reformacije). Razmatra se i problem pojave pravoslavnog stanovništva na području Koprivnice (autor pobija neka ranija mišljenja da se pravoslavno stanovništvo na području Koprivnice pojavljuje 1707. godine, pouzdano utvrdivši da su prve pojave vezane za 1597. godinu), kao i pitanje crkvene unije. Uopšte je dosta prostora posvećeno fenomenu konverzije, odnosno vjerske tolerancije, te “fluktuacije” stanovništva

između dva carstva, pri čemu je autor kao ilustraciju uzeo mnoga prezimena prisutna na području Koprivnice, kao što su Prebeg, Poturica i sl. Naravno, najviše prostora je posvećeno organizaciji Katoličke crkve, kao ubjedljivo najjače i najbrojnije konfesionalne organizacije. Uz podatke o kapelama i župnim crkvama u Koprivnici, prikazani su i crkveni redovi (u prvom redu jezuiti, pavlini i franjevci), gdje je autor koristio kanonske vizitacije kao osnovne baze podataka. Dosta prostora je posvećeno i razvoju školstva, odnosno počecima organizovanja osnovnog školstva, a autor je posebno pokazao i načine sticanja srednjeg i visokog obrazovanja (u tadašnjim relacijama) mladih Koprivničana. S obzirom da su jezuiti u Zagrebu 1607. godine otvorili prvu gimnaziju, nju su pohađali i neki učenici iz Koprivnice, a još više gimnazijalaca iz Koprivnice je nastavu pohađalo u gimnaziji u Rušama kod Maribora. Studenti iz Koprivnice su se najčešće mogli naći na univerzitetu u Gracu, ali i u Beču, te na nekim italijanskim univerzitetima. Autor je na efikasan način povezao pojavu i rast broja studenata sa ekonomskim usponom, ali i mehanizmima kontrareformacije. Poglavlje je završeno s nekoliko različitih prizora iz koprivničke ranonovovjekovne svakodnevnice, te sa primjerima izabranih sudskih postupaka.

Uz standardnu metodološku opremu knjige (Zaključci, str. 277-284; Zusammenfassung, str. 285-294; Popis izvora i literature, str. 295-315; Prilozi, str. 316-340; Umjesto pogovora, str. 341-344), na kraju se nalazi i mala biografija autora (str. 345-346). Knjiga predstavlja pravo malo remek-djelo u smislu likovne opreme. Izdavačka kuća *Meridijani* iz Samobora, pod vodstvom profesora Dragutina Feletara, u posljednjih nekoliko godina uspijeva čitalačku publiku oduševiti vrlo kvalitetno ilustrovanim izdanjima, što same knjige predstavlja u multimedijalno znatno zaokruženijem obliku.

Hrvoje Petrić (rođen 1972. godine u Koprivnici) je jedan od mladih zagrebačkih historičara, koji je već nekoliko godina uključen u projekat *Triplex confinium – hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu*, kojeg vodi profesor Drago Roksandić. Uz ovdje prikazanu monografiju Koprivnice u 17. stoljeću, Petrić je autor još nekoliko studija u kojima je pokazao izrazito interesovanje za lokalnu istoriju Podravine, sa naglaskom na intenzivnim korelacijama istorije i geografije, odnosno na ekonomskoj, socijalnoj i ekološkoj istoriji. Neki od naslova su *Općina i župa Drnje* (2001.), *Novi Zrin* (2001.), *Općina Gornji Kneginec* (2004.), *Povijest Torčeca* (2000.) itd. Od ovog autora očekujemo još mnoga kvalitetna izdanja u narednim godinama i decenijama.

Monografija *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, posjeduje još jednu dimenziju koja je čini vrlo značajnom. Naime, iako je Koprivnica, kao i svaki drugi grad, obilovala sopstvenim izrazitim karakteristikama, nakon čitanja ove knjige još je više očigledno da

postoji mnogo stvari koje se iz “graničnog” historijata Koprivnice mogu prepoznati i u svim drugim graničnim gradovima Habsburške monarhije, ali i Osmanskog carstva. Zbog toga je jedan od najvećih dometa ovog rada što on na vrlo ilustrativan način ukazuje na mogućnosti za proučavanje historijata mnogih drugih gradova u Hrvatskoj, ali i u Bosni i Hercegovini i Srbiji u periodu njihovog “graničnog statusa”. Za sjever Bosne i Hercegovine, situacija je posebno interesantna u situacijama gdje je došlo do pojave “dvojnih” gradova, odnosno naselja koja su se mahom nalazila jedno naspram drugog na obalama rijeke. Takva naselja su obično imala ista imena (i imaju ih mahom i danas!), što je često bilo povezano sa političkim poimanjima i pretenzijama, odnosno sa činjenicom da su takva “pandan“- naselja ponekad, uz pomoć vojnih vlasti, zasnivale izbjeglice iz “originalnih naselja”. Primjeri “dvojnih” gradova na habzburško-osmanskoj granici koji su se nakon 1699. godine nalazili na Uni i Savi, a koji bi trebali biti predmet (zajedničkih) proučavanja historičara iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske su Novi/Dvor na Uni, Kostajnica, Dubica, Gradiška, Brod, Šamac itd. Za pretpostaviti je da će ova knjiga biti jedan od katalizatora takvih intencija.

Boro Bronza

Muhidin Džanko, *Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana). Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2006, 279 str.

Središnja tema kojom se u ovoj knjizi bavi Muhidin Džanko sadržana je u podnaslovu knjige: ideologijska upotreba djela. Džanko se vrlo kritički osvrće na različite interpretacije Bašagićevog djela pokazujući kako je njegovo djelo bilo predmet mitologizacija i manipulacija, što je rezultat ideologijske recepcije samoga djela, odnosno percipiranja djela u kontekstu vlastite političke i nacionalne opredijeljenosti, odnosno u kontekstu iskazivanja dnevno-političkih ideologema. Džanko smatra, i to velikim dijelom uspješno argumentira, kako je Bašagićevo djelo bilo predmet instrumentalizacije u različitim epohama, zbog čega je sam Bašagić ocjenjivan kao anti-bošnjak, velikobošnjak, antiaustrijanac, kroatofil, dobar pjesnik, loš pjesnik, dobar historičar, loš historičar, vjerski fanatik, vjerski smutljivac, itd. Džanko vrlo kritički analizira različite percepcije Bašagićevog djela (prohrvatska, probošnjačka, rasno-karakterološka, srpska nacionalistička, socmarksistička i tako dalje) nastojeći otkriti

model za izvanideologijsko razumijevanje Bašagića i njegova djela. Pri tome Džanko ne štedi niti autoritete kao što su Muhsin Rizvić i Midhat Begić, negirajući preporodni karakter Bašagićevo djelovanje. Džankina je teza kako Bašagićevo doba nije doba Preporoda, nego doba Tranzicije iz orijentalnog u evropski tip kulture.

Džanko najviše prostora posvećuje književnoj biografiji Safvet-bega Bašagića. Poseban značaj ove knjige sadržan je u dvije ključne teze: prva teza se odnosi na demistificiranje Bašagićeve uloge u historiji bošnjačke književnosti i odbacivanju teze o Bašagiću kao preporodnom prosvjetitelju u smislu prihvatanja modernih evropskih oblika kulture, a druga na odbacivanje teze o Bašagiću kao začetniku ideje bošnjaštva u nacionalnom smislu. Za obje teze Džanko nudi određenu argumentaciju. Ipak, puno je više argumenata ponudio za drugu nego prvu tezu. Ako čak i ne možemo govoriti o bošnjačkom književnom preporodu, onda svakako treba imati u vidu da je Bašagićeva generacija sebe smatrala preporoditeljima. Sam Bašagić je utemeljio preporodni mit u bošnjačku književnu historiografiju, a 1970-ih godina tu nacionalno-preporodnu mitologiju će do vrhunca dovesti Muhsin Rizvić (str. 161).

Nije Džanko imao nimalo lahak zadatak prilikom upuštanja u obračun sa ovim tezama, koje su bile osobito prisutne u krugovima dijela bošnjačke intelektualne elite od početka 1970-ih godina, a koje su posebno aktualizirane od 1993, kada je bošnjaštvo zvanično prihvaćeno kao nacionalna nominacija i kada se ideja o kontinuitetu bošnjačke nacije projicirala u daleku prošlost “što već zadire u sklisko područje mitologizacije i dnevno-političkog manipuliranja” (str. 30). Džanko pokušava objasniti kontekst u kojem se Bašagićeva generacija intelektualaca karakterizira preporoditeljskom, i posebno mjesto u tome daje Muhsinu Rizviću, koji je u doba kada se krajem 1960-ih i početkom 1970-ih vodila borba za ustavno priznanje muslimanske nacije, Bašagićevo doba nazivao preporoditeljskom epohom, a samoga Bašagića smatrao ključnom ličnošću tog preporoda, što je bio jedan od načina za iskazivanje vlastitih političkih i kulturnih ideja o nacionalnom identitetu. Džanko je, također, vrlo kritičan prema (zlo)upotrebi Bašagićevo djela od početka 1990-ih godina, pokazujući to na primjerima dva naučna skupa koja su održana 1994. godine: jedan skup je održan u Zagrebu pod naslovom *Islam i kultura Bošnjaka u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića*, a drugi u Zenici pod naslovom *Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija*. Džanko pokazuje kako je ta upotreba Bašagića bila u funkciji stvaranja slike o pravom Bošnjaku u prošlosti, pa je Bašagić smatran najpodesnijom ličnošću za takvu sliku. Prema takvoj upotrebi Bašagićevo djela Džanko je veoma kritičan. Dobra strana ove knjige je u tome što je autor jako dobro uočio kontekst (zlo)upotrebe Bašagićevo djela, a loša je u tome što je izostala kritička analiza njegovog književnog djela, uz izuzetak kritičkog pristupa studiji *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*.

Na kraju, sam Džanko (str. 255) priznaje nedostatke svoje knjige, ali se može sigurno zaključiti da je ovo najpotpunija panorama različitih pogleda na Bašagićevo djelo. U jednom dijelu ta panorama je veoma uspješna, kritički utemeljena, a u drugom površna, ali bez diletantizma. Stoga možemo smatrati kako je ovo vrijedna knjiga, dostojna samoga Bašagića, mada ostaje pitanje koje je Džanko postavio pred sebe prilikom početka rada na ovoj knjizi: "I dalje ostaje pitanje da li smo do danas dobili pravu studiju o Bašagiću, pisanu bez mržnje i naklonosti, ili ona i dalje stoji kao izazov za sve naše "kritičare" i naučne istraživače?" (str. 65). Mada je ova knjiga iz štampe izašla 2006. očito je nastala prije nekoliko godina, jer ne uzima u obzir neke radove koji su u međuvremenu nastali, a još nisu publicirani. Odbranjene su dvije doktorske disertacije o Safvet-begu Bašagiću: Lejla Gazić je odbranila svoju doktorsku disertaciju o Safvet-begu Bašagiću u Sarajevu, a u Parizu je Philippe Gelez doktorirao sa teomom o Bašagiću. Čini se, ipak, da izazova nikad nije dosta!

Husnija Kamberović

Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević, Ivo Vacík, *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo*, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini, Muzej Sarajeva, 2007.

Djelovanje i historijska prisutnost Čeha u Bosni i Hercegovini najviše su vidljivi u oblasti arhitekture. Brojne značajne građevine koje su projektirali češki arhitekti u Bosni i Hercegovini, prije svega u razdoblju od 1878. do 1918. godine, jednostavno nije moguće previdjeti. I danas, nakon svih ratnih razaranja, sjedišta mnogih gradskih i državnih organa, kao i neke od glavnih kulturnih institucija, smještene su u zgradama koje su projektovali Česi. Ako se malo bliže upoznamo s njihovim radom, otkrit ćemo da kulturni utjecaj koji su imali daleko prevazilazi značaj i estetiku samih građevina. Oni su kod lokalnog stanovništva podsticali buđenje svijesti o važnosti urbanističkog reguliranja i planiranja, te neophodnosti zaštite kulturnog naslijeđa. Značajno su doprinijeli stvaranju i etabliranju tzv. "bosanskog stila" u arhitekturi. Kao pedagozi, odigrali su značajnu ulogu u odgoju prvih generacija bosanskohercegovačkih urbanističkih i arhitektonskih stručnjaka. Ukratko, doprinijeli su općem podizanju lokalne urbane kulture i samosvijesti.

Činjenica je da su se bosanski stručnjaci dosad najviše bavili upravo tim, urbanističko-arhitektonskim aspektom češko-bosanskih odnosa. Odbranjeno je više dok-

torskih disertacija i objavljeno više monografskih publikacija u kojima se obrađuje djelovanje pojedinih čeških arhitekata, a također je upriličeno više tematskih izložbi. Naprimjer, udruženje građana češkog porijekla “Česka beseda Sarajevo” u suradnji s Ministarstvom vanjskih poslova Češke Republike Ambasodom Češke Republike u Bosni i Hercegovini, Arhitektonskim fakultetom u Sarajevu – upriličilo je 2002. u prostorijama Arhitektonskog fakulteta izložbu “Radovi čeških arhitekata u Sarajevu”. Usprkos tome, nameće se dojam da u Bosni i Hercegovini iznimni značaj i utjecaj čeških arhitekata nije dovoljno ocijenjen, prije svega u široj javnosti, dok je u Češkoj gotovo potpuno zaboravljen.

Kao ilustracija može poslužiti primjer jednog od najznačajnijih projekata koji su Česi uradili za Bosnu i Hercegovinu. Projekat Paviljona Bosne i Hercegovine na Svjetskoj izložbi u Parizu uradio je arhitekt Karlo Pánek, a unutarnju dekoraciju slikar Alfons Mucha. Cijelo stoljeće nakon toga, u Pragu je organizirana sjajna izložba pod nazivom “Alfons Mucha – Paříž 1900: Pavilon Bosny a Hercegoviny na světové výstavě”¹, koja je na rad Alfonsa Muche i na Bosnu i Hercegovinu skrenula značajnu pažnju široke javnosti. U inače odličnom katalogu objavljenom uz izložbu – u kojem je obrađen ovaj dragocjeni segment češko-bosanskih odnosa – uvodi se da je bosanskohercegovački paviljon projektirao “danas potpuno nepoznati arhitekt Pánek – valjda Čeh?”. Iz fusnote doznajemo da ga autori kataloga ni u jednom od dostupnih leksikona čeških umjetnika nisu mogli pronaći. Ime Karla Páneka i njegovo djelo nisu u potpunosti zaboravljeni u Bosni i Hercegovini, barem ne u stručnim krugovima. Slučaj Páneka, nažalost, uopće ne predstavlja iznimku. Nemali broj značajnih čeških arhitekata koji su djelovali u inozemstvu, u Češkoj su pali u zaborav. To važi i za dvojicu najznačajnijih čeških arhitekata koji su djelovali u Bosni i Hercegovini, Karla Paříka i Josefa Pospíšila. U češkim biografskim leksikonima o njima se mogu naći samo osnovni podaci, a o njihovom djelovanju izvan teritorije Češke Republike obično nije zabilježeno ništa.

Nakon što je 2002. godine Mehmed Hrasnica u izdanju Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu objavio monografiju *Arhitekt Josip Pospíšil – život i djelo*, svjetlo dana ugledala je i monografija posvećena Karel Paříku. Štoviše, slobodno možemo reći da je cijeli mjesec juni 2007. u Sarajevu protekao u znaku Karela Paříka. Naime, u povodu 150. obljetnice rođenja češke arhitekta, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini organizirala je manifestaciju pod nazivom “Karel Pařík”. Program je obuhvatao više aktivnosti. Prvo je 6. juna u sarajevskom Narodnom pozorištu odr-

---

¹ Katalog je urađen dvojezično, na češkom i engleskom, a više primjeraka toga kataloga Slavonska biblioteka iz Praga poslala je svojim partnerima u Bosni i Hercegovini, tako da je dostupan i u nekim našim bibliotekama, npr., u NUB BiH ili u biblioteci Bošnjačkog instituta.

žana svečanost u povodu obljetnice i tom prigodom su češki ambasador u Bosni i Hercegovini, gospodin Jiří Kuděla i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodin Nebojša Radmanović otkrili spomen ploču Karlu Paříku u foajeu pozorišta, nakon čega je gospođa Branka Dimitrijević održala predavanje o Paříkovom životu i djelu. Uslijedilo je svečano otvorenje izložbe posvećene Paříkovom radu na zgradi Narodnog pozorišta, te je, ujedno, promovirana i jubilarna poštanska marka s likom Karla Paříka i motivom njegova djela. Sedmog juna je u prostorijama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine svečano otvorena izložba *Arhitekt Karel Pařík u Bosni i Hercegovini*. Na trideset panoa velikog formata predstavljeni su crteži i projekti značajnih Paříkovih djela. Uz njih su bile izložene i recentne fotografije dotičnih građevina, te mape Sarajeva i Bosne i Hercegovine sa označenim lokacijama Paříkovih ostvarenja. Amabasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini je u saradnji sa gradom Sarajevom i pogrebnom službom "Pokop Sarajevo" realizirala obnavljanje nadgrobnog spomenika Karla Paříka na groblju Sv. Mihala u Sarajevu. (Bilo je neophodno pronaći u dokumentaciji i ustanoviti prvobitno mjesto grobnice, te postaviti novu nadgrobnu ploču, budući da je stara bila uništena.)

Cijela manifestacija okrunjena je promocijom novoizašle monografije *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo*, koja je plod sretne kombinacije dugogodišnjih istraživačkih napora čeških i bosanskohercegovačkih stručnjaka. Autori monografije su Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević i Ivo Vacík. Knjiga je objavljena trojezično, na bosanskom, češkom i engleskom jeziku, s bogatom grafičkom i likovnom opremom. Kao ishodište poslužila je disertacija gospođe Branke Dimitrijević, arhitektice iz Sarajeva, koja živi i radi u Glasgouu. Rezultat temeljitog istraživanja koji su proveli arhivar, historičar i etnograf Jiří Kuděla i njegov kolega Ivo Vacík po bosanskohercegovačkim i češkim arhivima je značajno mnoštvo do sada sasvim nepoznatih dokumenata i informacija o životu i djelu Karla Paříka. Dragocjenu pomoć autorima pružili su i Paříkovi potomci, od kojih su npr. doznali da je Pařík projektirao i namještaj, što nije bilo zabilježeno u literaturi.

Knjiga je napisana stručno, ništa manje čitljivo, tako da se može preporučiti i široj javnosti. Osobito su značajna dva poglavlja. Prvo od njih, "Pregled nekih najbitnijih građevina koje su sagradili arhitekti iz čeških zemalja u Sarajevu i Bosni i Hercegovini", pruža nam prvi sintetizirani pregled onoga što su češki arhitekti ostvarili na teritoriji Bosne i Hercegovine, te nam omogućava temeljit i obuhvatan uvid u brojnost i raznovrsnost njihovih djela. U Pregled je uvršteno 19 arhitekata (ne računajući Paříka) sa izborom od osamdesetak njihovih reprezentativnih djela. Drugo poglavlje donosi do sada najiscrpniji indeks djela Karla Paříka u kojem je popisano 126 njegovih projekata. Nema sumnje da je po Paříkovim projektima podignuto više

zgrada nego što obuhvata indeks, ali u ovaj spisak uvrštena su samo zdanja sagrađena po njegovim autentificiranim, tj. potpisanim projektima.

Karel Pařík završio je Srednju graditeljsko-industrijsku školu (Baugewerbeschule) u Beču, gdje se 1878. godine upisao na Akademiju likovnih umjetnosti (Akademie der bildenden Künste), na katedru za arhitekturu (jednu od dvije u to vrijeme) koju je vodio čuveni danski arhitekt Theophil von Hansen, rodonačelnik neorenesansnog stila. U Sarajevo stiže vjerovatno već u proljeće 1884, a od 1886. stupa u službu u Zemaljskoj vladi. Od 1890. do 1891. predavao je u Srednjoj tehničkoj školi građevinsko crtanje i nauku o arhitektonskim oblicima.² Od 1896. član je Tehničkog kluba u Sarajevu. Godine 1902. dobija Zahvalnicu i priznanje cara F. Josipa u prigodi dovršenja djela *Die Länder Österreich-Ungarns im Wort und Bild*, za autorski doprinos na temu "Bosnien und die Hercegovina". Od 1912. vodi referat Visoke gradnje. Godine 1913. unaprijeđen je u zvanje Oberbaurata.

Paříkov arhitektonski opus može se podijeliti u dvije faze – u prvoj je projektirao javne, pretežno svjetovne, objekte s raznim namjenama, a u drugom se bavio uglavnom sakralnom arhitekturom. Među najznačajnija ostvarenja iz prve faze spadaju: zgrada Penzionog fonda (1886); Šerijatska škola (1886); projekat Vijećnice (osnovan – 1891), kasnijeg sjedišta NUB BiH, koja je uništena 1992. godine; Srpskopравoslavna škola (1897); Narodno pozorište (1897); Evangelistička crkva - danas ALU (1898); Zemaljski muzej (1907) – svi spomenuti objekti nalaze se u Sarajevu. Iz drugog perioda treba istaknuti samostan u Plehanu, sagrađen između 1930. i 1932. (porušila ga je srpska vojska u julu 1992.) i crkvu Sv. Josipa (1937-1939) na Marindvoru u Sarajevu - njegovo posljednje veliko djelo. Osim projekata u Bosni i Hercegovini, Pařík je radio i u drugim zemljama, spomenimo npr., Katoličku katedralu u albanskom Skadru (1896) ili Hotel i odmaralište u Kuparima kod Dubrovnika (1920).

Iza Paříka ostalo je preko stotinu realiziranih projekata po cijeloj Bosni i Hercegovini. Po plodnosti s njim se može mjeriti jedino hrvatski arhitekt Josip pl. Vančaš.

---

² Samo na Srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu, koja je osnovana 1889. godine kao prva škola te vrste, i koja je imala građevinsko, šumarsko i rudarsko odjeljenje, među nastavničkim osobljem, uz Paříka, radili su i sljedeći stručnjaci iz čeških zemalja: Baltasar Baumgartl, profesor crtanja; inž. Leopold Veletovský – građ. crtanje, nauka o građ. materijalima (1891-06); arh. Karel Pánek predavao prostoručno crtanje (1898-1899); arh. Josef Pokorný predavao nauku o arhitektonskim oblicima (1913-1916); arh. Karel Hudec predavao nauku o arhitektonskim oblicima (1913-1916); inž. Josef Černý, predavao je građevinarstvo (1914-1916); arh. Ladislav Lauda (1915-1923); inž. Josef Veselý predavao matematiku, nacrtanu geometriju, građevinsku upravu, građevinsku mehaniku, geodeziju, crtanje planova i inž. Josef Zapletal predavao nacrtanu geometriju i građevinsku mehaniku.

Značajan dio Paříkovih projekata realiziran je u Sarajevu, a budući da je ova publikacija, kao što smo već rekli, bogato grafički i likovno opremljena, čitatelju se lako može dogoditi da ga ponese dojam kako zapravo lista monografiju grada Sarajeva, a ne monografiju posvećenu djelu samo jednog arhitekta.

Ova publikacija (koju su zajednički izdali Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini i Muzej grada Sarajeva) zaslužuje svaku pohvalu, uostalom kao i cijeli projekat “Karel Pařík”. Ko je bude čitao shvatit će zašto na nadgrobnom spomeniku ovog iznimnog arhitekta piše:

Ovdje počiva graditelj Sarajeva / arhitekt Karel Pařík / Veliš kod Jičina 4. 7. 1857. / Sarajevo 16. 6. 1942. / Čeh rodom / Sarajlija izborom / Zahvalna Bosna i Hercegovina.

Adin Ljuca

Božica Mladenović, *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*.
Beograd: Istorijski institut, 2006. Posebna izdanja, knjiga 51, 220 str.

Društvena historija u historiografiji Srbije posljednjih godina zauzima veoma značajno mjesto. Knjiga Božice Mladenović koja govori o porodici u periodu Prvog svjetskog rata predstavlja značajan doprinos u ovom smjeru. Djelo je napisano na osnovu arhivske građe u Beogradu i Beču, iako autorica smatra da bi se dragocjeni podaci mogli pronaći i u izvorima bugarske provenijencije koji su još uvijek nedostupni istraživačima.

Kako bi se dobio jedan opšti uvid u političku situaciju ovog, veoma burnog perioda, autorica je u prvom poglavlju napravila uvid u opštu situaciju u Srbiji u Prvom svjetskom ratu (17-25). Posebnu pažnju je posvetila statističkim podacima u 1915. g. kada je Srbiju zadesila epidemija tifusa, kao i na kršenje Haške konvencije iz 1908. od strane austrougarskih i bugarskih organa vlasti.

Autorica polazi od konstatacije da “u veku koji je prethodio, usled čestih ratova koji su vođeni za konačno oslobođenje i prisajedinjenje srpskog naroda matičnoj državi, svaka druga generacija Srba podnela je velike ljudske gubitke” te je u skladu s time naredno poglavlje posvetila *Demografskim prilikama* (25-59). Autorica na samom početku konstatira da je nemoguće dati cjelovitu sliku demografskih prilika te je ovaj segment, kako sama napominje, posmatrala iz regionalnih uglova. Po-

sebno se osvrnula na toplički, valjevski i beogradski okrug izloživši tabelarno statističke podatke broja rođenih, umrlih njihovu starost i pol, broj vjenčanih kao i vjersku strukturu u Vojno-generalnom gubernmanu i tri južna okruga. Analizirajući ove podatke Mladenovička smatra da je Srbija imala za jednu trećinu manje stanovnika nego što bi ih imala u mirnodopskim uslovima.

U trećem poglavlju *Porodica i zanimanje* (59-85), autorica je odvojeno posmatrala seosku i gradsku porodicu, s obzirom da su ogromne razlike u načinu života ovih porodica. Seoska porodica se bavila zemljoradnjom ili stočarstvom, ali u toku Prvog svjetskog rata dolazi do procesa stagnacije ovih zanimanja što dovodi do raznih posljedica koje će nakon završetka ratnih dejstava tek izaći na vidjelo. Nesumnjivo je najvažnija ta da je dugo čuvani tradicionalni način života žene na selu bitno promijenjen. Ovaj dio knjige obiluje podacima o odnosu političkih vlasti prema poljoprivredi i njenom zakonskom regulisanju. Gradska porodica je podnaslov koji slijedi, a u kojem se upoznajemo sa strukturom stanovnika u gradu, njihovom političkom pozicijom i potrebama u toku rata. Trgovci, zanatlije, činovnici i radničke porodice čine skup porodica u gradskim centrima. Obzirom na tešku političku situaciju, autorica zaključuje da je porodica postala samo zajednica srodnika koji su neka-ko sastavljali kraj sa krajem. Posljedice koje nose sa sobom ratna dejstva su i nezaposlenost koja je izražena posebno u velikim gradovima, stoga je u knjizi posebna pažnja posvećena osnivanju službi za posredovanje u zapošljavanju kao i drugim socijalnim ustanovama za pomoć sirotinji u Beogradu.

Četvrto poglavlje govori o *Odnosima u porodici* (85-120). Kako bi položaj žene u seoskoj porodici bio jasniji autorica se osvrnula i na srpski građanski zakonik u kojem je žena bila izjednačena sa maloljetnikom. Zbog takvog stanja položaj žene na selu karakterisala je njena opšta neprosvijećenost i potpuna poniznost i potčinjenost muškarcu. Karakteristika ratnih okolnosti je i pojava "ranih" i "divljih" brakova. Interesantno je da je postojala krajnja dob kada su se mladenci mogli vjenčati. Zanimljivo je i to da je pojava psovanja i pušenja cigareta postalo odlika žena u toku Prvog svjetskog rata u Srbiji. U gradskoj porodici također je došlo do promjene u ulozi žene koja je preuzela muške poslove i obaveze. Autorica naglašava da su izvori o ponašanju žena iz gradske sredine najčešće kontradiktorni. U gradu je također bilo prisutno sklapanje brakova između domaćeg stanovništva i pripadnika austro-ugarske vojske. Odnos djece, te razlike između muškog i ženskog djeteta su vidne. Autorica se posebno osvrnula na prosvjetnu politiku koju su vodili Austro-Ugarska i Bugarska.

Peto poglavlje govori o *Svakodnevnom životu* (120-144). Skromne kuće, skromna ishrana, loše zdravstvene prilike, bilo kakva odjeća i društveni život koji se sveo na slavljenje svetkovina su karakteristika svakodnevnice na selu u ovom periodu. Za

razliku od seoske, život gradske porodice bio je sveden na svakodnevnu borbu za očuvanje gole egzistencije. Na primjeru Beograda prikazano je kako je austrougarska vlast organizovala snabdijevanje stanovništva osnovnim namirnicama: hljebom, mlijekom i mesom. Razlika između sela i grada vidna je i u zdravstvenoj kulturi. U gradovima je za razliku od sela postojala ambulanta, ali je u cjelini gledano zdravstveno stanje bilo loše.

Stranci o Srbima naslov je šestog poglavlja (145-171) u kojem se autorica osvrnula na pisanje američkog novinara Džona Rida, dopisnika *Metropolitena* i Anrija Barbija dopisnika lista *Journal* iz Francuske. Izborom autora i njihovih citata napravljena je selekcija u kojoj je prikazan odnos stanovništva Srbije prema okupacionim snagama i njihov život viđen očima ovih novinara.

Posljednji dio knjige posvećen je *Srpskim porodicama* (171-193) i to porodici Begović, koja je prva i najkraće prikazana. Zatim porodici Milovanović, tj. porodici Koste Milovanovića čiji je dnevnik autorica objavila 1998. g. Na osnovu narativnih izvora, koji su s koljena na koljeno prenošeni sve do autorice rada, prikazan je život porodice Mladenović. Posljednja porodica koja je opisana je porodica Arandelović. Pored osnovnih podataka o historiji svake porodice i nabranjanju njenih članova, autorica je stavila akcenat na stradanja u svakoj od navedenih porodici u toku Prvog svjetskog rata. Ovaj posljednji dio veoma je interesantan, jer je pisan u stilu historijske beletristike.

Na kraju knjige nalazi se Rezime, Summary, Spisak izvora i literature, Geografski registar i Imenski registar.

Autorica je na osnovu arhivske građe i literature izložila promjene koje su zadesile društvo u Srbiji u toku Prvog svjetskog rata. Knjiga je za proučavanje historije Prvog svjetskog rata vema značajna jer ga posmatra iz jednog sasvim drugog ugla, iz kojeg se kompletna slika vidi mnogo bolje i jasnije. Ipak moramo skrenuti pažnju da se nismo mogli oteti dojmu, čitajući ovu knjigu, da je pisana u stilu nekadašnjih herojskih romana u kojem nijedna žrtva nije velika za otadžbinu, i to ne bi bio problem da je u knjizi više pažnje posvećeno samom životu porodice u ratu, njenim problemima i borbi za opstanak porodice, a ne otadžbine.

Hana Younis

Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković, *Dr. Mehmed Spahe. Državnik i borac za BiH*. Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ, 2007, 541 str.

Nepostojanje metodološkog modela za uspješno pisanje biografija pojedinih ličnosti iz bosanskohercegovačke historije sigurno je jedan od razloga zbog čega još uvijek ne postoji zadovoljavajuća i znanstveno utemeljena biografija Mehmeda Spahe, najznačajnijeg bošnjačkog političara u razdoblju između dva svjetska rata. U takvoj situaciji Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković prihvatili su se izuzetno odgovornog i teškog zadatka. Njihov trud je vrijedan pohvale, ako ni zbog čega drugog onda zbog činjenice da su na jednom mjestu nastojali rasvijetliti ličnost Mehmeda Spahe smještajući njegovu biografiju u široke historijske okvire. Doduše, taj široki historijski okvir u ovoj knjizi nije uvijek predstavljen na način da pomogne boljem razumijevanju djelovanja Mehmeda Spahe, ali je važno imati u vidu da povijest pojedinih ličnosti nije moguće promatrati izvan povijesnog konteksta. Vrijedno je u ovoj knjizi i to što su autori, mada nisu konsultirali prilično puno povijesnih izvora, koristili intervjue sa potomcima Spahine porodice. Loše je u ovoj knjizi prilično često korištenje literature od marginalnog značaja (npr. feljtona po pojedinim novinama i angažiranim političkim listovima), ali je dobro da se neko uopće prihvatio ovako izazovnog posla kao što je pisanje biografije Mehmeda Spahe.

Crnovršanin i Sadiković su pisanju ove knjige pristupili svjesni činjenice da imaju priliku prvi napisati biografiju ove ličnosti. Oni tu nisu imali nikakvog metodološkog prethodnika. Njihov pristup je zamišljen dosta široko, pa govore ne samo o Spahi nego o gotovo svim burnim događajima bosanskohercegovačke povijesti između dva svjetska rata. Često se osvrću i na povijest Sandžaka, nastojeći povezati događanja u tom dijelu jugoslavenske države sa djelovanjem Mehmeda Spahe. Često su ti ekskursi u sandžačku povijest izvan svake veze sa ličnošću Mehmeda Spahe. U ovoj knjizi susrećemo galeriju likova iz naše povijesti, pa se stiče dojam kako je ovo puno više od biografije Mehmeda Spahe – to je pravi leksikon ličnosti iz historije BiH u prvoj polovici 20. stoljeća. Jedno posebno poglavlje posvećeno je portretima Spahinih najbližih saradnika. Nisu tu uvijek predstavljene ključne povijesne ličnosti, nego i ličnosti koje su, bilo po političkoj koncepciji bilo po rodbinskoj vezi, bile bliske Mehmedu Spahi. Vjerujem da bi bilo bolje za knjigu da su se autori držali ključne teme, dakle biografije Mehmeda Spahe, a nešto skraćene biografije nje-

govih saradnika mogle su se naći u bilješkama, čime bi se glavni tekst knjige učinio "prohodnijim" za čitatelja.

Nekoliko je ključnih elemenata važno istaknuti u ovoj knjizi. Prije svega, polazište autora knjige o tome kako je ličnost i djelo Mehmeda Spahe potpuna nepoznanica (str. 501), problematično je za svakoga ko iole bolje poznaje dostignuća naše historiografije. Čak je to donekle i u suprotnosti sa onim što autori na početku knjige pišu (str. 27-32, gdje se, mada selektivno i bez nekog posebnog modela, donose glavni izvodi iz nekih djela o Mehmedu Spahi). Purivatrina knjiga o političkom životu JMO je ostala nezamjenjiva za svako bavljenje Mehmedom Spahom u vrijeme od 1919. do 1929, pa se čini valjanim odgovor kako je nepoznanica o Spahinom djelovanju više vezana za razdoblje od 1929. do njegove smrti. Crnovršanin i Sadiković su unijeli određene nove činjenice o tome razdoblju, ali je čak i nakon ove knjige ostalo jako puno nepoznanica o Spahinom djelovanju u razdoblju do 1914. i u vrijeme Prvog svjetskog rata. Također je uočljivo da autori nisu koristili ključnu dokumentaciju o političkim prilikama u BiH poslije 1929. godine, posebno arhivsku građu iz fonda Drinske banovine, te posebno zbirku Milana Stojadinovića, čije ključne dokumente već možemo kao fotokopije naći i u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Također bi bilo korisno da su autori pregledali zbirku dokumenata o djelovanju Fehima Spahe, koja se čuva u Historijskom arhivu u Sarajevu. Tu se nalaze brojna pisma između dvojice braće, i ona sigurno doprinose boljem razumijevanju djelovanja Mehmeda Spahe.

Crnovršanin i Sadiković su propustili objasniti nekoliko ključnih događaja iz Spahina života. Prije svega, jedno važno razdoblje Spahinog političkog djelovanja, vezano za njegovu opozicionu aktivnost u Gradskom vijeću u Sarajevu 1914. ostalo je netaknuto u ovoj knjizi, jednako kao što su na nezadovoljavajući način objašnjena Spahina dalja politička putanja obilježena njegovim prelaskom iz opozicije u provladin tabor, čija je kruna čak bilo i odlikovanje ordenom Franca Josefa 2. maja 1918, a zatim njegova projugoslavenska politička orijentacija. Ostaje da se objasni šta je to značilo ne samo u njegovoj političkoj djelatnosti nego i za sudbinu Bošnjaka općenito. Očito da dokumenti koji se o Mehmedu Spahi čuvaju u Bošnjačkom institutu u Sarajevu nisu dovoljni da se ova pitanja razbistre.

Jedno pitanje koje je važno, a koje autori ovom knjigom nastoje unijeti u našu nauku vezano je za postojanje tzv. Akreba medžlisa, petočlanog savjetodavnog tijela Mehmeda Spahe, na čijem je čelu bio Uzeir-aga Hadžihasanović. Oslanjajući se na intervju što ga je jedan mladi član porodice, Mehmedov unuk Kenan Spaho, dao jednom sarajevskom listu, Crnovršanin veli da predsjednik JMO Kulenović nije bio član tog tijela, te bez kritičnosti preuzmi stav Sakiba Đulabića da je to tijelo početkom rata donijelo odluku da se Bošnjaci priključe antifašističkoj borbi. Ovdje bi tre-

balo malo zastati i raščistiti o čemu se tu radi. Dosada se postojanje ovakvoga tijela nije spominjalo, mada je više nego sigurno da je Spaho, kao i svaki drugi lider, imao određeni krug svojih savjetnika. Autori, međutim, nastoje pokazati kako se radi o jednom izuzetno snažnom političkom tijelu koje je faktički vodilo muslimansku politiku nakon Spahine smrti, neovisno o zvaničnom rukovodstvu koje je personificirao Džafer-beg Kulenović. Tu, možda može malo doprinijeti i pisanje Avde Hume koji se jednom prilikom 1942. susreo sa Uzeir-ogom Hadžihasanovićem. Hume u svojim memoarima opisuje ovaj sastanak, koji je održan u advokatskoj kancelariji Zaima Šarca, Uzeir-aginog poznanika. Hume za Uzeir-agu kaže da nije vjerovao u pobjedu fašističkih država, “mada je poslije sloma Jugoslavije nastojao da Bosna i Hercegovina ne budu u sastavu NDH nego autonomne pokrajine pod direktnom vlašću Nijemaca”. Zatim je u razgovoru sa Humom jasno kazao da vjeruje u pobjedu Saveznika, ali je dodao da ne vjeruje u pobjedu partizana. “Vi partizani ne možete pobijediti. Zasad vam tu pobjedu neće dati Nijemci i Talijani, a poslije ni Saveznici. Misliš li da će Čerčil dozvoliti da se na Balkanu stvori komunistička država? Nikada! Ja poštujem vašu borbu za bratstvo i jedinstvo, i Muslimani vam neće to nikada zaboraviti. Ali, vi ste mali i nejaki da biste mogli stvoriti državu. Nju će krojiti veliki Amerikanci i Englezi. Boljševici to neće moći, jer će oslabiti u ratu toliko da će im biti dosta samih sebe. Stoga Muslimani ne treba da se istrčavaju, niti da se priključuju bilo kojoj strani u sukobu. Četnici nas ne mogu uništiti. Mogu osakatiti, ali uništiti nikada. Poručio sam Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab da bi otupio četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Mi sada radimo na organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije, i to će sa Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga naše politike (...) Možda ćete i vi partizani biti neki faktor kada se bude stvarala nova država, ali nikada glavni. Ja bih volio da budete nešto, jer biste pomogli nama Muslimanima da dobijemo što veća prava u državi. Meni je svejedno kako će se zvati ta milicija: domobranska, ustaška ili njemačka, glavno je da mi u njoj imamo svoje rukovodstvo i da je ona muslimanska. Kada dođe propast Njemačke, ona će biti naša. Neće više biti ni ustaša ni Nijemaca (...)!”. Ako se sve ovo smjesti u nešto širi povijesni kontekst, onda će sigurno trebati preispitati i autentičnost navodnog muslimanskog Memoranduma iz jeseni 1942. upućenog Adolfu Hitleru, te vidjeti da li je možda čitava priča oko Memoranduma i muslimanskog autonomnog pokreta samo djelo njemačke obavještajne zajednice koja ga je izmislila kako bi opravdala ideju o stvaranju posebne Muslimanske SS divizije, ali to je već neka druga tema koja nema veze sa Mehmedom Spahom, mada je jako važna za povijest Bošnjaka.

Ima u ovoj knjizi i puno nagađanja, što historiografija nikako ne podnosi (npr. nagađanje o tome šta bi Mehmed Spaho učinio u Drugom svjetskom ratu, kakva bi bila njegova sudbina i slično), kao i puno nedokazanih tvrdnji (npr. da se JMO tre-

bala zvati Bošnjačka muslimanska organizacija – str. 496, za šta ne postoji niti jedan dokaz), a i očitih grešaka (1993. nije održan Kongres bošnjačkih intelektualaca na kojemu je prihvaćena nacionalna nominacija Bošnjaka, nego je tada održan tzv. Bošnjački sabor, a Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca je samo bilo jedan od sazivača tog Sabora) i paušalnih ocjena (npr. pogrešno je razumijevanje ko su to tzv. “bijeli cigani”, a i ocjena kako je NDH formirala koncentracione logore za sve one koji nisu željeli da se izjasne kao Hrvati” ...).

Ipak, pored svih nedostataka, koje nužno sa sobom nosi prvi pokušaj pisanja biografije Mehmeda Spahe, Crnovršanin i Sadiković su ovom knjigom učinili veliki napor u raščišćavanju povijesne uloge jedne značajne političke ličnosti. Ostaje, ipak, da se pretresu drugi dostupni povijesni izvori i još jedanput povede priča o životu i povijesnoj ulozi Mehmeda Spahe, posebno u razdoblju prije stvaranja jugoslavenske države 1918, i u vremenu od 1935. do 1939. godine. Nije isključeno da još jedanput treba progovoriti i o posljednjim danima Mehmeda Spahe, a Crnovršanin i Sadiković su pričom o konobaru Draganu Vujiću izazvali ne samo historičare nego i pisce kriminalističkih romana za pisanje bestselera.

Husnija Kamberović

Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. – od zajedništva do razlaza*. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2006, 701 str.

Ovom monografijom hrvatska historiografija je obogaćena još jednim vrijednim djelom o suvremenoj hrvatskoj povijesti. Autor je u uvodnim napomenama iznio mnoštvo razloga koji su bili ograničavajući u pisanju znanstvenih djela o nedavnoj prošlosti, ali i uspio da njegova knjiga konceptijski bude drugačija od ostalih koje su se pojavile u posljednjem desetljeću. U uvodnim poglavljima napravljen je kratak osvrt na razdoblje stvaranja Jugoslavije i položaja Hrvatske u međuratnom periodu, a zatim slijedi period Drugog svjetskog rata kojeg autor s pravom naslovljava *Osvajanje vlasti (1941.-1945.)*. Za Radelićevu knjigu se može naglasiti da su naslovi i podnaslovi zanimljivi i primjereni znanstveno-stručnom diskursu i da zbivanja i procese promatra i objašnjava u širem jugoslavenskom kontekstu. Za dio u kojem govori o ratnom periodu, autor je počeo od analize komunističkog pro-

jekta o stvaraju partizanskih odreda i procesa uspostavljanja vlasti, te odnosa prema najznačajnijim političkim strankama, građanskim političarima i vjerskim institucijama. Nakon oslobođenja uslijedilo je *Oblikovanje komunističke Hrvatske i Jugoslavije (1945.-1954.)* što je i naslov dijela knjige u kojem se govori o prvom desetljeću važnom u konsolidaciji vlasti narodne demokracije. Predstavljani su parametri uspostavljanja Hrvatske kao federalne jedinice preko određivanja njenih vanjskih i međurepubličkih granica, zatim elementi socijalne revolucije, odnosi prema tradiciji, agraru, seljačkim nezadovoljstvima, partijskim kadrovima, ali i administrativno-teritorijalno ustrojstvo, te odnosi prema centralističkom usmjerenju i međunacionalnim odnosima.

Uglavnom je razdoblje poslije Informbira okarakterizirano kao *Samostalan put (1948.-1966.)* u kojem se Jugoslavija/Hrvatska našla na putu između Istoka i Zapada, tražeći neke nove modele razvoja u samoupravljanju. Kronološki slijed događaja i procesa prezeniran je za dosadašnju historiografiju neobičnim podnaslovima: *Nadzirano ublažavanje stege, ...Svakome se dopušta "da vidi kako Marx djeluje u praksi"*, *"Mi smo Titovi – Tito je naš"*. Ono što čini Radelićevu knjigu vrijednom je ne isključivo pridržavanje okvira za pojedina poglavlja prema ustaljenoj periodizacijskoj shemi već prema problemskom principu prezentiranja povijesti. Tako se u sljedećem poglavlju vraća na 1954. godinu zaokružujući *Razilaženja u SKJ i državi (1954.-1971.)*. Polazeći od gospodarskih reformi iz 1961. i 1965. godine, autor objašnjava krizu koja se tako nije smjela imenovati u to vrijeme, a ona je otvarala nacionalno pitanje kroz odnose centralizacije i decentralizacije. Kako je to za sobom povlačilo pitanje kadrovskih rješenja na svim razinama predstavljena je nacionalna struktura najviših državnih i partijskih tijela, a uklanjanjem Aleksandra Rankovića uslijedile su reforme u Savezu komunista Jugoslavije, odjeci svjetskih događaja iz 1968. godine, ali u Jugoslaviji kao *prosvjed protiv komunističke vlasti u ime komunizma*, i počelo normaliziranje vrlo važnog problema odnosa između Katoličke crkve i države. Ovo donekle popuštanje komunističkog režima nije umanjilo snagu jednopartijskog sustava i partijske kontrole u društvu.

Liberalizacija je samo površinski tako izgledala pa ju je Radelić analizirao u posebnom poglavlju *Hrvatsko proljeće (1967.-1971.)*. Tadašnjoj hrvatskoj političkoj eliti se učinilo da je došlo vrijeme za otvaranje pitanja položaja Hrvatske u Jugoslaviji, demokratskog dijaloga o nacionalnoj ravnopravnosti, jeziku, identitetu i sličnom. Da su to bila ipak malo preuranjena nadanja ka istinskoj demokraciji, autor elaborira u dijelu *Nova politika: između nacije i klase (1971.-1980.)* u odjeljcima: *"Dramatičan trenutak Hrvatske, Jesen hrvatskog proljeća"* i završava ovu temu upoznavajući čitatelje sa posljedicama *Hrvatskog proljeća*. Unutar ovog poglavlja nakon nekih tema o svakodnevicu vraća se krupnim temama na povijesnim razdjelnica-

ma – Ustavu 1974. i pitanju konfederalizacije, ali nas uvodi i u priču o Srbima u Hrvatskoj, o njihovim nacionalnim institucijama i nezaobilaznoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Ovi događaji i procesi u Hrvatskoj ukomponirani sa političkim dešavanjima u drugim jugoslavenskim republikama i pokrajinama stvorili su pogodno tlo za *Raspad SKJ i Jugoslavije (1980.-1990.)*. Da bi argumentirao duboki jaz u jugoslavenskoj državi dati su pokazatelji o razvoju Jugoslavije za pojedine republike u gospodarskom, demografskom, kulturološkom i socijalnom pogledu. Daljnjim razmimoilaženjima nacionalnih političkih elita u poimanju pitana centralizacije, federalizacije, konfederalizacije, liberalizacije i demokratizacije dovelo je do razilaženja po partijskoj i političkoj crti, a to je vodilo prema raspadu zajedničke države, osamostaljivanju sjevernih republika u suverene i samostalne države i na kraju do rata. Time se i završava ova monografija. Ona je temeljit uvod u monografiju grupe autora pod naslovom *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*.

Od 599. do 701. stranice u knjizi su zaključak, prilozi, tablice, karte, popisi, summary, popis izvora i literature, kratice, kazala imena i zemljopisnih pojmova, bilješka o autoru i izbor iz bibliografije. Zdenko Radelić nas je putem jednog znanstvenog djela visoke kvalitete proveo kroz skoro cijelo XX. stoljeće. U uvodu nas je podsjetio da *“Oni koji su u prošlosti pokušavali predvidjeti buduće događaje na najbolji su način pokazali sva ograničenja znanstvenih predviđanja. Tako, primjerice, ni neposredno pred raspad komunističkog sustava i blokovskog uređenja mnogi predstavnici društvenih i humanističkih znanosti nisu postavili ni hipotetičku mogućnost da će nastati tako velike promjene u svijetu, napose u Europi...”*, a u zaključku autor mudro opominje *“(...) Međutim, iskustva prošlosti govore da se ne treba baviti prognozama. To ionako nije povjesničareva zadaća. Ono što prošlost zaista dokazuje, barem što se ove teme tiče, jedino je to da su neprestana nastajanja i nestajanja država, kao i stalne promjene njihovih granica povijesne konstante.”* Ali, *“zato se povjesničar može samo nadati da buduće promjene neće biti povezane sa sukobima, nego će biti posljedice dogovora većine unutar svake nacije i države te da će biti izraz njihovih stvarnih težnji za boljim životom. Iako sam svjestan da se takve želje do sada nisu ispunile nijednoj generaciji na ovim područjima, uvjeren sam da sadašnje generacije moraju djelovati upravo na način kao da je to ipak ostvarivo.”* Zaista, da li je to ostvarivo!?

Vera Katz

Neđat Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, ratni dnevnik. 28. 12. 1944. – 11. 6. 1945.* Zagreb: Medžlis Islamske zajednice, 2006, 143 str.

Pitanje Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije, države NDH, ustaša, partizana i niza drugih tema bile su predmet proučavanja mnogih naučnih radova. Međutim historiografija je dugo vremena (ne)namjerno zapostavljala običnog čovjeka i sve ono što se njemu dešavalo u tom periodu, smatrajući da se to ne uklapa u neka opća dešavanja. Neke su pojave zanemarivane i zbog političkih prilika, koje su nastupile poslije rata. Vremena su se promijenila, i historijska nauka sada nastoji doći do novih činjenica koje mogu dovesti do jasnijeg poimanja određenih (skrivenih) događaja u prošlosti. Izdavanje memoarske građe (memoara, dnevnika, uspomena i sl.) je jedan od načina da se stigne do takvog cilja. Ova knjiga *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak*, je dobar primjer jedne takve težnje.

Ovdje se, zapravo, radi o dnevniku ing. Neđata Sulejmanpašića koji je on pisao u periodu od 28. 12. 1944. – 11. 6. 1945. za vrijeme svoga vojničkog života i zarobljenništva.

Ing. Neđat Sulejmanpašić je rođen u Sarajevu 1925, a umro u Münchenu 2004. godine. On je potomak poznate i ugledne porodice Sulejmanpašića. Majka mu je bila Austrijanka, i upravo im je majčino porijeklo često otvaralo vrata kod nove vlasti. Neđat je imao brata Ziju (koji je priređivač ove knjige) i sestru Azru. U vrijeme odvijanja ovih događaja on je bio učenik osmog razreda Prve gimnazije u Sarajevu. Koncem 1944. godine stigla je obavijest Ministarstva oružanih snaga NDH, kojom se pozivaju svi učenici sedmog i osmog razreda u Zagreb da pohađaju Vojničko-predizobrazbenu školu časničkih pripravnika. I on je bio u grupi učenika koji su napustili svoje domove i pošli u Zagreb. Za vrijeme tih dešavanja Neđat je bilježio sve ono što mu se dešavalo, prvo u školi, a kasnije i u zarobljeništvu. Kao produkt tih bilježaka nastala je ova knjiga. Knjiga ima 143 stranice i sastoji se iz *Predgovora, Dnevnika i Priloga*.

Predgovor (5-9) koji je napisao njegov brat Zija Sulejmanpašić, daje sažet uvid u uvjete u kojima je nastajao ovaj dnevnik, i govori o tome kako je došlo do ideje o njegovom objavljivanju.

Glavni dio knjige, koji je ujedno i najveći dio, odnosi se na zapise iz *Dnevnika* (11-121). Dnevnički dio je također podijeljen na dva dijela, na dio *Služba u vojsci, povlačenje i zarobljeništvo (11-100)* i *Početak zarobljeničtva 15. 5. 1945. (100-121)*. Ovaj dio obuhvata vremenski period 28. 12. 1944. - 11. 6. 1945, s tim što je važno naglasiti da Neđat nije bilježio događaje svaki dan.

Pred kraj dnevnika redovno je zapisivao sve što se dešavalo iz dana u dan, ali na samom početku nekoliko dana je izostavljeno. Sam autor (Neđat) je naveo u dnevniku da nije imao vremena za pisanje zbog brojnih obaveza.

Prvi dio *Služba u vojsci, povlačenje i zarobljeništvo*, obuhvata vremenski period 28. 12. 1944. - 15. 5. 1945. Pisanje počinje onog trenutka kada Neđat napušta svoj dom. Na početku stičemo utisak da ni on nije potpuno siguran u to gdje odlazi. Teško mu je pao rastanak sa porodicom. Opisuje odlazak u Zagreb i sve što je usput vidio. Naročito je zanimljiv njegov dolazak u Zagreb, i događaj koji se odigrao prilikom prvog susreta sa jednim ustaškim bojnikom, koji ih obavještava da će pohađati školu "ustaških jurišnika" (str. 17). Još na jednom mjestu u dnevniku navodi svoj razgovor sa zapovjednikom, u kojem mu je Neđat rekao "da nam od mobilizacije do odlaska iz Sarajeva niko nije spominjao ustaške jurišnike" (str. 20). Poslije svih saznanja Neđat zaključuje, rekli bismo pomalo naivno: "Činjenica da mi imamo, osim ustaških i domobranskih narednika i zastavnika, među kojima su i neki dobri ljudi, npr. mladi Jakobčić, izaziva neko, možda naivno uvjerenje, da mi nismo čista ustaška jedinica." (str. 21) Iz njegovih (Neđatovih) zapisa, jasno se vidi, da je kod njega postojala određena distanca u odnosu na okolnosti koje su ga zadesile. Vremenom se njegov položaj mijenja, i on se polako prilagođava novim životnim okolnostima, premda ni to nije bilo lako. Postoje određeni trenuci kada je razmišljao o bijegu, ali je od toga odustao. Mislim da se ne možemo upuštati u raspravu o tome koji su ga to razlozi naveli da odustane od takve pomisli, iako on u dnevniku navodi da to ne želi uraditi zbog svoje porodice, "i otac i majka smatraju da je za mene bolje da budem ovdje". (str. 24).

Neđat često spominje svoje drugove koji su uspjeli da pobjegnu, i u nastavku dnevnika donosi novosti o njima. Ovakve unutrašnje konflikte Neđat je bilježio na početku svoga boravka u Zagrebu, kada mu je bilo teško da se navikne na nove životne okolnosti. Međutim, kako je vrijeme prolazilo, ako malo bolje pratimo, vidjet ćemo da se on više ne žali tako često, pa je na jednom mjestu zabilježio: "Kako li čovjek otupi poslije izvjesnog vremena na sve. Više mi nije čudno ići u kasarnu, umjesto kući, naći uši, ili pak jesti stari tvrdi kruh kada mi je dosadno, ili kada sam gladan." (str. 69)

Skoro svaku priliku Neđat koristi da napusti školu i posjeti svoju tetku Gertrudu Rumenović, koja je živjela u Zagrebu. Na početku je bilo jako teško dobiti izlaz iz

škole, ali kasnije je to postalo lako, pa je često znao i pobjeći na nekoliko sati. Nakon izvjesnog vremena, tokom njihovog boravka u Zagrebu, školske vlasti su im organizirale i odlaske u pozorište, a poslije mature imali su i počasnu večeru. U svakom svom dnevnom bilježenju on spominje uzbune toga dana ili, što je jako interesantno, opisuje i avione koji prolijeću, koji su ga fascinirali. Skoro uvijek, gdje god bi išao, nosio je sa sobom svoj dvogled (to je potvrdio i njegov brat Zijo). Kako se bližio kraj rata, i kako se situacija na ratištu pogoršavala, tako je i boravak u školi postajao izuzetno težak. Neđat postaje svjestan da jači opstaju, i da tu gdje se on nalazi nema previše pravde. Često opisuje mladiće iz škole, koje naziva "Mostarcima" kako pjevaju ustaške pjesme i uvijek o tome piše s dozom rezerve, naročito onda kada ta ista grupa u školi zavodi svoju "pravdu". Njegov život je uz kratke promjene ulazio u određenu kolotečinu, kada je 6. 5. 1945. izenada stigla naredba da se sprema za polazak jer napuštaju Zagreb. Njihov cilj je bio Austrija.

Uskoro se završava ovaj dio Neđatove priče, jer nakon pet dana teškog puta, dok su bili u blizini Bleiburga, njihovo časništvo je položilo oružje i predalo se engleskim trupama, koje su ih potom predale partizanima. Ovim činom se završava prvo poglavlje njegovog *Dnevnika*.

Drugi dio dnevnčkog zapisa *U partizanskom zarobljeništvu*, obuhvata vremenski period od 15. 5. 1945. do dolaska u Sarajevo 11. 6. 1945. Već prvi dan zarobljeništa Neđat piše u svom dnevniku "Brine me što sam među tim jurišnicima, iako nikad nisam bio ni jurišnik niti dobrovoljac. Da li će se to moći razjasniti?" (str.101) Međutim, njegove muke ne prestaju dolaskom u partizanske ruke. Za vrijeme zarobljeništa bio je prebačen vozom do Zagreba, gdje je bio 20. 5 - 29. 5. 1945. Potom su odvedeni do Bjelovara, Osijeka, i Broda, a nakon toga vozom do Sarajeva u koje je stigao 11. 6. Cijela ova iznenadna promjena situacije ga je osvijestila, kako to on kaže "...tek sad vidim kolika je bila prevara..." (str. 108).

Dnevnik se završava onoga časa kada stiže u Sarajevo. Međutim, važno je naglasiti, kako je to i sam priređivač (Zija Sulejmanpašić) naveo, da Neđat nije odmah pušten na slobodu, nego je odveden na Koševo gdje je bio u zarobljeništvu do augusta mjeseca. Neka pisma iz tog perioda su navedena u drugom dijelu knjige.

Pored ova dva dijela knjige, *Predgovora* i *Dnevnika*, koje smo prethodno opisali, knjiga je dodatno obogaćena *Prilozima* (123-136), koji se sastoje od nekoliko pisama koje je Neđat dobio od porodice ili koje je njima pisao, a koja su se nalazila u *Dnevniku*. Pojedina pisma datiraju iz perioda kada je Neđat bio zatočen na Koševu. Pored ovog dijela *Priloga* njegov brat Zija je kao dodatak uvrstio izjave Neđatovih kolega iz rata, koje su mu oni poslali radi regulisanja penzionog staža (1998). *Prilozi*, kao sastavni dio knjige, tim više su važni jer potvrđuju ono što je Neđat naveo u dnevniku.

Cijela knjiga je još vrijednija i zbog činjenice da je obogaćena brojnim faksimilima originalnog rukopisa, nizom Neđatovih slika iz rane mladosti i slika njegove uže porodice.

Na kraju knjige nalazi se *Kazalo osobnih imena* i *Kazalo zemljopisnih imena*, (132-142) koje smatram vrijednim za spomenuti jer bi ih svako, iole ozbiljnije izdanje knjige trebalo imati radi lakšeg snalaženja prilikom čitanja knjige. Na samom kraju dat je kratak sažetak na engleskom jeziku Summary (str. 143).

Ova knjiga pruža veliki doprinos radu na polju istraživanja historije pojedinaca i historije svakodnevnice. Međutim, treba imati u vidu više stvari prilikom čitanja ove knjige. Prvo treba naglasiti, da je memoarska građa izvor drugog reda, ali kao takva podložna je kritici. Memoari, ili u ovom slučaju dnevnik, su tekstovi koji su plod ličnih viđenja osobe koja ih bilježi i pri tome su podložna subjektivnom uticaju. Upravo se zbog toga ovoj građi treba prilaziti oprezno. Ovakva vrsta dokumenata, i pored nesporne subjektivnosti, može sadržavati čitav niz korisnih podataka. Sam autor kaže u *Dnevniku*: "Nadam se da će ove dvije knjižice moji dnevnicci I i II koji ne sadrže većih događaja, ipak vrijediti meni i mojima, ako me negdje odnese đavo, što ne bi bilo nikakvo čudo..." (str. 74). Đavo nije odnio Neđata, ali nam je neko čudo ipak sačuvalo njegove dnevničke bilješke.

Aida Ličina

Muharem Kreso, *Nacističko "konačno rješenje" jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*

Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006, 193 str.

Knjiga Muharema Krese pod naslovom *Nacističko "konačno rješenje" jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.* nudi obilje podataka o Jevrejima i njihovoj historiji u zemljama zapadnog Balkana. Ako ovu knjigu smjestimo u širi kontekst svjetske literature, možemo zaključiti kako se radi o jednoj poučnoj knjizi o jevrejskoj historiji sa posebnim naglaskom na stradanja u Drugom svjetskom ratu. Knjiga je napisana dvojezično, na engleskom i bosanskom jeziku, sa sažetkom na hebrejskom jeziku.

Knjiga ima deset poglavlja i zaključno razmatranje. U prvom poglavlju je predstavljen Hitlerov koncept prostorne politike po kojem je određeno koje narode tre-

ba uništiti, podjarmiti ili germanizirati, koje teritorije zauzeti i način na koji to treba učiniti. Osnovni cilj Hitlerove nacističke politike bilo je proširenje njemačkog životnog prostora - Lebensrauma u Evropi. Kreso ukazuje na izvore nacističke ideologije i planove germanizacije, odnosno odstranjivanja negermanskih naroda sa "njemačkog životnog prostora", pri čemu su Jevreji, Romi i Slaveni bili prvi na udaru nacističke ideologije. Glavni dio studije prikazuje život Jevreja na okupiranim područjima zapadnog Balkana, od njihovog doseljavanja, odnosa drugih naroda prema njima do sudbine u ratnom periodu od 1941. do 1945. godine. U vrlo kratkim crtama predstavljene su etape naseljavanja Jevreja na ova područja. U Bosni i Hercegovini Jevreji su prisutni od osmanskog perioda. Uvjeti u kojima su tada živjeli i način na koji se sa njima postupalo bili su vrlo povoljni. Do Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini živjelo je oko 14 000 Jevreja, a od toga je oko 10 000 stradalo u ratu. Jedina i prava zaštita tada, kako autor iznosi, bilo je njihovo priključenje NOP-u. Oko 1318 Jevreja je stradalo u NOP-u. Svi su likvidirani van granica Bosne i Hercegovine. Kroz cijelu knjigu autor pokušava opravdati odnos Bošnjaka prema Jevrejima, pa se nekoliko puta ponavlja kako su Bošnjaci vrlo blagonaklono postupali sa svojim jevrejskim sugrađanima u Bosni i Hercegovini. Kao argument navodi Muslimanske rezolucije iz 1941. u kojima se traži zaštita Jevreja, Roma i Srba. Bošnjaci, svjesni rizika koji te rezolucije nose, upuštaju se i rizikuju svoje živote da bi zaštitili živote svojih nedužnih sugrađana. Mnogi su i sklanjali Jevreje po svojim kućama. Autor navodi mnogo takvih primjera, ali su ovolika pravdanja ipak suvišna, jer su često posljedica ponavljanja općepoznatih činjenica. Moglo bi se kazati kako je jedna od mana ove knjige ponavljanje činjenica po nekoliko puta na različitim mjestima knjige.

Predmet studije je izvršenje nacističkog genocida/holokausta nad Jevrejima u Jugoslaviji 1941-1945. godine. Nacističko rješenje pokušano je u toku Drugog svjetskog rata u okupiranoj Evropi, te autor koncizno iznosi kako su to nacisti željeli ostvariti, u kontinentalnim razmjerama i fizičkom likvidacijom, ali prvo iskoristiti njihovu besplatnu radnu snagu. Iza ovakvog rješenja stoji i država, jer je ovo "rješenje" usvojeno 20. januara 1942. na sastanku 15 najviših nacističkih funkcionera održanom na berlinskom jezeru Van, kada je formuliran dokument "Konačno rješenje jevrejskog pitanja". U knjizi je vrlo dobro predstavljen način na koji su nacisti planirali izvršiti svoj plan. Sve je vršeno uporno i sistematski, a uključena je i cjelokupna aparatura "vojnih, političkih, obavještajnih i upravnih službi sa sofisticiranim sistemom koncentracionih i radnih logora, logora za istrebljenje i uništenje, sistemom gasnih komora i krematorija" i pomoću kolaboracionističkih organa. Značaj ove studije leži i u predstavljanju specifične sudbine zarobljenih Jevreja u aprilskom ratu. Autor ovdje objašnjava da je okupaciono područje bilo podijeljeno na tri osnovna regiona:

prvi je određen za neposrednu aneksiju Njemačkoj; drugi, sa “klasičnim okupacionim aparatom, koji će u poslijepriprilskom periodu biti zamijenjen nekom vrstom integracije u novi nacistički Evropski poredak”; treći, je “predstavljao zajedničku njemačko-talijansku upravu”, odnosno, “privremeni, kondominijum”. Bosna i Hercegovina je podijeljena između Njemačke i Italije te Italije i NDH. Autor opisuje stradanje Jevreja na talijanskom, mađarskom, bugarskom i njemačkom području. Najgore su prošli Jevreji na njemačkom okupacionom području koji su hapšeni i slati u koncentracione logore pa tako doživljavaju najtežu sudbinu. Najveći logori su bili u Beogradu (na Banjici), Zemunu, Šapcu, Jasenovcu i Staroj Gradiški. U NDH najpoznatiji logori su bili: Kraljevica kod Sušaka, Jadovno, Danica, Pag, a u Srbiji i Banatu su obitavali u sabirnim centrima u Kikindi, Novom Bečeju, Petrogradu, Pančevu, Nišu, Šapcu, Sajmištu. i Topovskim šumama. U Bosni i Hercegovini nema koncentracionih logora osim manjih sabirnih logora u Bosanskom Petrovcu i Kruščići kod Travnika. Na kraju se može reći da je procentualno u Bosni i Hercegovini najviše Jevreja preživjelo Drugi svjetski rat i nacističko “konačno rješenje”. Tome su najviše doprinijeli njihovi sugrađani iz Bosne i Hercegovine. Zna se da je iza inicijative i planiranja njihovog uništenja stajala njemačka vlast, tačnije njihova služba bezbjednosti, pripomognuta kolaboracionistima, odnosno ustašama, četnicima, posebnom policijom (Gestapo), oružnicima, žandarima i jedinicama Vermahta.

Posebnu pažnju profesor Kreso pridaje posljednjem poglavlju pod nazivom: *Preživjeti genocide*. Rat u Kraljevini Jugoslaviji preživjelo je oko 20 000 Jevreja od ukupno oko 80 000. Iako je Hitlerovo “konačno rješenje” predviđalo uništenje svih Jevreja, ipak se to nije ostvarilo. U ljudskoj prirodi postoji ta nadljudska borba za opstanak i preživljavanje pa u tako teškoj borbi uvijek ima i onih koji prežive i nadljudske muke, pa i onih rođenih pod sretnom zvijezdom. I među Jevrejima je bilo i takvih. Neki su pak uspjeli na vrijeme pobjeći i otići na drugi kontinent, drugi su se sklonili u savezničke zemlje ili područja slabijeg okupacionog režima, organizovana su i bježanja iz zatvora, potom izvlačenje Jevreja na slobodne partizanske teritorije, neki su dočekali oslobođenje u logorima, pojedine su spasili njihovi sunarodnjaci krijući ih u vlastitim kućama. Pouka je jasna: ne postoji savršen zločin niti savršeno prikrivanje zločina.

Autor je sebi postavio zadatak da opiše planiranje, pripremanje, istrebljenje, a poslije i poricanje holokausta nad Jevrejima (str. 12). Međutim, u studiji je malo riječi o poricanju holokausta. Očito je da o tome treba napisati posebnu studiju.

Zilha Mastalić

Rasim Muratović, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*.
Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava. 2007, 276 str.

U posljednje vrijeme često se na Balkanu stradanja vlastite nacije promatraju u usporedbi sa holokaustom nad Jevrejima u Drugom svjetskom ratu. Toj fetišizaciji holokausta nisu izbjegli niti Bošnjaci, koji su genocid kojem su bili izloženi krajem 20. stoljeća najčešće označavali kao “najveće stradanje u Evropi od holokausta”. Već iz samog naslova moglo bi se zaključiti kako se i ova knjiga Rasima Muratovića uklapa u taj opći trend gledanja na stradanja i Bošnjaka krajem 20. stoljeća. Dr. Rasim Muratović, naučni saradnik Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, u ovoj knjizi pokušava odgovoriti na pitanje kako su se holokaust i genocid mogli dogoditi, i šta učiniti da se to ponovo ne dogodi.

U pokušaju da definiše pojam “genocid” Muratović navodi rezultate istraživanja naučnika koji dosad nisu bili poznati našoj akademskoj zajednici (Raul Hilberg, Leo Kuper, Frenk Čalk, Kurt Jonason i drugi). Pri definiranju genocida jedna od stavki je i namjerno nametanje pripadnicima jedne grupe uvjeta za život koje je smišljeno da će dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja. Na osnovu ove definicije nameće nam se zaključak da je Sarajevo i većina gradova u BiH u periodu 1992-1995. godine preživjela genocid. Autor ukazuje na aktuelne terminološke probleme, po kojima se namjerno poistovjećuju genocid i etničko čišćenje, te jasno naglašava razliku između ovih pojmova. Za razliku od rata (građanskog ili agresije), genocid spada u oblik jednostranog ubijanja i to je zločin najvećeg ranga, zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Ukazuje na zamjenu pojma genocida sa pojmom etničko čišćenje, “humano preseljenje”, “zamjenu teritorije”, te konstatuje da je to obična fraza i “jezik koji štiti dželata i posmatrača”.

U drugom poglavlju autor govori o holokaustu slijedeći model američkog psihologa Stenley Miligrama, koji je provodio empirijsko istraživanje, bazirano na seriji eksperimenata u kojima su pokusne osobe bile zamoljene za upotrebu električnih šokova, te otkriva da je većina osoba bila voljna dati električni šok osobama iz susjedne prostorije, mada im je bilo pojašnjeno da to pričinjava bol, čime je pokušao dokazati svoju teoriju o odgovornosti birokratije, a u birokratskom sistemu najviši po hijerarhiji je i najmoralniji. Rješenje nalazi zamjenom totalitarizma za plura-

lizam. Nasuprot Milgramu, koji krivi institucije, grupa naučnika sa Teodorom Adornom krivi pojedince, i u djelu "Autoritativne ličnosti" ističe da su nacisti bili ružne i strašne osobe. U nacističkom žargonu, uništavanje Jevreja je bilo kamuflirano riječima "naročita obrada", a žrtve su sve do posljednjeg trenutka vjerovala da idu u kupatila, a ne u gasne komore.

U trećem poglavlju autor govori o genocidu nad Bošnjacima. Polazi od govora Mladića i Karadžića u kojima naređuju da se pobiju svi "Turci", tj. Bošnjaci, koji, nakon podjele BiH između Srba i Hrvata mogu dobiti autonomiju oko Tuzle. Muratović upozorava da svodenje žrtve na zanemarljivu cifru podrazumijeva sluganski odnos prema dželatlu. Također, naglašava da je genocid nad Bošnjacima prenošen preko mnogih TV stanica, pa da niko ne može tvrditi da ne zna šta se dešavalo. Konstatuje da je agresija na Bosnu striktno i dobro isplanirana, te da su Miloševići raniji saradnici, npr. Borisav Jović, priznali postojanje planova za genocid, te tvrdi da se genocid ne može izvesti bez organizacije i birokratije. Govoreći o birokratiji komparira holokaust i genocid i ističe da su oba bili državni poduhvati. Muratović zastupa tezu kako koncept Velike Srbije pokazuje da rat u Bosni nije bio nikakva "komšijska tuča" kako to pojedini tvrde. U knjizi se na više mjesta govori o silovanju Bošnjakinja i ističe da se rađanjem Srba nastojao nasilnim putem mijenjati identitet i djeteta i majke kao jedne cjeline, tj. krajnji cilj je bio da "Turkinje rađaju Srbe".

Autor često poredi sudbinu Bošnjaka i Jevreja. Komparira ekonomsko jačanje Bošnjaka i Jevreja. Jevreji kupuju nekretnine i posjeduju kuće u čisto kršćanskim zonama, a Bošnjaci sada dobivaju stanove u elitnim dijelovima Sarajeva, koji su, prema Muratovićevom mišljenju, prije rata bili rezervirani za odabrane srpske kadrove. Autor ističe da je ključni problem u mitu i mitomaniji. Nacisti, između ostalog, optužuju Jevreje za ubistvo Isusa, jer ga nisu htjeli priznati kao Božijeg poslanika (ni kršćani ne priznaju Isusa kao poslanika, nego kao sina Božijeg, pa je u ovom slučaju autor upotrijebio pogrešnu terminologiju). Srbi su od bitke na Kosovu formirali cijeli mit i optužili muslimane za smrt "srpskog Isusa Hrista – kneza Lazara. Vuka Brankovića, koji je izdao srpske planove Turcima metaforički poredi sa Judom. Kosovo je trebalo osvetiti, jer je Lazarova smrt bila smrt srpske nacije (kucnuo je čas za osvetu) i 1990-tih dolazi do njegovog uskrsnuća prenosom moštiju širom cijele Jugoslavije u mjestima gdje su živjeli Srbi.

Muratović naglašava ulogu Srpske pravoslavne crkve u genocidu 1992–1995. i njenu ulogu u pokršćavanju muslimana, a primjećuje i paradoks da ni Bošnjaci ateisti nisu bili pošteđeni. U ovom poglavlju govoreći o "kristalnim noćima", autor navodi primjer "noći" u kojima su stradale velike grupe ljudi samo zato što su bili pripadnici jedne grupe, npr. Bartolomejska noć, "Istraga poturica" na Badnje večer 1702, Kristalna noć, noći u Drugom svjetskom ratu. Kulminacija "kristalnih noći" se ogle-

da u ljeto 1995. u Srebrenici, gdje je dokazano da je počinjen genocid, a kao jedan od mnogih dokaza navodi naredbu Radoslava Krstića, “Pobijte ih sve” i ističe da je paradoks to što su Srebrenica i Žepa još uvijek u sastavu Republike Srpske.

U jednom dijelu ovog poglavlja govori o odgovornosti međunarodne zajednice za genocid nad Bošnjacima. Počevši od Oven–Stoltenbergovog plana pa do Dejtonskog sporazuma, svi prijedlozi planova su bili nagrada dželatima za počinjeni genocid. U julu 1993. prijetili su bošnjačkim pregovaračima da će povući trupe UN ukoliko ne prihvate sporazum. I Ovena i Stoltenberga predstavlja kao negativne ličnosti u pokušajima da postignu mir u BiH, čiji je cilj podjela BiH. Stoltenberg je 1995. u jednom govoru za izbjeglice izjavio da u Bosni žive samo Srbi, i da su muslimani Srbi koji su prašli na islam. On sa narodima u Bosni poredi Palestince i Izraelce, koji su na pregovore uvijek dolazili sa pripremljenim planovima podjele teritorija, a Bošnjaci nisu nikada donijeli plan o podjeli Bosne. Autor spominje i političare koji se borili za pravdu, npr. Tadeuša Mazovječkog, koji je u ljeto 1995. dao ostavku sa mjesta specijalnog izaslanika UN–a, te Vaclava Havela, predsjednika Češke Republike, koji je 1994. godine zahtijevao da se upotrijebi vojna sila kako bi se zaustavio srpski nacionalizam.

Autor koristi komparativnu metodu, definiše pojmove holokaust i genocid, navodi sličnosti i razlike između ova dva međunarodna zločina. Konstatira da je genocid ušao u međunarodno pravo, a holokaust nije. Kao sličnosti između ova dva zločina autor navodi: da su oba izvršena u ratnom ambijentu te da su bila dobro organizovana, u oba slučaja pokušao se ostvariti plan o “Velikoj Njemačkoj”, odnosno “Velikoj Srbiji”; Jevreji i Bošnjaci optuženi da su ubili Isusa Hrista – kneza Lazara; ni nacisti ni srpski nacionalisti se ne osjećaju krivim; oba genocida su se dogodila usred Evrope, s tim što je međunarodna zajednica mogla zaustaviti genocid nad Bošnjacima, ali to nije učinila, dok genocid nad Jevrejima i nije mogla spriječiti (sličnost ili razlika?). Razlike: Holokaust nad Jevrejima je izvršen u ambijentu svjetskog, a nad Bošnjacima u okviru lokalnog rata; Holokaust nad Jevrejima gotovo niko ne osporava, a nad Bošnjacima se različito tumači, kao npr. “građanski rat”, “komšijska svađa”; Jevreji su dobili do tada nepostojeću državu Izrael, a Bosna je podijeljena; Bošnjacima je uveden embargo na uvoz oružja, a Jevreji su se, u sastavu antifašističkih pokreta, mogli braniti; Jevreji nisu imali organizovan otpor, a Bošnjaci jesu; Komšije Jevreja nisu direktno učestvovala u zločinima, dok komšije Bošnjaka jesu. U holokaustu nad Jevrejima postojale su samo primarne grobnice, dok u genocidu nad Bošnjacima nailazimo i na sekundarne i tercijarne. Holokaust nad Jevrejima je istražen, dok su o genocidu nad Bošnjacima istraživanja na samom početku; 1945. njemačko društvo se “denacifiralo”, a 1995. Srbija se nije “demiloševićizirala”. O nekim

od ovih autorovih stavova moglo bi se raspravljati, a vjerujemo da će u budućnosti o tome biti povedena ozbiljnija rasprava.

U četvrtom poglavlju po nazivom *Fenomenologija zla* autor slijedi teorijsku raspravu norveškog filozofa Larsa Svendsena o postojanju četiri vrste zla: demonsko, instrumentalno/radikalno, idealističko i glupo zlo. Po Svendsenu demonsko zlo je zlo po kojem akter osjeća zadovoljstvo u činjenju zla, vojnici smatraju da je ubijanje ljudi, npr. u redu za vodu, zanimljivo i interesantno. Instrumentalno/radikalno zlo je zlo po kojem se ne biraju sredstva da se dođe do postavljenog cilja. Postavili su kao cilj spašavanje Jugoslavije i gazili preko leševa da se dođe do tog cilja. Idealističko zlo je zlo u kojem akteri čine zlo smatrajući da rade dobro. Glupo zlo je ono po kojem akteri ovog zla ne razmišljaju da li je to što rade dobro ili zlo. Kao primjer se daju ličnosti koje su obnašale komandne funkcije u Hitlerovoj vojsci: Ajhmana, Rudolfa Hesa (komandanta Aušvica), Franca Stangla (komandanta Treblinke). Muratović na nekoliko mjesta poredi Aušvic i Srebrenicu (str. 184).

U petom poglavlju autor se upustio u predviđanja budućih zbivanja na međunarodnom i bosanskohercegovačkom planu, te upozorava da je neophodno da iz prošlosti nešto i naučimo, jer postoji opasnost da se historija ponovi, ali ovaj put sa drugim akterima, a kao primjer za to navodi napad na Pentagon u SAD-u septembra 2001. godine. Upozorava da se genocid može ponoviti ukoliko: političari ne nauče ko je žrtva, a ko dželat; ako svjetske organizacije na čelu sa UN ne nauče djelovati u skladu sa svojim mandatom, a ne samo moraliziraju; ako žurnalisti nauče lekciju da se ne može biti neutralan kada je u pitanju genocid.

Kao opštu ocjenu mogli bismo na kraju konstatirati kako je u ovoj knjizi predstavljen zbir sociološko – filozofsko – psiholoških teorija o holokaustu nad Jevrejima i genocidu nad Bošnjacima. Knjiga predstavlja pokušaj komparativnog prikaza holokausta i genocida. Autor koristi brojnu teorijsku literaturu, a među prvima je u našu nauku uveo teorijske rasprave o holokaustu i genocidu teoretičara iz Norveške. Posebno se mnogo oslanja na teorijski model kojega je izgradio Zygmunt Bauman. Našoj nauci, koja i inače uveliko kasni za usvajanjem novih teorijskih pristupa, ova Muratovićeva knjiga može služiti kao izazov.

Merisa Karović

Marko Oršolić, *Zlodusima nasuprot. Religija i nacionalsocijalizam*.
Rijeka/Sarajevo: Adamić/Imic, 2006, 166 str.

Po broju strana (166) nevelika, po donekle, zagonetnom naslovu (*Zlodusima nasuprot*), po intrigantnom podnaslovu (*Religija i nacionalsocijalizam*), po strukturi-
ranom sadržaju (iz dva potpuno različita dijela) ova knjiga privlači na nevideno pažnju potencijalnog čitatelja. Osobnost i djelatnost Marka Oršolića, po godinama zrelog (rođen 1943.), svestrano obrazovanog bosanskog franjevca, poznatog široj javnosti, naročito u posljednje dvije decenije, potenciraju želju da se ova knjiga i pročita. Neki detalji njegovog *curriculum vitae*, pomalo su iznenađujući i za one koji smatraju da dobro poznaju fra Marka (da je studirao teologiju, političke znanosti, filozofiju znanosti i historiju, da je uoči rata (1992.) bio doktorant politologije i teologije, da je autor knjige C. Tores, *Kršćanin u službi revolucije* i dvjestotinjak znanstvenih članaka) apriorno daju naslutiti motive njenog nastanka. Oršolić je u jednoj, po obimu, nepretencioznoj publikaciji pokušao da artikulira nimalo jednostavnu problematiku bez “zadržke”, otvoreno, krajnje korespondentno sa vremenom u kome živimo. U ovih posljednjih petnaestak godina se tako zorno odslikavaju posljedice duge šutnje o nacionalsocijalizmu (nacifašizmu) u najgoroj varijanti. U godini obilježavanja 60-godišnjice pobjede antifašističke koalicije Drugog svjetskog rata poznata historijska sentenca da se “historija ponavlja” svima koji nisu (ili neće) da budu svjesni povijesnog iskustva i način na koji je Marko Oršolić u svojoj publikaciji elaborirao odnos nacionalsocijalizma i religije maksimalno su aktualizirali tu složenu problematiku. Sadržina prvog dijela Oršolićeve publikacije (od str. 13. do 36.) do kraja pojašnjava i zašto je “rođena” baš 2005. i zašto je njen autor “smatrao.. nužnim pomoći dobrohotnim čitaocima da se putem (nje) orijentiraju u ovom važnom pitanju, ali isključivo u njegovoj religijskoj oblandi, što je teško u ovim smutljivim vremenima”. Sadržaj tog najvažnijeg dijela knjige (kojem bi, po skromnom mišljenju autora ovih redova, kao nosivom prilogu bolje pristajao naslov *Nacifašizam i religija*) i trinaest priloga svojom komplementarnošću pokazuju i na poseban način potvrđuju, takoreći, na svakoj stranici kompatibilnost naslućivanih i stvarnih autorovih pobuda i motiva. Naglašena kritička intonacija autora naspram prakse vodećih krugova svih religijskih zajednica ovih naših prostora i ne samo njih, svojevrsna ničim opravdana šutnja taj *dammatio memoriae* (prokletstvo zaborava) tako prirodno, uvjerljivo je suglasna sa njegovim duboko humanim multireligijskim, interkulturalnim nazorima koje je sustavno

ispoljavao i ispoljava u svojim brojnim aktivnostima. Iz tog logičnog sraza osobnog habitusa i pogleda na prošlost, sadašnjost i budućnost užeg i šireg okruženja prirodno je proizašlo autorovo objektivno i hrabro suočavanje sa recidivima tamnih strana minulog stoljeća čiji je “rukopis” velikim dijelom “ispisao” nacionalsocijalizam (nacifašizam) u “režiji” etabliranih vjerskih zajednica bez obzira da li se radi o onim katoličke, pravoslavne, protestantske ili islamske provenijencije. U tom muku, svojevrsnoj indiferentnosti, izostanku javne i jasne osude brojnih i jasnih katastrofalnih posljedica koje je proizvela rasistička ideologija i praksa nacionalsocijalizma i fašizma uoči, posebno tijekom Drugog svjetskog rata, kako u svjetskim razmjerama, tako i ovim našim balkanskim, bosanskohercegovačkim prostorima posebno, Marko Oršolić je, očito, pronašao dodatne motive za svoj uradak. Njega je posebno tangiralo saznanje da ni podsjećanja na 1945. godinu vojnog sloma, snaga koje su budućnost svijeta vezivale za rasističku doktrinu i praksu, personificirane Benitom Musolinijem i Adolfom Hitlerom nisu bila dovoljan razlog i povod da se ta šutnja, pa možda i na simboličan način prekine. Čini se da je autor polazeći od apsolutno znanstveno utemeljenih povijesnih istina o tome šta se stvarno dogodilo u praksi nacionalsocijalizma (i fašizma), s jedne strane, i svojih opredjeljenja i uvjerenja u odnosu prema nacionalsocijalizmu, s druge strane, ispustio iz vida činjenicu da se “prokletstvo zaborava” *hic et nunc* ni na prostorima slavenskog juga na kojima on posebno percipira učinke zaborava ili šutnje nije moglo prevazići, jer je ta pojava *nota bene* danas u principu i u svjetskim razmjerama, i te kako, raširena u historijskoj svijesti o fašizmu.

Trinaest priloga koje autor navodi u drugom dijelu publikacije sadrži brižno probrane dokumente i oni sami po sebi “mogu upotpuniti ocjene iznesene u .. uvodnom tekstu...”. Ali, očito je da za sada mogu samo kod pojedinaca i dijelova političkih i crkvenih establišmenata “dati nove podsticaje za prepoznavanje antifašizma...” (str. 9.). Aktualnost tretirane problematike, usprkos njenim svekolikim historijskim dimenzijama je neupitna sama po sebi, ali još više “bode oči” svima koji je rekognosciraju iz autorove religijske vizure. No, ono što bi trebalo poantirati na kraju ovog osvrtu i preporuke za čitanje publikacije Marka Oršolića *Zlodusima nasuprot* je akutnost njegovog opredjeljenja za kurs koga on njom zagovara, a trebalo bi da ga promoviraju ne samo svi misleći ljudi diljem planete Zemlje nego posebno i sadašnji i budući žitelji Europske unije.

Više na adresu recenzenata, a možda i korektora nego autora, treba uputiti primjedbu da su se u nevelikom broju bilježaka ispod osnovnog teksta potkrale greške u navođenju imena autora (knjiga ne sadrži popis izvora i literature): u bilješci 7. na str. 26. Seka Brkljača je navedena kao Brkljačić, na str. 29. u bilješci 11. Mužić Ivan kao Mužinić Ivo i druge.

Tomislav Išek

Denis Bećirović: *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ – Informbiro (1948-1953)*, Tuzla, 2005, 249 str.

Knjiga *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ – Informbiro (1948-1953)*, predstavlja magistarski rad tuzlanskog historičara Denisa Bećirovića. U Uvodu svoje studije autor naglašava da je sukob Staljin – Tito imao velikih posljedica na cjelokupno stanje u postratnoj Jugoslaviji, ali i reperkusije na odnose između zemalja komunističkog lagerskog profiliranog u periodu poslijeratne blokovske podjele svijeta. Njen značaj je u tome što su detaljno istraženi odjeci i posljedice sukoba s Informbiroom na jednom malom geografskom prostoru kojega autor definira kao sjeveroistočna Bosna, a što u je tadašnjem administrativnom ustroju Bosne i Hercegovine činilo prostor Tuzlanske oblasti.

Autor je temu predstavio u dva osnovna koncentrična kruga: općem i regionalnom. U prvom je dao opći prikaz stanja u odnosima Jugoslavije i Informbiroa, dok je u drugom pristupio istraživanju jedne uže regionalne cjeline, tako da se čitanjem ovog rada uočava pristup makroregiji, ali i mikroregiji. Posebnost istraživanja ovog područja je u tome što je tuzlanski region imao najveći broj simpatizera Informbiroa u Bosni i Hercegovini, ali i zbog dobro očuvane i pristupačne arhivske građe za jednu ovakvu studiju.

Prvi dio studije predstavlja opći prikaz sukoba KPJ sa Informbiroom (*Glavna obilježja sukoba između KPJ i Informbiroa*, str. 15-34). U njemu su analizirane okolnosti u kojima se našlo postratno jugoslavensko društvo suočeno sa nizom problema (ratna razaranja i sporosti u obnovi zemlje), ali i naglašeno postojanje izvjesnog političkog pluralizma. Naravno, ovo nisu bile jedine karakteristike tog perioda, ali su sa stanovišta zadate teme bile veoma značajne kako bi se objektivno sagledala situacija u kojoj se našla Jugoslavija za vrijeme sukoba sa Informbiroom. Prve poslijeratne godine u Jugoslaviji su obilježene nastojanjima da se oporavi privreda zemlje što je bilo postavljeno kao glavni cilj prvog Petogodišnjeg plana (1947-1951). Autor je uočio i izvjesna odstupanja od ovog plana koja su posljedica sukoba 1948. godine. Sukob je, prema autorovom tumačenju, kulminacija ranijih “tihih” nesporazuma kada je KPJ odstupila od principa koje je Informbiroom nametao lider socijalističkog lagerskog, J.V. Staljin, odnosno Sovjetski Savez. Ovaj sukob se u historiografiji različito imenovao, ali je u osnovi sukoba bila želja lidera Sovjetskog Saveza, Josifa Staljina, da pre-

ko Komunističke internacionale (Kominterna) ostalim članicama saveza nameće neprikosnovenu i bespogovornu dominaciju Sovjetskog Saveza. Poslijeratni događaji ukazuju na distanciranje jugoslavenske politike od politike profilirane u Kominterni, a naročito se oprečno gledalo na Staljinovu želju da se slijedi pravolinijski razvoj socijalizma kojim se slijepo slijedi sovjetski model. U pozadini problema je zapravo želja KPJ da se ne ugrožava pravo Jugoslavije na vlastiti put razvoja. Do otvorenog raskida dolazi zbog nezadovoljstva Staljina politikom koja je u Jugoslaviji “stvarala težnje za autonomnim unutrašnjim razvojem i samostalnošću u međunarodnim odnosima”. Informbiro je konačno, na sjednici od 28. juna 1948. godine donio Rezoluciju o stanju u KPJ gdje se politika KPJ karakterizira kao suprotna marksističko-lenjinističkim tradicijama kao i idejama Komunističke internacionale. Koliko je bio oštar pristup ovom problemu najbolje svjedoči poziv na prevrat i smjenu partijskog rukovodstva na što je CK KPJ također oštro reagirao ukazujući na nekonzistentnost sovjetske politike kao i na odstupanja od ideja na kojima je bila zasnovana Kominterna. Slijed razmjene oštrih verbalnih kritika nastavila je ekonomska blokada Jugoslavije od strane svih zemalja članica Kominterne. Da je stanje bilo krajnje kritično potvrđuju i intenzivne pripreme Jugoslavije za odbranu od eventualne sovjetske invazije. Važno je napomenuti da je Bećirović objektivno pristupio prikazivanju ovog sukoba jer dozvoljava da relevantna literatura koja je do sada objavljena predstavi problem onakvim kakav je zapravo i bio. Tu se ogleda i uspjeh kvalitetnog autorskog rada kojim nije “favorizirana” nijedna od zainteresiranih strana. Distanciranjem od Informbiroa, pa time i od sovjetske politike, Jugoslavija je “okrenula lice” prema zemljama zapada kao i zemljama nastalim iz tada aktuelnog procesa dekolonizacije u kojem se se uočavali obrisi budućeg pokreta nesvrstanih. Odlaskom Staljina sa povijesne pozornice (umro 5. marta 1953. godine) stanje napetosti na relaciji Sovjetski Savez – Jugoslavija je popuštalo i već do 1955/56. godine obnovljeni su diplomatski odnosi između ovih zemalja. U metodološkom pogledu, autor je uspio da na jedan efikasan način okruži zadatu temu i da je uklopi u vremenski okvir kojeg istražuje, a da pri tom postupku ne ostane nedorečen. Naprotiv, uspješno je prikazao procese od nastajanja do njihova kraja i predstavio ih u njihovoj cjelokupnosti.

U drugom dijelu, koji je svojim obimom znatno opširniji i detaljniji (*Promjene društveno-ekonomskog sistema u sjeveroistočnoj Bosni*, str. 37-163), Denis Bećirović prikazuje refleksije sukoba na područje jedne regije koja je po mnogo čemu specifična. To je, prije svega, geografski položaj, ali i složena demografska slika najmnogoljudnijeg područja koje je vjerski i nacionalno jako heterogeno. Prvi prizori ovog područja oslikani su promjenama u administrativno-upravnom sistemu koji je uveden kako bi se omogućilo kvalitetno provođenje ekonomske politike. U takvim promjenama, Tuzla je dobila mjesto regionalnog centra kojem gravitiraju ostala manja mje-

sta ovog područja Bosne i Hercegovine. Druga slika predstavlja jako loše ekonomske posljedice sukoba Staljin – Tito koje su se odrazile na ekonomsko stanje u regiji što je nagnalo rukovodeće organe vlasti da poduzmu odgovarajuće mjere kako bi se štetne posljedice umanjile, ako ih već nije bilo moguće potpuno likvidirati. Prvi pokušaji ublažavanja posljedica bila je politika štednje kako bi se reducirali izdaci. Probleme nastale ekonomskom krizom najviše je pogoršao kurs planskog forsiranja industrije u odnosu na druge privredne grane kao i kolektivizacija, koja je dovela do otvorenog neprijateljstva kod seljaštva. U želji da se Informbirou predstavi kao zemlja koja ne odstupa od ideja socijalizma, država je donijela niz odluka o ubrzanju kolektivizacije, što je pogoršalo privredno stanje na selu, kada se poljoprivredna proizvodnja ustvari svodila na naturalnu seljačku privredu što je u suštini bio korak nazad koji je pojačao nezadovoljstvo seljaka. Nakon što su uočene greške politike formiranja masovnih zadruga, tokom 1952. i 1953. godine dolazi do napuštanja daljeg osnivanja zadruga i smanjenja zadružne imovine. O neefikasnosti politike zadruživanja najbolje svjedoče arhivski podaci koje autor donosi, a koji ukazuju na veliki broj molbi za istupanje iz zadruga kao i činjenice o neobnavljanju ugovora o zadruživanju. Svi ovi problemi su u konačnici rezultirali nepovjerenjem prema organima vlasti što u okviru elaboriranja glavne teme rada pokazuje kako su nezadovoljnici vrlo lahko mogli zauzeti pozicije protivne KPJ, što je značilo svrstavanje na stranu Informbiroa. Problemi izazvani ovakvom politikom na selu imali su i svoje negativne posljedice na grad. To se prije svega odrazilo u pogledu nedostatka hrane i neorganiziranostima u snabdijevanju. Ovaj period prati i opadanje radnog elana kod radnika na što su vlasti reagirale formiranjem povjerenstava čije je osnovno zaduženje bilo praćenje provođenja partijskih odluka. Autor je u okviru analize stanja na terenu, preko brojnih autentičnih dokumenta, rekonstruirao promjene koje su nastale tokom sukoba KPJ – Informbiro i uočio značajne razlike u politici Partije naročito sa početkom izgradnje samoupravnog društva (početkom 1950. godine) što je, kako zaključuje Bećirović, *nužno iniciralo i promjene unutar same Partije* (str. 57). U želji da ojača svoju infrastrukturu, Partija je otvorila vrata omasovljenju, tako da je bila otvorena za sve one koji su prihvatili njen novi politički kurs. Iako je Partija na ovom području bilježila značajan rast broja članova, politika “otvorenih vrata” imala je i svoje negativne posljedice koje su se ogledale u prilivu novih članova raznih, dotad rijetko sretanih moralnih karakteristika, što je rezultiralo pojavama *opijanja, lumpovanja, kockanja, prostitucije kao i tuče među članovima Partije uslijed čega je bilo i smrtnih slučajeva* (str. 60), a to se sve negativno odrazilo na imidž Partije. Želeći da predstavi cjelokupnu sliku stanja u društvu, autor je obradio sve značajne faktore prilikom predstavljanja Partije pri čemu je obradio i statističke pokazatelje o broju članova kao i o njihovoj nacionalnoj, spolnoj, socijalnoj te starosnoj strukturi ukazujući na nezadovoljstvo partijskog rukovodstva

zbog malog broja radnika u Partiji (svega 1/3 ukupnog članstva) kao i zbog sporosti u emancipaciji žena i njihovom udjelu u partijskom članstvu (15,3%).

U detaljnom prikazivanju stanja društva u navedenom periodu (1948-1953), Bećirović je na osnovama vjerodostojne arhivske građe analizirao prosvjetno-kulturnu politiku, aktivnosti na širenju pismenosti, afirmaciji i emancipaciji žena, pri čemu nije zaboravio da naglasi glavne pregoace tog posla među kojima se ističu omladinske sekcije, AFŽ, kao i djelatnost biblioteka, čitaonica i narodnih univerziteta.

Izbijanje sukoba na liniji KPJ – Informbiro rezultiralo je podjelom u društvu po ovom pitanju gdje se kristaliziraju dvije strane: KPJ-ovska i informbiroovska, ali značajni pokazatelji govore i o velikom broju onih kolebljivih. Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom i politikom KPJ rezultiralo je povećanjem broja pristalica Informbiroa (takoder, još se koristi i kratica IB pa se pristalice nazivaju *ibeovcima*). Tako je ovaj, isprva međunarodni, kasnije postao ozbiljan unutrašnjopolitički problem sa kojim se moralo suočiti. Iako su radili ilegalno, ibeovci su imali podršku i među članstvom Partije. Partija je reagirala mjerama isključenja svih osumnjičenih za simpatiziranje IB-a. U periodu od 1948. do 1953. godine 11,68% ukupnog broja članova isključeno je zbog IB-a. Na području sjeveroistočne Bosne, što je i uži predmet autorova interesovanja, prvi simpatizeri IB-a javit će se početkom 1949. godine. Sovjetska obavještajna služba je vrbovala simpatizere IB-a, a glavnu ulogu u obračunu sa njima na sebe je preuzela jugoslavenska Uprava državne bezbjednosti (UDB). Broj pristalica IB-a na ovom području je rastao u prve tri godine, a tendencija opadanja njihovog broja bilježi se u 1952. i 1953. godini. U socijalnom pogledu, najveći broj ibeovaca bio je iz reda radnika i službenika. U evidentnoj borbi korištena su razna sredstva za stvaranje psihoze rata, a posebnu ulogu odigrale su poruke pisane na zidovima, podjela letaka kao i emitiranje programa Radio Moskve i Budimpešte. Glavni cilj propagande protiv KPJ je bio da se ukaže na skretanje Jugoslavije sa puta koji vodi u socijalizam. Autor ukazuje na saradnju ibeovaca i četnika (bez obzira na ogromne ideološke razlike) zbog postojanja neprijatelja koji im je bio zajednički, a to je bila KPJ (uz napomenu da je na VI kongresu donesena odluka o preimenovanju u Savez komunističara Jugoslavije – SKJ). Svi ovi sukobi imali su i svoje dublje posljedice, a to je zategnutost međunacionalnih odnosa kao i pooštavanje mjera protiv religijskih zajednica i širenje ateističke propagande čiji je krajnji cilj bio “da se raščisti sa religijom”.

Uvidjevši da se stanje na terenu pogoršalo, Partija je odlučila da krene oštrije u obračun sa ibeovcima koji su za ovu priliku etiketirani kao *neprijatelji Partije, naroda i izgradnje socijalizma* (str.139). Tako je svim partijskim organima naloženo da više pažnje poklanjaju kontroli “neprijatelja” i “neprijateljskih elemenata” i njihovog djelovanja. Partija je koristila masovne organizacije kako bi intenzivirala kontakte sa stanovništvom, ali je ipak glavno sredstvo borbe protiv informbiroovaca bila repre-

sija, gdje je glavni dio posla obavljala UDB-a. Uz primjenu represivnih mjera, javile su se i zloupotrebe sile, bespotrebna kažnjavanja kao i hapšenja i suđenja sa “klimavom” argumentacijom (montiranje procesa). Iako zvuči paradoksalno, u periodu sukoba Staljin – Tito, Partija se nije libila da protiv ibeovaca koristi staljinističke represivne metode mučenja i zlostavljanja a kao najzloglasnije mjesto za “prevaspitavanje” korišten je poznati Goli Otok – sinonim za mučenje i torturu. Moglo bi se zaključiti da je došlo do eskalacije represije nad svim protivnicima politike KPJ, a koliko su ove metode bile djelotvorne najbolje ilustruje izvještaj s kraja 1953. godine koji govori da UDB-a nije uspjela *ostvariti potpunu kontrolu kretanja po liniji IB-a* (str. 148).

U *Zaključnim razmatranjima* (str. 165-170) autor rekapitulira sve navedene postavke i zadatke, te navodi postignute ciljeve i rezultate rada koji su dosegnuti. Ujedno, tu su sagledane cjelokupne posljedice ovog sukoba koje su imale svojih odjeka na stanje u društvu. Knjiga nudi i skraćenu verziju zaključnih razmatranja na engleskom jeziku (str. 171-176). Poseban dio knjige čine *Prilozi* (str. 179-212), u kojima su objavljeni integralni tekstovi rezolucija i odluka o kojima se u studiji raspravlja, a koje čitaocima pružaju mogućnost da analizom izvornog teksta uđu u dubinu i suštinu samoga problema te da shvate njegovu kompleksnost.

Želeći da istaknemo značaj ove studije, navodimo nekoliko vrlo bitnih faktora koji studiji Denisa Bećirovića daju posebnu vrijednost i značaj. To su, prije svega, deficitarnost historiografije o jugoslavenskom periodu bosanskohercegovačke povijesti nakon Drugog svjetskog rata gdje je evidentna širina polja za naučno istraživanje, mogućnost sagledavanja raznih tema i njihove obrade, te kvalitetne kontekstualizacije datih tema u cjelokupnost društveno-ekonomskih odnosa. Upravo je to i značaj ove studije koja jedan period postratne jugoslavenske povijesti oslikava stanjem na razini jedne regije, čime postiže cilj kojemu stremlje moderna historiografija, a to je proučavanje mikro sredina. Drugi značajan faktor koji ovom radu daje posebnu vrijednost jeste dobra izvorna podloga na osnovu koje je rad i nastao, a to je prije svega korištenje do sada nekoristene i neobjavljene historijske građe prvog reda, prije svega iz Arhiva Tuzlanskog kantona, kao i relevantne literature. Čitanje ovog djela neupitno predstavlja Bećirovića kao historičara koji je ovu temu kvalitetno pozicionirao, iscrpno obradio kroz izvore i literaturu, objektivno ocijenio ne dozvolivši sebi da odstupa od stavova koje mu sugeriraju izvori, ali također, nije sebi dozvolio da nekritički koristi izvore. Upravo je to najbolja preporuka potencijalnim čitateljima za upoznavanje sa jednim vremenom, jednom značajnom pojavom naše moderne povijesti i njenim refleksijama na jednom dijelu Bosne i Hercegovine.

Amir Duranović

Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama* / naslov originala *Balkans Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Pres, (prijevod s engleskog Slobodanka Glišić i Slavica Miletić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006, I dio 284 str., II dio 284 str.

“Balkanski idoli” prva je knjiga Vjekoslava Perice, profesora nekoliko američkih univerziteta (Minesota, Utah, South Illinois) i istraživača zaposlenog u Institutu za mir SAD-a i Međunarodnom Centru za naučnike “Woodrow Wilson”. Iako su politologija i historija “uže” naučne oblasti kojima se bavi, Perica je ovom knjigom pokazao kako je riječ o naučniku koji u svom radu primjenjuje interdisciplinarni pristup kombinujući svoje naučno i radno iskustvo. Vjekoslav Perica je diplomirao pravo, magistrirao politologiju i doktorirao historiju, tri godine (1988–1991) je pisao kolumnu “Vjera i politika” u “Nedjeljnoj Dalmaciji”, te je kao Podsekretar Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama u Splitu bio aktivni sudionik odnosa politike i religije tokom nekoliko posljednjih godina SFRJ.

Imajući u vidu gore navedeno, “Balkanske idole” je nemoguće smjestiti u samo jedan naučni diskurs. Sam autor za sebe kaže da nije “baš klasični povjesničar”, a svoju studiju bi definirao kao interdisciplinarni splet niza disciplina – politologije, sociologije, antropologije, historije, komparativnih religija, političke teologije, te studija uzroka i mirnog rješavanja međunarodnih konflikta i građanskih ratova. Budući da je knjiga u originalu objavljena prvo na engleskom jeziku, a imajući u vidu širok spektar naučnih oblasti kojima se autor koristi, treba naglasiti podatak da su, kako autor navodi, neki američki stručni časopisi ovu knjigu ocijenili kao jednu od najbogatije i najraznovrsnije dokumentiranih knjiga na engleskom jeziku koje se bave raspadom bivše Jugoslavije. I zaista, teško je ne primijetiti bibliografiju na kraju knjige. Pored brojnih referenci na, kako autor naglašava, srpskohrvatskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom, engleskom, te drugim jezicima, posebno bogatstvo čine dokumenti različitih saveznih i republičkih institucija iz socijalističkog perioda koji na poseban način osvjetljavaju odnos države i vjerskih zajednica, te brojni intervjui sa tadašnjim vjerskim liderima i funkcionerima.

Iako se tek u podnaslovu “Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama” krije osnovna tema knjige, u samom naslovu, “Balkanski idoli”, možemo čitati Peri-

cu na dva načina: prvi je stilski i u njemu je autor kolumnista, te je i sam tekst pisan u jednom preglednom, polemičkom i deskriptivnom tonu. Drugi način čitamo iz naslovne sintagme, ukoliko je posmatramo kao metaforu. Budući da idoli podrazumijevaju ljubav, slijepu privrženost i odanost nekim idejama ili stvarima (ovdje redom: vjeri, naciji, državi), opravdano se možemo pitati kakvi su to “balkanski idoli”? Balkan određen negativno kao “drugost” Evrope ili kao samo jedna varijacija Orijeanta – također kao negativna konotacija (o čemu pišu M. Todorova, M. Bakić-Hayden, E. Said), javlja se kao pleonazam termina “idoli”. Jer, dok se u najvećem dijelu knjige autor trudi zadržati u naučnom i vijednosno neutralnom diskursu, naslov je upravo onaj dio koji se izdvaja iz vrijednosno neutralnog konteksta sadržavajući autorov prezir prema konceptu vjera-nacija-država (ili kao što ćemo kasnije vidjeti ideologija-partija-država). Upravo na ovom mjestu nepristrasnog istraživača zamijenila je lična tragedija autora.

Kroz odnos nacionalizma i religije možemo sagledati i osnovnu tezu knjige, a ona bi bila da “ključna razlika između tri slovenske etničke nacije u Jugoslaviji, čiji je jezik srpsko-hrvatski, ... nije religija (srpsko pravoslavlje, hrvatski katolicizam i bosanski islam), nego mit o nacionalnom poreklu koji su osveštavale nativne verske institucije”. Upravo iz ovog razloga konstrukcija mitova i insistiranje na njihovom poštivanju od strane crkvi (ali i države) predstavlja Perici važan faktor u “transformaciji etnonacionalizma u religiju”. Perica tu transformaciju prati najkasnije od 80-tih godina 20. stoljeća, a radi lakšeg praćenja međusobnih odnosa vjerskih zajednica, njihovih institucija i države u 20. stoljeću, Perica daje hronologiju međusobnih sukoba crkvi unutar jedinstvene jugoslavenske države od 1935. (tzv. konkordatska kriza) do početka 1990-ih godina. Tako su, i pored činjenice da je 1945. nastala nova zajednička država na drugačijim ideološkim osnovama, crkve zadržale kontinuitet svog odnosa prema državi i, zauzimajući poziciju zaštitnika svojih etničkih zajednica, u izvjesnoj mjeri, osporavale legitimitet države, jer su u najmanju ruku bile sumnjičave prema svakoj multinacionalnoj državi. Osim toga, socijalistička Jugoslavija je imala jaku opoziciju u inostranstvu, a kao instrumenti te opozicije unutar države javile su se crkve.

Ne bez razloga, Perica ističe 60-te godine kao veoma bitne za budući odnos nacionalizma i religije. Nakon okončanja Drugog vatikanskog koncila 1962–1965. Katolička crkva pokušava se približiti pravoslavnoj crkvi, ali nakon samo par godina 1966/8. ova politika približavanja doživljava neuspjeh. Međutim, budući da je Koncil, između ostalog, uveo praksu da vjernicima migrantima službu drže sveštenici istog etničkog porijekla ovo je dovelo do jačanja finansijske moći Katoličke crkve, koja je tako već 70-tih godina postala najbogatija vjerska institucija u Jugoslaviji. Ta činjenica će dodatno poremetiti postojeće odnose između dviju najvećih cr-

kvi u Jugoslaviji. Druga stvar koja će poremetiti ove odnose jeste projekat stvaranja Makedonske pravoslavne crkve 1967. godine od strane SKJ, a s ciljem slabljenja utjecaja grčkog, bugarskog i albanskog nacionalizma u Makedoniji. Također, od februara 1968. kada je CK SK BiH zauzeo politički stav da su jugoslavenski muslimani poseban narod, ojačana je uloga i Islamske vjerske zajednice, koja, da bi naglasila svoju ulogu kao institucije muslimanskog naroda, 1969. mijenja ime u Islamska zajednica.

U takvoj situaciji odnosi vjerskih zajednica i države dočekali su liberalne pokušaje promjena u Jugoslaviji početkom 70-tih godina. Važno je Pericino tumačenje tih događaja po kojem je uklanjanjem liberala iz republičkih vodstava i javnog života ustvari ojačana religija kao jedini preostali opozicioni element tadašnjoj partijskoj politici. Od tog momenta, a posebno od 80-tih godina počinje bujanje nacionalnih ideologija na krilima vjerskih institucija.

Kao ključne momente stvaranja novih nacionalnih ideologija autor ističe crkvenu historiju koju su autorizovale religijske institucije u Jugoslaviji. Posebno opširno i kvalitetno tumačenje ovih procesa Perica daje na primjeru Katoličke crkve kroz nekoliko crkvenih projekata koji su započeli 70-tih godina, dok je argumentacija koja se tiče uloge Srpske pravoslavne crkve i Islamske zajednice ipak nešto oskudnija kada je riječ o ovom periodu. S druge strane, prilike na Kosovu 80-tih godina dovede do pojačane aktivnosti SPC na etnonacionalnom planu, te nas uvode u raspad SFRJ i ratove koji su vođeni 90-tih godina.

Ono po čemu se ova studija ističe, unutar priče o odnosu crkve i nacionalnih ideologija, jeste koncept da se historija bilo kojeg procesa na ovom području ne može posmatrati izdvojeno od šireg evropskog konteksta – s jedne strane, te sa druge analiza upotrebe mitova od strane religijskih institucija.

U prvom smislu Perica tako izdvaja dva opisa. Jedan je analiza nastanka i funkcije marjanskog svetišta u Međugorju 1981. kao dio jednog šireg konteksta u Evropi (od Portugala do Poljske) gdje je usljed sličnih društveno-ekonomskih i crkvenopolitičkih prilika dolazilo do nastanka novih marjanskih svetišta sa jakim duhovnim kontekstom. Drugi opis tiče se beatifikacije kardinala Alojza Stepinca. Kao što znamo, Stepinčeva uloga u Katoličkoj crkvi za vrijeme NDH je u najmanju ruku kontroverzna. Međutim, sama njegova beatifikacija, kako navodi Perica, ima dva elementa. Prvi je da beatifikacija predstavlja obračun sa komunističkim sistemom koji je osudio Stepinca, te istovremeno Katoličku crkvu izdiže na pijedestal kao jedinu moralnu i duhovnu snagu koja je uspjela pobijediti komunističku ideologiju. Drugi element tiče se same uloge Vatikana i pape Pija XII u Drugom svjetskom ratu. Na ovaj način beatifikacija Stepinca predstavlja i legitimaciju stolovanja Pija XII i ukupnog Vatikana u rečenom periodu.

Drugi bitan momenat jeste analiza upotrebe mitova od strane religijskih institucija. Kao najvažniju pojedinačnu osobinu religije koju razmatra Perica navodi idolatrizaciju historije. U tom smislu “istorija kao glavni predmet idolatrije povlači mitove koji omogućavaju izlaženje na kraj s raznim istorijskim kontroverzama udruženim sa idolatrizovanjem nacije (ili etno-religijske zajednice). Tako Perica izdvaja tri grupe mitova koji su najjače utjecali na period buđenja nacionalnih ideologija. Te grupe su:

Mit o dubokim korijenima

Jerusalemski mit

Mit o tri zla dvadesetog vijeka.

Prvi mit se odnosi na grupnu posebnost i identitet i to je u stvari mit o nacionalnom porijeklu. Crkve se ovdje javljaju kao čuvari srednjovjekovne tradicije i sjećanja na prve političke zajednice – Države čiji je kontinuitet prisutan i danas. Drugi mit (Jerusalemski) počiva na mesijanstvu i ideji svete (obećane) zemlje, te se koristi stradanjem Jevreja i Holokaustom. Kao takav karakterističan je za SPC i nalazimo ga u kosovskom mitu i spomenu na Jasenovac. Posljednji mit je Mit o tri zla 20. stoljeća. To su: nacizam, fašizam i komunizam, a crkvene ideologije ovdje se javljaju kao čuvari moralne čistote i nositelji duhovne obnove nacionalnih grupa.

Izdvajamo još jednu posebnost ove studije. Naime, iako autor skoro paralelno prati odnose najvećih religijskih zajednica u nekadašnjoj Jugoslaviji, on ipak uvodi i jednu novu, od strane KPJ stvorenu religiju. To je “građanska religija bratstva i jedinstva” kao odgovor države na religijski etnonacionalizam. I ova “izmaštana” religija počiva na nekoliko mitova i kultova, a oni su slijedeći: 1) mit o porijeklu nacije nastale tokom partizanske borbe i ponovo okupljene tokom razlaza Tita i Staljina 1948; 2) bratstvo i jedinstvo svih etničkih grupa i manjina; 3) kult Josipa Broza Tita kao osnivača nacije; 4) politika nesvrstanosti prema vani i samoupravljanja prema unutra, te 5) jugoslavenski sport kao izraz patriotizma.

Kao zaključak možemo istaći važnost ovog djela jer na argumentiran način govori o etnicizaciji religija na južnoslavenskim prostorima, o odnosu religije naspram stvaranja i političkog legitimiranja država, te kao posljedica toga o ulozi religija u posljednjim ratovima na tlu bivše Jugoslavije. Autor knjige pri tome nedvosmisleno drži modernu liberalnu i sekularnu stranu političke teorije, te odatle i izvire njegova kritika “etnoklerikalizma” kao koncepta nacije zasnovane na etnicitetu i “nacionalnoj crkvi” kao čuvaru svetosti etničkog (koji se na liberalnoj strani političke teorije čita kao privatni) u političkom (državnom, javnom).

Iz tog razloga posebno je aktuelan autorov odnos prema ulozi religije u multi-konfesionalnim državama poput BiH. Njegovo pitanje jeste kakva bi bila idealna dr-

žavna organizacija ovakvih društava? Budući da se Perica okreće švicarskom političkom sistemu kao mogućem rješenju, on na taj način zagovara konsocijativna rješenja za BiH, o čemu se i u BiH u posljednjih dvije godine vodi sve veća debata. Pri tome on daje i ocjenu kako je sveštenstvo—sve tri religije – “prokletstvo za BiH”, te kao alternativu nudi utapanje bosanskohercegovačkih mikroidentiteta u jednom većem, zajedničkom identitetu – Evropskoj Uniji. Na ovaj način, Perica šalje nedvosmislenu poruku da je BiH jedino moguća unutar neke šire, nadnacionalne strukture. Međutim, paradoks ovakvog pristupa jeste upravo izdizanje “evropske BiH” na nivo državne religije, pa makar uglavnom od strane liberalnih intelektualaca, što je postupak jednak stvaranju “religije bratstva i jedinstva” od strane komunističke elite, a što je opet Perica oštro kritikovao.

Boris Pupić

Munevera Hadžišehović, *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*.

Tuzla: Bosanska riječ, 2006, 469, str.

Knjiga pod naslovom *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji* je memoarska knjiga napisana iz perspektive žene. Naslov knjige nas u prvi mah upućuje na život žene Muslimanke u vremenu četrdeset i pet godina jugoslavenskog komunizma (1945-90), međutim knjiga ima mnogo širi tematski i vremenski okvir i može se smjestiti u cijelo XX stoljeće. Sandžak, tačnije Prijepolje, je mjesto rođenja Munevere Hadžišehović, a istovremeno je i prostor koji je određuje i interesira. Posebno kao ženu čiji je tradicionalni odgoj i uticaj islama ostavio dubokog traga u njenom identitetu. Iako je knjiga pisana kao svojevrsna životna priča, ona nudi pregršt informacija, podataka, scena svakodnevnog života, opisa političke atmosfere najprije sandžačkog, potom i jugoslavenskog društva. Posebna pažnja je posvećena nacionalnom razvitku Muslimana u političkim okvirima Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Jugoslavije. Kao svjedok važnih događanja, Munevera Hadžišehović donosi niz primjera o stanju jugoslavenskog društva, pri tome posebno opisujući način života žene, njenu ulogu u porodici i društvu. Prateći običaje i tradiciju svoje šire porodice iz Sandžaka, autorica oslikava novi jugoslavenski život nakon 1945. godine, kada se ruši jedan patrijarhalni svijet u kojem je živjela Muslimanka. Autorica nam predočava sliku socijalizma i stvaranja novog tipa “jugoslavenske žene“, usvajanja novih trendova i obrazaca, te snalaženja Muslimanke u tome. Možemo reći da nam je sadržaj knjige omogućio da sagledamo emancipaciju jugoslavenske žene tokom dvadesetog stoljeća.

U ovoj knjizi pratimo kakvim je iskušenjima bio izložen životni put Munevere Hadžišehović. Rođena je u Prijepolju, osnovnu školu završila u ratnim i poratnim uslovima u svom rodnom mjestu, gimnaziju u Sarajevu pedesetih godina, a Prirodno-matematički fakultet u Beogradu, šezdesetih godina prošlog stoljeća, gdje je i stekla zvanje doktora nauka. Naučnu karijeru ostvarila je u naučnoistraživačkom Institutu za nuklearne nauke "Boris Kidrič" u Vinči, u Beogradu. U zrelim godinama životni put ju je odveo u Ameriku gdje je knjiga napisana i najprije objavljena na bosanskom jeziku 1997. godine, u vlastitom izdanju pod nazivom *Muslimanka*. Godine 2003. američki izdavač Texas A&M University Press u ediciji Eastern European Studies objavio je nešto prilagođenije izdanje pod nazivom *Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*.

Knjiga nema namjeru da predstavlja naučno historiografsko djelo, nego je pisana iz iskustva proživljenog vremena, u kojem se stalno osjeća preplitanje javnog nad privatnim životom. Ona je pokušaj da se iz subjektivnog pogleda da jedan širi okvir društva u kojem je živjela Munevera Hadžišehović.

Knjiga ima 465 strana i koncipirana je u sedam dijelova. Prvi dio *Moj Sandžak* veže se za rano djetinjstvo i sjećanje na "stari" Sandžak. U ovom dijelu vrijedni su opisi običaja, navika, privrede, općeg stanja Sandžaka i posebno položaja žene Muslimanke. Drugi dio pod nazivom *Okupacija* upoznaje nas sa najznačajnijim pitanjima u životu Muslimana Sandžaka u periodu od početka XX stoljeća pa do 1945. godine. Donosi čitav niz razmišljanja o važnim pitanjima za Muslimane, njihovom odnosu prema Kraljevini Jugoslaviji, razlozima propadanja Muslimana, agrarnoj reformi, osiromašenju. Značajne su informacije o talasu iseljavanja Muslimana 1920-34. godine. Ova cjelina se zaokružuje temom Drugog svjetskog rata i okupacijom. Za historičare vrijedna su svjedočenja o muslimanskim milicijama, odnosu sandžačkog stanovništva prema Talijanima, četnicima i partizanima. Oslobođenje, dolazak partizana i novog sistema nagovještava nove promjene, a na javnu scenu stupa pitanje nacionalnog identiteta Muslimana. Nagovještaj novog vremena za Muslimanke autorica podvlači rečenicom "Muslimanke se ne kriju i svi se miješaju bez obzira na vjeru"

Najobimniji dio knjige predstavlja treći dio pod nazivom *Titova Jugoslavija* u kojem pratimo velike promjene jugoslavenskog društva nakon 1945. godine. U ovom dijelu autorica je obradila različite teme koje oslikavaju javni i društveni život, ali koje daju i izuzetan doprinos historiji privatnog života. Navešćemo samo neke od tema kojima se posvetila autorica, a koje su bitno uticale na život običnih ljudi: pretvaranje privatnog vlasništva u opšte, o sveprisutnom i neprikosnovenom autoritetu Komunističke partije, o nacionalnom pitanju Muslimana, promjenama u građanskom sloju, sistemu školovanja. Ona analizira odnos komunista prema Mu-

slimanima sjećajući se svog školskog svjedočanstva u kome nije bila napisana nacionalnost, a u rubrici za jezik pisalo je “maternji”. Društvo oslikava i kroz nove riječi koje ulaze u svakodnevni razgovor; komunista, konferencija, pojam “svjesni muslimani” i drugi.

Prikazi novih životnih navika stanovnika Jugoslavije, kao što su primjeri o stanovanju u sustanarstvu (gubila se kućna intimnost), odlasku na more preko sindikata, otvaranju granapa (novi način kupovine, počinje se kupovati na kilo, prije se mjerilo na kotaricu, torbu, vreću), upotrebi tehničkih pomagala u kuhinji (frižidera i električnih šporeta), zanimljivi su za historiju svakodnevnog života u jugoslavenskom socijalizmu. Pisana rukom žene, vrijedna su zapažanja i lična životna iskustva žene. Teme o ženi Muslimanki oslikavaju “novo vrijeme” koje započinje 1950. skidanjem zara i feredže, a koje se razvija praksom zapošljavanja Muslimanki. Emancipacija žene u trenutku kada i same počinju primati platu, čime započinje njihovo osamostaljivanje od muža. Socijalna slika društva i uloga žene Muslimanke u braku oslikana je razmišljanjem o životu koji se živi u raskoraku sa vjerom, te usvajanjem ateističkog načina življenja. Autorica evidentira i pojave koje su nekada bile nezamislive u životu žene, vanbračna djeca, samohrane majke, mješoviti brakovi. Promjene u odnosu u porodici reflektiraju se na međusobne odnose muževa i žena, oslovljavanje, praksu davanja novih imena djeci, novih pozdrava. Sve to vidimo i u duboko intimnoj životnoj priči autorice.

U ovom dijelu zastupljena je sanžačka tema o ponovnom iseljavanju Muslimana u Tursku u periodu između 1954. i 1966. godine. Pratimo i dalje preokupaciju sudbinom sandžačkih generacija, useljenih u periodu od 1920. do 1966. godine. Njen stav o njihovoj vezi s islamom, o odnosu prema Turskoj, prema Ataturku i njegovim reformama. Razmišljanje gdje pripadaju i na koju zemlju imaju pravo.

Smatrajući da se na primjeru stanja privrede i nauke daju primijetiti sve promjene u jugoslavenskom socijalizmu, Munevera Haždišehović je četvrto poglavlje pod nazivom *Nauka na vjetrometini politike*, posvetila iskustvima svoje poslovne karijere.

Zaposlena u Vinči kao dugogodišnji naučnik iz oblasti nuklearne fizike, Munevera Hadžišehović evidentira razvojne faze jugoslavenskog samoupravljanja, reforme 1965. godine, formiranje organizacija udruženog rada na osnovu Zakona o udruženom radu, radničkih savjeta, nastanak birokratije, djelovanje sindikata, samoupravljanje poslije 1980. godine. Pratimo decentralizaciju jugoslavenskog društva koja se ogledala i na naučnim institucijama. Navodeći pojedine naučne projekte i eksperimente u Vinči, sagledavamo i naučne standarde sedamdesetih godina u Jugoslaviji.

Uticaj politike na nauku ilustrira primjer projekta u kojem je istraživala Hadžišehović, pod nazivom *Hemijski filtri*. Projekat koji su finansirali Amerikanci bio je način plaćanja žita koje su oni davali u vrijeme blokade od strane Rusije. Otvaranje Jugoslavije prema Zapadu šezdesetih godina najbolje se uočava u saradnji i stručnom usavršavanju u inostranstvu. Odlazak stručnjaka, pa tako i Munevere Hadžišehović u Pariz, Ameriku, Moskvu, omogućilo joj je upoznavanje i poređenje jugoslavenskog socijalizma sa drugim društvima. Posjeta Moskvi osamdesetih godina počinje je na razmišljanje. Uz opise ljudi, usporenost, bezvoljnost i oskudica kod običnih ljudi (pojam najlon čarape za ženu u Rusiji), ona uočava razlike ruskog i jugoslavenskog socijalizma. S druge strane, kad se vraćala kući iz Beča, Pariza i Istanbula primjećivala je sivoću odjeće, izloga i spori hod ljudi u Jugoslaviji. Razočarenje i gubljenje vjere u jugoslavenski socijalizam uvodi nas u peti dio knjige.

Tema *Raspad Jugoslavije* počinje svjedočenjem o studentskim nemirima 1968. godine, novim Ustavom 1974. godine i većom samostalnošću jugoslavenskih republika. Buđenje nacionalizma i političke afere (Agrokomerc) čine sliku atmosfere i najavu katastrofe. Početak rata 1992. godine, nesigurnost, napadi na ne-Srbe u Beogradu, odnos prema Muslimanima, informativna blokada, pritisci i prijetnje, scene su poglavlja knjige, koja se tematski završava u Jugoslaviji.

U posljednjem šestom dijelu knjige *Amerika, gorka medicina*, autorica je zabilježila svoje izbjegličko iskustvo te opisala dolazak i položaj bošnjačkih izbjeglica tokom 1992-95. godine. Ona daje sliku njihovog snalaženja u novom svijetu, tumači odnos prema islamu i tradiciji. Ovaj dio knjige upoznaje nas sa imigrantskim životom, socijalnim i društvenim položajem brojnih useljenika iz različitih dijelova svijeta i njihovim uklapanjem u "američki svijet". Ovo se posebno odnosi na različite muslimanske zajednice u Americi. Stil i način života, te posebno odnos arapskih muslimana prema ženama oslikani su i kroz lično iskustvo života u Americi. Priča o problemima vrijednovanja i dobijanja adekvatnog posla za imigranta iz Istočne Evrope (iz zemlje bivšeg komunizma), iskazana je i kroz iskustvo predrasuda prema ljudima iz komunističkog svijeta, a knjiga se zaokružuje vječitim pitanjem o pravoj mjeri i pravdi u životu svih nas.

Knjiga u sedmom dijelu sadrži *Dodatak*. To je svojevrsni podsjetnik o Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini u kojem nalazimo hronologiju značajnih jugoslavenskih događaja od 1878. pa do decembra 1995. godine. Tu se mogu naći posebno važni datumi za Bosnu i Hercegovinu, brojni statistički podaci o Jugoslaviji, površini, narodima koji su je činili, popisima stanovništva i slično.

Poseban prilog ovog dodatka predstavlja tekst pod nazivom *Komunističke ideje o muslimanskom narodu i vjeri*, u kojoj autorica bilježi zvanični stav komunista pre-

ma nacionalnom razvitku Muslimana, ilustrirajući ga sjećanjem o praksi izjašnjavanja Muslimana kao Srba, Hrvata, kasnije Jugoslavena ili neopredijeljenih.

Pisana iz perspektive ličnih doživljaja, knjiga je pokušaj da se da jasnija slika jugoslavenskog prostora u jednom dugom vremenskom razdoblju (cijelo jedno stoljeće), s posebnom pažnjom na svjedočenje o nacionalnom razvoju Muslimana Bosne i Sandžaka. Uz bogate opise svakodnevnog života, opažene senzibilitetom žene, ona daje doprinos izučavanju položaja i emancipacije žene jugoslavenskog prostora, posebno Muslimanke.

Veliki broj tema i informacija ispričanih u emotivnoj priči ovu knjigu čine privlačnom ne samo za historičare, etnologe ili sociologe nego i za sve druge znatiželjne čitaoce.

Amra Čusto

Raif Dizdarević, *Vrijeme koje se pamti: Dogadaji i ličnosti*.

Sarajevo: Rabic, 2006, 472 str.

Nakon sedam godina od izdanja memoarskog djela *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Raif Dizdarević je objavio novu knjigu svjedočenja pod naslovom *Vrijeme koje se pamti: Dogadaji i ličnosti*. Knjiga predstavlja zbir fragmentarnih sjećanja na zbivanja i ličnosti koje su u tom dugom periodu djelovale na međunarodnoj sceni, njihovoj politici kao i o ulozi i interesima Jugoslavije. Izvori za ovaj djelimični uvid u međunarodne odnose bili su autorove bilješke i dokumenti u ličnoj arhivi koji su ponekad, kako sam navodi, zahtijevali dodatnu provjeru.

Raif Dizdarević predstavlja značajnu ličnosti u jugoslavenskoj političkoj historiji. Obavljao je mnoge odgovorne funkcije: od oficirske funkcije u OZN-i i UDB-i do visokih funkcija: predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine, saveznog sekretara za inostrane poslove SFRJ i predsjednika Predsjedništva SFRJ.

Obavljajući pomenute funkcije, autor je bio u prilici sresti mnoge značajne političke ličnosti, ministre, predsjednike, kraljeve i sultane, generale iz cijelog svijeta, razgovarati s njima i biti njihov gost. Rezultat tog bogatog iskustva jeste i ova knjiga.

Autor bilježi osobni dojam susreta sa mnogim sagovornicima, njihovo ponašanje i opći stav, ponekad fizički izgled, govor tijela, privatne priče, istovremeno predstavljajući ambijent u kojem su se razgovori odvijali i proceduralne forme.

Ipak, pomenuti događaji ne svjedoče samo o njegovom ličnom iskustvu nego su uvid u jugoslavensku vanjsku politiku. Centar autorovog interesovanja jeste značaj i uloga jugoslavenske vanjske politike, umješnost njene diplomacije i političara u složenoj i vojno-političkoj blokovskoj podjeli.

Iznoseći zanimljiva, ponekad i vrlo neugodna iskustva, službovanja u Bugarskoj i SSSR-u, autor ih stavlja u širi okvir svjetske politike, posmatrajući ih kao segment općeg suodnosa Jugoslavije i SSSR-a pedesetih godina. Međutim, iznimna vrijednost ovih bilješki jeste u tome što ovakva perspektiva *vremena i događaja koji se pamte* nije uočljiva iz službenih i javnosti dostupnih bilješki.

Autor piše o susretima sa francuskim, engleskim, njemačkim i drugim evropskim zvaničnicima s kojima je razgovarao o aktuelnim političkim i ekonomskim pitanjima kao što su Pokret nesvrstanih, odnos i saradnja sa Evropskom zajednicom, MMF-om, KEBS-om, projektom Eureka i slično. Takvi razgovori socijalističke vanblokove Jugoslavije i blokovski svrstanih zemalja svjedoče o povoljnom statusu Jugoslavije i razvijenim, prijateljskim odnosima sa Evropskom zajednicom. Autor naglašava obostarnu zainteresiranost za saradnju koja je realno omogućavala, nažalost, *samo* sporazume o posebnom statusu u saradnji Jugoslavije i Evropske zajednice.

Bilježeći susrete sa liderima zemalja *trećeg svijeta* i zemalja Pokreta nesvrstanih autor govori o dobrom i intenzivnom suodnosu gdje se od Jugoslavije, koja je u mnogočemu bila uzor, tražila potpora, savjet, uputa, odobrenje.

Poseban akcent u knjizi je stavljen na odnos jugoslavenske vanjske politike i velikih svjetskih sila, SSSR-a i SAD-a. Kao i sa sovjetskom, odnos jugoslavenske i američke vlade prolazio je kroz različite faze. Promjenjivost toka tih odnosa obilježen je političkim rezervama Amerike o ozbiljnosti krize započete 1948. godine, njihove sumnje, početak saradnje i pružanja pomoći Jugoslaviji od 1951. godine. Takva saradnja imala je za cilj političku podršku Jugoslaviji i očuvanje Josipa Broza Tita na vlasti. Međutim, kako autor navodi, jugoslavenski politički vrh je, pored saradnje i razumijevajućeg dijaloga, morao da se suoči, u toku cijelog pomenutog perioda, sa stalnim pritiskom i pokušajima usmjeravanja jugoslavenske politike od američke strane. Dizdarević jednim od presudnih događaja u razrješenju dugogodišnje hladnoratovske krize smatra dolazak Mihaila Gorbačova na čelo SSSR-a. Gorbačov je, prema Dizdarevićevom mišljenju, inicijator velikih historijskih promjena, netipičan sovjetski vođa koji zajedno sa ministrom vanjskih poslova Eduardom Ševarnadzeom mijenja vanjsku politiku, između ostalog, i prema Jugoslaviji.

Autor ističe da je posjet Mihaila Gorbačova Jugoslaviji 1988. godine i potpisivanje nove Deklaracije od izuzetnog značaja, možda najviše zbog klauzule koja ne sadrži suštinu uzroka i trajanja sukoba nakon 1948. godine, ali je prva javna ozbilj-

na ocjena i priznanje grešaka sovjetske strane. Pozivom na dijalog, međusobnu saradnju i razmjenu iskustava sovjetska strana je pozitivno ocijenila dotadašnju politiku Pokreta nesvrstanih kao i principe koji su predstavljali osnov na kojem se temeljila jugoslavenska politika, a do tada su bili osporavani. U širem kontekstu ovi događaji su priznali doprinos Jugoslavije u svjetskim procesima, njen značaj u svijetu kao i vrijednost jugoslavenskog sistema samoupravljanja.

Autorova politička analiza dotiče mnoga politička, jugoslavenska i svjetska pitanja, ali ne nameće nužne zaključke, ostavlja ih otvorene, između ostalog zbog odlaska sa političke scene 1989. godine.

Nakon iscrpne analize složenih političkih odnosa u svijetu i zabilješki iz razgovora sa velikim brojem svjetski poznatih ličnosti, Dizdarević na kraju govori o svom iskustvu i angažiranju u toku rata u Bosni i Hercegovini. Kao političar u penziji nastojao je iskoristiti svoja privatna poznanstva i veze sa eminentnim ličnostima u svijetu objašnjavajući stvarno zbivanje i tražeći pomoć. Međutim, nakon neproaktivnih kontakata autor jasno iznosi razočarenje kako u svjetske snage tako i u bosanskohercegovačku vlast koja je, po njegovom mišljenju, mnoge stvari mogla uraditi drugačije.

Ovo svjedočenje može poslužiti kao dokaz zbiljne historijske smjene sistema i kadra koji gubi ulogu i značaj, mada su neka aktuelna pitanja doživjela određene transformacije i aktuelna su i danas. Pitanja međunarodne saradnje kao i evropske integracije i stabilizacije o kojima je razgovarano sa Žakom Delorom, Hansom Drihom Genšerom, Helmutom Kolom i drugim zvaničnicima su pitanja koja su vrlo aktuelna u današnjem vremenu integracije i širenja Evropske zajednice

Nastojeći izbjeći nostalgiju, Dizdarević predstavlja čitaocu zanimljivu simbiozu zvaničnih političkih kretanja i iskustva pojedinca u tim događajima. Tome doprinose i fotografije kojima knjiga obiluje kao i originalni članci i dokumenti.

Detalji kao što je sam izgled sagovornika, određene ceremonije i propisi, pojedine anegdote, neočekivane situacije i iznenađenja, pokloni, predstavljaju za čitaoca posebnu zanimljivost.

Ipak, "besjeda" o vremenu koje se pamti nema za cilj da ponudi kvantitet niti je puko prepričavanje pojedinih pikanterija. Ona treba da posluži kao pouka za sadašnjost i uputi kako što bolje razumjeti politiku u vremenu koje je tik iza nas. Autor prisjećanjem na odnose prije velikih svjetskih promjena ukazuje na značaj jugoslavenske politike nesvrstanih koja je ispunila svoju historijsku misiju zaustavljanja širenja blokovske podjele pa i njihovog nestanka. Politika nesvrstanih nije predstavljala samo uspješnu vanjsku politiku nego podsticaj nacionalnom identitetu i jugoslavenskom ponosu.

Nažalost, naša historiografija sadrži veoma mali broj memoarskih bilješki. Stoga, ova veoma poučna i vrijedna memoarska knjiga, kao i svaka ona koja nastoji biti objektivna, neopterećena predrasudama, velikim egom i uklopljena u kontekst tadašnjeg vremena, predstavlja značajan doprinos nauci.

Dženita Sarač

Peter Binzberger (ur): *Spomen obeležja Nemaca -KIKINDA*,
Donauschwäbisches Archiv, München, 2005, 390 str.

Prije Drugog svjetskog rata Nijemci su bili jedna od brojnih nacionalnih manjina u Jugoslaviji, a živjeli su uglavnom u Vojvodini, sjevernoj Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni. Krajem Drugog svjetskog rata najveći dio Nijemaca napustio je Jugoslaviju, a oni koji su ostali, bili su većinom Nijemci koji su sebe smatrali nevinim u odnosu na učinjene zločine u ime njemačke nacionalsocijalističke politike. Knjiga dr. Petera Binzbergera dokumentirano govori o njemačkoj nacionalnoj manjini, poznatijoj pod imenom Podunavske Švabe, koji su, ostajući na zemlji smatrajući je svojom domovinom, doživjeli u periodu između 1944. i 1948. godine poniženja, patnju i smrt u masovnim grobnicama. Njemačka civilna populacija koja je ostala, uglavnom žene, djeca i starije osobe, bila je internirana u logore na prisilni rad. Preživjelim logorašima ostala je u sjećanju ta strašna ljudska patnja, tuga za najmilijima iz vremena rata i neposrednog poslijeratnog perioda, a na što ih je ponovo duboko podsjetio rat u Bosni i Hercegovini krajem devedesetih godina. Jedan od brojnih izgnanika iz Vojvodine bio je i autor knjige dr. Peter Brinzberger, dobitnik medalje za svoj desetogodišnji rad u poticanju partnerstva između gradova Sarajeva i Fridrishafera, humaniste, koji je svojim nesebičnim zalaganjem pružio pomoć i boravak mnogim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, a kao predsjednik Radnog kruga – Sarajevo, nesebično se zalagao za pomirenje i pomoć izbjeglicama sa ratnih područja bivše Jugoslavije. Ponovna pojava masovnih grobnica na prostorima bivše Jugoslavije u koje su se bagerima zatrpavale nevine civilne žrtve i u Bosni i Hercegovini, bila je dodatni snažan poticaj njemačkim udruženjima zavičajaca iz raznih država u svijetu u podizanju spomenika onima koji su na strašan način nastradali pretežno u Mlekari, potom sahranjeni u masovnu grobnicu jugoistočno od Železničkog groblja u Kikindi (Vojvodina), mjestu gdje je prema podacima u knjizi zakopano 618 žrtava.

Osim skupljene dokumentacije i izdanja u Donauschwäbisches Archivu u Münchenu, potrebno je dodati i srpsku, hrvatsku i slovenačku historiografiju koje su se

---

počele nakon devedesetih godina baviti problematikom nacionalnih manjina u Jugoslaviji u 19. i 20. stoljeću. Uz relevantnu znanstvenu literaturu, knjiga dr. Binzbergera na osobit način, vrlo sjetno i tužno govori o ovom događaju, ali se u isto vrijeme osjeća i neka blaga radost da se konačno dostojno obilježilo mjesto stradanja uz liturgijske molitve za duše pokojne rodbine i sugrađana.

Na pet različitih jezika (njemačkom, engleskom, francuskom, srpskom i mađarskom) u knjizi je kronološkim redom složena dokumentacija koja govori o inicijativama, potpori, donatorima, arhitektonskim i idejnim rješenjima, podizanju spomenika, posvećenju grobnog mjesta, daljnjem održavanju groblja i svakako o nesebičnom zalaganju dr. Binzbergera da se zamisao o spomen-obilježju dovede do konačne realizacije. Objavljeni prigodni govori zvaničnika na tužan način govore o stradalima u Kikindi prije pedeset godina što je nažalost ponovljeno i na drugim mjestima tijekom ostatka 20. i početkom 21. stoljeća. "Tekst na trima pločama krsta masovne grobnice glasi: - sve na nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku – OVDE SE ZAVRŠIO PUT STRADANJA VIŠE STOTINA NAŠIH SUGRAĐANA NEMAČKE NARODNOSTI LOGORA 'MILCHALLE' U KIKINDI OD 1944. DO 1947. Neka mrtvi počivaju u miru!" (str. 229) Memento poslije pola stoljeća kao da govori o osjećanjima Bosanaca i Hercegovaca nad grobovima najmilijih iz posljednjeg rata, uz pitanje da li će i oni iz raznih država svijeta godišnje dolaziti, moliti i plakati nad sjenama svojih mrtvih. Duboko emotivan govor dr. Binzbergera, prigodom svečanog osveštavanja spomenika Podunavskim Švabama 12. 10. 2002. godine na Železničkom groblju u Kikindi, na univerzalan način govori o stradanjima, osjećanjima i boli nanesenim nasiljem nad nevinim žrtvama rata: "Danas proživljam dan duboke tuge – jer ovde na groblju u Kikindi prisustvujem osveštavanju ovog spomenika – i to skoro u dan tačno 58 godina posle napuštanja zavičaja mog detinjstva - jer za mene ovaj spomenik simboliše duboku povezanost mnogobrojnih podunavskih Švaba u dalekom svetu sa svojim ovde u Banatu živim rođacima i zemljacima - jer ovaj spomenik svedoči o poštovanju koje podunavske Švabe u dijaspori iskazuju prema svojim mrtvima i prema svojim precima, - jer je ovaj spomenik i dokaz o dubokoj emocionalnoj vezi podunavskih Švaba koji su rasuti po celom svetu sa njihovom starom domovinom i sa njihovom crkvom, u kojoj su kršteni i u kojoj su bogu izgovorili prve dečje molitve. (...) – jer sam prilikom svojih poseta poslednjih meseci mogao da uvidim da ljudi različitih narodnosti ponovo žive jedni sa drugima – još uvek oprezno, ali otvorenog duha i sa razumnom tolerancijom prema željama i potrebama svih građana..." (str. 221) I ovom prigodom izgovoreno "PRAŠTAMO, ALI NE ZABORAVLJAMO" nažalost je puno puta izgovoreno do današnjih dana, a pri tom ništa nismo naučili iz prošlosti. Nadajmo se barem mirnijoj budućnosti.

Knjiga dokumenata dr. Petera Binzbergera o spomen obilježju Nijemaca u Ki-kindi trebala bi biti podsticaj da i u bosanskohercegovačkoj historiografiji započnu istraživanja o nacionalnim manjinama i o njihovom doprinosu u razvitku bosanskohercegovačkog društva koje se također može pohvaliti sa preko dvadeset naroda koji su u manjinskim zajednicama ovdje živjeli tijekom 19. i 20. stoljeća.

Vera Katz

Slovenska novejša zgodovina 1-2. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848 – 1992, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino i Mladinska knjiga, 2005, 1509 str.

Veliki historijski rad ili, kako ga je slovenska javnost nazvala, epsko historijsko djelo, rezultat je osmogodišnjeg proučavanja slovenske povijesti od sredine 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća. Knjiga počinje sa martovskom revolucijom 1848, kad je slovenska inteligencija oblikovala jasan politički program, a završava sa raspadom socijalističke Jugoslavije te osnivanjem samostalne međunarodno priznate slovenske države. U pisanju knjige angažirana su 24 stručnjaka, istraživača sa Instituta, trojica penzioniranih saradnika Instituta te jedan vanjski saradnik. Uredništvo tog jedinstvenog djela, koji u skorijoj budućnosti zasigurno neće imati adekvatne zamjene, čine glavna urednica dr. Jasna Fischer te urednici dr. Zdenko Čepič, dr. Ervin Dolenc, dr. Aleš Gabrič, dr. Bojan Godeša, dr. Žarko Lazarević i dr. Jurij Perovšek. Oni su 1997. bili i inicijatori toga da se pripremi i štampa slovenska historija od “naroda do nacije”.

Jedna od odlika knjige je da se ne usmjerava samo na političku i vojnu historiju, što je uobičajeno u središtu historijskih rasprava, nego u istoj mjeri opisuje i kulturne, socijalne, ekonomske i druge aspekte historijskog puta Slovenaca. Treba naglasiti da ovaj rad obrađuje i zakonodavstvo, školstvo, bankarstvo i poljoprivredu. Treba napomenuti i da *Slovenska novejša zgodovina* obuhvata i razvoj svih pripadnika slovenskog naroda, a ne samo onih kojima je sudbina historije namijenila život u Sloveniji. Tako iz ove knjige saznajemo mnogo o slovenskim manjinama po svijetu, ali i o drugim manjinama u Sloveniji te kako su sve te manje ili više društveno organizovane grupe doprinijele oblikovanju današnje Slovenije.

Pored registra osobnih imena i bogatog popisa domaće slovenske i strane historijske literature u knjizi je dodan i popis korištenih primarnih arhivskih i sekun-

darnih izvora. Za bolje razumijevanje, tekstove prate karte, tabele i fotografije kao i prikkladne napomene o korištenim izvorima i literaturi.

Urednički odbor je, po riječima glavne urednice u uvodnoj riječi, na početku pripreme ove knjige najviše raspravljao o vremenskoj raspodjeli pojedinih poglavlja, koji predstavljaju zaokružene razvojne epohe. Pri tom nije bilo otvorenih pitanja oko političke historije nego oko ekonomske, socijalne i kulturne historije, gdje procesi teku i završavaju u dužim vremenskim razdobljima. U knjizi je sačuvana periodizacija koja je već i ustaljena u istraživačkom radu Instituta, a drugi svjetski rat je obrađivan samostalno, jer važi za najnasilnije razdoblje u savremenoj slovenskoj historiji.

Tako je monografija razdijeljena na četiri dijela: Austrijsko doba 1848–1918, Doba prve Jugoslavije 1918–1941, Drugi svjetski rat u Sloveniji 1941–1945. i Doba druge Jugoslavije 1945–1992.

Prvi dio (*Austrijsko doba 1848–1918*) počinje oslikavanjem slovenskog etničkog prostora i prikazom razvoja stanovništva od druge polovine 19. stoljeća do početka 20. stoljeća. Zatim je prikazana upravno-teritorijalna podjela slovenskog prostora u tom razdoblju. Puno prostora je posvećeno revoluciji 1848. i oblikovanju programa “Zedinjena Slovenija” (Sjedinjena Slovenija), neoapsolutizmu, početku ustavnog doba i oblikovanju slovenskog tabora, razdorom u narodnom pokretu, te nastanku političkih stranaka i jugoslavenskoj ideji u slovenskoj politici. Rasprave o kulturi, školstvu, slovenskom jeziku, naučnom životu, kulturnoj borbi i umjetnosti, te posebno o privrednom i socijalnom razvoju dokaz su kako se velike sinteze mogu pisati i bez isključivog oslonca na političku historiju. U ovom dijelu veoma opširno se obrađuju problemi zemljoradnje, šumarstva, rudarstva, zanatstva, industrije, trgovine, finansijskih ustanova, revolucije u prometu, početku elektrifikacije, pojavi turizma, radničkom pokretu, socijalnoj i poreskoj politici. Poglavlje završava prilogom o modernizaciji načina života, stambenim prostorima, pojavi mode i kulturi ishrane. Tu čak saznajemo kakvi su bili toaleti u slovenskim kućama kao i kakva je bila hrana bogatijih i kakva je bila hrana siromašnih, te šta se jelo za praznike.

Drugi dio (*Doba prve Jugoslavije 1918–1941*) uredili su dr. Ervin Dolenc i dr. Jurij Perovšek. U središtu ovoga poglavlja je položaj Slovenije u jugoslavenskoj državi. Nova država donijela je promjene i u slovenskoj politici gdje su se oblikovali katolička i liberalna strana u okviru kojih je bilo nekoliko stranaka. Posebna pažnja posvećena je borbi za granice i očuvanju jedinstvenog slovenskog etničkog prostora i slovenizaciji u kulturi. Želja za samostalnošću Slovenije i za jedinstvom etničkog tijela nazire se u odlomku o mirovnoj konferenciji u Parizu i plebiscitu za južnu Korošku koji očito nije bio najbolje rješenje oko spornog pitanja granica.

Autori u ovom dijelu prate političke rasprave pred parlamentarne izbore 1923, 1925. i 1927. godine. U tom vremenu se pojavljuje pitanje ljubljanskog univerziteta koji je osnovan 1919. godine te od samog početka bio politička smetnja centralističkim krugovima u Beogradu. Posljedice, u očima vlasti spornog djelovanja univerziteta, bile su konstantne finansijske teškoće i prijetnje o ukidanju pojedinih fakulteta ili odsjeka. Stanovita pažnja je posvećena kulturnim problemima slovenstva zbog opasnosti asimilacije Slovenaca u novoj državi. Posebno je važan dio o Nijemcima i Mađarima i njihovoj kulturno-političkoj poziciji u Sloveniji. Sve to se promatra u širem kontekstu razvoja kulture u Jugoslaviji i utjecaju jugoslavenske kulture na slovensku. Da je taj uticaj bio veliki dokazuju i mnoge rasprave među slovenskim intelektualcima o očuvanju slovenskog jezika, jer su tadašnji slovenski liberali zagovarali ideju o asimilaciji Slovenaca sa Hrvatima i Srbima. Ali je želja za očuvanjem slovenskog jezika ipak prevladala i slovenski liberali su svoju ideju prepuštali dugotrajnijem procesu asimilacije čiji bi konačni rezultat bio ujedinjenje jezika. Toliki otpor zbližavanju na kulturno-jezičkom području pripisuje se nasilnom i bezobzirnomo pristupu beogradske vlade i nekih srpskohrvatskih slavista, koji su jugoslavensko jedinstvo bezuslovno povezivali samo sa srpskohrvatskim jezikom.

Razvoj školstva, djelovanje univerziteta, biblioteka, muzeja te formiranje akademije nauka i umjetnosti 1938. urađeno je na zavidnoj znanstvenoj razini. Interesantan je podatak da je u Dravskoj banovini 1940. godine djelovalo 6363 raznoraznih društava, a među mladima su bila najpopularnija fiskulturna i sportska društva. Vidimo da je slovensko kulturno stvaralaštvo u vrijeme prve jugoslavenske države doživjelo velik razvoj, što svakako treba imati u vidu prilikom ocjenjivanja položaja Slovenije u jugoslavenskoj državi.

Privredni i socijalni razvoj Slovenije 1918–1941. urađen je po istom modelu kao i privredni razvoj u prethodnom dijelu knjige. Od velike ekonomske krize koja je paralizirala zadrugarstvo i nepromijenjenog statusa rudarstva (na snazi je ostao novelirani austrijski red iz 1854. godine) vidimo veliki korak naprijed u industrijalizaciji, te korak nazad u zanatstvu. Da je novac bio i tad veliki činilac života dokazuje podatak o porastu broja banaka, a to je i razdoblje u kom su Slovenci odlučili svoj novac trošiti u turizmu.

Treći, vremenski kratak ali voma važan dio (*Drugi svjetski rat u Sloveniji 1941–1945*) uredio je dr. Bojan Godeša. Iako u ovom poglavlju dominira politička povijest, stanovita pažnja je posvećena i privrednoj situaciji, ilegalnom djelovanju i osnivanju Osvobodilne fronte, nastanku partizanskih jedinica, razmahu oslobodilačkog pokreta, okupatorskim ofenzivama, nasilju i nastanku “vaških” (seoskih) straža. Važni su podaci iz Arhiva Slovenije o progonu slovenskih intelektualaca od strane okupatora kao i o književnoj produkciji za vrijeme rata, te kulturi revolucionarnog i

kontrarevolucionarnog tabora. Završno poglavlje perioda Drugog svjetskog rata posvećeno je ljudskim i materijalnim posljedicama. Za današnju slovensku javnost je bitno pitanje žrtava Drugog svjetskog rata i knjiga daje pregled gubitaka i smrtnih žrtava baziran na najnovijim istraživanjima.

Četvrti dio knjige (Doba druge Jugoslavije 1945–1992) uredili su dr. Zdenko Čepič i dr. Aleš Gabrič. Po već primjenjivanom modelu, i ovdje se najprije ocrtavaju granice Slovenije u jugoslavenskoj federativnoj državi, a potom se daje kratak pregled brojnog stanja te nacionalne i vjerske pripadnosti stanovništva u Sloveniji, kao i broj iseljenih Slovenaca do 1992. godine. Prikazana je upravno-teritorijalna podjela, uz napomenu da se crkvena upravno-teritorijalna podjela nije podudarala sa državnom tj. sa republičkom podjelom. Razvoj slovenskog društva se promatra u kontekstu razvoja jugoslavenskog društva koje se temeljilo na kopiranju sovjetskog društvenog uređenja 1945–1948. godine. Stanovita pažnja je posvećena oslobođenju zemlje, uspostavljanju nove vlasti, te sudbini domobrana i malobrojnih slovenskih četnika koji nakon britanske “prevare” završavaju u partizanskim logorima. Zbog nedostatka arhivske građe (vjerojatno uništene), tačan broj ubijenih nije poznat, a to pitanje i danas dijeli slovensku političku javnost, te je itekako aktualno. Posebna pažnja je posvećena razvoju političkih prilika u zemlji, političkom monopolu Komunističke partije, ulozi *Ljudske fronte* (Narodni front), odnosima rimo-katoličke crkve i nove vlasti, izborima za Ustavodavnu skupštinu, progonstvu političkih protivnika (unutrašnjeg neprijatelja), sudskim procesima, te politički spornom i nasilnom izgonu njemačke manjine iz Slovenije. Prvi slovenski ustav, obnova i privredna pomoć Slovenije pri obnovi drugih dijelova države, organizacija privrede, agrarna reforma i kolonizacija teme su koje popunjavaju centralni dio ovog poglavlja, jer je sa novom državom došlo i do velikih promjena u privredi. Federalizacija je jako uticala i na slovensku kulturu. Bar na izgled, nije bilo više potrebe za borbom za osnovna nacionalna prava jer je slovensko Ministarstvo za prosvjetu bilo među najautonomnijim republičkim organima. Emancipacija slovenstva bila je na zavidnom nivou, ali je pozicija slovenskog jezika u ustanovama državnog karaktera zaostajala. Kao u politici i privredi velik uticaj Sovjetskog saveza osjetio se i na kulturnom stvaralaštvu, ali socijalistički realizam, općenito gledano, ipak nije prevladao na slovenskoj umjetničkoj sceni. Poslijeratni period do 1948. godine završava sa pitanjem granica. Poslije 1920. godine trećina pripadnika slovenskog naroda živjela je van granica jugoslavenske države, u Austriji, Italiji i Mađarskoj. Najteže pitanje bila je granica sa Italijom koja se nakon podjele spornog područja na zonu A i B ipak promijenila u jugoslavensku, a sa tim i u slovensku korist. Maja 1945. godine iselilo je od 20.000 do 25.000 ljudi iz Slovenije u Italiju i Austriju. Polovina tih izbjeglica bili su vojna lica, domobrani i četnici. Većina izbjeglica je privremeno živjela u izbjegličkim kampo-

vima gdje se jako razvilo i njihovo kulturno stvaralaštvo. Neki su se do kraja 1947. godine vratili u Jugoslaviju, a veći broj je otišao preko okeana, pretežno u Argentinu i nešto manje u SAD i druge zemlje.

Razdoblje od 1948. do 1953. autori karakteriziraju kao Oblikovanje jugoslavenske varijante socijalizma. Tu se oslikavaju svi prateći elementi tog procesa, od pitanja vojske i vojnih lica do teškoća u privredi i kolektivizacije sela. U početku 1950-ih godina došlo je i do sukoba između države i rimo-katoličke crkve jer se vlast odlučila za postepenu ateizaciju društva. Pedesete godine su važne zbog promjena koje su donijele na polju privrede, ali i na polju vanjske politike, jer se u to doba aktualizira pitanje Trsta i okoline, dijela Istre sa Koprom i Bujama koje se riješilo 1954. godine, a u potpunosti potvrdilo sa sporazumima 1975. godine u Osimu.

Nakon problematike Slovenaca u Italiji, Austriji i Mađarskoj do 1956, autori se fokusiraju na problem kojega su nazvali Potraga za unutrašnjim balansom 1953–1963. godine. Tada je Titova politika spretno krmarila između Istoka i Zapada te komunicirala sa državama Afrike i Azije, kad je Kopar dobio luku, a stanovništvo Slovenije poraslo za trećinu. Kao posljedica industrijalizacije bila je deagrarizacija, a s tim porast gradskog stanovništva i velika potreba za stambenim prostorima te rješavanjem toga problema velikom gradnjom stambenih kolonija. Životne prilike u Sloveniji, posebno u gradovima, znatno su se poboljšale, a na standard Slovenaca uticali su i industrijski proizvodi iz inostranstva jer su Slovenci postali kupci u Italiji i Austriji. Uvažavanje nestručnih, posebno političko-ideoloških mjerila, pri izboru kadrova i favoriziranje fizičkog na račun intelektualnog rada, dovelo je do nezadovoljstva intelektualaca koji su postali i politička opasnost režimu. Kulturne vrijednosti počele su se približavati širem krugu ljudi i slobodno vrijeme su Slovenci popunjavali sa kulturnim, zabavnim i sportskim aktivnostima. No, od 1963. već se naziru problemi u jugoslavenskoj zajednici. U tom razdoblju dolazilo je do političkih komplikacija zbog pokušaja reformi, sređivanja odnosa sa rimo-katoličkom crkvom te federalizacije sa prihvaćanjem ustavnih amandmana. Burna godina 1968. je sa nekoliko događaja važno potresla jugoslavensku stvarnost i donijela tzv. slovenski partijski liberalizam. Važan trenutak, gledano iz perspektive sadašnjice, bio je oblikovanje odvojenog sistema odbrambenog prostora, teritorijalne odbrane – začeca republičke vojske.

Specifičnost 1960-ih i 1970-ih godina su migracije stanovništva zbog zaposlenja, tako da je veliki broj stanovništva doselio u Sloveniju. Od početka 1960-ih Slovenci su odlazili na rad u inostranstvo. Step en zaposlenosti bio je visok, primanja su bila solidna i Slovence je zahvatila potrošačka groznica. Kupovina preko granice se povećala, u susjedne zemlje moglo se putovati bez ulazne vize, a za odlaske u druge zemlje svaki jugoslavenski državljanin je bez teškoća mogao dobiti pasoš i vizu. To

je bilo vrijeme “kupovnog turizma” a jedna od glavnih destinacija bio je Trst, gdje je godišnje dolazilo oko 6 miliona jugoslavenskih kupaca. Posljedica otvaranja Jugoslavije prema zapadnom svijetu pokazala se i u uticaju zapadne kulture, ponajviše muzike. Slušaoci su tražili strane radijske stanice; među tinejdžerima najpopularniji je bio Radio Luxemburg. Šezdesete i sedamdesete godine nisu zaobišle ni reforme u školstvu. Slovenija je dobila savremenu mrežu osnovnih škola, a počelo se uvoditi i usmjereno obrazovanje.

Razdoblje nakon Titove smrti 1980. do 1989. obilježeno je nizom političkih kriza, koje su bile praćene i ekonomskom krizom. Politički i državni vrh nije imao volje za realnim pogledom na stvarnost i dao je prostor intelektualcima da otkrivaju tabue i raspravljaju o do tad zabranjenim temama. Pored velikog broja profesora sa Ljubljanskog univerziteta najglasnije kritike su dolazile od književnika. Val kritike je uhvatio i druga područja, u riječima rokerskih i “punkovskih” grupa (Buldožeri, Pankrti), a manje od mjesec dana poslije Titove smrti osnovana je grupa Laibach koja je u političkoj angažiranosti napravila još korak dalje i još iste godine bila zabranjena. Razilaženja između Ljubljane i Beograda što su se prošlih godina pojavljivala na ekonomskom polju i polju jezika, u osamdesetim godinama bila su izrazitija i sve veća. Sredinom osamdesetih godina slovenski političari su počeli jasnije izražavati svoje neslaganje sa pojedinim prijedlozima od strane Beograda, a tome je pripomogla jaka kulturna opozicija u Sloveniji. Tih godina napisan je Memorandum SANU nakon kojeg je komunikacija između slovenskih i srpskih intelektualaca polako nestala. Pojavili su se zahtjevi za novim ustavom, a opozicija koja se vremenom formirala glasno je upozoravala na potrebu za novim Ustavom Republike Slovenije i objavila prijedlog ustava. Već iz imena je vidljivo da je prijedlog odstupao od ustavnog poretka “Socijalističke” republike Slovenije. Kriza jugoslovenskog prostora se je u drugoj polovini 1980-ih godina povećavala. Jedan od razloga bilo je različito tumačenje i razumijevanje uloge te položaja Srbije u jugoslavenskom ustavnim prostoru i odnosa Srba, do Kosova kao autonomne pokrajine u okviru Srbije. I koncept odbrane države se mijenjao pa je tome slijedila i reorganizacija JNA koja je simbolizirala jugoslavensku federaciju. Slovenija, optužena za separatizam i kontrarevoluciju, kao i Albanci na Kosovu, dolazila je u konflikte sa JNA, a proces protiv “četvorice” (Janša, Tasič, Borštner i Zavrl) još je više ubrzao proces razilaženja Slovenije i federacije. Slovenski politički prostor se preoblikovao, formirale su se političke stranke, a Slovenija je i zbog ekonomskih problema tražila soluciju za izlazak iz jugoslavenske federacije kao jedan od načina za prevazilaženje ekonomske i kulturne krize osamdesetih godina.

U ovom dijelu knjige velika pažnja je posvećena nacionalnim manjinama i iseljeništvu 1954–1990, a prati položaj Slovenaca u Italiji, Austriji, Mađarskoj, ali i ši-

rom svijeta, kao i u drugim jugoslavenskim republikama. Također se obrađuje razvoj autohtonih nacionalnih zajednica u Sloveniji.

Zadnje poglavlje knjige nosi naslov *Oproštaj od Jugoslavije i osamostaljenje Slovenije 1990–1992.* i započinje sa izborima 1990. godine, sa formiranjem Demosa te preuzimanjem vlasti od strane istog. Paralelno saznajemo nešto više o neuspješnim pokušajima provedbe privredne reforme u Jugoslaviji, čija je posljedica bilo novčano osamostaljenje Slovenije. Suprostavljanjem ekonomskoj politici Beograda, Sloveniju je vodio put u privrednu samostalnost, a s tim i u privatizaciju. Promjene su bile osjetne i na kulturno-političkom i školskom sistemu. Sa prikazom političke situacije u Jugoslaviji, pozicijom JNA u razdoblju političkih zaoštavanja, referendumom o samostalnosti Slovenije i idejom o “amputaciji” Slovenije, autori opisuju i događaje uoči osamostaljenja Slovenije kao i sam akt proglašenja neovisnosti. S obzirom da je postanak slovenske države bio prvi primjer promjene evropskih granica poslije Drugog svjetskog rata, velike sile nisu unaprijed podržale taj korak. Tako i saznajemo kakve su teškoće dočekale slovensku diplomatiju u namjeri da uspostavi svoju vlastitu vanjsku politiku. Sa istovremenim osamostaljenjem Republike Hrvatske obje države su se međusobno priznale, ali neko vrijeme ih nije priznala ni jedna druga država. Uklanjanje simbola jugoslavenske državnosti sa teritorija Republike Slovenije i uklanjanje carine ispod jugoslavenskog nadzora dovelo je do vojnog stanja. Sa prihvatanjem Brionske deklaracije, koja je razočarala mnoge Slovence, Slovenija se prvi put zvanično predstavila međunarodnoj javnosti kao vjerodostojan sagovornik u rješavanju jugoslavenske krize. Proces demokratizacije i osamostaljenja Slovenije uticao je i na položaj talijanske i mađarske manjine u Sloveniji te otvorao nove mogućnosti za dijalog sa slovenskom manjinom u Italiji, Austriji i Mađarskoj. Tako saznajemo kakve su bile reakcije slovenskih manjina u tim državama pa i njihov položaj. Slijedi prikaz odlaska JNA iz Slovenije, ekonomskog odvajanja Slovenije od Jugoslavije, uvođenja slovenske novčane valute, Ustava Republike Slovenije i pada Demosa i njegove vlade. Knjiga završava sa slovenskim putom do međunarodnog priznanja. Do kraja 1991. godine Sloveniju je priznalo deset zemalja, a 15. januara 1992. još 17 država. Za mladu državu je bilo najbitnije da dobije priznanje pet stalnih članica Vijeća sigurnosti UN-a, jer bi joj to otvorilo vrata u društvo svjetskih naroda. Dvije velike sile, Velika Britanija i Francuska, to su učinile skupa sa drugih petnaest država. Ruska federacija kao nasljednica Sovjetskog saveza, isto je učinila nakon manje od mjesec dana. Najteže je bilo sa SAD i Kinom. Konačno su 7. aprila 1992. SAD priznale tri nove države na području nekadašnje Jugoslavije: Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Dvadeset dana nakon američkog priznanja i Kina je priznala Sloveniju i zadnji korak do međunarodnog priznanja i njenog ulaska u članstvo UN desio se 22. maja 1992.

Knjiga je u slovenskoj javnosti naišla na plodno tlo pa je već godinu dana nakon njenog izdanja ponovo štampana. U slovenskoj javnosti su se pojavile pojedinačne kritike o nekim pitanjima o razdoblju Drugog svjetskog rata i perioda poslije njega, ali je pitanje da li su te kritike posljedica političkog uvjerenja ili stvarne historiografske dvojbe.

Aida Škoro-Babić

Vijećanje bošnjačkih prvaka u Tuzli 1831. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa "Značaj Pokreta Husein-kapetana Gradašćevića u borbi za autonomiju Bosne i Hercegovine". Gradačac : BZK Preporod, 2007, 198 str.

Povodom 175. godišnjice vijećanja bošnjačkih prvaka, u Tuzli je početkom 2006. organiziran naučni skup, a godinu dana nakon toga objavljen je i Zbornik radova sa tog skupa. Prvo što bi trebalo kazati o ovom zborniku je to da je dobro da se naša pažnja usmjerava sa Husein-kapetana na širi historijski kontekst, jer ćemo samo tako, u tom širem kontekstu, moći razumjeti i Husein-kapetana.

Ovaj zbornik se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu sadržana su četiri rada koja više govore o razumijevanju i percepciji Husein-kapetana i Pokreta za autonomiju u povijesti Bosne, dok se drugi dio fokusira na širi kontekst historije Bosne i na pojedine aspekte života Husein-kapetana Gradašćevića. Tu nailazimo na tekstove različite kvalitete, pri čemu su neki više u funkciji tzv. angažirane historiografije nego na tragu borbe za historijsku istinu. Ovdje bih ponovio ono što je u svom tekstu kazao akademik Muhamed Filipović, koji se obrušio na pojave revizije naše historije i u tom kontekstu govorio o historičarima revizionistima i o političarima koji ulaze u historiografiju: "Političari govore ono što se od njih očekuje, ali ono što oni govore u odnosu na nauku o historiji njih ne obavezuje, oni ne rade prema istini nego prema interesima, a prije svega interesima svoje stranke i svojim ličnim. Naučnici su, međutim, vezani istinom, pa makar ona bila i neugodna. Stoga nas naučnike može samo muka natjerati u politiku, a svako kome je stalo do istine i kome je ona neki kriterij u djelovanju, bježi od nje, samo ako je pametan i pošten u nauci" (str. 19). Poneki, a takvih tekstova ima i u ovom zborniku, u želji da afirmiraju Husein-kapetana i njegov pokret, toliko ispolitiziraju stvari, smjeste ih u naš, savremeni, a ne kontekst početka 19. stoljeća, da ponekad nanose puno veću štetu nego korist u rasvjetljavanju okolnosti izbijanja i krajnjih posljedica Pokreta.

Iz ovoga prvog dijela zbornika izdvojio bih mišljenje Šaćira Filandre, koji se na Husein-kapetana i njegov pokret osvrnuo sa aspekta njegove simboličke uloge u afirmiranju bošnjačkog nacionalnog identiteta u 20. stoljeću. On odlično primjećuje kako se koncem 20. stoljeća unutar bošnjačkog nacionalnog identiteta odvija proces pomjeranja težišta sa religijskog na druge tačke identiteta (jezik, kultura), te da se u tom smislu odvija proces “prijelaza od konfesionalnog ka kulturnom nacionalizmu”. Tu je uloga Husein-kapetana u simboličkom smislu bila izuzetno velika, jer se pokazalo kako je on kao simbol bošnjačke integracije prisutan u memoriji svih postkomunističkih bošnjačkih elita bez obzira na politička uvjerenja.

Munib Maglajlić u svom tekstu nastoji uspostaviti vezu Husein-kepatana i hazreti Huseina, unuka Poslanika Muhameda a. s. Tu vezu on pronalazi na simboličkoj razini i nastoji pokazati kako je Husein-kapetan bio dostojan imena hazreti Huseina, ali ne treba izgubiti iz vida da je Husein-kapetan ipak više imao sekularnu nego religijsku ulogu.

Drugi dio ovoga zbornika govori o širem historijskom kontekstu života Husein-kapetana i izbijanja Pokreta za autonomiju. Tu su radovi Galiba Šljive, koji govori o prilikama na granici Bosanskog ejaleta početkom 19. stoljeća, fokusirajući se na stanje na granici prema Austriji, te rad Dževada Tosunbegovića, koji se fokusira na problem tzv. prekodrinskih nahija i odnose Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka početkom 19. stoljeća.

Nedžad Ibrišimović objavljuje tekst iz *Braće i vezira*, djela koje je on davno objavio. Ovdje se daje jedna literarna verzija pokreta za autonomiju, a Midhat Spahić ukratko oslikava Husein-kapetanovu ličnost, uglavnom ne temelju već poznatih činjenica, dok Enes Pelidija najprije daje jedan opći pregled literature o Husein-kapetanu, a potom se fokusira, rekao bih vrlo vješto, na ključne aspekte Husein-kapetanova duhovnog života, posebno potcrtavajući ulogu šejha Abdurahmana Sirije iz tekije na Oglavku kod Fojnice na Husein-kapetana (Abdurahman Sirija je u to doba imao veliki ugled među muslimanima u Bosanskom ejelatu, a dokazano je da je i Husein-kapetan dolazio u njegovu tekiju). Aiša Softić piše o Husein-kapetanu Gradašćeviću u bosanskohercegovačkoj usmenoj predaji.

Dva rada iz ovoga zbornika posebno želim istaknuti. To je rad Nusret ef. Kujrakovića koji piše o vakufima Gradašćevića. Osobno sam veoma zahvalan Kujrakoviću na činjenici da je u ovom tekstu razjasnio porijeklo sadržaja pečata Husein-kapetana Gradašćevića (dokazujući kako se radi o ajetima iz Kur’ana), a jako važnim mi se čine i podaci koje on navodi o oduzetim vakufskim dobrima u Gradačcu.

Rad Omera Hamzića je posvećen vezama Gračanice i Gradašćevića. On donosi poznate podatke o vakufima Gradašćevića u Gračanici, ali i nekoliko dosad malo poznatih detalja o učešću Gračanlija u Husein-kapetanovoj vojsci. Informacije o hadži

Mustafa-agi Gračanici i Ibrahim-begu Gazibegoviću, vođama gračaničkih vojnika u Husein-kapetanovoj vojsci, mogu poslužiti kao motiv u kom pravcu treba usmjeravati naša dalja istraživanja vezana za ličnost Husein-kapetana Gradaševića.

Husnija Kamberović

Xavier Bougarel, Elissa Helms and Ger Duijzings (eds.): *The New Bosnian Mosaic, Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 2007, 331+ XIX str.

Svojom prošlošću i složenom sadašnjom situacijom Bosna i Hercegovina veoma često "poziva" različite znanstvenike da istražuju naše društvo, posebno unutar određenih pionirskih teorijskih obrazaca zbog čega, potom, sami sebe doživljavamo kao laboratoriju "stranaca". Zbornik koji su priredili Bougarel, Helms i Duijzings, zapravo, nije postavljen na te pionirske osnove ali nama jeste novitet iz barem jednog razloga. Antropološke studije i analize bosanskohercegovačkog poslijeratnog društva, koje su napisali autori u ovom zborniku, njihovim široko postavljenim istraživačkim pitanjima prikazuju sliku "novog bosanskog mozaika".

Zbornik je podijeljen u tri poglavlja: *Beyond ethnicity*, *Beyond ancient hatred* i *Beyond protectorate* koja sadrže dvanaest članaka. Središnja misao vodilja istraživačima, ako ih se može posmatrati kao homogeni znanstveni tim, bila je detektovati socio-kulturološke kategorije nastale uslijed ratnih dešavanja i migracionih procesa vezanih za rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, koje kao takve nisu bile poznate bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu. Interesantnost zbornika za bosanskohercegovačke znanstvenike, napose historičare, se nalazi i u interdisciplinarnom pristupu te primijenjenoj suvremenoj metodologiji znanstvenog istraživanja.

Prvo poglavlje se bavi pitanjima koja su iznad etničke pripadnosti u etnički podijeljenoj Bosni i Hercegovini. Značajna činjenica, istaknuta od nekoliko autora, je gubitak lokalnog osjećaja i pripadnosti u vremenu dominacije nacionalnih pokreta (Stefansson, Kolind) kao i nastanak novih društvenih grupa u ratnom i poslijeratnom periodu izraženih kroz moralne kategorije. Također je interesantno prikazan odnos *starosjedilaca* i *došljaka* na primjeru Sarajeva (Stefansson) što, na određeni način,

može poslužiti kao model primjenjiv na čitavu Bosnu i Hercegovinu, a što su neki od autora u ovom zborniku i pokazali (Kolind, Maček, Armakolas).

Demografske promjene su najznačajniji činilac promjena društvenih normi i ponašanja u Bosni i Hercegovini, a Stefansson ih istražuje kroz trostruku socio-kulturnu dihotomiju: urbano-ruralno, lokalci-došljaci i kulturno-nekulturno. Kroz ove odnose on nas uvodi i u područje maglovite stereotipije koja obitava u našoj državi. Vjerovatno narušava široko raširen stereotip o bosanskohercegovačkoj toleranciji jer pokazuje da trpljenje drugačijeg (što tolerancija jeste) nije odlika naših ljudi već vrhina pojedinaca. Time nas zapravo prikazuje u nešto drugačijem svjetlu od onoga u kojem sebe vidimo.

Koliko određeni stavovi mogu biti upitni uslijed ekonomske ne/izvjesnosti pokazuje Armakolas istraživanjem među sarajevskim Srbima odbjeglih na Pale 1992. godine. Tvrde nacionalističke stavove iz 1999. godine su zamijenili mekšim nakon što su se ponovo zaposlili u Sarajevu (pretežno u međunarodnim institucijama) i na taj način našli neki drugi, manje nacionalistički, smisao (Jelisije, Vojka, Persida). Ipak, Bosna i Hercegovina je i dalje ostajala nebitna i nepoželjna, a entitet RS se doživljavao kao “svoja država”.

Članak Hannesa Granditsa *The Power of “Armchair Politicians”: Ethnic Loyalty and Political Factionalism among Herzegovinian Croats* prikazuje dio Bosne i Hercegovine, Zapadnu Hercegovinu, u svjetlu HDZ-eove vladavine poslije 1990. godine na tom području. Detaljno i faktografski Grandits ističe procese koji su se odvijali među bh. Hrvatima a karakterizirali su ih pozivi na zajedništvo u odbrani identiteta, političko sektaštvo i isključivost, kao i kriminaln uvijen u potrebe nacionalnog napretka.

Drugo poglavlje je fokusirano na veoma složena pitanja sjećanja i obilježavanja ratnih dešavanja na primjerima Srebrenice, pojma šehid i razgovora trojice prijatelja. Komemoracija Srebrenice i žrtava genocida promatrana je kroz prizmu bosanskohercegovačke dnevne politike čime je članak sveden na svojevrsno izvješće o stavovima i mišljenjima, a nije ponuđena podrobna analiza kakvu ovakva tema mora imati (Duijzings). S druge strane Bougarel radi detaljnu analizu ali se čini da kod njega postoji nerazumijevanje određenih pojava, konkretno među Bošnjacima. To se vidi kod eksplicacije o postojanju hijerarhije među žrtvama na primjeru Izetbegovićevog govora 1998. godine, a još je izraženije u tvrdnji da se izgrađuje kult šehida. Ipak, vrlo dobro je primijetio nastanak nove društvene klase proistekle iz rata (ratni veterani) kao i religijsku upitnost generaliziranja pojma šehid čija, pak, zakonska legitimnost nije trebala biti upitna.

Veoma “razigran” prikaz bosanske stvarnosti dat je u članku *Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life* (Jansen). Po-

slijeratno tuzlansko druženje prijeratnih prijatelja, dvojice Bošnjaka i jednog Srbina, sa asistencijom međunarodne zajednice personificirane u autoru članka i uz pomoć rakije, veoma slikovito prikazuje bosansku svakodnevicu. Nerazumijevanja, lični interesi i animoziteti produkovani ratnim i poslijeratnim stanjem veoma plastično su dovedeni u središte istraživanja koje je autor kao vrstan etnograf obavio tokom druženja sa Samirom, Hasanom i Robijem.

Trećim poglavljem obuhvaćena je i uloga međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, odnosno, njen stav i praksa prema izgradnji društva i države. Na primjeru odnosa prema bosanskohercegovačkoj valuti najbolje se vidi njihova nesigurnost u provodivost vlastite politike (Coles). Također je korelacijom međunarodni sud – žena žrtva rata naglašen maćehinski odnos “stranaca”, kako prema državi uopće tako i prema ovoj posebnoj skupini, žena (Delpla). Slično polazište je vidljivo i u članku “*Politics is a Whore*”: *Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina*. Jedini domaći predstavnik, među dvanaest autora, je Larisa Jašarević koja je svoja istraživanja provela na tržnici Arizona (*Everyday Work: Subsistence Economy, Social Belonging and Moralities of Exchange at a Bosnian (Black) Market*). Kao i većina drugih autora i ona vrši određenu kategorizaciju društvenih skupina na primjeru života tržnice, sive ekonomije i političke neizvjesnosti. Slikovitost joj ne nedostaje i likovi koje prikazuje uporedivi su sa Jansenovim, što vjerovatno govori o dobro skiciranom liku bosanskog čovjeka od strane oba autora.

Kako historija djeluje na neko društvo i kojim načinima ga mijenja tema je zahvalna za istraživača društvenih procesa. Bosna i Hercegovina kao područje, Bosanci i Hercegovci kao populacija već duži vremenski period predstavljaju pogodnu temu za istraživanje. Ukupnost naših odnosa kao i svojevrсна pozicija supertranzicijskog društva otvara mogućnost posmatranja Bosne i Hercegovine kroz različite teorijske naočale. Za sada to rade znanstvenici iz cijeloga svijeta. Možda je došlo vrijeme da to počnemo raditi i mi. Uzevši u obzir podnaslov zbornika *Identities, Memories and Moral Claims* smatram da bavljenje ovim temama naših znanstvenih institucija i pojedinaca jeste primarno, upravo u ovome vremenu i upravo sada.

Admir Mulaosmanović

Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb : Školska knjiga - Hrvatski institut za povijest, 2006, 575 str.

Naslovljena knjiga je rezultat istraživačkog projekta *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat (1991–1995-1998)*, koji je 2002. godine uz financijsku pomoć Ministarstva znanosti, tehnologije i športa pokrenut u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Teme u knjizi slijede prema kronološkom i tematskom redu, a prema autorskim cjelinama slijedi pet poglavlja: *Hrvatska 1945-1991*. (Zdenko Radelić), *Hrvatsko ratište 1990-1995*. (Davor Marijan), *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995*. (Nikica Barić), *Hrvatska u međunarodnoj zajednici* (Albert Bing) i *Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća 1991-2001*. (Dražen Živić). Osim što su knjigom prezentirani rezultati istraživanja planirani navedenim projektom u njoj su uobličeni i dometi višegodišnjeg rada spomenutih autora.

U uvodnom dijelu Zdenko Radelić je dao pregled povijesti Hrvatske u socijalističkom periodu (11-96), baveći se različitim temama komunističke vlasti od partizanskog pokreta preko analiziranja partijske diktature u odnosu prema religiji, tradiciji, socijalnoj revoluciji, federalizmu, centralizmu, stalno prisutnom traženju najboljih rješenja međunacionalnih odnosa do pokušaja prevazilaženja krize uvođenjem samoupravljanja. Nakon prezentiranja uspostavljanja, učvršćivanja i traženja nekih novih puteva u razvoju socijalizma nakon 1948, autor je upoznao čitatelje sa prvim znacima razilaženja tako što je objasnio pokušaje gospodarske reforme 1960. godine, zatim odnose pojedinih nacija prema ideji jugoslavenstva uz predočavanje nacionalne strukture državnih i partijskih tijela. Kronološkim slijedom događaja u okviru teme o hrvatskom proljeću prikazani su razlozi za otvaranje pitanja ravnopravnosti u Jugoslaviji, zatim dogovaranja i razilaženja o ustavnopravnim i jezičkim problemima, ali i o nezaobilaznom lutanju u rješavanju gospodarske krize, a u vezi sa tim i većim migracijama u inozemstvo. Nestajanjem hrvatskog proljeća sa političke scene, autor je izložio njegove posljedice što je čitatelja uvelo u period ustavnih promjena i Ustava iz 1974. godine. Zatim su istraženi naponi za izlaz iz političke i gospodarske krize preko Zakona o udruženom radu i pitanja konfederalizacije Jugoslavije. Zbrajanjem rezultata postignutih u jugoslavenskom socijalizmu pokazale su se duboke razlike među republikama u gospodarskom, demografskom i kulturološkom razvitku,

što je učinilo početak kraja jugoslavenske zajednice i nastanka neovisnih država od njenih bivših republika.

Vrijeme poslije Drugog svjetskog rata, osobito decenije nakon šezdesetih, predstavljaju uvod u hrvatsko ratište (1990-1995) o kojem piše Davor Marijan (97-190). Nagomilani problemi, koji su sve više udaljavali jugoslavenske republike jednu od druge, stvorili su antagonističke snage kao aktivne sudionike u nadolazećem Domovinskom ratu. Tako su se jasno odvojile hrvatske snage, Jugoslavenska narodna armija i paravojne formacije pobunjenih Srba u Hrvatskoj, što je, s obzirom na velikosrpski projekat stvaranja neke najnovije Jugoslavije koja bi zaokružila područja naseljena Srbima, značilo početak rata. Ratni planovi zaraćenih strana stvorili su brojna bojišta koja su zasebno analizirana u pogledu političke pozadine, vojnih planova i ratne drame na istočnoslavonskom, zapadnoslavonskom, banovinsko-pokupskom, karlovačko-kordunskom, ličkom, sjevernodalmatinskom, pomorskom, južnom i posavskom. Autor se objektivno osvrnuo i na političko-vojne odnose između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. S obzirom na današnju duboku političku i teritorijalnu podijeljenost Bosne i Hercegovine različita su viđenja angažmana Republike Hrvatske u proteklom ratu, pa tako i analiza autora Davora Marijana o ovom pitanju bit će različito prihvaćena u bosanskohercegovačkoj javnosti u ovisnosti od nacionalne i političke pripadnosti čitatelja ili čak od nekog aktualnog političkog pitanja u poraču.

Autor poglavlja o hrvatskom ratištu pregledno je opisao tok rata u Hrvatskoj i njegove veze sa ratnim zonama u Bosni i Hercegovini. Da bi se dodatno pojasnilo političko stanje u Hrvatskoj prije i tokom rata, autor trećeg dijela knjige, Nikica Barić, detaljno govori o srpskoj pobuni (191-289) osvrtom na brojnost i raspored srpske manjine u Hrvatskoj koja je prihvatila i instrumentalizirala politiku Slobodana Miloševića, zatim njihov odnos prema višestranačkim izborima. To je rezultiralo osnivanjem Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like i donošenjem amandmana na hrvatski Ustav. Daljnje nezadovoljstvo je manifestirano pobunom u kninskoj policiji, zatim sazivanjem Srpskog sabora u Srbu i usvajanjem Deklaracije o autonomiji Srba u Hrvatskoj, što je eskaliralo u balvan-revoluciju odnosno otvorenu srpsku oružanu pobunu u Hrvatskoj. Dalje, autor opisuje osnivanje i ustroj srpskih autonomnih oblasti na međunarodno priznatom teritoriju Republike Hrvatske, tok rata i nakon završnih vojnih operacija slom Republike Srpske Krajine i odlazak pobunjenih Srba. Autor Barić svoj tekst završava izlaganjem podataka o kretanju broja Srba u Hrvatskoj u desetogodišnjem razdoblju na kraju dvadesetog stoljeća. On konstatira da "krajnji rezultati rata u Hrvatskoj bili su porazni za hrvatske Srbe. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u Republici Hrvatskoj živjela su 581 663 Srba. Može se pretpostaviti da je i među 106 041 osobom, koje su se u istom popisu izjasnili kao Jugoslaveni, također bilo i onih koji će se tijekom rata opredjeliti kao Srbi. (...) U odnosu na popis iz 1991. ukupan broj Srba u Hrvatskoj se 2001. smanjo za oko dvije trećine. Broj Srba

koji su živjeli na pobunjenim područjima, oslobođenim u akcijama *Bljesak* i *Oluja*, oko šest puta je manji u odnosu na popis iz 1991. Za razliku od toga, srpska zajednica u istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Srijemu, koji su reintegrirani postupno i mirnim putem, ostala je u znatnijem broju živjeti na tom području.” (288/289)

U proteklom ratu vrlo aktivna i utjecajna bila je međunarodna zajednica o čemu piše Albert Bing (290-420) postavljajući događaje u Hrvatskoj u mnogo širi politički okvir. Mada autor u uvodnim napomenama upozorava na sva ograničenja u pisanju ovog povijesnog pregleda mora se naglasiti važnost ovih prvih pokušaja povijesnog sondiranja iznimno složenih događaja iz najbliže prošlosti, kojoj su i autori i čitatelji suvremenici. Nakon pregleda izvora i literature koju je koristio, autor konstatira da “(...) zbog izvanrednog utjecaja medija na politiku posve se opravdano može govoiti o suvremenom fenomenu medijsko-političke paradigme, koja se kao izniman činitelj potvrdila na slučaju praćenja raspada Jugoslavije.” (291) Autor Bing polazi od devedesetih godina tj. vremena internacionalizacije jugoslavenske krize, američkog i europskog interesa na Balkanu, stjecanja međunarodnog priznanja Hrvatske u vremenu korijenitih društvenih promjena nastalih uvođenjem političkog pluralizma 1990. u uvjetima velikosrpske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu što je u bitnom odredilo tok i dinamiku afirmacije Hrvatske u međunarodnoj zajednici. Analizirajući događaje, Bing se u svim potrebnim politički važnim odlukama dotiče i odnosa sa Bosnom i Hercegovinom i ukazuje koliko je međunarodna zajednica uvezivala svoju arbitražu na cijelu regiju. Imajući u vidu kompliciranu političko-vojnu situaciju, autor je pojasnio Daytonski mirovni sporazum i međunarodni položaj Hrvatske nakon toga, zatim suradnju Hrvatske s Međunarodnim kaznenim sudom za područje bivše Jugoslavije, napore za demokratizacijom društva i hrvatsku vanjsku politiku. Autor je smjelo prilazio svim nedovoljno jasnim i otvorenim pitanjima provocirajući daljnje rasprave o nedavnoj prošlosti.

Ova obimna knjiga sa brojnim otvorenim temama završava autorskim prilogom Dražena Živića o demografskom okviru i gubicima tokom Domovinskog rata i poraća od 1991. do 2001. godine. (420-483) Ratovi su uvijek za sobom ostavljali otvorena pitanja broja stradalih, a prebrojavanje žrtava nanovo je trovale odnose poslije rata. U ovom autorskom prilogu predočena je metodologija istraživanja demografskih gubitaka i izvori podataka, zatim pojmovno je određeno što su to demografski gubici, zatim polazište za definiranje izravnih demografskih gubitaka (ratnog mortaliteta), prisilnih migracija stanovništva, zatim čistog demografskog gubitka (gubici nataliteta) da bi se došlo do ukupnog ratnog gubitka i njegovih posljedica na hrvatsko društvo. Autor argumentirano analizira demografske gubitke i konstatira da “(...) ukupan ratni mortalitet u Hrvatskoj tijekom Domovinskog rata procjenjujemo na približno 22 tisuće osoba, što u odnosu na broj stanovnika Hrvatske iz 1991. godine daje svojevrsnu opću stopu ratnoga mortaliteta od 4,6 promila. To bi značilo da je tijekom i u poraću

Domovinskog rata, na tisuću stanovnika, smrtno stradalo ili nestalo pet posto stanovnika Hrvatske!” (470) Autor je uz objašnjene izložio podatke o povećanju kontingenta hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu zemlje između 1991. i 2001. za 6,4%, odnosno njegov udjel sa 78,10% na 89,63% što se objašnjava izbjegličko-useljeničkim strujama Hrvata iz Bosne i Hercegovine, iz Srijema i Bačke te s Kosova, ali i popisom uspostavljena “dejugoslavenizacija”. (483) Za razliku od hrvatske populacije “na temelju službenih rezultata popisa, između 1991. i 2001. godine, izraziti demografski regres zabilježila je srpska etnička skupina. Naime, u tih je deset godina broj Srba u Hrvatskoj smanjen za gotovo dvije trećine, a udjel u ukupnom stanovništvu s 12,16% na 5,54%. Veliki srpski izbjeglički/iseljenički kontingent najvažnija je odrednica tako velikog pada broja i udjela srpske zajednice u Hrvatskoj.” (483) Zahvaljujući obavljenom popisu stanovništva nakon rata i stručnim istraživanjem ove problematike, u Hrvatskoj su, za razliku od Bosne i Hercegovine, u manjoj mjeri prisutni pokušaji grubog manipuliranja brojem žrtava.

Na kraju je knjiga opremljena sažetkom na hrvatskom i engleskom jeziku, zatim priložima, kronologijom najvažnijih događaja, popisom literature i kratica, kazalom osobnih i zemljopisnih imena i bilješkama o autorima. Općenito, za ovu knjigu se može reći da je hrabro otvorila mnoga pitanja i njeni autori vjerojatno očekuju različite reakcije. To su naznačili i u uvodnim napomenama: “Rukovodili smo se idejom da objektivno opišemo događaje i tumačimo ih sa što manje pristranosti. Unatoč naporu da ujednačimo ili međusobno približimo sve interpretacije događaja spomenutih u dva ili više poglavlja, neke su razlike među nama ostale. Osim toga, sva smo petorica sudionici i svjedoci raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Domovinskog rata i stvaranja Republike Hrvatske. Za nama je tek nekoliko godina odmak od razdoblja koje želimo opisati i objasniti. Te nam činjenice nisu bile saveznici u radu. Isto tako, i brojni problemi s dostupnosti izvornoga gradiva čine nas kritičnim prema našim rezultatima. Ipak, unatoč mnogim istraživačkim dvojabama uvjereni smo da će i u budućnosti, kad se otvore mnogi arhivi i kad budu dostupna nova svjedočanstva, a strasti puno smirenije, a naša knjiga biti vrjednovana kao jedan od važnih koraka u razvoju historiografije o Domovinskom ratu u Hrvatskoj. Zato ga i učinimo.” (10) Na kraju se može samo izreći žaljenje što se barem slična istraživanja ne mogu provesti i u Bosni i Hercegovini zbog nepostojanja mogućnosti zajedničke državne, političke, stručne i znanstvene zainteresiranosti. Ogdananjem ozbiljnog proučavanja nama bliske prošlosti gubi se težnja za uspostavom kriterija povijesne kritike i samokritike kao važnog elementa društvene katarze važne u svakom demokratskom društvu, što je međutim u Bosni i Hercegovini još uvijek vrlo daleko.

Vera Katz

Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, (uredil Sašo Jerše v sodelovanju z Darjo Mihelič in Petrom Štihom). Ljubljana : Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2006, 749 str.

U organizaciji Oddelka za zgodovino Filozofskog fakulteta u Ljubljani i Zgodovinskega inštituta pri Slovenskoj akademiji znanosti in umetnosti objavljen je zbornik radova posvećen dugogodišnjem djelovanju istaknutog i neumornog slovenskog historičara Ignacija Vojeta, profesora Filozofskog fakulteta u Ljubljani, koji je u februaru 2006. godine proslavio svoj osamdeseti rođendan. Zahvalne kolege, prijatelji i bivši studenti su stoga u njegovu čast priredili obiman zbornik u kojem su sadržani radovi iz svih područja kojima se on na razne načine uspješno bavio tokom svog polustoljetnog rada na historiji Dubrovnika, Slovenije i Balkana.

Na samom početku ovog zbornika, nakon uvodnih napomena, nalazi se *Bibliografija prof. dr. Ignacija Vojeta* koju je priredila Nataša Stergar. Impresivnom brojkom od 438 jedinica obuhvaćen je Vojetov naučni i publicistički opus jer su u bibliografiju uvršteni kako izvorni znanstveni radovi, tako i prikazi, kritike, osvrti i ocjene, te enciklopedijski i novinski prilozi objavljeni u periodu od 1952. do 2006. godine.

Zbornik je potom podijeljen u dva velika dijela: prvi dio čine četiri manje cjeline – *Slovenica* (1-243), *Turcica* (245-323), *Balcanica* (325-413) i *Ragusiana* (415-497) – u kojima su zastupljene rasprave posvećene problemima slovenačke, balkanske i dubrovačke historije, dok su u drugom dijelu – *Miscellanea Gratulabilia* (499-715) – predstavljeni radovi Vojetovih kolega i drugova.

U prvoj cjelini prvog dijela zbornika (*Slovenica*) nalazi se 11 članaka koji tretiraju problematiku slovenačke historije. Iz ove široko zasnovane tematske skupine radova, za bosanskohercegovačke historičare od posebnog interesa je članak Petra Štiha koji ocrtava zanimljive odnose Celjskih grofova i srednjovjekovne Bosne (*Celjski grofje kot dediči bosanske krone – Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskoga grofa Hermana II. iz leta 1427*, 79-103.). Autor na početku svog rada daje presjek balkanske politike Celjskih kroz pregled širenja njihovih porodičnih veza zarukama sa članovima balkanskih dinastija, što je na koncu dovelo i do teritorijalnih pretenzija koje su se najbolje ogledale u pravnim naslovima koje su sebi prisvajali. U prvom periodu rasta njihove moći, ti naslovi uglavnom su se ograničavali na teritorije pod neposrednom ingerencijom *Svete krune ugarske*, među-

tim, dobro osmišljenom taktikom Celjski grofovi su sebi stvorili pozicije da pretenduju i na neke zemlje izvan tog teritorijalno-pravnog okvira. U nastavku ovog rada Štih obrađuje upravo takav jedan primjer njihove vanjske politike. Naime, Herman II Celjski je, prema ispravi koju mu je izdao kralj Tvrtko II Tvrtković 1427. godine, bio potencijalni nasljednik bosanske krune. Iz teksta te isprave razabire se da su postojala dva razloga zbog kojih se bosanski vladar odlučio na taj potez. Prvi razlog odnosi se na zasluge koje je Herman II učinio za Tvrtka II i Bosnu kod ugarskog kralja Žigmunda Luksemburškog, a drugi na njihovo međusobno krvno srodstvo (*naturalis consanguinitas*). Autor također ističe da povelja nije prestala važiti Hermanovom smrću, kako se do sada često navodilo u historiografiji, jer je kralj ostavio kraljevstvo i njegovom muškom potomstvu (*comiti Hermanno Cilie etc et vniuersis suis heredibus masculini sexus ex nomine comitum Cilie procreandorum*). Međutim, pošto Herman II i njegovi nasljednici nisu bili čistokrvni pripadnici bosanske vladarske dinastije, i pošto su novog kralja Tomaša priznali i bosansko plemstvo i susjedne sile (Dubrovnik i Venecija), Celjski nisu važili za neosporne pretendente i nisu imali stvarnu osnovu za dolazak na bosansko prijestolje. Autor zaključuje da zbog zauzetosti na drugim frontovima, oni nisu bili ni sposobni ni spremni za aktivniju bosansku politiku koja je zahtijevala veću angažiranost. Na samom kraju rada, kao prilog svojoj raspravi, Štih donosi paralelni slovenački prijevod i latinski tekst prijepisa (*transumptum authenticum*) povelje Tvrtka II koji se danas čuva u arhivu Slovenije u Ljubljani. Iako je njen tekst još ranije objavio Fejér u svom *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ona tu nije predstavljena u potpunosti, pa je autor smatrao za shodno da se ovaj put predstavi integralno uz prijevod.

Sljedeći rad u zborniku koji tretira bosansku problematiku jeste rad Esada Kurtovića o Stankovićima (“*Slavni ljudi svoje vrste*” – *Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače*, 395-413), i on je, pored 4 druge rasprave, smješten u dio posvećen balkanskoj historiji (*Balkanica*). Stankovići su bili vlasi, ljudi vojvode Sandalja Hranića, čiju je djelatnost Kurtović propratio na osnovu dubrovačkih arhivskih vijesti. Kroz prizmu pojedinih pominjanja njihovih članova, te uzimanjem u obzir onoga što je o njima do sada poznato, autor je uspio konstruirati prilično jasnu sliku o djelovanju i ulozi Stankovića. Oni su poslovali sa srođnicima Hrebljanovićima, Miloševićima, Milićevićima, i u svoje vrijeme smatrani su jednom od najjačih “*transportnih kompanija*”. Članovi ove obitelji su se također javljali i kao svjedoci u parnicama, dužnici, optuženi, a iako nisu bili profesionalni diplomati, vojvoda Sandalj Hranić im je dovoljno vjerovao da im je povremeno povjeravao i diplomatske poslove koje su spadale u domen *vjerne službe*.

Pored ova dva rada koja se bave bosanskim srednjim vijekom, u zborniku se nalaze još dva članka posvećena temama iz novije historije naše zemlje. Oba se nalaze

u posljednjem dijelu zbornika (*Miscellanea Gratulabilia*). Članak Radeta Petrovića u kojem je izložio svoja viđenja bosanskohercegovačke historije, i uloge muslimanskog elementa u njoj, posebno je interesantan (*U potrazi za bosanskom (bošnjačkom) nacijom*, 563-578). On ističe da se u raspravama o ovoj temi može susresti sa nepoznavanjem osnovnih pojmova, što onda još više zamračuje problematiku, koja je veoma aktuelna pogotovo u sadašnjem procesu rješavanja tzv. *bosanskog pitanja*. Stoga je veliki dio njegova rada posvećen upravo razjašnjavanju nekih osnovnih dilema u razvoju bošnjačke nacije, nakon čega zaključuje da je neutemeljeno mišljenje da Bosna i Hercegovina nije nikad postojala kao cjelina, ali da se *nacionalna bosanska svijest* nije nikad uspjela izgraditi. Tome on suprotstavlja postojanje svijesti o Bosni i Hercegovini *kao istorijskoj zemlji*, kao i veoma razvijenu *regionalnu svijest* po kojoj su Bosanci ljudi iz te zemlje bez obzira na vjersku pripadnost.

Članak Andreja Vovka o djelovanju sarajevskog ogranka *Društva sv. Mohorja* (*Udje Družbe sv. Mohorja v Sarajevu in drugdje v Bosni in Hercegovini v letih 1882-1918*, 579-594), nastao je u okviru naučnoistraživačkog projekta o Slovencima u Bosni i Hercegovini, i predstavlja samo dio šireg rada o aktivnostima pomenu tog društva na bosanskohercegovačkom prostoru u periodu između 1882. i 1941. godine. Ovo društvo nastalo je kao izraz želje njenog osnivača, Antona Martina Slomška, da na kršćanskim načelima podstiče i razvija vjerski i narodni osjećaj, kao i kulturu među Slovencima, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Njegovi članovi su, pored drugih država, djelovali i u većem broju bosanskohercegovačkih gradova, ali su se najvažnije skupine nalazile u Banjoj Luci, Bosanskoj Gradiški, Mostaru, Travniku, Tuzli, Visokom i Zenici. U članku je također predstavljen kraći pregled najuglednijih *mohorjana* u Bosni i Hercegovini, od kojih je sigurno najpoznatiji historičar i etnolog Emilijan Lilek, koji je bio član sarajevskog ogranka društva u dva navrata, 1896-1899. i 1901-1902. Autor ovog rada na kraju donosi i nekoliko zanimljivih tabelarnih i grafičkih priloga, kao i poimenični spisak članova sarajevskog ogranka društva od 1882. do 1918. godine.

Pored ova četiri rada koja se odnose na teme iz bosanskohercegovačke historije, i koja su slobodno mogla činiti poseban dio zbornika koji bi nosio naziv *Bosniaca*, u njemu su također zastupljeni radovi iz najširih tema, te se može s pravom kazati da zbornik nosi adekvatan naslov jer predstavlja reprezentativan pregled historije Sredozemlja i Srednje Evrope. Njime, međutim, nisu iscrpljene sve teme o Ignaciju Vojetu i njegovom doprinosu nauci. Bilježimo njegov istraživački i naučni odnos prema Bosni i Hercegovini, čija bi se posebna tematska obrada mogla očekivati u budućnosti. Naime, pored većeg broja radova koje je objavio na temu bosanske historije on je također tokom 1954. i 1956. godine boravio na specijalizaciji u Orijentalnom institutu u Sarajevu, gdje je slušao predavanja profesora dr. Branislava Đurđeva, te je, uz

pomoć dr. Hamida Hadžibegića, učio turski jezik, paleografiju i diplomatiku. Osim toga, u izdanju Akademije nauka i umjetnosti BiH 1976. godine štampana je njegova doktorska disertacija *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*.

Formom i sadržajem *Vojetov zbornik* sasvim je opravdao svoju pojavu. Zbog rasprava posvećenih bosanskohercegovačkoj historiji posebno je interesantan našoj domaćoj naučnoj javnosti, ali će i stručnjaci sa zanimanjima izvan ovog tematskog okvira u njemu sigurno uspjeti naći nešto zanimljivo među ostalih 40 publikovanih radova.

Emir O. Filipović

Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša,
Volumen I, broj 1, Zagreb, srpanj 2005, 208 str.

Ekonomske i političke okolnosti na prostoru bivše Jugoslavije tokom prethodnih decenija implicirale su gašenje mnogih relevantnih istorijskih časopisa. Novonastali deficit je bio jedna od krucijalnih prepreka na planu adekvatnog razvoja istoriografije na tom prostoru. Upravo zbog takvih okolnosti pokretanje svakog novog istorijskog časopisa je događaj od izuzetnog značaja za istoriografiju cijele regije. Takav poduhvat na važnosti dodatno dobija ako je u pitanju specijalistički časopis, jer je naročito takva vrsta literature bila faktor koji je u mnogočemu nedostajao i istoriografiji bivše jugoslovenske države. U tom kontekstu je pojava časopisa pod imenom *Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, veoma značajan doprinos prevazilaženju pomenutog deficita i otvaranju sasvim novih perspektiva za profilisanje istoriografskog kadra.

Kako mu ime kaže, ovaj časopis se bavi temama vezanim za dva istorijska miljea – privrednu istoriju i ekološku istoriju. Postoje, svakako, brojni istorijski dometi koji su implicirali da se ta dva miljea u istoriografiji međusobno značajno razlikuju, ali i sve brojniji rezultati koji ukazuju na njihovo vrlo intenzivno prožimanje. Slijedom takvih sublimacijskih teorija pokrenut je časopis *Eko-Eko*. Doduše, ovaj naziv je ostao samo u domenu radnog naziva, i uobičajenih upotrebnih determinanti (ne zbog aluzija na istoimeno kultno djelo dječije književnosti, Hrvoja Hitreca, nego zbog potrebe za preciznošću u obraćanju čitalačkoj publici, bar u samom startu). *Eko-Eko*, međutim, nikako nije neka nasilna kontrakcija nekoliko istorijskih miljea, nego upravo vrlo jasan indikator kako je na adekvatan i efikasan način moguće

primjenjivati interdisciplinarnе metode u smislu kreiranja potpuno novih oblika istoriografskog mišljenja. Ovaj časopis već u prvom broju zaista na ubjedljiv način demonstrira fuziju privredne i ekološke istorije, tako da čitalac te oblasti prirodno doživljava kao neraskidivu cjelinu.

Naravno, *Eko-Eko* nije projekat koji se pojavio iz ničega. Iza njega stoje tradicije decenija intenzivnog rada istoričara iz Hrvatske, prvenstveno u oblasti ekonomske istorije. Urednik časopisa, poznata hrvatska istoričarka Mira Kolar-Dimitrijević, već je u uvodnim riječima (*Nekoliko uvodnih riječi – Novi časopis: Ekonomska i ekohistorija*, str. 5-8.) naznačila osnovne tokove razvoja ekonomske istorije, prvenstveno u Zagrebu, nakon Drugog svjetskog rata, istakavši značaj doprinosa istoričara kao što su bili Miroslava Despot, Mijo Mirković i Rudolf Bičanić, i naglasivši da je upravo taj “trolist” imao ključan značaj za formiranje svojevrstne škole ekonomske istorije u Zagrebu. I dok je proučavanje ekonomske istorije prisutno sa višedecenijskom tradicijom, dotle je proučavanje ekološke istorije, odnosno njenog prožimanja sa ekonomskom i mnogim aspektima socijalne istorije i u Hrvatskoj i na prostoru bivše Jugoslavije prilično nova pojava. U tom kontekstu je od ključnog značaja projekat *Triplex Confinium – hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu*, koji je prije desetak godina u Zagrebu pokrenuo profesor Drago Roksandić. Mira Kolar-Dimitrijević je u svom uvodu pomenula dvije konferencije koje su bile od suštinskog značaja, kako za projekat *Triplex Confinium*, tako i za stvaranje baze koja je omogućila pokretanje časopisa. Prva konferencija je održana u Zadru, 2000. godine, a objavljen je i zbornik radova sa tog skupa - *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Zadru 3.-5. 5. 2000*, Split - Zagreb 2003. Druga konferencija je održana u Koprivnici 13.-15. novembra 2003. Ta konferencija se prvenstveno koncentrisala na aspekte interakcije rijeke Drave i ljudi koji su obitavali oko nje, u proteklim vijekovima. Na tim osnovama je, po riječima profesorice Kolar-Dimitrijević, pokrenut časopis koji pretenduje da istovremeno bude i hrvatski i internacionalni.

Prvi broj je donio nekoliko vrlo zapaženih radova. Iako je projekat *Triplex Confinium* prvenstveno koncentrisan na razdoblje od 15. do 19. stoljeća, časopis *Eko-Eko* nema nikakvih hronoloških ograničenja, nego se bavi proučavanjem odnosa privredne i ekološke istorije u svim razdobljima u kojima se takva interakcija mogla determinisati. Tako je prvi rad koncentrisan na razdoblje pozne antike. Hrvoje Gračanin u prilogu pod naslovom *Ilirik u Marcelinovoj kronici – Kronika komesa Marcelina kao izvor za društvenu i gospodarsku povijest te ekohistoriju kasnoantičkog Ilirika* (str. 9-36.), razmatra aspekte privredne i ekološke istorije još iz 5. stoljeća. Vizantijski pisac Marselin (oko 480-oko 550), porijeklom iz Ilirika, bio je u službi cara Justinijana (526-562), te je, za vrijeme boravka u Carigradu, vrlo detaljno opisao ne

samo varvarske najezde sa istoka i sjeveroistoka, nego i prirodne katastrofe, a samim tim i prirodne prilike tog vremena.

Mladi zagrebački historičar Hrvoje Petrić je u radu *Utjecaj rijeke na pogranična naselja. Primjer rijeke Drave u 18. i 19. stoljeću* (str. 37-62) na posebno upečatljiv način pokazao mehanizme interakcije čovjeka i prirodne sredine, u ovom slučaju rijeke Drave. Faktički je deskripcija takvih mehanizama izuzetno ilustrativna za poimanje duha vremena. Petrić se prvenstveno koncentrisao na planove regulacije toka Drave, koji su se prvi put pojavili 1780. godine, da bi se kasnije, u 19. stoljeću, dodatno precizirali i realizovali. Autor je posebno obratio pažnju na istorijat poplava i prirodnih promjena korita rijeke, te je naveo primjer mjesta Legrada, koje je upravo na takav način “preseljeno” s lijeve na desnu obalu Drave, odnosno iz Pomurja u Podravinu. Željko Holjevac je u radu *Naselja gradišćanskih Hrvata u Zapadnoj Mađarskoj. Na katastarskim planovima iz 1857. godine* (str. 63-84) opisao određene aspekte prilika na granici Austrije i Mađarske, sredinom 19. stoljeća.

Za stariju istoriju sjevernih krajeva Bosne i Hercegovine vrlo je interesantan rad Mirele Slukan Altić, *Kartografski izvori za rekonstrukciju i praćenje razvoja prometnih komunikacija* (str. 85-102). Ovaj rad je odličan nastavak tradicija, koje je na širem jugoslavenskom prostoru, sa posebnim naglaskom na Bosni i Hercegovini, još prije nekoliko decenija započeo Ratimir Gašparović. Rad se posebno bavi analizom saobraćajnih komunikacija na osnovi podataka iz rimskog izvora *Tabula peuntingeriana* (oko 340). Za prostor Bosne i Hercegovine je značajno proučiti podatke o rasporedu rimskih puteva. Činjenica je da je do danas jako malo urađeno na planu spoznaja o rimskom putu koji se kretao južno od Une i Save, te prolazio kroz Servitium (Gradišku), a zatim kod Marsonie (Slavonski Brod), prelazio na prostor sjeverno od Save, takođe su oskudna i znanja o putu koji se od Servitiuma protezao na jug, preko Castre (kod Banje Luke) i dalje do mora. Značajni su i kartografski prilozi vezani za mirovne ugovore između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva (1699, 1716, 1739. i 1791. godine), te podaci o “Karolini“, “Jozefini” i drugim putevima koje su Habsburgovci na prostoru Hrvatske izgradili u 18. stoljeću.

Radovi vezani za 20. stoljeće su prvenstveno koncentrisani na aspekte ekonomske istorije. Tako je Mira Kolar-Dimitrijević u prilogu pod naslovom *Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi* (str. 103-116), ukazala na događaje koji su na ekonomskom planu pogodili Kraljevinu Jugoslaviju (naglasak je na Hrvatskoj), početkom tridesetih godina 20. stoljeća, što je bila rekacija na veliku ekonomsku krizu iz razdoblja 1929-1933. Kolar-Dimitrijević je faktički pokazala kako je izgledao ekvivalent *New Deal*-politike na prostoru Hrvatske. U bliskim hronološkim okvirima je smješten i rad Daniela Patafte, *Prilike gospodarstva grada Rijeke. Od 1918. do 1924. godine* (str. 117-140), s naglaskom na specifične poli-

tičke odnose i previranja u doba djelovanja D'Annunzia u Rijeci, što je impliciralo ekonomsku stagnaciju grada.

Jedan od vodećih hrvatskih osmanista, Nenad Moačanin, u svom radu *Pristup ekohistoriji Podravine. Prema osmanskim izvorima* (str. 141-148) stavlja naglasak na grad Viroviticu, u zapadnom dijelu Slavonije, kao centar trgovine, na području koje je tokom većeg dijela 16. i 17. stoljeća bilo pod vlašću Osmanskog carstva, odnosno govori o prilikama na osmanskoj strani Podravine. Moačanin donosi interesantne podatke o šumama, kvalitetu drveta, drvosječama i drugim segmentima korisnim za rekonstrukciju privredne i ekonomske istorije tih krajeva u 16. i 17. stoljeću.

U svojevrsnom pogovoru (*Na kraju prvog broja: Čemu "Eko-Eko"?*, str. 149-152) Drago Roksandić je ukazao na izvjesno "gubljenje daha ekonomske istorije u Hrvatskoj", te samim tim na potrebu za jednim časopisom koji u značajnijoj mjeri može pokrenuti hrvatsku historiografiju, ali i historiografiju na širem prostoru, na dodatna preispitivanja i iznalaženje novih odgovora na sve zahtjevnije interdisciplinarne istorijske izazove. Kao posebno značajan fenomen za ekologiju i ekološku istoriju tokom posljednjih nekoliko decenija, Roksandić je naveo katastrofičare, koji su sa svojim teorijama, ponekad, bez sumnje, bili štetni za adekvatan razvoj nauke, ali su, istovremeno, privukli pažnju na probleme kojima se ekološka istorija zaista namjerava ozbiljno baviti. Roksandić je naglasio da je u hrvatskoj historiografiji uloga časopisa kao što je *Eko-Eko* da bude ne samo interdisciplinaran, nego i intergeneracijski, odnosno da se na najefikasniji mogući način iskoristi mogućnost kooperacije različitih generacija istoričara iz Hrvatske, što je već na neki način vidljivo kroz saradnju uredničkog tandema Mira Kolar-Dimitrijević – Hrvoje Petrić.

Na kraju časopisa se nalazi i vrlo koristan bibliografski prilog Mirele Slukan Altić, pod naslovom - *Bibliografija radova iz socioekonomske historije i ekohistorije 1977-2001. Izdanja arhiva Republike Hrvatske* (str. 153-182), te uobičajena rubrika *Prikazi knjiga* (str. 183-206), sa naglaskom na izdanjima koja se tiču ekonomske i privredne istorije. Značajno je napomenuti da časopis tehnički i likovno postavlja potpuno nove standarde na planu izdavanja istorijskih časopisa, na prostoru bivše Jugoslavije, što je uostalom već postalo jednim od zaštitnih znakova izdavačke kuće *Meridijani* iz Samobora.

Poslije više nego uspješnog prvog broja, historiografska publika urednicima i izdavačima može samo poželjeti dugu i uspješnu egzistenciju, sa vrlo utemeljenom nadom da će *Eko-Eko* svojim djelovanjem u velikoj mjeri doprinijeti razvoju istoriografije, kako u Hrvatskoj, tako i u regiji.

Boro Bronza

Kolonijalizam, imperijalizam ili nešto treće?

(Međunarodna konferencija "Austro-ugarska era u Bosni i Hercegovini - The Austro-Hungarian Era in Bosnia and Herzegovina", Sarajevo, 27-28. april 2007.)

Dugačak je bio put borbe koja je za cilj imala obezbjeđivanje mjesta historiji među naučnim granama. Od Herodota do najnovijeg doba srodne i manje srodne naučne discipline su često nastojale smjestiti historiju u svoje okrilje i predstaviti je svojim dijelom, oduzimajući joj samostalan naučni karakter. Često se ni sami historičari nisu kretali istim putem, često se postavljalo pitanje gdje počinje, a gdje završava bavljenje historijom, koje su teme historijske, a koje nisu, koje su teme važnije, koje manje važne, a koje, opet, nevažne? Koji su izvori prvog reda, koji drugog, trećeg...? Razlike su se opažale među pristupima historiji u različitim vremenima, različitim ideološkim i državnim sistemima u istom vremenu, među različitim školama, među pojedinim historičarima i onim koji su smatrali da to jesu. Posljednjih nekoliko decenija dijelom je obilježeno novom potragom u bavljenju historijom i približavanjem različitih naučnih disciplina. To je rezultiralo osnivanjem interdisciplinarnih studija, čiji je i historija postala sastavni dio, a koji su trebali od društvenih nauka izvući neposrednu korist i primjenjivost u savremenom društvu. Moglo bi se reći da je zahtjev bio da nauka ne može biti sama sebi svrha. U tom procesu evropski historičari i nehistoričari počeli su se baviti novim temama, koristiti nove pristupe, nove metode i nove vrste izvora. Ono što nekad nije bilo historijsko sada postaje. Nažalost, ili nasreću, bosanskohercegovačka historiografija ne ide u korak sa ovim trendovima. Ona se našla u nekoj vrsti izolacije u odnosu na evropsku historiografiju, a usljed podjela izazvanih ratom, i saradnja između historičara iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine svedena je na minimum.

Bosanski institut iz Londona i Institut za istoriju iz Sarajeva su organiziranjem Međunarodne konferencije "Austro-ugarska era u Bosni i Hercegovini (The Austro-Hungarian Era in Bosnia and Herzegovina)" učinili ozbiljan pokušaj izlaska iz takvog stanja. Konferencija, koja je okupila dvadesetak naučnika (od čega njih 16 sa referatima) iz Sjedinjenih Američkih Država, Engleske, Njemačke, Hrvatske i Bo-

sne i Hercegovine, održana je u Samostanu sv. Anto u Sarajevu 27. i 28. aprila 2007. godine. Cilj konferencije nije bio davanje konkretnih rješenja i odgovora na otvorena pitanja iz historije Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću, već razmjena mišljenja i iskustava. Akcenat je stavljen na diskusije koje su slijedile nakon svakog od šest panela, u koje su svrstane srodne prezentacije. Moderator panela bili su Husnija Kamberović, Noel Malcolm i Robert J. Donia.

U prvom panelu "Conceptual and Comparative Perspectives" referate su izložili Robert Donia ("The Improbable colony: conceptualizing the Austro-Hungarian era in Bosna-Hercegovina"), Mustafa Imamović ("Evropska politika Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini") i Clemens Ruthner (K&K Orient(alism): images and stereotypes of B-H in Austrian and German texts 1878-1918"). Donia je u svom izlaganju istakao potrebu ponovnog sagledavanja osnovnih karakteristika historije Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću i historiji tog perioda postavljao krupna teorijska pitanja, poput onih da li je održivo ranije mišljenje da je Austro-Ugarska Bosnu i Hercegovinu tretirala kao koloniju i da li može ostati prihvaćena periodizacija Bosne i Hercegovine u XIX i XX stoljeću. On je podvukao potrebu preispitivanja tradicionalne periodizacije s postavkom da čak ni 1878. godina ne mora biti nedodirljiva granica, argumentirajući to činjenicom da su temeljite promjene bosanskohercegovačkog društva počele još u vrijeme osmanskih reformi sredinom XIX stoljeća. Izlaganje Mustafe Imamovića se baziralo na stavu da evropeizacija Bosne i Hercegovine traje već 150 godina i da je čin okupacije i daljeg pristupa Austro-Ugarske Bosni i Hercegovini bio dio njene evropske politike. Njegovo izlaganje nije bilo u koliziji sa onim Roberta Donie, ali se jasno vidjela razlika u načinu postavljanja pitanja o našoj prošlosti. Još naglašenije drugačiji pristup imao je Clemens Ruthner, koji je svoj referat bazirao na pitanju percepcije, stvorene slike i stereotipa o Bosni kao evropskom Orijentu, koji su se gradili u austrijskim i njemačkim tekstovima i nudili kao konačno rješenje čitaocu. On je analizirao i razlike u njemačkim i austrijskim tekstovima o Bosni i Hercegovini, nastalim u periodu austro-ugarske uprave u njoj.

Naredna tri izlaganja grupirana u panel "Culture and Ethnography" (Reinhard Johler, "The Viennese invention of a Bosnian *Volkskunde* [folklore]"; Markus Koller, "Living in two worlds – Josef Koetschet in the first stage of Habsburg rule in Bosnia-Hercegovina"; Christian Marchetti, "The war experience: Bosnia as a field of experience for Austrian war ethnography") bavila su se uglavnom onim što je u nazivu panela istaknuto, kulturom i etnografijom, s intencijama autora da se spuste i na razinu grupa i pojedinaca. Značajna je bila iznesena teza Reinharda Johlera da je Austro-Ugarska nastojala kroz etnologiju stvarati bosanski identitet.

Dok su se Grijak i Durmišević, izlagači u panelu “Religion and Confessional Communities” (Zoran Grijak, “O nekim aspektima međunacionalne i međukonfesionalne politike austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini“; Samija Sarić u svoje ime i u ime Vere Štimac, “Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894. do 1913. godine?“; Enes Durmišević, “Islamska zajednica u doba austrougarske vladavine“) bavili nekim aspektima odnosa države i vjerskih organizacija u Bosni i Hercegovini, Samija Sarić je iznijela niz konkretnih činjenica o sudbini sarajevske Hagade od 1894. do 1913. godine. Iz ovog panela za raspravu posebno poticajna bila je kontroverzna teza Zorana Grijaka da je konverzija muslimana bio dugoročni cilj politike Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini.

Paneli “Words and Images: the Periodical Press” i “National Identity” imali su po dva izlagača. Muhidin Pelesić se kroz temu “Balkanski ratovi u ogledalu sarajevske štampe 1912-1913. godine” bavio utjecajem štampe na društvo u kriznim vremenima, a Tomo Vukšić je donekle odstupio od preuzetog zadatka da predstavi katoličku periodiku u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (“Kratak pregled katoličke periodike u BiH od 1878. do 1918. godine“), stavljajući akcenat na pisanje lista “Balkan”. Dok je Marko Attila Hoare pokušao dati konačan odgovor na pitanje o ulozi austro-ugarske vlasti na pojavu bosanskih nacionalnih pokreta (“The role of Austro-Hungarian rule in the emergence of the Bosnian national movements“), Bojan Bujčić je, kako je i naveo u naslovu svog izlaganja (“Music and national identities in Bosnia and Bukowin – some suggestions for further research“), ponudio neke sugestije za dalja istraživanja zanimljive teme mjesta i uloge muzike i muzičkih institucija u formiranju nacionalnih identiteta u Bosni i Bukovini.

Posljednji panel “Perspectives from Beyond Bosnia” ponudio je tri različita pristupa istom setu pitanja. Dok je Diana Reynolds (“My road to Sarajevo: the Austro-Hungarian occupation from a global perspective“) austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine smjestila u opća svjetska kretanja, a Ursula Reber (“A culture of difference or uniformity: the aesthetic of Habsburg ethnography of the Balkans /focus on Montenegro/“) ponovo postavila pitanje percepcije i građenja imidža, Edin Radušić je u izlaganju “Britanska politika i okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine” odlučujuću ulogu u kreiranju historije pripisao tradicionalno prihvaćenim nosiocima političke moći: vladarima, ministrima, ambasadorima.

Same teme koje su izložene na Konferenciji, kao i diskusije koje su ih pratile, pokazale su različite pristupe između naučnika iz Bosne i Hercegovine i onih iz inostranstva. Dok domaći historičari i historičari iz regiona istražuju konkretne, klasične historijske teme, ostali učesnici konferencije bave se modelima, imidžom, identitima, stereotipima, etnografijom. Diskusija, kojoj je poseban pečat dao akademik Dževad Juzbašić, bila je raznovrsna. Kretala se od rasprave o teoretskim okvirima do

konkretnih pitanja na stavove iz pojedinih referata. Neke iznesene hipoteze izazvale su duge i zanimljive diskusije od kojih izdvajam: *da li je dugoročna politika Austro-Ugarske bila konverzija muslimana u katoličanstvo kako bi dobila čvrst oslonac svoje vlasti u Bosni i Hercegovini*, kao i pitanje: *da li je Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini vodila kolonijalnu ili imperijalnu politiku, ili je, pak, po srijedi bilo nešto treće?*

Značaj Konferencije je višestruk. Ona je okupila historičare i druge naučnike više generacija, iz različitih zemalja i iz različitih institucija. Razmijenjena su mišljenja i iskustva, a ostvareni su i kontakti za buduću saradnju između pojedinaca i institucija. Planirano objavljivanje proširenih prezentacija i diskusija omogućit će upoznavanje šireg kruga čitalaca sa rezultatima postignutim na Konferenciji.

Edin Radušić

INDEKS AUTORA

- Bronza Boro, Filozofski fakultet, Banja Luka, Bosna i Hercegovina
- Čusto Amra, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Duranović Amir, student, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Filipović O. Emir, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Hadžibegović Iljas, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Išek Tomislav, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Karabegović Ibrahim, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Karaula Željko, Bjelovar, Republika Hrvatska
- Karović Merisa, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Katz Vera, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kliko Amir, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kujović Mina, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kurtović Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ličina Aida, student, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ljuca Adin, Prag, Češka Republika
- Mastalić Zilha, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Mulaosmanović Admir, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

-
-
- Pupić Boris, student na postdiplomskom studiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
  - Radušić Edin, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
  - Sarač Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
  - Škoro-Babić Aida, Ljubljana, Republika Slovenija
  - Velagić Adnan, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina
  - Veladžić Sabina, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
  - Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa preredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćunica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39 -44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

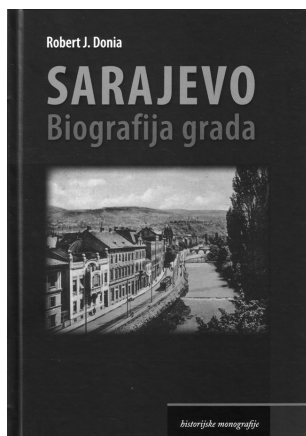
tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

KATALOG IZDANJA

INSTITUTA ZA ISTORIJU - SARAJEVO

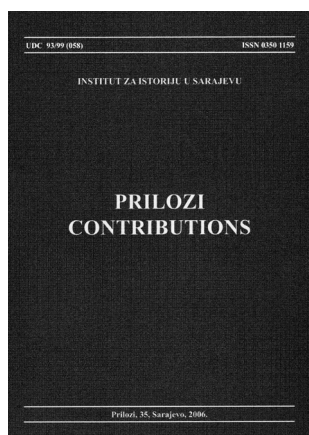

Robert J. Donia SARAJEVO: Biografija grada

Ova knjiga predstavlja političku historiju i kumulativnu biografiju onih koji su izvršili najveći uticaj na Sarajevo. Identificira glavne aktere koji su utjecali na Sarajevo i opisuje njihova dostignuća i zavještanja. Historija grada je prikazana hronološki kao i u pojedinačnim poglavljima.

Knjiga ima 462 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju, Sarajevo, 2007.

CIJENA: 40 KM

PRILOZI

Prilozima br. 36 Institut za istoriju nastavlja uobičajenu koncepciju časopisa zadržavajući sve rubrike, ali uz otvaranje sve većeg prostora za polemičke rasprave. Izlazi jedanput godišnje i stekao je zavidnu međunarodnu afirmaciju. Najbrže i najkraćeodgovore na pitanja iz povijesti s kojima se svakodnevno susrećete pronaći ćete u ovom časopisu.

Časopis ima 372 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.

CIJENA: 10 KM

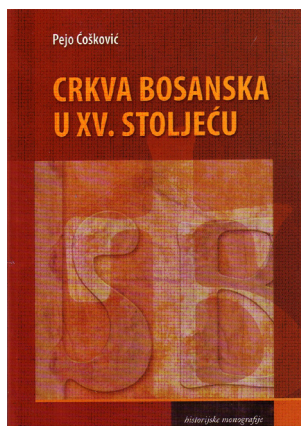

60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA - KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE

Ovaj Zbornik govori o značaju koji je Drugi svjetski rat imao za bosanskohercegovačku povijest. Istovremeno, na različite percepcije Drugog svjetskog rata i 1945. godine u BiH i drugim zemljama u svijetu.

Zbornik ima 250 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo, 2006.

CIJENA: 20 KM

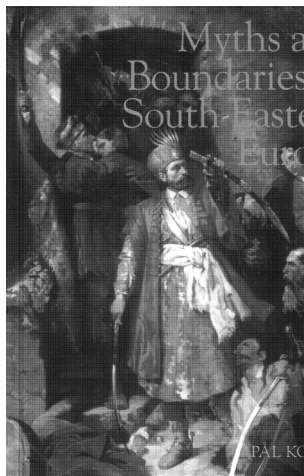
Pejo Ćosković CRKVA BOSANSKA U XV. STOLJEĆU

Autor nam u ovoj knjizi govori o položaju, ulozi i ustroju Crkve bosanske i na njenu ulogu u javnom i političkom životu bosanske države i društva u XV. stoljeću. Na određen način govori o redovničkom karakteru njezinih članova za koje je bio rezerviran naziv krstjani.

Knjiga ima 559 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo, 2005.

CIJENA: 30 KM

**MYTHS AND BOUNDARIES
IN SOUTH-EASTERN EUROPE**

Editor: Pål Kolstø

This book focuses on a particular social and mental mechanism behind the hardening of identity boundaries between ethnic and national groups: historical myths. Groups that share the same history often interpret their common experiences in radically different, sometimes diametrically opposite ways.

Knjiga ima 357 str.

Format: 22 cm; Na engleskom jeziku

Izdavač: Hurst & Company – London, 2005.

CIJENA: 20 KM

**FENOMEN "KRSTJANI"
U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU**

Ovaj zbornik pokazuje kako je fenomen "krstjani" aktuelan i zagonetan i nakon osam stoljeća od njihove 'abjuracije' na Bilinom Polju. Tko su zapravo bosansko-humski krstjani? Manihejci, arijanci, katari, bogumili ili patereni? Zbornik vas upoznaje sa religioznim, društveno-političkim, intelektualnim i kulturnim životom krstjana.

Knjiga ima 686 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavači: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005.

CIJENA: 30 KM

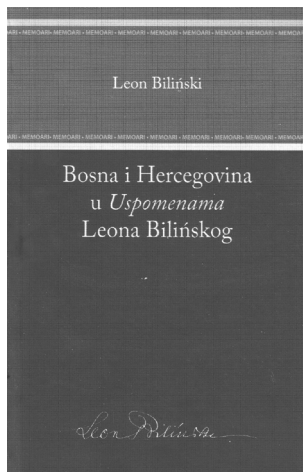

David M. Bermann
HEROJI TREĆE GIMNAZIJE -
ratna škola u Sarajevu 1992.-1995.

Živeći u opkoljenom gradu, Sarajlije su razvile svoj jedinstveni mentalni sklop i tako je došlo i do "ratnih škola". One su bile obrazovna prilagodba opsadi grada i nastavnici su bili suočeni sa problemom prilagođavanja nastave ratnim uvjetima. Nastavnici i učenici su u svojim učionicama u podrumima i hodnicima razvili zajedničku vezu predavanja i učenja, dok su dijelili zajedničku opasnost.

Knjiga ima 233 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo , 2004.

CIJENA: 10 KM

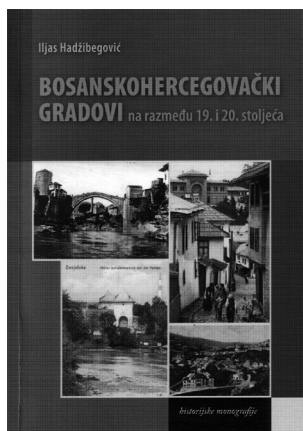

BOSNA I HERCEGOVINA U USPOMENAMA
LEONA BILINSKOG

Kroz ovu knjigu objavljen je dio uspomena tadašnjeg zajedničkog ministra finansija Leona Bilinskog. On se osvrće na brojne aspekte svoga djelovanja iz nadležnosti zajedničkog ministra finansija. Međutim, mnogobrojne unutarnje proturječnosti i vanjski uticaji omeli su sprovedbu njegovih ideja. Bilinski je pripadao društvenoj eliti koju su krasile visoka obrazovanost i renomirane pozicije.

Knjiga ima 111 str.
Format: B5 (23 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 2004.

CIJENA: 10 KM

Ilija Hadžibegović
BOSANSKOHERCEGOVAČKI GRADOVI -
na razmeđu 19. i 20. stoljeća

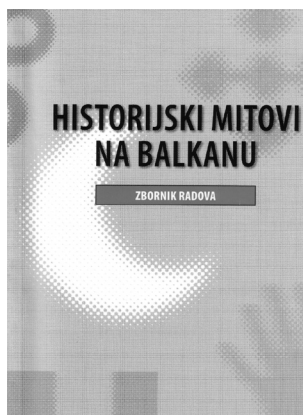
Knjiga se bavi značajnim, a nedovoljno istraženim fenomenima u Bosni i Hercegovini u vrijeme kada je započela era modernizacije i oblikovanja evropskih urbanih modela. Istražuje saobraćaj, privredu, socijalne, vjerske, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije BH gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća. Kroz ovu knjigu upoznajete se sa historijom bosanskohercegovačkih gradova, njihovom tradicijom, modernizacijom.

Knjiga ima 354 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo , 2004.

CIJENA: 20 KM

HISTORIJSKI MITOVI NA BALKANU

Kroz ovaj zbornik pronaći ćete i utvrditi određene modele stvaranja historijskih mitova. On ukazuje na zloupotrebu povijesti, kao i (zlo)upotrebu izgrađenih historijskih mitova u političke svrhe što je bilo veoma prisutno na balkanskim prostorima posljednjih decenija. Da li su historijski mitovi korišteni za izazivanje mržnje, poticanje agresije, koje sve tipove historijskih mitova susrećemo.

Knjiga ima 329 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 2003.

CIJENA: 20 KM

Tomislav Išek
Mjesto i uloga HKD NAPREDAK u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)

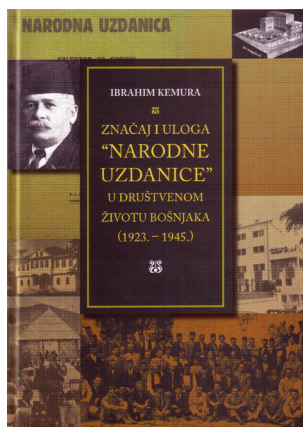
Autor nam u ovoj knjizi govori o mjestu i ulozi Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak*. Kako je i koliko ono uticalo na obrazovanje, prosvjetu, kulturu mladih, te kako se gradila svijest hrvatskog naroda na ovim prostorima u tom periodu. O *Napretkovim* strateškim ciljevima da u granicama svojih mogućnosti na razne načine pomogne onima o kojima je ovisila budućnost.

Knjiga ima 236 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavači: Institut za istoriju – HKD Napredak, Sarajevo 2002.

CIJENA: 15 KM

Ibrahim Kemura
ZNAČAJ I ULOGA "NARODNE UZDANICE" U DRUŠTVENOM ŽIVOTU BOŠNJAKA (1923.-1945.)

Cilj i zadatak autora kroz ovu knjigu bio je da se na osnovu relevantne arhivske građe i drugih izvora osvijetle historijski uvjeti osnivanja ovog društva. Govori o njegovoj ulozi u društveno-političkom životu i razvoju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Poseban akcent daje na kulturno-prosvjetni aspekt djelovanja ovog društva, kao i njegov doprinos u formiranju bošnjačke inteligencije u međuratnom periodu.

Knjiga ima 300 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavač: Institut za istoriju – Bošnjački institut, Sarajevo 2002.

CIJENA: 20 KM

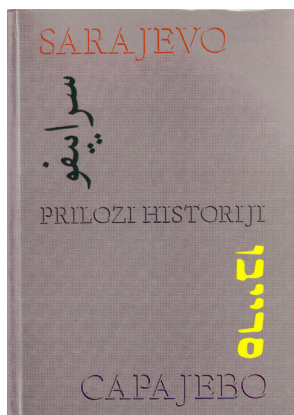

Enver Redžić
STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE
u tezama i kontroverzama istorijske nauke

Djelo nije opterećeno ni nacionalnom retorikom ni spoznajom o nacionalnim patnjama i samosažaljenjem. Autor izravno odgovara na pitanja šta su Bošnjaci i Bosanci u nacionalnom smislu. Šta je bilo u pozadini politike nacionalnog opredjeljivanja bosanskih Muslimana? Ideologija i politika srpskog i hrvatskog velikodržavlja, bošnjaštvo u uvjetima agresije i Dejtonskoga mira.

Knjiga ima 220 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavači: Institut za istoriju – Akademija nauka
i umjetnosti BiH, Sarajevo 2000.

CIJENA: 10 KM

SARAJEVO
PRILOZI HISTORIJI

Prošlost Sarajeva kao multikulturalnog urbanog centra od kasne antike do najnovijeg doba. Šta je bilo prije vaukufname Isak-bega Ishakovića, a kakav je to grad pred agresiju 1992. godine?
Stanovništvo Sarajeva, razvoj privrede, kulture, arhitekture.

Knjiga ima 531 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Orientalni institut
u Sarajevu, Sarajevo 1997.

CIJENA: 10 KM

BOSNA I SVIJET

Kakva je politika svjetskih sila prema Bosni bila tokom povijesti, kako su se susjedi odnosili prema Bosni, kakvo je bilo mjesto Bosne u evropskoj civilizaciji, kakva je bila predstava Bošnjaka prema Bliskom istoku, kakav je bio odnos Bosne i jevrejskog svijeta.

Najkraći odgovori na najzanimljivija pitanja iz povijesti Bosne i Hercegovine.

Knjiga ima 286 str.

Format : A5 (20 cm)

izdavač : Institut za istoriju – Sarajevo 1996.

CIJENA: 7 KM

Tomislav Išek

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1929.-1941.

Znanstveno argumentirano, autor daje najpotpuniji pregled raznih aspekata hrvatske politike u BiH u razdoblju između dva svjetska rata. Djelatnošću HSS u BiH hrvatsko stanovništvo se, nesumnjivo, politički organiziralo i nacionalno afirmiralo. Označavajući to kao nešto korespondentno s pozitivnim historijskim pravcima razvoja ukupih društvenih odnosa.

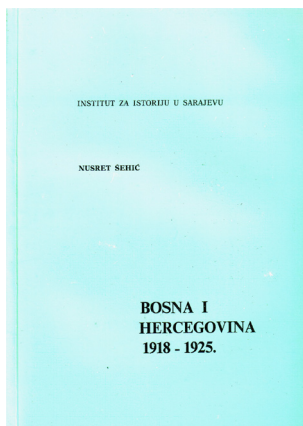
Knjiga ima 311 str.

Format: B5 (24 cm)

Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 1991.

CIJENA: 10 KM

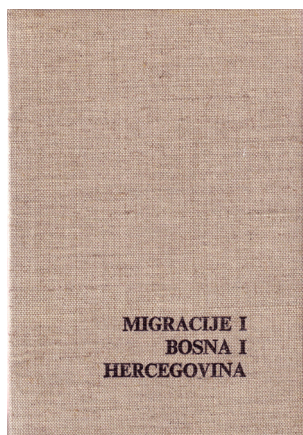

Nusret Šehić
BOSNA I HERCEGOVINA 1918-1925.

Dosad najbolji pregled političke historije BiH neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata, u vrijeme kada je BiH ušla u sastav jugoslovenske države. Kako su formirane političke partije, kako su organizirani izbori u Bosni, kakva su nasilja vršena... Autor daje pregled privrednog razvoja, pojašnjava kako je otimana zemlja od zemljoposjednika, kako je riješeno tzv. beglučko, a kako kmetско pitanje.

Knjiga ima 376 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 1991.

CIJENA: 10 KM

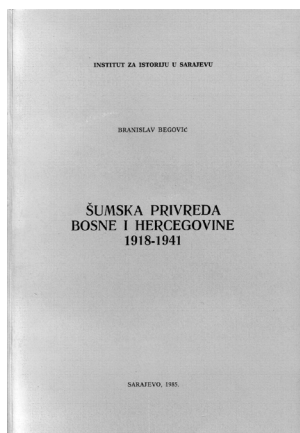
MIGRACIJE I BOSNA I HERCEGOVINA

Kakvo je porijeklo stanovništva u Bosni, kako su se tokom povijesti odvijali migracioni procesi, kakva je sudbina bosanskohercegovačke dijaspore i brojni drugi aspekti migracija... Ovaj Zbornik vam daje odgovore kroz 50 članaka i diskusija.

Knjiga ima 671 str.
Format: B5 (25 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 1990.

CIJENA: 10 KM

Branislav Begović
ŠUMSKA PRIVREDA BOSNE I HERCEGOVINE
1918-1941.

Najbolja knjiga koja je nastala u bosanskohercegovačkoj historiografiji o privredi Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Kako se odvijala eksploatacija bosanskih šuma, ko je izvezio bosansko drvo, koja su najznačajnija šumsko-industrijska preduzeća i postrojenja za preradu drveta.

Knjiga ima 487 str.
Format: B5 (24 cm)
Izdavač: Institut za istoriju – Sarajevo 1985.

CIJENA: 10 KM

Narudžbe šaljite na adresu:

Institut za Istoriju, Alipašina 9, 71000 Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
Tel/fax : 0/33/ 217 263, 0/33/ 209 364

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodni rezime na engleski jezik:
Senada Kreso

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju
Džemal Bašić

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European
Online Library (Frankfurt am Main)
(<http://www.ceeol.com>).